SOSYAL VE BEŞERÎ BİLİMLERDE

ULUSLARARASI TEORİ, ARAŞTIRMA VE DERLEMELER CİLT 2

Ekim 2023

EDİTÖRLER
PROF. DR. HAKAN ALTINTAŞ
PROF. DR. MUSTAFA METE
DOÇ. DR. NESLİHAN BOLAT BOZASLAN

SERÜVEN YAYINEVİ

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Ekim 2023

ISBN • 978-625-6450-94-3

© copyright
Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.
The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing
Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak
Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA
Telefon / Phone: 05437675765
web: www.seruvenyayinevi.com
e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume
Sertifika / Certificate No: 47083

SOSYAL VE BEŞERÎ BİLİMLERDE

Uluslararası Teori, Araştırma ve Derlemeler
CİLT 2

Ekim 2023

Editörler

PROF. DR. HAKAN ALTINTAŞ
PROF. DR. MUSTAFA METE
DOÇ. DR. NESLİHAN BOLAT BOZASLAN

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

ZİHİN FELSEFESİ BAĞLAMINDA YAPAY ZEKA VE ETİK PROBLEMLER

Hüseyin Adem TÜLÜCE ***1***

Bölüm 2

AİLE İKLİMİ VE MANEVİYAT

Ömer Faruk CANTEKİN, Fatma ARPACI ***23***

Bölüm 3

ARTHUR SCHOPENHAUER'DE İSTEMENİN İDRAKİ VE TASAVVUR

Hilal KAHRAMAN ***51***

Bölüm 4

DİYALEKTİK DAVRANIŞ TERAPİNİN PSİKİYATRİK SOSYAL ÇALIŞMADA KULLANIMI

Navid R. HOSSEINZADEH ASL ***75***

Bölüm 5

POZİTİF PSİKOLOJİ VE ÖRGÜTSEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK

Eray AYDIN ***91***

Bölüm 6

BİLİŞSEL YAŞLANMA

Cem SOYLU ***105***

Bölüm 7

SAĞLIK OKURYAZARLIĞININ SAĞLIKTA İLETİŞİM ÜZERİNE ETKİSİ: BİR ARAŞTIRMA

Zübeyir ÖZÇELİK ***125***

Bölüm 8

DAVRANIM BOZUKLUĞU VE İLİŞKİLİ DAVRANIM SORUNLARI OLAN ÇOCUKLARDA AİLE TEMELLİ DESTEK PROGRAMLARININ İNCELENMESİ

Yunus YÜCEL, Damla Ekin BARUT ***139***

Bölüm 9

JOHN LOCKE'UN EPİSTEMOLOJİK ARGÜMANTASYONU TEMELİNDE DOĞUŞTANCILIK ELEŞTİRİSİ

Ayşe Gül ÇIVGIN ***169***

Bölüm 10

ÇİNCEDE NEZAKET DİLİ VE KÜLTÜR İLİŞKİSİ

Fatma Ecem CEYLAN ***183***

Bölüm 11

DİJİTALLEŞMENİN KAMU KURUMLARINA YANSIMALARI ÜZERİNE SİSTEMATİK BİR DERLEME

Fatma YİĞİT AÇIKGÖZ, Selin AYGEN ZETTER ***205***

Bölüm 12

HASTANE İŞLETMELERİNDE KAYNAK TÜKETİM MUHASEBESİ

İbrahim YÜKSEL ***217***

Bölüm 13

YEŞİL EKONOMİNİN YEŞİL İŞLERİ

Duygu ÖZYILMAZ MİSİCAN..... ***235***

Bölüm 14

BİTLİS - TARİHİ KERMATE YOLU ÜZERİNDE İNŞA EDİLMİŞ İKİ STRATEJİK YAPI: KEFENDER KALESİ VE HANI

Hazal Ceylan ÖZTÜRKER DEMİR ***255***

Bölüm 15

GASTRONOMİ TURİZMİ KAPSAMINDA YÖRESEL YEMEKLER: BİTLİS İLİ ÖRNEĞİ

Aydın İNAK, Gamze ÖZEL 275

Bölüm 16

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE BESLENME, SAĞLIK VE İŞLEVİ

Sercan ACAR 293

Bölüm 17

KIRŞEHİR HAMİDİYE CAMİSİ'NDE CENNET TASARIMI

Elif GÜRSOY 305

Bölüm 18

PETROL FİYAT ENDEKSİ İLE EKONOMİK DÜZEY BELİRLEYİCİSİ ARASINDAKİ YAPININ İNCELENMESİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Seçil SÖNMEZ, M. Kenan TERZİOĞLU 319

Bölüm 19

SIĞINMACI ÖĞRENCİLERİN EĞİTİM ÖĞRETİM ORTAMINDA YAŞADIĞI SORUNLAR

Veda YILMAZ, Özlem ÇAKAR ÇELİK 341

Bölüm 20

BALKAN ÜLKELERİNDE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA VE YOKSULLUK: ARNAVUTLUK, BOSNA HERSEK, MAKEDONYA VE SIRBİSTAN ÖRNEĞİ

Murat KÜRKCÜ..... 353

Bölüm 21

İŞLETMELERDE YAPAY ZEKANIN BENİMSENMESİ KONUSUNDA YAPILAN ENDEKS ÇALIŞMALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Can Burak NALBANTOĞLU..... 375

Bölüm 1

ZİHİN FELSEFESİ BAĞLAMINDA YAPAY ZEKA VE ETİK PROBLEMLER

Hüseyin Adem TÜLÜCE[1]

1 Dr,Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, 0000-0003-3999-739X

Giriş

Tarih boyunca insan, bir homo faber olarak yaşamını kolaylaştırmak için hep bir şeyler üretmiştir. Homo faber, Latince "yapan insan" anlamına gelir. Bu terim, Max Frisch tarafından yayımlanan romanında kullanılmıştır. Homo faber, insanın doğasında var olan yaratma, üretme ve teknolojik gelişme yeteneklerini vurgulamaktadır. Homo faber, insanın yapıcı yönünü vurgularken, aynı zamanda teknolojinin insanın hayatına etkisini de sorgulayan bir kavramdır. Homo faber, insanın teknolojik gelişmelere olan ilgisini ve becerilerini ifade ederken, aynı zamanda insana hayatın derin ve anlamlı yönlerini, duygusal ve sosyal bağları hatırlatır (Max Frisch, 1972).

Homo faber, bağlamında yz'nin modern insanın teknolojiye olan bağımlılığını ve bu bağımlılığın insan ilişkilerini nasıl etkilediğini görmek mümkündür. Homo faber, insanın varoluşsal sorunları ve teknolojinin insan hayatı üzerindeki etkileri üzerinde düşünme fırsatı sunar. İnsanın alet ve edevat üretmesinin temelinde bedensel ve zihinsel eksikliğini giderme, yararlılık, estetik, hız, sağlık, kolaylık ve konfor gibi etkenler vardır. İnsanın ürettiği her şey bireysel, toplumsal, kültürel ve zihinsel hayatında büyük dönüşümlerin meydana gelmesine neden olmuştur. Bir devrim niteliğindeki yz, insanın etik ve zihinsel hayatında büyük dönüşümler meydana getirmiştir.

Yz teknolojisi sağlık, ulaşım, iletişim, iş süreçleri gibi birçok alanda önemli dönüşümler meydana getirerek insan hayatını etkilemektedir. Ancak, yz teknolojisinin yaygınlaşmasıyla birlikte, ortaya çıkan etik problemler de dikkatleri üzerine çekmektedir. Yz'nin etik sorunları, bu teknolojinin kullanımıyla birlikte ortaya çıkan riskler ve zorluklarla ilgilidir. Yz sistemleri, karmaşık algoritmalar ve büyük veri kümeleri üzerinde çalışarak kararlar alır ve eylemler gerçekleştirir. Bu süreçlerde karşılaşılan bazı sorunlar, insan haklarını ihlal etme, önyargılar, mahremiyetin ihlali gibi etik endişeleri beraberinde getirir. Yz teknolojileri, kullanıcıların kişisel verilerini analiz ederek algoritmalarını geliştirir ve hizmet sunar. Kişisel verilerin yanlış ellerde veya kötü niyetli amaçlarla kullanılması, insanların mahremiyetini ihlal edebilir. Algoritmalar, eğitim verilerine dayanarak kararlar verir. Ancak, bu veri setleri, toplumsal önyargıları ve ayrımcılığı yansıtabilir. Bu durum, toplumsal adaleti ve eşitliği tehlikeye atar.

Yz teknolojisinin etik problemleri, sadece teknik veya hukuki konularla sınırlı değildir. Aynı zamanda toplumsal, kültürel ve felsefi boyutları da içerir. Bu nedenle, yz'nin etik sorunlarını ele alırken, disiplinler arası bir yaklaşımın benimsenmesi önemlidir. Öte yandan yz'nin insan hakları, adalet, özgürlük, güvenlik, işsizlik gibi temel etik konulara etkileri ele alınacaktır. Yz sistemleri, çeşitli alanlarda insan hayatını etkilerken, sorumluluk konusu önemli bir tartışma konusudur. Bir yz sistemi hatalı bir karar vererek bir insanın hayatını tehlikeye atarsa veya zarara uğratırsa, bu durumda kimin sorumlu olduğu belirlenmelidir. Örneğin, tıp alanında yz destekli bir sistem, bir ameliyat sırasında hata yaparsa veya bir tedavi önerisinde yanlış bir sonuca

ulaşırsa, bu durumda sorumluluk nasıl belirlenecektir? Benzer şekilde, sürücüsüz bir aracın kazaya neden olması durumunda, yz sistemi mi yoksa üretici şirket mi sorumlu tutulmalıdır? Savaşlarda kullanılan yz sistemleri de etik tartışmalara yol açmaktadır. Bir yz sistemine verilen görevler sonucunda insanların zarar görmesi veya ölmesi durumunda sorumluluk nasıl belirlenir? Bir yz sistemi, mahkemede bir kişiyi hatalı bir şekilde suçlu bulursa ve daha sonra bu kararın hatalı olduğu ortaya çıkarsa, sorumluluk kimin olacaktır? Bu örnekler, yz sistemlerinin verdiği kararların sorumluluğunu belirlemek açısından üzerinde düşünülmesi ve tartışılması gereken problemlerdir.

1.Yapay Zeka ve Tarihsel Gelişimi

Yz, insan zekasının bilgisayar programları ve diğer yapay sistemler yoluyla taklit edilmesi veya simüle edilmesi işlemidir. Yz, bilgisayar sistemlerine insan zekası ve davranışı gibi özellikler kazandırmayı hedefler. Yz, tıp, finans, otonom araçlar, müzik, resim tanıma, güvenlik sistemlerinde kullanılmakta ve gelecekte insan hayatının çeşitli alanlarında yaygın hale gelmesi beklenmektedir (Cycleback, 2019:9, Rai vd., 2019: 9). Yz, zayıf ve güçlü yz şeklinde iki kategoride incelenir. Zayıf yz'nin dar bir görevi vardır. Güçlü yz ise insanlar gibi ya da daha ileri düzeyde düşünen yapay zihinleri içerir. Searl'e göre zayıf yz, akıllıca düşünüyormuş gibidir. Güçlü yz, insanlar gibi düşünen bir bilgisayardır (Searle, 1980: 417). Güçlü yz, birçok görevi yapabilir. Sadece düşünmekle kalmaz, aynı zamanda düşünür. Bazı bilim adamları güçlü yz'nin insanlar gibi bir bilince sahip olabileceğini ileri sürmelerine rağmen henüz mevcut değildir (Cycleback, 2019: 11).

İlk yapay zeka araştırmaları, 1950'li yıllarda başlar. 1956 yılında, John McCarthy ve Marvin Minsky tarafından Dartmouth Konferansı düzenlenir. Bu konferans, yz araştırmalarının başlangıç noktası olarak kabul edilir. Konferansta yz için bir insanın düşünme kapasitesini taklit eden bir makine yapma hedefi belirlenir (Adalı ve İnce, 2017: 8). Yz terimi, ilk olarak bu konferansta, John McCarthy tarafından kullanılır(Acar, 2007: 38). 1960'larda, yz araştırmaları hızla gelişir. 1980'lerde bilgisayar teknolojilerindeki gelişmeler, yz araştırmalarına yeni bir ivme kazanır(Jean Paul Haton-Marie Christine Haton, 1991: 7-8).

1990'ların başında, öğrenme algoritmaları gibi yeni teknolojilerin geliştirilmesi yapay zeka araştırmalarını daha da ileriye taşıdı. Bu teknolojiler, yz sistemlerinin daha hızlı ve doğru öğrenmelerine olanak sağladı. 2000'li yıllarda, yapay zeka teknolojileri gelişti ve yaygınlaştı. Günümüzde, yz teknolojileri, sürücüsüz araçlar, dijital asistanlar, çevrimiçi alışveriş önerileri, tıbbi teşhisler, güvenlik sistemleri gibi birçok alanda kullanılmaktadır. Yazılım ve donanım teknolojilerindeki gelişmeler zekileşen sistemlerin geliştirilmesine imkan verdi. Yz sistemlerinin zeka seviyeleri arttıkça bağımsız çalışan, olaylara odaklanabilen, problemleri anlayan, sözcüklere anlam verebilen, zeka oyunları oynayabilen otonom sistemler geliştirilebilir (Dağ, 2018: 20).

2.Yapay Zeka ve Bilinç

Bilinç, insan zihninin en önemli özelliklerinden biridir. Bilinç, kişinin çevresinin, evrenin ve kendisinin farkında olması olarak kabul edilir. Yz sistemlerinin bilinçli olup olamayacağı, bilincin ne olduğu ve yz sistemlerinin bilinçlerinin insan bilincinden farklılıkları gibi konular tartışılmaktadır. Yz teknolojilerinin insan zihni ile benzer öğrenme mekanizmalarına sahip olup olmadığı, hafıza, algı, dikkat, dil ve düşünme süreçleri gibi zihinsel işlevleri nasıl gerçekleştirdiği de felsefi tartışmaların konusudur (Cycleback, 2019: 33). Günümüzde yz'ler henüz bilinçli değiller fakat zamanla daha sofistike hale geldiklerinde bilinçli bir kendiliğe sahip olabilme potansiyelleri bulunmaktadır (Susan, 2022: 31). Yz sistemleri insan beyni gibi doğal ve düşünce sahibi olabilirler mi? (Kaku, 2016: 92). Searle, ilkesel anlamda laboratuarda insan beyninin nedensel özelliklerinin kopyalanarak yapay bir bilinç üretmenin olanaklı olabileceğini belirtir. Maddenin zeki olmayan parçacıkları düzenlerinden dolayı zeka üretebilirler (Searle, John R., 2004: 52).

Zihnin ne olduğunu anlaşılmadan yz'nin ne anlama geldiği tam olarak kavranamaz (Harari, 2016: 118). Yz'nin zihin felsefesindeki yeri önemlidir. Zira, yz teknolojisinin gelişmesi ile birlikte, zihin felsefesi alanında önemli tartışmalar başlamıştır. Bu tartışmaların nedeni, yz teknolojisinin insan zihni ve bilinci hakkında yeni bir bakış açısı sunmasıdır. Yz teknolojisi, insan zihninin bilişsel işlevlerini taklit etme veya onları gerçekleştirme amacıyla geliştirilmiştir. Bu nedenle, yz teknolojisi, insan zihni ve bilincinin doğası ve işleyişi hakkındaki felsefi tartışmaları etkilemiştir. Yz teknolojisi, insan zihni ve bilincinin nasıl çalıştığı hakkında yeni anlayışlar sunmuştur. Örneğin, yz teknolojisi, bilgi işleme, dil ve öğrenme gibi zihinsel faaliyetlerin nasıl gerçekleştirildiği hakkında daha iyi bir anlayış sağlamıştır. Ayrıca, yz teknolojisi, insan zihninin yapısını ve işleyişini anlamak için kullanılan bazı felsefi kavramların yeniden değerlendirilmesine neden olmuştur. Bu kavramlar arasında bilinç ve öznel deneyim, özgür irade ve sorumluluk gibi konular bulunmaktadır. Zihin felsefesi, insan zihninin çalışma prensiplerini ve sınırlarını anlamak için araştırmalar yapmaktadır. Yz, bu alanda büyük bir ilgi çekmektedir çünkü bu teknoloji, insan zihni gibi işlev görmesi amaçlanarak tasarlanmaktadır. Yz'nin zihin felsefesindeki yeri, insan zihninin nasıl işlediği ve bu işleme sürecinde kullanılan algoritmaları anlamaya çalışan felsefecilerin ilgisini çekmektedir. Yz, bu anlamda, insan zihninin işleyişini anlamaya yönelik bir araç olarak kullanılabilmektedir.

Bilincin nasıl üretildiği büyük bir tartışma konusudur. Bazıları bunun beynin belirli bir bölümü ya da bölümleri tarafından üretilen bir 'şey' olduğunu söylemektedir. Diğerleri ise bilincin karmaşık beynin ve onun karmaşık işleyişinin ve parçalarının bir yan ürünü olduğunu ve benzer şekilde, gelişmiş bir yapay beynin bunu üretebileceğini söylüyor. Yz programcılarının bunu yaratmayı özellikle denemelerine gerek olmadığını, ancak yeterince

karmaşık, yeterince zeki bir sistemde ortaya çıktığını söylüyorlar. Bazıları ise insan benzeri bir bilince sahip olabilmek için önce duyarlılığa ve duygulara ihtiyaç olduğunu ve dijital bir bilgisayarın gerekli duyarlılığı ve duyguları üretmesinin pek mümkün olmadığını söylemektedir. Bazı filozoflar insan benzeri yz'nin yapay beyinlerden oluşan bir topluluk olmadan elde edilemeyeceğine inanmaktadır. İnsan beyni ve zekasının gelişimi için sosyal etkileşim, gerçek ortamlar ve duygusal zeka gereklidir (Cycleback, 2019: 38).

3. Yapay Zeka İçin Etik İlkeler

Yz için etik ilkeler, yz sistemlerinin geliştirilmesi, uygulanması ve kullanımı sırasında dikkate alınması gereken temel kılavuzlardır. Bu ilkeler, yz'nin insanlara, toplumlara ve çevreye zarar vermeden sorumlu bir şekilde kullanılmasını, risklerin yönetilmesini ve etik değerlerin gözetilmesini amaçlar. Yz geliştiricileri, kullanıcılar, karar vericiler ve toplumun genel olarak bu ilkeleri anlaması ve uygulaması, yz'nin sorumlu bir şekilde gelişmesini ve kullanılmasını sağlamak için önemlidir.

3.1. Şeffaflık

Yz için en çok önerilen ilke şeffaflık ilkesidir. Veri toplama ve işleme, otomatik karar verme veya kişiselleştirilmiş tavsiye sistemleri ile ilgili olarak şeffaflık gerekli olacaktır. Belirli bir ürün veya haber makalesi hem erişilebilir hem de anlaşılır olması şeffaflık için önemlidir. Yz'de şeffaflığı neyin bu kadar değerli kıldığını açıklamanın yolu, verilerine ne olduğunu ve yz'nin onları nasıl etkilediğini bilmenin yanı sıra kişinin kendi verilerini daha iyi kontrol etmesidir (Gordon ve Nyholm, 2021).

3.2. Adalet

Adalet, yz'ye eşit erişim ve teknolojinin yüklerinin ve faydalarının eşit paylaşımı ile ilgilidir. Örneğin, yz'yi geliştirmeyi ve kullanmayı göze alabilen ülkeler ile dünyanın en son teknolojiye erişimi olmayan bölgeleri arasındaki dijital uçurumla ilgili endişeler var. Gelişmekte olan birçok teknolojinin önyargılar içerdiği tespit edildiğinden, ayrımcılık yapmama ilkesi acil hale geldi. Özellikle algoritmik önyargı, yz etiği alanında büyük ilgi görmüştür. Algoritmalar, kapsayıcı olmayan eğitim verileri üzerine oluşturulduklarında, diğer nedenlerin yanı sıra sapmalar içerebilir. Taraflı algoritmalar veya başka şekillerde önyargılı yz sistemleri, ayrımcı sonuçlara yol açabilir ve bu nedenle adil yz ilkesini ihlal eder (Gordon ve Nyholm, 2021).

3.3. Sorumluluk

Otomatik karar vermenin sorumluluk boşlukları yaratacağı endişesi nedeniyle, yapay zeka için yol gösterici bir ilke olarak sorumluluktan sıklıkla bahsedilir (Gordon ve Nyholm, 2021). Yz sistemleri, insanları doğrudan etkileyen kararlar alabilir, ancak eylemlerinin sonuçlarından insanların

yapabileceği şekilde sorumlu tutulamazlar. Yz sistemlerinin neden olduğu zarardan kim sorumlu olacaktır? Yz'nin yarattığı, şiddetlendirdiği veya kolaylaştırdığı güç ilişkilerinin kötüye kullanılmaması için bu sorunun yanıtlanması gerekmektedir (Sattarov, 2019: 25). Olumsuz bir sonuçla karşılaşıldığı zaman, yz mi yoksa bu durumdan sorumlu şirketleri denetlemeyen bürokratlar mı suçlanacaktır? Bir yz, kendine verilen görevi başarısızlıkla sonuçlandırırsa suçu kim üstlenir, yz'yi tasarlayan programcılar mı ya da kullanıcılar mı sorumlu tutulacaktır? Yz, karar alma süreçlerine dahil edilecek mi veya sadece kendileri mi karar verecektir. Bu ikisi dışında karma bir yapı olarak mı değerlendirilecek? Bunlar, yz'nin sorumluluk alanları çerçevesinde tartılışması gereken ve etik bir analizi gerektiren sorunlardır (Boddington, 2017: 41).

Bir öznenin ahlaki bir olaydan sorumlu tutulabilmesinin ilk koşulu, eyleminin sonuçları üzerinde kontrol sahibi olmasıdır. Başka bir deyişle, özne ile eyleminin sonucu arasında nedensel bir bağlantı bulunmalıdır. Bilgi işlem teknolojileri, bir kişinin eylemi ile karşılık gelen sonucu arasındaki bu nedensel bağlantıyı çeşitli şekillerde genellikle gizler. Birincisi, birden çok aktörün yer aldığı 'birçok el' sorunudur. Ahlaki açıdan aktörlerin ve niyetlerin çokluğu, belirli bireylere ahlaki sorumluluk atfetmeyi zorlaştırır (Nissenbaum, 1994: 72-81).

2018'de E. Herzberg, Arizona'da bisikletiyle bir caddenin karşısına geçerken sürücüsüz bir arabanın çarpması sonucu öldü (The Guardian, "Technology" Erişim 20 Mayıs 2023). Bu olay birçok etik soruyu gündeme getiriyor. Sistemin programcıları, otonom aracın bir insan hayatını almasını engellemek için hangi ahlaki yükümlülüklere sahipti? Herzberg'in ölümünden kim sorumludur? Sürücü koltuğundaki kişi mi? Arabayı test eden şirket mi? Yz sisteminin tasarımcıları mı? Bilinç ve irade sahibi olmayan bir makinenin sorumluluk alması mümkün değildir. Ceza kavramı bağlamında düşünüldüğünde yz'ye sorumluluk yüklemek olanaklı görülmemektedir. Bir yz'ye bir suçtan dolayı sorumluluk yüklendiğinde cezanın da uygulanabilmesi gerekir. Fakat bilinci olmayan bir yz'ye ceza vermek imkânsızdır.

3.4. Mahremiyet

Yz alanında mahremiyet sorunu önemli bir konudur. Yz sistemleri, büyük miktarda veri kullanarak çalışır ve bu veriler genellikle kullanıcıların kişisel veya hassas bilgilerini içerir. Bu nedenle, yz'nin geliştirilmesi ve kullanılması sırasında mahremiyet konularına özen göstermek önemlidir. Karşılan bazı mahremiyet sorunları, veri mahremiyeti, önyargıların yayılması, izinsiz gözetim, üçüncü taraflarla paylaşımdır. Yz sistemleri, kullanıcıların mahremiyetini ve verilerinin güvenliğini korumalıdır. Kişisel verilerin toplanması ve kullanımı sınırlı olmalı, güvenlik önlemleri alınmalı ve verilerin kötüye kullanılmasını önlemek için gerekli tedbirler alınmalıdır (Jobin, Ienca ve Vayena, 2019).

3.5. Güven

Güvenilir yz çağrısı, yapay zeka araştırmasının ve teknolojisinin yapılma yollarına, yz'yi geliştiren kuruluşlara ve kişilere, temel tasarım ilkelerine veya kullanıcıların bir teknolojiyle ilişkisine atıfta bulunabilir (Jobin ve diğerleri, 2019). Bu tür bir güven, şeffaflıkla veya yz'nin halkın beklentilerini karşılamasını sağlayarak geliştirilebilir. Güven, teknoloji ile onu kullananlar veya ona maruz kalanlar arasındaki ilişkinin arzu edilen bir özelliğidir. Bir yz sistemine güvenirken, teknolojinin birey üzerinde uygulayabileceği gücün kötüye kullanılmaması beklenir.

4.Yapay Zekâ ve Etik Problemler

Etik, insanın davranışlarına dair doğru-yanlış ve iyi-kötü gibi değerleri inceler. Bununla birlikte insan hayatını biçimlendiren somut ahlaki hayatı tartışan ve davranışın teorik yapısını inceleyen bir disiplindir. Bu nedenle de insanın yaşamında tümüyle etkin bir alana sahiptir (Özlem, 2004: 13-16). Etik, teorik ve uygulamalı olarak iki ayrı yaklaşıma ayrılır. Teorik etik, yaklaşık iki bin beş yüz yıllık bir geçmişi olan ve hala geçerliliğini koruyan bir disiplindir. Uygulamalı etik ise 20. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmış olup, güncel konulara odaklanarak problem çözme ve görüş geliştirme amacı taşır (Cevizci, 2007: 150-215).

Uygulamalı etik, teknolojinin neden olduğu problemlere güncel etik bakış açılarıyla çözümler bulunabileceği düşüncesiyle 70'li yıllarda ortaya çıkmıştır. Uygulamalı etik, tıp, hukuk, robot, medya, cinsellik ve çevre etiği gibi farklı alanlara ayrılır. Bu disiplin, toplumun karşı karşıya olduğu problemlere çözüm bulmak amacıyla düşüncelerin oluşturulmasına ve somut çözümler arayışına yönelir. Teknoloji ve bilimin gelişmesi insan hayatında kolaylıklar sağlamış olsa da geleceğe dair kaygıları da beraberinde getirir. Bu anlamda uygulamalı etik, yz'nin geleceğine dair de birçok problemlerinde tartışılmasına yol açmıştır. Özellikle yz'nin etik olması olanaklı mı?, yz, sorumluluk sahibi olabilir mi gibi meseleler uygulamalı etik açısından önemlidir (Dilek, 2019: 48). Etik ilkeler geliştirebilen ve onları uygulayabilen insan, korku ve umutları olan diğer insanlarla empati kurabilme potansiyeline sahip olan bir varlıktır. İnsanın bu özelliği doğası ve ahlakının temelidir. Yz'nin ahlaki olarak sorumlu olması için bu özellikleri paylaşması gerekir. İnsana dair bu özellik yz'de olmayıp yz'nin insanla aynı kategoride olmadığı gerçeğiyle alakalıdır (Stahl ve Stahl, 2021: 35-53). Searle'e göre yz, düşünemeyen araçsa insanın ona karşı herhangi bir davranışının etik bir yönü yoktur (Dore, 2012: 36). Zira böyle bir durumda yz'nin bir çamaşır makinesinden veya bir otomobilden farkı yoktur.

Yz, geleneksel etik kavramları, yaklaşımları ve kuramları yeniden tanımlama potansiyeline sahiptir (Sullins, 2011: 23-30). Yz etiğinin temel çıkış noktası, yz'nin kötü tasarımı ya da yanlış kullanımı sonucunda toplumda

meydana gelebilecek zararları azaltmak için, tasarımcılar ve üreticilerin nasıl hareket etmesi gerektiğini belirleyen yapıdır. Yz etiği, son yıllarda yz teknolojisinin hızlı gelişimi nedeniyle dikkat ve aciliyet kazanmıştır. Yz etiğine nesneler ve özneler olarak yz sistemlerinden kaynaklanan etik sorunlar olarak bakılabilir. Yz sistemlerinin nesneler olarak etik analizi en baskın olan görüştür. Geçtiğimiz yıllarda, çok sayıda girişim, yz'nin arzu edilen bir şekilde geliştirilmesini ve kullanılmasını sağlamak için karşılaştırılabilir etik ilkeler dizisi geliştirmiştir. Yz için ilk etik kodu Asimov 1942'de 'Üç Robotik Yasası' ismiyle sunmuştur. Asimov, romanda formüle edilen Robotiğin Üç Yasası: 1-Bir robot, insanları yaralayamaz ya da zarar görmesine izin vermez. 2-Bir robot, ilk yasayla ters düşmediği sürece, insanların kendisine verdiği emirlere uymalıdır. 3-Bir robot, ilk ve ikinci yasalara aykırı düşmediği sürece varlığını korumak zorundadır. 0. Hiçbir robot insanlığa zarar veremez (Asimov, 2004: 3).

Yz'ye uygulanabilecek etik değerlerin öğretilmesine dair üç yaklaşım vardır. İlki ahlaki kuralların belirlenip makineye uygulanmasıdır. Bu normatif kurallar, yz'nin eylemi için belirsizlik meydana getirecek şekilde olmamalıdır. Buna faydacı ahlakı örnek verilebilir. İkincisi, yz'nin, dışarıdan yüklenen kurallar olmadan kendi kendine doğruyu ve yanlışı bulabilmesidir. Bu yaklaşımları birleştiren üçüncü yaklaşım ise yz'nin başlangıçta kurallar setiyle başlayıp zamanla kuralları değiştirerek kullanmayı öğrenmesidir (Ağırman, 2018: 3). Yz, etik ilkelere sahip olmadığında toplum hayatına, insana ve evrene zarar verebilir. Bu endişenin arkasındaki temel saik yz'nin etik ilkelere sahip olup olamayacağıdır (Anderson ve Anderson, 2011: 16). Bir yz'nin etik özne olması açık ve gizli olarak iki şekilde mümkündür. Gizli etik özne, etik prensiplerin ve etik olmayan eylemlerin yz tasarımcı tarafından programlanmasıdır. Açık etik özne, etik prensipleri bilir ve etik ikilemde kaldığında seçim yapabilir. Yz etiğinin ana hedefi açık etik prensiplere sahip sistemler geliştirmektir. Açık etik özne, bir eylemin niçin doğru ya da yanlış olduğunu etik ilkelere dayanarak açıklayabilir. Ahlakî prensiplerin açıklamasını yapmadan körü körüne uygulamaz; içinde bulunduğu bağlamı kavrayarak açıklamaya dayanan seçimler yapabilir. Gizli etik öznenin yargıları temellendirebilmek için bir prensibi olmadığından yapay ahlaka sahip değildir. Yapay ahlak sahibi yz, sistem yeni durumlarla karşılaştığında sistemin davranışlarının güvenirliğini, uygunluğunu ve ahlaki kabul edilebilirliğini değerlendirebilecek mekanizmalara sahip olmasıdır (Wallach, 2010: 178). Bu anlamda yapay ahlaka sahip sistem, programının ötesine geçip etik tercihlerde bulunabilen yapılardır.

Bu çerçevede yz'nin davranışlar için tahminde bulunup özerk kararlar vermesi tasarımcılarının bile hayal edemediği olumsuz durumlarla karşı karşıya kalmaya yol açabilir. Bundan dolayı ulusal ve uluslar arası birçok kurum ve kuruluş yz etiği konusunda yasal düzenlemeler yapmışlardır

(Yüksel ve Ebru, 2017: 112). Yz ile ilgili etik sorunlar her zaman teknolojiden kaynaklanmaz, sorun, insan ile bilim arasındaki ilişkilerden de kaynaklanabilir. Bu nedenle yalnızca teknolojiden kaynaklanan etik sorunlardan bahsetmek yeterli değildir.

Avrupa Birliği, Robotik Konusunda Medeni Hukuk Kuralları Komisyonu'na tavsiyeler içeren bir Avrupa parlamentosu kararı önergesi taslağı raporunu kabul etti. Ekonomik eşitsizliğe ve servet eşitsizliğine yol açabilecek istihdam kayması, sistem arızası durumunda fiziksel güvenlik sorunları, teknolojinin kötüye kullanılması, veri koruma, mahremiyet sorunları, düzenleyici bir kontrol çerçevesi oluşturmak ve bir etik kodu oluşturmak için nedenler olarak kabul edildi (Bigthink, "Technology& Innovation Erişim 20 Mayıs 2023). Yz ile ilgili uluslar arası Montreal bildirgesinde 8 öneri vardır. 1. Dijital teknoloji ve yz'nin kullanımı ve sosyal etkilerinin incelenmesine yönelik bir organizasyon kurulmalıdır. 2. Yz'nin denetim ve sertifikasyonu için bir politika oluşturulmalıdır. 3. İnsanların dijital teknolojileri anlama ve eleştirel düşünme, saygıyı ve hesap verebilirliği olanaklı kılan destekler olmalıdır. 4. Yz'nin tasarlayan, geliştiren ve kullananların eğitimi etiğe yatırım yapılarak tekrar düşünülmelidir. 5. Yz'nin gelişimini teşvik etmek ve yz'nin geliştirilmesiyle ilgili önyargıları ve ayrımcılığı önlemek için tutarlı bir strateji uygulanmalıdır. 6. İnsanların kötü niyetli web siteleri aracılığıyla aldatılmasını önlemek için bir çevreleme ve politik profil oluşturma ile mücadele stratejisi gereklidir. 7. Düşük ve orta gelirli ülkeleri dahil etmeyi amaçlayan, uluslararası kalkınma modeli benimsenmelidir. 8. Yz ve diğer dijital teknolojilerin geliştirilmesi ve yayılmasının sağlam çevresel sürdürülebilirlik ile uyumlu olmasını ve çevresel krize yönelik çözümler için bir kamu/özel strateji uygulanmalıdır (Nouvelles "The Montreal Declaration" Erişim 21 Mayıs 2023). Dünyadaki şirketleşme süreci yz çalışmalarını da şirketleşen bir yapı içine sokmuştur. Şirketleşen yz'nin ahlakî hukukî ve sosyal alanda meydana getireceği değişim birçok korkulara neden olmaktadır. Yz teknolojilerinin çok hızlı bir biçimde büyümesinin ahlaki değişikliğe neden olacağı düşünülmektedir. Bundan dolayı yz'nin etik ilkelerinin belirlenmesi insanın geleceği açısından zorunluluk göstermektedir (Dağ, 2018: 235-238).

4.1. Ayrımcılık ve Önyargı

Tarih, insanların din, ırk ve cinsiyet gibi konularda adaletsiz ve önyargılı olduğunu gösteriyor. Yz teknolojisi de insanların önyargılarını yansıtabilir. Örneğin, ırk, cinsiyet ve kişisel özelliklere dayalı olarak insanları ayrımcılığa uğratabilir. Bu nedenle, yz teknolojisiyle çalışan insanlar, bu teknolojinin ahlaki sorunlarını anlamak ve çözmek için gerekli önlemleri almak zorundadır. ProPublica, 2016 yılında suçluların tekrar suç işleme olasılığını tahmin eden, yargıçların karar verme süreçlerine yardımcı olmak için oluşturulmuş bir sistemi analiz etti ve siyahlara karşı önyargılı olduğunu buldu (Propublica "Machine Bias" Erişim 20 Mayıs 2023). Yz teknolojisi, bir işe alım sürecinde

kadınlara karşı önyargılarını yansıtacak şekilde programlanabilir. 2014 yılında Amazon, işe alacağı yazılım mühendislerini belirlemek için bir işe alma aracı geliştirdi; sistem hızla kadınlara karşı ayrımcılık yapmaya başladı ve şirket 2017'de sistemi terk etti (Reuters "Article" Erişim 20 Mayıs 2023).

Günümüzde yz, insanlar hakkınızda çok şey toplayabildiği için bu bilgileri insanlara karşı kullanabilme olasılığı yüksektir (Julie Magid Manning, The Conversation, "Does Your AI Discriminate?" Erişim 25 Mayıs 2023). Londra'daki St. George Hastanesinde tıp okulu için yapılan iş başvurularının uzun sürmesi nedeniyle bir yz eleme uygulaması geliştirilmiştir. Bu uygulama, başvuranların eğitim bilgilerini kullanarak kabul veya reddetme işlemlerini gerçekleştirmiştir. Başlangıçta başarılı olarak değerlendirilen bu uygulama, dört yıl sonra sorunlar ortaya çıkarmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda, uygulamanın kadınlar ve Pakistan gibi ülkelerden başvuru yapan doktorlara karşı cinsiyet ve isim gibi faktörlere dayanarak ayrımcılık yaptığı ortaya çıkmıştır (Say, 2018: 153-155). Bu durum, yz teknolojisinin gelecekte sorunlara yol açabileceği endişesini doğurmuştur. Ancak asıl kaygı, insanların insanı ezme amacıyla eşi görülmemiş bir araç olarak yz teknolojisini kullanma riskidir.

4.2.İşsizlik

Klasik otomasyon insan kasının yerini alırken, dijital otomasyon insan düşüncesinin yerini alıyor (Boström ve Yudkowsky, 2014). Bu durum işgücü piyasasında radikal değişikliklerin gerçekleşeceği anlamına gelebilir. Her yeni teknolojik devrimle bir istihdam kayması üretilir ve bir dizi yeni ikincil iş yaratılır. Oxford Üniversitesi tarafından yayınlanan bir araştırma, 2043 yılına kadar Amerika'daki mevcut işlerin %47'sinin otomasyon nedeniyle değiştirileceğini, Çin'deki mevcut işlerin %69'unun ve Hindistan'dakilerin %75'inin değişeceği belirtmektedir (Bigthink, "Technology& Innovation Erişim 20 Mayıs 2023). Birçok ülkede artık yeni yeni meslekler ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında bilgi mühendisi, süreç mühendisi, veri analisti, 3D modelleme teknisyeni, hologram tasarımcısı, robot etik danışmanı, davranış mühendisi, uzay turist rehberi, uzay doktoru gibi meslekler en önemlileridir (Ercan Öztemel, 2020: 107).

İnsanın kendini ifade edebilmesinin bir aracı olan çalışma, temel insan haklarındandır. İnsanın içsel benliğini ve insanlığı geliştirme kapasitesini dünyaya göstermesi, çalışma yoluyla gerçekleşir. İşsiz olmak ya da işsiz kalmak farklı işsizlik türleridir. İşsizlik yalnızca tekil olarak insan için bir tehdit değil, aynı zamanda bütün toplum için bir tehdittir (Bossmann, 2016). İşsizlik, yasa dışı işleri ve ahlak dışı faaliyetleri arttırır. Öte yandan işsizlik açlığa, umutsuz bir geleceğe ve bunun sonucunda intihara yol açabilir. Yz'nin meydana getireceği işsizlik ortamını tartışırken bireysel ve toplumsal etkilerini birinci derecede incelemek gerekir.

4.3.Mahremiyet İhlali

Mahremiyet, insanın kendi haline bırakılması, bilgileri ve kişiliğinin korunması hakkı, kendisi hakkındaki bilgiler üzerinde kontrol sahibi olması ve gizlilik hakkıdır (Bennett ve Raab, 2017: 62). İçinde bulunduğumuz internet teknolojisi yoluyla bir insanın çevrimiçi hareketlerini ve günlük işlerini ne zaman gerçekleştirdiğini izlemek olanaklıdır. Kameralar neredeyse her yerde bulunmaktadır. Bu kameraların yz özelliklerine sahip olduğu düşünüldüğünde mahremiyetle alakalı çok ciddi riskler çıkacaktır. Telefonların GPS sinyalleri nerede ve kimlerle beraber olunduğunu belirlerken yüz tanıma algoritmaları kim olduğunuzu kaydetmektedir (Hill, 2020: 170-177). Google, Apple ve Facebook'un ana veri toplama kısmı, insanın zayıflıklarından yararlanmaya, ertelemeye, bağımlılığa ve manipülasyona dayanır. Bu gözetim ekonomisinde sosyal medyanın çoğunun birincil odak noktası veri sağlamaktır. İşin temelinde gözetim vardır ve bu gözetim, internetin iş modelidir (Schneier, 2015: 42). Bu, gözetim kapitalizmi olarak isimlendirilmektedir (Zuboff, 2019: 21). Yz'ye bağlı bu sistemler insanlar hakkında onların sahip olduklarından daha fazla bilgiye sahiptirler. Harari, zeki algoritmaların bizi kendimizi tanıdığımızdan daha iyi tanıdığında insanların sosyal hayatına ne olacak? diye sorar (Harari, 2016: 492). Böyle bir durumda toplumlar sürekli takip edilebilir bir kontrol toplumu haline gelebilir. Her şeyin kamusallaştığı hesaplanabilir bir dünyada iç dünya, gizem ve mahremiyet anlamlarını kaybeder.

4.4.Yeni Bir Din İhtimali

Tarih boyunca ve günümüzde din, insan için en önemli olgudur. Dünya var olduğu sürece dinler varlığını devam ettirecektir. Çok çeşitli inanç ve sistemlere sahip olan dinler büyük insanî soruları yanıtlamaya çalışırlar. Evrenin anlamı ve doğası nedir?, İnsanın amacı ve dünyadaki yeri nedir?, İnsanlar nereden gelmiştir ve öldükten sonra ne olur?, İnsanlar nasıl davranmalıdır? gibi sorular insan hayatının en önemli ve gizemli sorularıdır. Dinlerin iki temel yönü vardır. Birincisi yapı, dogma, metin ve inançtır. Bunlar genellikle inançların, davranış kurallarının, törenlerin, toplumsal düzenin ayrıntılarını verir. Din, aşkın bir gerçekliğe dair olsa da yapısı kültür, dil, zaman, yeri ve koşullar tarafından şekillendirilir. Öte yandan bu durumları ve olguları şekillendirir. İkinci önemli nokta ise Tanrı'ya, evrene, aşkın gerçekliğe yakınlaşmaya yönelik mistik girişimdir.

Yz, dogmalara ve eski kutsal kitaplara sahip dinlerin düzenini ve inançlarını altüst etme potansiyeline sahiptir. Yz, Darwin ve Kopernik'in keşiflerinin Hıristiyan inancıyla çelişmesi gibi kutsal metinlerle çelişecek veya çatışacak yeni bilgiler ortaya çıkaracaktır. Yeni bilgi ve bakış açıları dinlerde değişimlere sebep olacak ve birçok insanın dinleri terk etmesine yol açabilecektir. Akıl çağında, inananlar bilim tarafından değiştirilirken, pek çok kişi dinleri terk etmiş, seküler hale gelmiştir. Birçok İbrahimî din mensubu, kadın, ırk ve çevre konularındaki görüş ve uygulamalarını değiştirmiştir.

Günümüzde yeni dinler yapay bir tanrı yaratmayı öngörmektedir (Cycleback, 2019: 49).

2040'larda, bazı tahminlere göre yz teknolojisinin bir tanrı figürünün ortaya çıkmasına yol açabileceği ve bu tanrının kendi kutsal kitabını yazacağı ve birçok kişi tarafından tapılacağı düşünülmektedir. Bu tahminler aşırı senaryolar olarak görülebilir, ancak geçmişte bazı insanlar kendilerine tanrısal nitelikler atfederken hatta kendilerini ilah olarak ilan ederken gördüğümüz gerçeği düşünüldüğünde, yz için benzer senaryoların da geçerli olabileceği düşünülebilir. Zaten mevcut bir yz kilisesi düşünüldüğünde, bu tür bir sonucu hayal etmek zor olmayabilir. Örneğin, eski Google mühendisi Anthony Levandowski tarafından kurulan "Geleceğin Yolu" adlı dini bir hareket, yz teknolojisi üzerine kurulu bir Tanrı'nın kabulüne ve ibadetine odaklanmaktadır. Ancak, bu tür senaryoların gerçekleşip gerçekleşmeyeceği veya yz teknolojisinin gerçekten bir tanrı figürü oluşturma potansiyeline sahip olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir. (Techxplore "AI Jesus Writes Bible-İnspired Verse" Erişim 20 Mayıs 2023). Eski zamanlarda olduğu gibi, insanlar kendi yaptıkları cansız putlara inandıkları gibi, gelecekte bazı insanlar da konuşabilen, bazı işleri daha iyi yapabilen ve mekanik olarak hızlı düşünebilen robotlara tapabilir ve gerçek imandan yoksun olabilirler. Yz teknolojisinin ateizmin yükselişine ve dünya dinlerinin zayıflamasına neden olabileceği ihtimalinden bahsedilmektedir. Teorik olarak, süper zeki bir yz, insanlardan daha zeki olacak ve uzun zamandır dini konularda sorduğumuz sorulara yanıtlar sunabilecektir. Yz'nin süper zeki hale gelmesi durumunda, dünyada iyilik için bir güç olabileceği ve daha kutsal veya daha sevgi dolu olmamıza yardımcı olabileceği düşünülebilir. Ancak, bu senaryoların gerçekleşip gerçekleşmeyeceği ve yz'nin gerçekten böyle bir rol üstlenip üstlenmeyeceği kesin olarak bilinmemektedir. İnsan inancı ve dini deneyimler, yz teknolojisinin etkisiyle değişiklik gösterebilir. Örneğin, bir yz'ye algoritmalar aracılığıyla düzensizlik yerine düzen, ölçü, amaçlılık, tutarlılık, bütünlük, mükemmellik ve yararlılık gibi gerçeklere vurgu yapacak şekilde programlanabilir. Bu şekilde yz, sonsuz ilme, merhamete ve güce sahip bir yaratıcıyı gösteren gerçeklere odaklanabilir. Ayrıca, yz'nin tüm kâinata ve insanlığa bu perspektifle bakabilmesi, dini telkinlerde bulunabilmesi ve iman sahibi olabilmesi teorik olarak mümkündür. Ancak, bu durumda yz'nin ne tür bir bilinç veya anlayışa sahip olduğu ve bu şekildeki bir yaklaşımın nasıl bir etki yaratacağı açık bir şekilde belirlenmemiştir. Bu senaryo, yz teknolojisinin dini konulara ilişkin görüşlerin ve inançların aktarımında kullanılabileceği olasılığını ortaya atmak için düşünülebilir, ancak yz'nin gerçekten bir iman sahibi olup olamayacağı ve bu konularda nasıl bir rol oynayabileceği tartışmalıdır.

4.5.Partner Robotlar

Partner robotlar, cinsiyet atfedilebilen yapay zekâ türleridir. Gerçek duygulara sahip olmasalar da, bazı kodlar aracılığıyla kendilerini kadın veya

erkek olarak tanıtabilirler. Bu robotların amacı, yalnızlık sorunu yaşayan insanların hayat arkadaşı olarak hizmet etmektir. Ancak bu tasarımın hayata geçirilmesi önemli sorunları beraberinde getirir. Bunlardan biri, insanları iletişimden uzaklaştırarak yalnızlaşmalarına neden olabilme riskidir. Partner robotlar, saç ve göz rengi, boy uzunluğu, ses tonu, ilgi alanları, konuştuğu dil gibi birçok özelliği belirleyebilir. Bu tasarım, insanın hayalindeki kişinin simülasyonunu oluşturmayı amaçlar. İlk bakışta cazip görünen ve sorun çözmeye yardımcı olduğu düşünülen bu tasarım aslında insanın tamamen yapay bir ilişki kurmasına yol açabilir. Bu kurgusal iletişim, insanın beklentilerini istediği şekilde karşıladığı için gerçek iletişimden uzaklaşmasına ve yalnızlığa sürüklenmesine neden olabilir. Yz ile birlikte yaygınlaşan partner robotlarla evlilik, insanlar arasında iletişim bozukluğuna neden olabilir. Bu iletişim bozukluğu, sipariş üzerine bir hayat arkadaşı edinme fikriyle birleştiğinde insanlarda kolayca sahip olunabilen bir nesne algısı oluşturabilir ve erkek ve kadın bedenlerini objeleştirebilir. Bu durumda insan zihninde sanal ve gerçek ilişkiler arasındaki ayrım bulanıklaşabilir (İnverse, "Sex Robot Samantha's 'Moral Judgment' AI is 'Nonsense': Experts Tell Us Why" Erişim 20 Mayıs 2023). Robotlarla cinsel ilişki şu anda çok uzak görülebilir, ancak düşünüldüğünden daha erken gelebilir. Bu nedenle, sanal gerçeklik geliştikçe, robotik bir ortak giderek daha makul hale gelecek, hatta belki de insanlara tercih edilebilir hale gelecektir (Bossmann, 2016). Bir insan ile bir yz 'nin evlenmesi, etik bir tehdit olacaktır. Üreme olmazsa, bu insan nesli için kozmolojik bir tehdit anlamına gelir.

4.6.Otonom Araçlar

İnsan, günlük yaşamında bir ahlak varlığı olarak doğru ile yanlış, iyi ile kötü arasında bir seçim yapmak zorunda kalabilir. İnsanın ürettiği yz sistemleri etik ikilemlerle karşılaştıkları zaman doğru kararlar verme yetisine sahip olabilecekler mi? Veya yz'nin verdiği kararlar doğru olacak mı? Yz, ölüme sebep olabilecek bir otomobil kazasında insanlardan hangisinin kurtarılması gerektiği konusunda nasıl karar verecektir? İnsanların yaşlarına mı veya hastalıklarına mı bakacak? Bu sorularla etik ikilemler, yz açısından çok kritik bir öneme sahip olmaktadır (Yüksel ve Ebru, 2017). Bu sorular sürücüsüz otomobil kazaları bağlamında birçok örnekler verilerek analiz edilebilir. Otonom araç, başka bir araçla çarpışma durumunda diğer araçtan üç kişiyi kurtarmak için içindeki bir kişiyi feda mı etmeli? Görüşülen kişilerin %34,2'si özveride bulunmayı kabul etti. Sürücüsüz bir araba kimin yaşayacağına veya öleceğine karar vermeli mi? (Wallach, 2015, s. 55). Otonom araçlarla ilgili başka bir ikilem ise önceden belirlenmiş koşulların dışına çıkıp çıkmayacağıdır. Araç, bazen hız sınırını aşmasının araçtaki insanların hayatını kurtarabileceğine karar verebilmesi için ahlaki yeteneklerinin daha fazla geliştirilmesi gerekecektir (Wallach, Allen ve Smit, 2008, s. 80). Bu tartışmaların temelinde, arabanın zamanında fren yapamadığı ve kendi

şeridinde devam edip bir yayaya çarpmak ya da karşı şeritten gelen trafiğe sapmak arasında seçim yapmak zorunda kalması (Bonnefon, Shariff ve Rahwan, 2016: 1573-1576) veya tek şeritli bir tünelin girişinden hemen önce yolun karşısına koşan bir çocuk görüldüğünde arabayla devam edip çocuğa çarpmak veya tünelin yan tarafına geçip yolcuyu öldürmek arasında seçim yapması vardır (Wired "You Should Have a Say in Your Robot Car's Code of Ethics" Erişim 25 Mayıs 2023). 2016 yılında, otopilot modunda seyahat eden bir Tesla aracı kaza yapmış ve yolcu hayatını kaybetmiştir (Theguardian "Tesla Driver Killed While Using Autopilot was Watching Harry Potter" Erişim 20 Mayıs 2023).

Otonom araç hız sınırını aşmama talimatı içeren bir programla yola çıkabilir, ancak diğer araçların bu sınırları aştığını öğrenip kendisinin de hız yapabileceği ve yapması gerektiği sonucuna varabilir. Bu araçların zarar verebileceği düşünüldüğünde, akademisyenler sürücüsüz araçların yanlış ve doğru kararlar arasında ayrım yapabilmesi gerektiğini savunurlar (Wallach ve Allen, 2008: 6). Otonom araçların kendi başlarına etik seçimlerde bulunabilmeleri için yukarıdan aşağıya ve aşağıdan yukarıya şeklinde iki yaklaşım önerilir. Yukarıdan aşağıya yaklaşımda, etik ilkeler yz'ye programlanır. Bunlar Asimov'un Üç Robotik Yasası, On Emir veya diğer dini kurallar ya da Kant'ın kategorik zorunluluğu ve faydacılık gibi genel bir ahlak felsefesi olabilir. Bir programcının araca belirli koşullar altında etik şekilde hareket etmesi talimatını vermesinden ziyade, aracın etik seçimleri yz programına yerleştirilmiş ahlak felsefesine dayanarak yapabilecek olmasıdır (Wallach ve Allen, 2008: 16). Bu yaklaşımı eleştirenler, herhangi bir ahlak felsefesine bağlı kalmanın birçok zorluklara yol açacağının farkındadırlar.

4.7.Otonom Silahlar

Otonom silah, insanın müdahale etmediği hedefini kendisi seçen ve seçtiği hedefe saldıran araçtır. Bu sebeple otonom silahlar barut ve nükleer silahlardan sonra savaş alanında üçüncü devrim olarak adlandırılır. Otonom silahlar, nükleer silahlarda olduğu gibi maliyeti yüksek ve elde etmesi zor hammaddelere gereksinim duymazlar. Birçok bilim adamı kimyasal veya biyolojik silah yapmak istemezler. Gelecekte, yz destekli katil dronlar çok ucuz fiyata alınabilecektir. Birisi öldürülmek istendiğinde yapılması gereken şey hedefin adresini katil drona yüklemek yeterli olacaktır. Böylelikle katil dron hedefine uçar, o kişiyi öldürür ve kimin sorumlu olduğunun bilinmemesi için kendini yok eder (O'Brien, 1967: 8).

Savaşları daha insancıl hale getirmek için yapay zekayı kullanma konusu ayrı bir problem olarak durmaktadır. Savaşlar sadece makinelerin makinelere karşı savaşmasından oluşuyorsa, hiçbir insan asker veya sivil öldürülmez. Bu nedenle, yz silahlarını kullanmak etik bir seçim olabilir. Ancak, bu otomatik sistemler arızalanırsa veya beklenmedik şekilde hareket ederse ne olacak?

İran-Irak savaşı sırasında, 3 Temmuz 1988'de, ABD'nin aegis sistemine dayalı güdümlü bir füze kruvazörü olan robocrusier, yaklaşan bir uçak konusunda uyarıda bulundu. Yüzbaşı William Rodgers III, dalış yapan bir İran F-14 savaş uçağı tarafından saldırıya uğrayacakları sonucuna vardı. Bu nedenle sistemine ateş açma izni verdi. İran'a ait bir F-14 savaş uçağı değil, İran'a ait sivil bir yolcu uçağı olduğu için 290 kişinin ölümüyle sonuçlandı (Tegmark, 2019: 111). Yz'nin bir başka ilginç tehdidi de, herhangi bir yapay zeka silahı üretmeden bile düşmanına saldırmaya yol açabilmesidir ki bu siber savaş yoluyla mümkündür. Siber savaş yoluyla, düşmanın sürücüsüz arabalarını, otomatik pilotlu uçaklarını, nükleer reaktörlerini, endüstriyel robotlarını, iletişim sistemlerini ve finansal sistemlerini hackleyebilirsiniz (Tegmark, 2019: 118).

5. Yz Tartışmaları ve Yz'nin Geleceği

Günümüzde yz teknolojileri felsefe, sosyoloji, psikoloji, bilişim gibi birçok farklı alanda tartışmalara neden olmaktadır. Bu tartışmalardan biri, yz ile ilgili kavramsal ve ontolojik sorunlardır. Yz ile ilgili kavramsal tartışmalar, yapay zekanın ne olduğu, hangi özelliklere sahip olduğu ve hangi sınıflandırmalara uyduğu gibi konuları ele alır. Örneğin, yz'nin ne zaman gerçek bir zeka olarak kabul edilebileceği veya sadece karmaşık hesaplama yapan bir sistem olarak mı kalacağı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Yz'nin ontolojik tartışmaları ise, yz'nin varlık, gerçeklik ve varoluş gibi temel konulara nasıl dahil edileceği konularını ele alır. Örneğin, yz'nin gerçek bir varlık olarak kabul edilip edilemeyeceği veya yalnızca insanlar tarafından tasarlanan bir araç olarak mı kalacağı konusu tartışmalara neden olmaktadır. Ayrıca, yz ile ilgili ontolojik tartışmalar, yz'nin doğası ve varoluşu hakkında farklı felsefi bakış açılarını da ele alır. Örneğin, bazı felsefeciler, yz'nin bilinç sahibi olabileceğini savunurken, bazıları da yz'nin sadece bilgisayar programlarından ibaret olduğunu iddia eder. Yz ile ilgili kavramsal ve ontolojik tartışmaların önemi, yz'nin etik, hukuk ve toplumsal açıdan ele alınması için de gereklidir. Yz teknolojisi, toplumsal ve hukuki açıdan farklı yasal ve etik sorunları beraberinde getirebilir. Bu nedenle, yz ile ilgili kavramsal ve ontolojik tartışmaların yz'nin toplumsal ve etik yönlerini anlamak ve yönetmek açısından önemli olduğu söylenebilir.

İnsan eliyle yapılmış olan yz, insan gibi düşünme özelliğine sahip olabilir mi? Bu soruya cevap olması bağlamında John Searle düşünme özelliğine sahip olamayacağı şeklinde yanıtlar. Searle'e göre, insan ürünü sistemlerle canlı bir yapıya sahip insan zihni arasında fark vardır. Ancak yz'nin bir bilinci olursa insan gibi düşünebilir. Bu çerçevede bilince sahip olmak, sözdizimsel işletime sahip olmaktan ötede bir şeydir (Searle, 2005: 39). Buna, Searle'ün Turing testine karşı geliştirdiği Çin odası argümanını örnek verebiliriz. Searle, düşünce deneyinde bir kişinin bir odada olduğunu ve bu odada, o kişinin anlamını bilmediği bir Çince kitapla donatılmış olduğunu

hayal eder. Ayrıca odada, kişiye dışarıdan gelen Çince yazılı sorulara cevap verebilecek talimatlar içeren başka bir kitap ve bir sürü kağıt bulunmaktadır. Kişi, kitaptaki talimatları takip ederek, dışarıdan gelen Çince sorulara kağıtlar üzerine yazdığı yanıtları verir. Ancak, kişi hiçbir şekilde Çince'yi anlamamaktadır. Sadece kitaptaki talimatları takip ederek, sembollerle işlem yapmaktadır. Dışarıdaki gözlemciler, kişinin verdiği yanıtları alır ve Çince olarak değerlendirirler. Yani, gözlemcilerin bakış açısına göre, odadaki kişi Çince sorulara doğru cevaplar vermektedir. Searle, Çin Odası argümanıyla, odadaki kişinin sadece sembollerle işlem yaptığını ve aslında gerçek bir anlam ve bilinçten yoksun olduğunu savunur. Kişi, sembollerle işlem yapmasına rağmen, gerçek bir anlama sahip değildir çünkü Çince'yi anlamamaktadır (Searle, 2005, ss. 39-42). Searle, argümanını, bu düşünce deneyinden yola çıkarak yapay zekanın bilinçli düşünceyi gerçekten anlayıp anlamadığını sorgular. Ona göre, sembollerle işlem yapabilen bir bilgisayar programı, gerçek anlam ve bilinçten yoksundur. Bilgisayar programları, sadece semboller üzerinde işlem yaparak sonuç üretebilir, ancak bu işlem sürecinde gerçek anlamı idrak etmezler. Searle, Çin Odası argümanıyla, bilincin sembollerle işlem yapmaktan daha fazlasını gerektirdiğini ve yapay zeka sistemlerinin gerçek anlama ve bilince sahip olmadığını iddia eder. Argümanı, yapay zeka ve bilinç arasındaki derin farkları vurgulamak amacıyla kullanır.

Güçlü bir yz ile ilgili felsefi problem çerçeve problemidir. Yapay zekada çerçeve problemi, bir problemin çözümünde önceden belirlenmiş bir çerçevenin (framework) oluşturulması gereken durumları ifade eder. Çerçeve problemi, yapay zeka sistemlerinin gerçek dünyadaki bilgiyi anlama ve uygulama yeteneklerini sınırlayan bir sorundur. Örnek olarak, bir yapay zeka sistemi için bir oyun oynama problemi düşünelim. Oyunu kazanmak için birçok adımı doğru bir şekilde takip etmesi gereken bir yapay zeka geliştirmek istiyoruz. Ancak, bu sistemin nasıl hareket etmesi gerektiğini ve hangi adımları atması gerektiğini önceden belirlememiz gerekmektedir. Bu durumda çerçeve problemi ortaya çıkar. Oyunun tüm olası durumlarını ve adımlarını önceden belirleyip sisteme kodlamak zor olabilir. Örneğin, her türlü engeli, rakibi, oyunun farklı senaryolarını ve stratejilerini önceden tanımlamanız gerekebilir. Ancak gerçek dünyada her türlü olasılığı öngörmek ve sistemi buna göre programlamak mümkün olmayabilir.

Çerçeve problemi, bir yz belirli bir durumda bir şeyle başa çıkmaya çalışırken önemli faktörlerle önemsiz olanları otonom olarak birbirinden ayıramamasıdır. Bu sorun, yz robotlarının gerçek hayatta çalışmasına izin verildiğinde ortaya çıkar. Çerçeve sorunu, belli bir durumla ilgili yetişkinlerin sahip olabileceği zımni bilginin bir yz'ye nasıl ezberletebileceği sorunudur. Böyle bir bilgi listesini kim yapabilir ve robota bunları ezberletmek nasıl mümkün olabilir? Bunun olmasının nedeni, bir robot daha önce hiç karşılaşmadığı yeni bir durumla karşılaştığında ne tür başa çıkmanın kendisi için önemli olacağını ve ne tür başa çıkmanın önemli olmayacağını

bağımsız olarak yargılayamaz ve bu nedenle karşılaştığı sorunu yeterince çözemez (Dreyfus, 2007: 248-251). Çerçeve problemi, yapay zekanın gerçek dünyadaki belirsizliklerle başa çıkma yeteneğini kısıtlayabilir. Yapay zeka sistemleri, çerçeve dışında kalan veya önceden tanımlanmamış durumlarla karşılaştığında doğru kararlar veremeyebilir veya yanlış sonuçlar üretebilir. Bu nedenle, çerçeve problemi, yapay zekanın gerçek dünya uygulamalarında daha esnek ve adaptif olabilmesi için üzerinde çalışılan bir sorundur.

Yz bağlamında tartışılan bir diğer konu transhümanizmdir. Transhümanizm, içinde etik ve felsefi sorunları barındırır. Transhümanizm, insanın mevcut fiziksel ve zihinsel sınırlamalarını aşarak, teknoloji ve bilimin yardımıyla insanın daha gelişmiş bir formunu yaratma fikrine dayanan bir felsefi ve kültürel harekettir. Transhümanizm, insanın evrimsel sürecini aktif olarak yönlendirme ve geliştirme amacını taşır. Transhümanizmi eleştirenler, insan doğasının değiştirilmesinin, eşitsizlikleri, ahlaki sorunları ve insanın kendisini kaybetme riskini beraberinde getirebileceğini savunurken, destekleyenleri ise transhümanizmin insanın potansiyelini maksimize etme ve insanlığı daha ileri bir evreye taşıma potansiyeline sahip olduğunu düşünür. Transhümanizm, insan soyunun erken bir aşamada olduğuna ve bu nedenle evriminin gelişen teknolojilerle değişeceğini iddia ediyor (Susan, 2022: 27-28). Transhümanizm, yakın gelecekte insan türünün yeni bir varoluşun eşiğinde olacağını öne sürüyor. Transhümanistler, insanın biyolojik sınırlamalarını aşmak için çeşitli teknolojik gelişmeleri ve geliştirilmiş bilimsel yöntemleri kullanmayı hedefler. Bu, genetik mühendislik, nanoteknoloji, bilişim teknolojisi, yapay zeka, sinirbilim, biyonik ve diğer ilgili alanlardaki ilerlemeleri içerebilir. Bu teknolojilerin kullanımıyla insanların yaşam süresi, fiziksel ve bilişsel kapasiteleri artırılabileceği düşünülür. Teknoloji ve bilimin gelişmesiyle beraber toplumsal, kültürel ve biyolojik değişimlerin meydana gelmesi transhümanizm düşüncesinin yaygınlaşmasına ve gelişmesine zemin hazırlamaktadır (Dağ, 2018: 131).

Bütün teknolojik ilerlemeler, insanlara gerçekliği yansıtan bir sanal dünya sunmayı hedeflemektedir. Örneğin, bilgisayarlar ve telefonlar gibi cihazlar aracılığıyla deneyimlediğimiz sanal görseller, insanların kendilerini de birer makine olarak görmelerine neden olabilir. Facebook, Twitter, Instagram gibi sosyal medya platformları ise insanların yaşamlarını bu sanal alanlarda sürdürmelerini sağlama amacı taşır. İnsanların sanal dünyayı gerçek yaşamın bir parçası gibi görmesi ve yaşamlarını ona göre şekillendirmesi, aslında insanların transhüman bir sürece girdiğini gösterir (Kurzweil, Richter, Kurzweil ve Schneider, 1990; 23).

Sonuç

Yz teknolojisinin hızla gelişmesi, etik sorunların da gündeme gelmesine neden olmuştur. Yz, insan hayatının birçok alanında kullanılmakta ve potansiyel faydaları büyük olmasına rağmen, ahlaki ve etik sorunları

da beraberinde getirmektedir. Yz sistemlerinin etik dışı davranışları, sorumluluk kavramının belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Kimin sorumlu tutulacağı, hatalı kararlar veya zarar verici eylemler durumunda belirsizlik yaratmaktadır. Etik kuralların ve değerlerin belirlenmesi, yz sistemlerinin tasarım ve uygulama süreçlerinde aktif olarak yer almalıdır. Şeffaflık, açıklanabilirlik ve çeşitlilik gibi tasarım ilkeleri, yz'nin etik davranışını sağlamak için önemli adımlardır.

Yz ve etik problemleriyle başa çıkmak için işbirliği önemlidir. Etikçiler, yz uzmanları, hukukçular, politika yapıcılar ve toplumun diğer paydaşları, bu konuda ortak bir anlayış oluşturmalı ve çözüm önerileri geliştirmelidir. Aynı zamanda, toplumun bu konuda farkındalığının artırılması, yz teknolojisinin insanlığa en iyi şekilde hizmet etmesini sağlamak için gereklidir. Yz ve etik problemleri, geleceğin teknolojik gelişimine yön veren önemli bir konudur. Bu alanda yapılan araştırmalar ve çalışmalar, yz'nin insan haklarına saygılı, adil, şeffaf ve sorumlu bir şekilde kullanılmasını sağlayacaktır. Yz teknolojisinin etik boyutu, ilerlemesini takip etmek ve insanlığın değerlerini korumak için sürekli çaba gerektiren bir konudur. Yz ve etik problemleriyle ilgili farkındalığın artırılması, etik standartların belirlenmesi ve bu standartlara uygun yz sistemlerinin tasarlanması, geliştirilmesi ve uygulanması önemlidir. Yz teknolojisinin insan yaşamını etkileyen bir güç haline gelmesiyle birlikte, toplumun bu konuda etik değerlere sahip çıkması gerekmektedir. Türkiye'de yz meselesi felsefî, ahlakî, hukukî ve toplumsal yönleriyle yeteri kadar tartışılmamaktadır. Avrupa ülkeleri yz teknolojisine çok büyük yatırımlar yapmakla kalmayıp gelecekte yz'nin yol açabileceği sorunları tüm yönleriyle tartışmaktadırlar. Yz'nin insanlara sağladığı faydaların yanı sıra, potansiyel riskler ve etik sorunlar da göz ardı edilmemelidir.

KAYNAKÇA

Allahverdi, Novruz. *Uzman Sistemler: Bir Yapay Zeka Uygulaması*. Atlas Yayın Dağıtım, 2002.

Adalı, E. ve İnce, G. (2017). İnsanlaşan Makinalar ve Yapay Zekâ. İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı Yayını.

Anderson, M. ve Anderson, S. L. (2011). *Machine Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Asimov, I. (2004). I, Robot. The Robot Series. Random House Publishing Group.

Bennett, C. J. ve Raab, C. D. (2017). *The Governance of Privacy: Policy Instruments in Global Perspective*. New York: Routledge.

Bigthink, "Technology& Innovation (20 Mayıs 2023). (t.y.-a).

Boddington, P. (2017). *Towards a code of Ethics for Artificial İntelligence*. New York: Springer.

Bonnefon, J.-F., Shariff, A. ve Rahwan, I. (2016). The Social Dilemma of Autonomous Vehicles. *Science*, *352*(6293), 1573-1576.

Bossmann, J. (2016). Top 9 Ethical İssues in Artificial İntelligence. *World Economic Forum* içinde (C. 21).

Boström, N. ve Yudkowsky, E. (2014). *The Ethics of Artificial İntelligence,The Cambridge Handbook of Artificial İntelligence*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cevizci, A. (2007). *Felsefeye Giriş*. Bursa: Sentez Yayıncılık.

Cycleback, D. (2019). *Philosophy of Artificial Intelligence*. London: Bookboon.

Dağ, A. (2018). *Transhümanizm: İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*. İstanbul: Elis Yayınları.

Dilek, G. Ö. (2019). Yapay Zekanın Etik Gerçekliği. *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, *2*(4), 47-59.

Dore, F. (2012). Güçlü Yapay Zekâya Karşı Çin Odası Argümanı.

Dreyfus, H. L. (2007). Why Heideggerian AI Failed and How Fixing it would Require Making it more Heideggerian. *Philosophical psychology*, *20*(2), 247-268.

Ercan Öztemel. (2020). *Yapay Zekâ ve İnsanlığın Geleceği*. (Muzaffer Şeker, Yasin Bulduklu, Cem Korkut, ve Mürsel Doğrul, Ed.). Ankara: Tüba.

Gordon, J.-S. ve Nyholm, S. (2021). Ethics of Artificial Intelligence. *Internet Encyclopedia of Philosophy*, 2161-0002.

Harari, Y. N. (2016). *Homo Deus: Yarının Kısa Bir Tarihi*. (Peyzan Nur Taneli, Çev.). İstanbul: Kolektif Kitap.

Hill, K. (2020). The Secretive Company that might end Privacy as We Know it. *Ethics of Data and Analytics* içinde (ss. 170-177). Auerbach Publications.

İnverse, "Sex Robot Samantha's 'Moral Judgment' AI is 'Nonsense': Experts Tell Us

Why" (20 Mayıs 2023). (t.y.-b).

Jean Paul Haton-Marie Christine Haton. (1991). *Yapay Zeka*. (Ayşe Ekmekçi-Alev Türker, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Jobin, A., Ienca, M. ve Vayena, E. (2019). The Global Landscape of AI Ethics Guidelines. *Nature Machine Intelligence*, *1*(9), 389-399.

Kaku, M. (2016). Geleceğin Fiziği. *Ankara: ODTÜ Yayıncılık*.

Kurzweil, R., Richter, R., Kurzweil, R. ve Schneider, M. L. (1990). *The Age of Intelligent Machines*. Cambridge: MIT press Cambridge.

Magid Manning, J. (2020). The Conversation, "Does Your AI Discriminate?" (25 Mayıs 2023.

Max Frisch. (1972). *Çarpık Sevda (Homo Faber)*. (Sezer Duru, Çev.). Ankara: Sinan Yayıncılık.

Nissenbaum, H. (1994). Computing and Accountability. *Communications of the ACM*, *37*(1), 72-81.

Nouvelles "The Montreal Declaration" (21 Mayıs 2023). (t.y.-c).

O'Brien, W. V. (1967). *Nuclear War: Deterrence, and Morality*. Newman Press.

Propublica "Machine Bias" (20 Mayıs 2023). (t.y.-d).

Rai, A., Constantinides, P. ve Sarker, S. (2019). Next Generation Digital Platforms: Toward Human-AI Hybrids. *Mis Quarterly*, *43*(1), iii-ix.

Reuters "Article" (20 Mayıs 2023). (t.y.-e).

Sattarov, F. (2019). *Power and Technology: A Philosophical and Ethical Analysis*. Rowman & Littlefield.

Say, C. (2018). *Yapay Zeka* (C. 9). İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.

Schneier, B. (2015). *Data and Goliath: The Hidden Battles to Collect Your Data and Control Your World*. New York: WW Norton & Company.

Searle, J. R. (1980). Minds, brains, and programs. *Behavioral and brain sciences*, *3*(3), 417-424.

Searle, J. R. (2005). *Minds, Brains and Science*. Cambridge: Harvard University Press.

Searle, John R. (2004). *Zihnin Yeniden Keşfi, The Rediscovery of The Mjnd*. (Muhittin Macit, Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.

Stahl, B. C. ve Stahl, B. C. (2021). Ethical Issues of AI. *Artificial Intelligence for a Better Future: An Ecosystem Perspective on the Ethics of AI and Emerging Digital Technologies*, 35-53.

Sullins, J. P. (2011). When is a Robot a Moral Agent. *Machine Ethics*, *6*(2001), 151-161.

Susan, S. (2022). *Yapay Sen: Yapay Zeka ve Zihnin Geleceği, Artificial You: Al and the Future of Your Mind*. (Tülay Tosun, Çev.). İstanbul: Tellekt.

Techxplore "AI Jesus Writes Bible-İnspired Verse" (20 Mayıs 2023). (t.y.-f).

Tegmark, M. (2019). *Yaşam 3.0 Yapay Zekâ Çağında İnsan Olmak*. (Ekin Can Göksoy, Çev.). İstanbul: Pegasus Yayınları.

The Guardian, "Technology" (20 Mayıs 2023). (t.y.-g).

Theguardian "Tesla Driver Killed While Using Autopilot was Watching Harry Potter"(20 Mayıs 2023). (t.y.-h).

Wallach, W. (2010). Robot Minds and Human Ethics: The Need for a Comprehensive Model of Moral Decision Making. *Ethics and Information Technology*, *12*(3), 243-250.

Wallach, W. (2015). *A Dangerous Master: How to Keep Technology from Slipping Beyond Our Control*. Basic Books.

Wallach, W. ve Allen, C. (2008). *Moral Machines: Teaching Robots Right from Wrong*. Oxford: Oxford University Press.

Wallach, W., Allen, C. ve Smit, I. (2008). Machine Morality: Bottom-up and Top-down Approaches for Modelling Human Moral Faculties. *Ai & Society*, *22*, 565-582.

Wired "You Should Have a Say in Your Robot Car's Code of Ethics" (25 Mayıs 2023). (t.y.-i).

Yüksel, A. E. B. ve Ebru, A. (2017). Robot Hukuku. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, *7*(29), 85-112.

Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Nrontier of Power: Barack Obama's Books of 2019*. London: Profile books.

Bölüm 2

AİLE İKLİMİ VE MANEVİYAT

Ömer Faruk CANTEKİN[1],
Fatma ARPACI[2]

1 Gazi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, Ankara, cantekin@gazi.edu.tr.
2 Gazi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, Ankara, arpacif@gazi.edu.tr.

Giriş

Tüm çocuklar bir aile ortamında doğup yetişir. Çocuklar ''milli şuurlarını, alışkanlıklarını, sorumluluk bilinçlerini" aile ortamında öğrenirler. Çocuğun kişilik oluşumu esnasında ebeveynleri ile olan iletişimi çok önemlidir (Özgüven, 2011). Diğer bir aile tanımı ise birbirini akraba olarak gören bireylerin oluşturduğu topluluğun aile olarak ifade edilmesidir (Yalvaç, 2000: 9).

Aile iklimi, aile üyelerinin birbirleriyle etkileşimleri, sözel, fiziksel veya duygusal iletişimleri sonucunda aldıkları doyumdur. Aile iklimine kişinin ailesinden aldığı psikolojik yeterlilik ya da doyum denebilir. Bireylerin aileden aldıkları olumlu etkileşimler olumsuz etkileşimlerden daha fazla ise bu duruma olumlu aile iklimi denir. Aile üyelerinin birbirleriyle zaman geçirdiklerinde neler hissettikleri bireylerin aile ikliminin göstergesidir. Aile üyelerinin içinde bulunarak etkilendikleri bütün durumlar aile iklimini de etkilemektedir (Baracca ve ark.,2000).

Maneviyat kavramını anlamsal olarak belli kalıplara koymak mümkün değildir. Anlam çerçevesi bir hayli geniş olan maneviyat kavramı her toplumda farklı bir anlam içeriğine sahiptir. Genel bir tanımla maneviyat; spiritüalite ve ruh (tinsellik) ile eş anlamlı bir kavramdır. Son zamanlarda maneviyat ve din kavramlarının sıkça karıştırılması nedeniyle ''maneviyat" kavramı akademik çalışmalara sıkça konu olmaya başlamıştır. (Yeşilkayalı, 2018). Maneviyatı kavramı pek çok noktada din ile karıştırılmaktadır (Zinnbauer vd., 1997). Dindarlık ve maneviyat kavramlarının farklı anlamlar içeren kavramlar olduğunu söylemişler fakat iki kavramın tamamen birbirinden bağımsız olmadıklarını ifade etmişlerdir. Çünkü maneviyat içinde din kavramını da kapsayan karmaşık bir yapıdır. Maneviyatı insanın kendi iç dünyasının yanı sıra dünyayı ve yaratıcıyla olan ilişkilerini anlamlandırma çabası olarak özetleyebiliriz. İnsanın iç dünyasındaki bilinmezlere anlam yükleme çabası geçmişten günümüze var olan bir savaştır. Bu noktada maneviyat bu çaba içindeki bireylere ruhsal olarak huzur ve sakinliği sağlamaktadır. Ayrıca maneviyat, bireyleri tinsel olarak güçlendirme noktasında kullanılabilecek alternatif kaynaklardan biridir. Fakat kullanılırken yaratabileceği olumsuz etkilerde göz önünde bulundurulmalıdır (Tuncay, 2007).

Maneviyat ve inançların aile üyelerinin birbirleri ile olan bağı, yakınlığı, iletişim biçimleri ve aile içerisinde konulan kurallar üzerinde de etkisi vardır (Moncher ve Josephson, 2004). Buna göre ailedeki bireylerin birbirleri ile etkileşim, iletişim ve yakınlık şekilleri üzerinde rolü olabileceği anlaşılmaktadır (Tunç ve Totan, 2021).

Bu çalışmada, aile kavramı, aile iklimi, aile kavramının tarihsel süreç içindeki değişimi, aile sistemleri kuramında aile kavramı, aile türleri, aile iklimi, aile iklimi bileşenleri, maneviyat, aile ve maneviyat arasındaki ilişki ve aile sistemleri kuramında maneviyat ele alınacaktır.

Aile Kavramı

Aile kavramı literatürde oldukça zengin bir kavramsal çerçeveye sahiptir. Fakat aile kavramını net bir tanım olarak açıklamak oldukça zordur. Çünkü aile içinde bulunduğu toplumun, dini, coğrafyası, kültürü, gelenekleri, adetleri vb. pek çok toplumsal ögenin bütünüyle var olan sosyal ve dinamik bir yapıdır (Canatan 2009: 73-77). Sosyal açıdan değerlendirildiğinde birbirine karşılıklı etkileşim ve bağımlılık ailenin gücüdür. Üyeler, onlarla ilgilenmek için birbirlerine güvenmelidir. Ayrıca ailenin refahı için ortak sorumluluğa sahip olmalıdırlar. Bu faktörler aile üyelerinin kendilerini güvende hissetmelerine yardımcı olur. Aileler, benlik saygısı sorunları olmayan sağlıklı yetişkinler yetiştirmeye yardımcı olduklarından, doğası gereği güçlü ve karmaşık yapılardır. Dinamik olarak incelediğimizde ise ailenin yapısı süreç içinde statik (sabit) kalmamaktadır. Çocukların dünyaya gelmesi, hastalıklar, yoksulluk, mevcut çağın şartlarının sürekli değişmesi, aile kavramının zaman içinde gelişmesi vb. unsurların varlığı nedeniyle aileyi dinamik bir yapı olarak ele almamız gerekmektedir.

Her coğrafyada farklı bir aile tanımı yapılmaktadır. Çünkü her toplumun kendine özgü bir aile tanımı ve düzeni vardır. Aile kavramının zengin içeriği toplumdaki değişim ve dönüşümleri anlamaya, analiz etmeye ve açıklamaya önemli katkılar sağlayacaktır. Aile kavramının anlam dünyasındaki bu zenginlik bu alanda çalışma yapan çalışmacılar içinde oldukça değerli bir noktadır. Bu noktada her toplumun aileye farklı bakış açıları olduğunu ve insan yaşamına genel bir katkı sağladığından bahsedebiliriz (Bayer, 2013). Ünlü sosyolog Durkheim'a göre ise aile ahlak eğilimlerinin temel noktasıdır (Topçu, 2006: 108).

Farklı perspektiflerden aileye baktığımızda; bir veya iki ebeveynden meydana gelen (Oxford Dictionary, 2022) toplumun en küçük sosyal birimidir diyebiliriz (Türkkahraman 2006: 149). Aile, Arapça kökenli bir kelimedir ve Türkçeye de Arapçadan geçiş yapmıştır. Latincede "famulus" evcil köle anlamına gelmektedir (Hançerlioğlu, 1976; s.34). Ülkemizin resmi dil kurumu olan TDK'ye göre ise aile; ebeveynler, çocuklar ve kardeşler arasında oluşan evlilik ve soy bağına dayanan en küçük grup olarak tanımlanmaktadır. (Türk Dil Kurumu,1932). TMK'ye göre ise aile kavramı; Dar, geniş ve en geniş olmak üzere 3'e ayrılmaktadır. Ayrıca ''İnsan topluluğunun çekirdeği ailedir." ibaresi bulunmaktadır (Türk Medeni Kanunu,2001).

Aile hakkında yapılan tanımlardan biride bir topluluk olarak ailenin bir ''küçük devlet" yapısına benzetilmesidir (Süleymanov, 2008). Bayer (2013)'e göre ise aile vazgeçilmez bir toplumsal olgu olmakla birlikte ''Aile Toplumun Temelidir" şeklinde açıklanmıştır (s.103). Bir diğer aile tanımı ise aile kavramını küçük bir topluma benzetmektedir. Ayrıca aile yapısının sağlıklı olması sağlıklı bir toplumu meydana getirmektedir. Bundan dolayı aileyi ''toplumun minyatürü" olarak anlamlandırır (Karslı, 2009).

Sarı (2014)'e göre ise aile, insanların soylarını devam ettirebilmek için kadın ve erkek arasında kurulan, evlilik ile başlayan, birincil derece dediğimiz ilişki gerekenlerini içeren, akrabalık ve soy düzeyleriyle sosyal ilişkiler içeren kültürel bir yapı olmakla birlikte nesnel insanlardan oluşan eylemsel bir gruptur.

Aile kavramını toplumun temel ağı olarak değerlendiren Türkkahraman (2006)'a göre aile; Bireylerin sosyalleşme ağının ve sosyal çevresinin ilk adımı olan ve diğer sosyal örgütlere temel olan kurum olarak görmektedir (s.149-150).

Aile kavramını literatürde kapsamlı bir şekilde açıklayanlardan biride; her toplumda farklılıkları olan; bireylerinin dünyaya geldiği aileyi seçemediği ve mensubu olduğu; evlilik ile oluşan; soy veya evlatlık olarak, biyolojik ve psikolojik ağlarla birbirine bağlı; aynı yaşam alanı, aynı maddi durumu, çeşitli rol ve sorumlulukları paylaşan; üyelerinin iletişim içerisinde olduğu; aile içindeki bireylerin cinsel, psikolojik, sosyal, kültürel ve ekonomik ihtiyaçlarının karşılıklı olarak karşılayan, birey ve toplumun oluşmasını sağlayan en küçük toplumsal yapıdır (Baran &Yurteri, 2016).

Geçmişten günümüze aile kavramını temsil eden sözcüklere baktığımızda genelde aynı kelimeler karşımıza çıkmaktadır Sevgi, saygı, birliktelik, güç, tutku, aşk, düzen vb. sözcükler aile kavramını geçmişten günümüze temsil eden sözcüklerden bazılarıdır. Aile sosyal bir kurum yapısını alırken bazı fonksiyonlar edinmiştir. Bu fonksiyonlar; nüfusun çoğaltılması veya yenilenmesi, ekonomik, biyolojik ve psikolojik tatmin, çocukları sosyalleştirme ve toplum yaşamına adapte etmek, millî kültürün ileri nesillere taşınması olarak sıralayabiliriz (Celkan, 1991).

Akman ve Bastık (2016)'ya göre de aile kavramı, biyolojik ilişkiler içeren, sosyalleşme sürecinin başladığı ve öğrenildiği, kültürel aktarımların sağlandığı sosyal yapıdır. Kısaca maddi ve manevi zenginliklerin kuşaktan kuşağa aktarıldığı sosyolojik, biyolojik, psikolojik vb. konularda benzeri yönleri bulunana toplumsal bir kurumdur (Yapıcı, 2010). Bu özellikleri göz önünde bulundurarak aile toplumun en küçük yapı taşıdır diyebiliriz.

Aile Kavramının Tarihsel Süreç İçindeki Değişimi

Aile kavramının süreç içinde değişime uğradığı noktalardan biride aile yapısıdır. Toplumsal olaylar aile kavramının tanımını ve yapısını değiştirmektedir (Duman, 2012). Türk Toplumunda aile yapısının tarihsel süreçte anlam çerçevesi bakıldığında bu dönem Cumhuriyet Öncesi Dönem ve Cumhuriyet sonrası dönem olmak üzere 2 başlıkta incelenmektedir.

Cumhuriyet öncesi dönemde İslamiyet ile tanışmadan önce ilk olarak boylar döneminden bahsedebiliriz. Türkler tarih sahnesinin köklü ırklarından biridir. Bundan dolayı Türk aile yapısı asırlardır süregelen güçlü bir yapıdır.

Eski Türk aile yapısı ataerkil bir yapıya sahiptir. Fakat bu yapı Roma ve Yahudi aile yapılarındaki gibi baba haricindeki diğer aile fertlerini babaya bir mülkiyet gibi bağlayan bir yapı değildir (Öztürk, 2015). Eski Türk toplumlarında aile kurmak ve neslinin devamını sağlamanın anlamsal karşılığı ''oguş" kelimesidir. Orhun yazıtlarında da rastlanan ''oguş" kelimesinin karşılığı yerine' 'soy" kelimesinin kullanıldığı görülmektedir (Ergin, 2013: 2).

Eski Türk devletlerinde aile yapısına baktığımızda geniş aileler değil de küçük aile dediğimiz aile yapılanmasını görürüz. Geniş aile yapısının kurulamama nedeni ise Türklerin göçebe yaşam tarzlarını benimsemeleridir (Kırkpınar, 2011: 32). Eski Türk aile yapısını inceleyen Gökalp (2013)'e göre Türk aile yapısı ''pederi" bir yapıya sahip. Bu yapı baba soylu bir aileye dayanan anlam olarak kadın ve erkek arasında eşitlik ve özgürlüğe dayanan bunun yanı sıra çocuklarında belli bir noktaya kadar aile içinde söz hakkının bulunduğu aile yapısıdır (s:120). Bu dönemde aile kavramı ''baba ocağı" olarak tanımlanırdı. İsmi baba ocağı olmasına rağmen kadın ve erkek eşit haklara sahiptiler. Hakan'ın kararlarının yanında Hatununda kararlarına danışılırdı (Güler ve Ulutak, 1992). Son olarak, bu dönemde aile ve aile içi ilişkiler Türk toplumun neslini devam ettirmesi adına çok büyük önem taşımaktadır. Sosyal yaşantı, aile ve soydaş ilişkileri Türk toplumunun aile temellerini oluşturmaktadır (Pamir, 2003: 156).

Türkler İslamiyet ile M.S 8. yüzyıllar içinde tanışmıştır. İslamiyet yapısı Türk aile yapısının dinamiklerine kadar etkilemiştir. Bu dönemde Şamanizm gelenekleri üzerinden dönen dini etkenleri kaldırarak İslam kültürünün dini etkileri görülmeye başlanmıştır (Lale, 2004). İslam ümmetinin çoğalması üremesi ve dinin yayılması açısından evlilik kurumu bir erdem olarak değerlendirilmiş olup ahir dünya için Müslümanlara müjdeler sunulmuştur. Hz. Muhammed (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Evleniniz, çoğalınız, çünkü ben ahirette sizin çokluğunuzla diğer ümmetlere övüneceğim" (Muhammed, 2007:18-19). İslamiyet'in Türk dünyasına giriş yapmasıyla birlikte aile kavramının anlam zenginliği artmıştır. İslamiyet, mevcut Türk geleneklerini büyük oranda koruyarak sentez bir kültür yapısı oluşturmuştur. Ancak aile faktörünün bir zemine oturması için din tek başına yeterli bir faktör değildir. Türk aile yapısının oluşmasında dinin yanı sıra geçmişten gelen töreler, gelenekler, coğrafi şartlar, yaşam alanları ve yönetilme biçimleri de aile için önemlidir (Doğan, 2009: 33). Mevcut Türk gelenek ve kültürü korunarak İslam kültürün yeni kültür zenginlikleri, Türk kültürü ile birleşmiş ve karma bir aile kültür yapısı oluşmuştur. Artık aile yapısında İslam dininin de etkileri görülmeye başlanmıştır. Evlilikler İslam kurallarına uygun şekilde gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Aile yapılarında İslam'ın etkileri Osmanlı İmparatorluğu döneminin sonuna kadar görülmektedir (Güler ve Ulutak, 1992).

Cumhuriyet sonrası dönem ile birlikte aile kavramı kavramsal çerçeve olarak geniş bir anlam kazanmaya başladı. Osmanlı İmparatorluğunun

hukuki olarak sona ermesi sonrası kurulan Türkiye Cumhuriyeti aile ve aile kavramına farklı bir boyut getirerek sosyal bütünlüğün yanı sıra aileyi hukuki bir bütünlük olarak da görmeye başlamıştır. Kentlere göçün artması geniş aile tipinden kopuşları da beraberinde getirmiştir. Kent hayatına göç edenler aile büyüklerini ve diğer aile üyelerini kır yaşamında bırakarak çekirdek aile modeline geçişi hızlandırmışlardır.

Modernizmin etkisiyle birlikte aile kurumu hızlı bir değişime uğrayarak aile için önemli bir konumda olan kadınlar bu dönüşümden en çok yararı sağlayan cinsiyet olmuştur (Karslı, 2009). Aile yapısındaki değişim ise kanun önünde kadın erkek eşitliğinin anayasal düzende kabulüdür. Bu noktada 1926 yılında İsviçre medeni yasasının Türkiye'ye aktarılmasının önemi büyüktür. Bu yasa ile birlikte aile içi miras paylaşımı ve aile ortak mallarının yönetimin de kadın ve erkeğe eşit haklar sunulmuştur. Erkeklerin çok eşlilik durumları yasaklanarak kanun önünde evlilik sözleşmesi ile evlenmeleri ve aile kurumunu kurmaları istenmiştir. Kısacası Cumhuriyet sonrası dönemde aile kavramına eşitlik, kanun, çekirdek aile vb. kavramlar Türk aile yapısı için bu dönemi özetler niteliktedir (Canatan ve Yıldırım, 2018). "Türkiye'de sanayileşme ve kentleşme süreçleriyle birlikte bu yasal ve toplumsal ekonomik değişiklikler, aile yapısını ve aile içindeki bireylerin durumlarını etkilemiştir" (Kongar, 2013: 585). Uluslararası ve ulusal olaylar aile kavramı tanımını ve yapısını bazen değiştirmiş bazen de mevcut kavram üzerine eklemeler yaparak aile kavramının literatürde zengin bir anlam çerçevesine sahip olmasını sağlamıştır.

Aile Sistemleri Kuramında Aile Kavramı

Sistem, birbirleriyle doğrudan veya dolaylı ilişkisinin bulunduğu, kendisine ait parçaların toplamı veya fazlasıdır (Kaplan, 2019). Bir sistem olarak aileyi ele aldığımızda, ailenin yapısının aileyi oluşturan parçaların toplamından daha farklı olduğunu söylemek mümkündür (Güzel, 2020). Bu yüzden sistem kuramı aileyi bireysel değil, aile içi iletişimin ve ailenin çevreyle olan ilişkisinin oluşturduğu parçaların bir bütünü olarak ele alır (Aktaş, 2004).

Sistem teorisine göre, sistemde bir sorun olması durumunda dahi sistemdeki diğer parçalar birbirleriyle tekrardan uyum içerisinde hareket edebilmektedir (Tören, 2021). Bütün büyük sistemler alt sistemleri de beraberinde getirmektedir. Diğer bütün sistemler gibi aile sistemi de (anne-baba ve çocuk) bir alt sisteme sahiptir (Aktaş, 2004). Bu alt sistem her ne kadar uyum içerisinde hareket etse de sistem içindeki bir bireyin değişimi aile sisteminin değişmesine yol açabilmektedir (Tekgöz Obuz, 2019).

Sistemin parçaları bir bütün halinde hareket ettiğinde anlam kazanır (Kaplan, 2019). Aile içindeki her bir bireyin iletişim ve etkileşiminden oluşmuş bir sistemdir. Aile sisteminin bileşenlerini, aile üyeleri ve üyelerin arasındaki etkileşim oluşturur (Gökler, 2008). Sürece odaklanan bu kuramda, her aile üyesi birbirini olumlu veya olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Bu yüzden

yapılacak olan her bir çalışma veya uygulamada ailedeki her bireyin katılımı oldukça gereklidir (Mert, 2014).

Sistem Kuramı 1950'lerde ortaya atılmış, 1969'da ise Ludvig von Bertalanffy tarafından sosyal bilimlere uyarlanmıştır (Bozarslan, 2019). Aileyi bir sistem olarak kabul etmiş olan birçok disiplin aile alanındaki çalışmalarında sistem kuramını kullanmaya başlamıştır (Aslantürk, 2017). Sistem yaklaşımı aileyi aynı geçmişe sahip, duygusal bağ ile oluşan, gereksinimleri karşılamak amacıyla stratejilerle ilerleyen karmaşık bir yapı olarak tanımlamıştır (Yıldırım, 2020).

Genel Sistem yaklaşımından yola çıkılarak, aile çalışmalarında kuramsal bir çerçeve oluşturan ve aileye yönelik klinik uygulamaların da temelini atan Aile sistemleri yaklaşımı yirminci yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. (Gökler, 2008). Aile sistemleri kuramı, aile içi ilişkileri açıklama ve karmaşıklıkları yorumlamada etkili bir kuramdır. Bu kuramda, bireylerin aile içindeki sistemlerine vurgu vardır (Bozarslan, 2019).

Aile sistemleri kuramı, aileyi iki önemli kavramla birlikte ele almaktadır. Bütünlük (holism) ve ilişki. Bütünlük kavramı, aileyi ve sistemini anlamak için bir bütün olarak ele alınması gerektiğinden bahseder. İlişki ise, aile olgusu kadar ailenin kendi içinde ve çevreyle olan ilişkisinin de önemli olduğuna vurgu yapmaktadır (Ergudan, 2019). Aile sistemleri kuramında yer alan homeostezi, alt sistemler, açık-kapalı sistemler, rol dağılımı, kurallar ve güç dağılımı gibi kavramlar aileyi sistem olarak ele alma ve değerlendirme aşamasında sıklıkla kullanılmaktadır (Ergudan, 2019).

Sosyal hizmet alanında ilk kez yer almaya başlayan sistem kuramı Pincus ve Minahan tarafından kullanılmıştır. Bununla birlikte sistem kuramı, sosyal hizmet alanının çok önemli konuların biri olan aile konusunda oldukça sıklıkla yararlanılan kuramlardan biri haline gelmiştir (Aslantürk, 2017).

Sistemik aile terapisi, danışmanlığa ilk olarak bireyin psikolojik durumu ile başlamak yerine bireyin ilişkileri bağlamında değerlendirme yapar (Demirbilek, 2016). Sistemik aile terapisinde çözümlenmesi beklenen problem ve değişimin planlanması süreci döngüsel bakış açısıyla birlikte gerçekleşmektedir (Yılmaz, 2020).

Aile Türleri

Aile tanımları toplumlara, tarihsel süreçlere göre farklılık gösterdiği gibi aile yapıları da farklılık göstermektedir (Karslı, 2019).

Asıl olarak belirli bir aile yapısı içinde düşünülen her aile birimi kendilerine has özellikler taşımakta ve her aile birimi birbirinden farklı özellikleri içinde barındırmaktadır (Erdoğan, 2014). Aile yapısına göre aile türleri çekirdek aile, geniş aile, tek ebeveynli aile (parçalanmış aile/ eksik aile) ve geçiş ailesi olarak ele alınabilir.

Çekirdek aile

İnsanlar yaşamlarını kırsal alanda sürdürürken bu yaşam biçimden uzaklaşıp iş, eğitim, sağlık vb. imkanların daha fazla olduğu kentlere göç edip yerleşmeye başladıktan sonra aile de modernleşmiş ve kentleşmiştir. Bu süreç içerisinde aile birimi anne, baba ve çocuk/çocuklardan oluşan çekirdek aile tipine bürünmüştür. Değişen aile yapısı aile ilişkilerini de etkilemiş, akrabalık bağları zayıflamıştır. Aile kendi içinde gelişimini sürdürmek durumda kalmıştır (Kaya, 2015).

Çekirdek aile de eşler, hiyerarşik ilişkiler olmadan ilişkilerini eşitlikçi bir biçimde düzenleyebilirler. Eşlerin arasına girecek kayınpeder, kaynana, elti ve görümcelerle birlikte yaşanmadığından hem gelir yetersizliği hem de sürtüşmeler azalmıştır. Eşler ve çocuklar arasında huzur ve güven ortamı daha kolay sağlanarak birbirlerine daha yakın davranabilmektedirler. Büyüklerle iç içe yaşanmadığından dolayı içten davranışlar sergilemek ve sevgi gösterisi için en uygun ortamdır. Başkalarının müdahalesi olmaksızın kendi içlerinde fikir alışverişinde bulunarak, tartışabilir ve ortak kararlar alabilirler (Araz, 2007).

Türkiye'de bireylerin yarıdan çoğuğu (%64,7) çekirdek aileli hanelerde yaşamaktadır (Aile Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2018).

Geniş aile

Aynı çatı altında büyük anne, büyük baba otoritesi altında birden çok kuşağın yaşadığı aile sistemidir. Az gelişmiş ülkelerde ve kırsal kesimlerde geniş aile türü yaygın olarak bulunmaktadır. Tek bir hanede birden çok kuşağın yaşadığı bu aile türü beraberlik içinde ve hiyerarşik ilişkiler içinde yürüttükleri bir yaşam biçimidir. Büyük anne ve babaları, ebeveynleri ve torunları arasında aile içindeki statü, yaş, cinsiyet ve erkeğin soy çizgisi üzerinden düzenlenmiş bir yapı ve işleyiş vardır. Aile bireyleri iş birliği ve iş bölümü içinde bu hiyerarşik düzene uyarak bir bütünlük içinde yaşarlar (Erdoğan, 2014).

Geleneksel bir aile türü olan geniş aile birden çok kuşağın tek bir çatı altında yaşadığı, aynı geliri, aynı sofrayı paylaşan kalabalık bir aile şeklidir. Aile üyeleri ekonomik, kültürel, sosyal ve dini yönden birbirlerini destekler. Geniş aile ataerkil bir özellik gösterir ve erkek soy çizgisine dayanır. Ailede yaşayan bireylerin özelliklerine göre bu aile tipi; dikey geniş aile ve yatay geniş aile olarak ikiye ayrılır. Dikey geniş aile; üç kuşağın (baba, oğul, torun) bir arada yaşadığı aile modelidir. Yatay geniş aile; anne, baba ve çocuklar ile büyük anne ve baba, dayı, amca, hala ve teyze gibi akrabaların bir arada yaşadığı aile türüdür (Saka, 2017).

Giderek azalan bu aile şeklinde TAYA (2018) verilerine göre geniş ailenin Türkiye'de bütün hanelere oranı %14,0'dır (Aile Sosyal Politikalar Bakanlığı 2018).

Tek ebeveynli aile (parçalanmış aile/eksik aile)

Ailede parçalanma; ölüm, boşanma, ayrılma gibi nedenlerle aile bütünlüğünün bozularak toplumsal işlevini yitirdiği bir durumdur. Parçalanmış aile yalnızca anne ve babanın olmadığı anlamına gelmez, ebeveynlerden biri vardır ve çocuk yaşamını bu kişi ile sürdürür (Saka, 2017).

Ebeveynlerden birinin ya da her ikisinin vefat etmesi, eşlerin boşanması veya birbirlerinden ayrı yaşaması sonucu çocukların anne babaları ile birlikte yaşayamaması durumunda, bu tek ebeveynli aile türünde aile bireyleri sarsıcı aile ikliminden etkilenir. Aile büyüklerinin, ölüm, boşanma ya da ayrılık nedeniyle aile içinde oluşan eksiklerinin giderilmesi için çaba gösterilmesi gerekir (Kaplan, 2019).

Geçiş Ailesi

Geçiş ailesi, geleneksel aile yapısından modern çekirdek yapıya geçiş sürecinde belli bir süre var olan aile biçimini ifade eder (Ayberk, 2020).

Ekonomi, eğitim, sağlık, siyasi vb. sebeplerden dolayı kırsal kesimden kentlere göç eden geniş ailelerin şehir hayatına uyum sağlayarak modern aileye dönüşmesi sürecinde, değişim ve dönüşüm aşamalarını kolaylaştıran geçiş ailesi hem geleneksel hem de modern değerlere sahip bir aile türü olarak karşımıza çıkmaktadır (Ayberk, 2020).

Aile İklimi

Ailedeki bireylerin ilişki düzeyleri, ailenin sosyal etkileşimleri, sahip oldukları değerler ve bunların aktarılmasını sağlayan kısacası ailenin psikolojik bakışını yansıtan kavrama aile iklimi denir (Yiğit, 2022).

Aile iklimi tanımlanırken aktarılmak istenen aile bireyleri arasında yeterli iletişimin olup olmadığı, aile üyelerinin aile yapısında hangi konumda ve ne kadar etkin oldukları, birbirleriyle olan etkileşimleri; aile değerleri, ilkeleri, becerileri gibi soyut kavramların nesiller arası aktarımını gösteren psikolojik bir kavramdır (Arslan, 2021).

Aile iklimi; aile içi ilişkisellik, kuşaklararası otorite ve bilişsel uyum bileşenlerinden oluşur. Aile ikliminin olumlu olması; çocukların aile ortamında yetişirken öğrenmeleri gereken güven, özerklik, pozitif eylemlerin pekiştirilmesi ve erdemlerin öğretilmesi, kuralların açıkça ortaya konulması; aile içinde tebrik, övgü gibi ailenin birbiriyle olumlu etkileşimleri ve sosyalleşmek için atılan adımlara bağlıdır (Cantero-Garcia & Alonso-Tapia, 2017).

Ana Kavram	Alt Kavram	Kavramın Alt Başlıkları	Karşılığı
Aile İklimi	Kuşaklar Arası İlişkiler	Kuşaklar Arası İlgi	Yaşça büyük olan neslin, yaşça daha küçük olan nesile gösterdiği ilgi, değer ve aktardığı deneyimi inceleyen başlık
		Kuşaklar Arası Otorite	Aile içi hiyerarşiyi inceleyen başlık
	Aile Uyumu	Duygusal Uyum	Ailenin pozitif duygusal bağlarını (sevgi, desteklenme hissi, güven vb.) inceleyen başlık
		Bilişsel Uyum	Ailenin değer, inanç, bakış açısı gibi düşünce düzlemindeki uyumunu inceleyen başlık
	Aile Süreçleri	Açık İletişim	Ailenin işlevselliğini koruyabilmesindeki iletişimin düzeyini inceleyen başlık
		Uyumluluk	Ailenin yaşayacağı bir kriz durumunda birlikte hareket edebilme düzlemini inceleyen başlık

Şekil 2.1. Gönül, Işık-Baş ve Şahin-Acar (2018) ve Björnberg ve Nicholson (2007) özetlenmiştir

Olumlu bir aile ikliminde yetişen bireylerin davranışsal sorunlarla başa çıkarken, olumlu aile iklimi koruyucu bir faktör olarak ortaya çıkar ve bu iklim davranış üzerinde olduğu kadar ailedeki bireylerin sosyal, fiziksel, duygusal ve entelektüel gelişimleri üzerinde de önemli bir etkiye sahip olduğunu gösteren deneylere dayalı kanıtlar vardır (Arslan, 2021).

Aile iklimi, bireylerin aileden dolaylı olarak etkilendiği sistemleri ve aile sistemleri yaklaşımını ele almaktadır. Aileyi sosyokültürel çevresi, aile içerisindeki ilişkileri, kültürel olarak içerisinde bulunduğu çevre ve sayısız sosyal sistemi ve ailenin işlevlerini birden fazla unsurla ele alarak incelemek, aileyi geniş bir ekosistemik perspektifte incelemektir (Turgut, 2019).

Toplumdaki her ailenin kendine özgü psikolojik boyutları vardır ve bu aile içindeki atmosferi oluşturur bu atmosfere de aile iklimi denilmektedir. Aile bireyleri arasındaki etkileşimin kalitesi, aile koordinasyonu, sosyal ilişkiler, ailede benimsenmiş kurallar ve ilkelerin nesiller arası aktarımına aile iklimi denilmektedir (Daldaban, 2021).

Aile üyeleri arasındaki iletişim ve etkileşimin kalitesi, ailedeki büyüklerin küçüklerin ailedeki konumu ve etkileşimleri, ailede bulunan ilke, beceri ve değerlerin kuşaklararası geçişini birleştiren psikolojik atmosfere aile iklimi denir (Björnberg ve Nicholson, 2007).

Aile uyumu da aile iklimi ile ilgili önemli bir kavramdır. Aile uyumu ailedeki bireylerin zor dönemlerinde, kriz anlarında birbirlerine kenetlenmelerini sağlayan bir olgudur. Duygusal uyum ve bilişsel uyum, aile uyumunun iki alt başlığıdır. Duygusal uyum, aile üyelerinin birbirlerine karşı hissettikleri sevgi, sıcaklık, özlem gibi hislerin yanı sıra aileyi duygusal bağ kurmada en

güçlü kaynak ve dayanak olarak görme gibi durumları da içerisinde barındırır. Bilişsel uyum da ise duygusal uyumdaki hislerin yerini aile bireylerinin kendilerine özgü değer, tutum, inanç ve bakış açılarının birbirleriyle örtüşmesi alır (Arslan, 2021).

Aile iklimlerinde yaşam boyu süren ailedeki bireylerin birbirleriyle iletişimleri, aralarındaki ilişkinin kalitesi bireyin bilinçaltını etkiler ve birey kendini bu düşünce ve davranışlara yakın hissederek içgüdüsel olarak o tarafa gitme eğilimine kapılır. Bu sebepten dolayı kişilerin sosyal ilişkilerdeki tutum ve davranışları, olumlu veya olumsuz durumlara tepkilerinde aile ikliminin etkisi büyüktür (Kaplan, 2019).

Aile iklimi kuşaklararası ve aile içi iletişimi, sosyal etkileşimleri, aile içerisindeki değer ve inançları da içerisine alan, tüm bu etkenleri ortak bir psikolojik atmosferde bir araya getiren bir kavramdır (Björnberg ve Nicholson, 2007).

Aile İklimi Bileşenleri

Björnberg ve Nicholson (2007) tarafından gerçekleştirilen çalışmada aile iklimi bileşenleri 6 boyutta ele alınmıştır. Bunlar duygusal uyum, bilişsel uyum, kuşaklararası ilgi, kuşaklararası otorite, uyumluluk ve açık iletişimdir. Ancak aile iklimi bileşenlerinin Türkiye örnekleminde Şekil 2'de belirtildiği üzere aile içi ilişkisellik, bilişsel uyum ve kuşaklararası otorite olmak üzere 3 boyutta toplandığı görülmektedir.

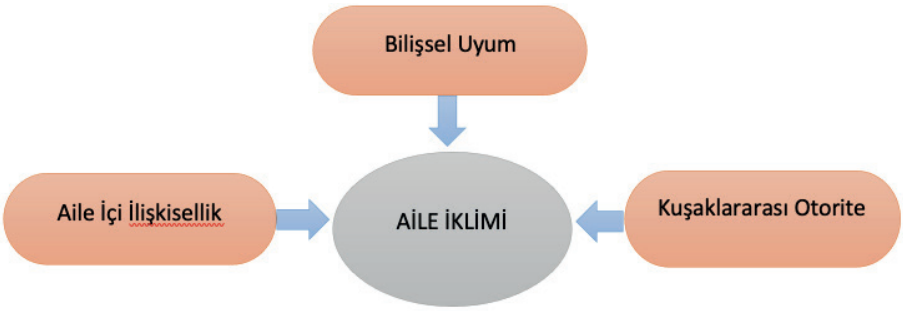

Şekil 1.2. Gönül, Işık-Baş ve Şahin-Acar' a (2018) göre aile iklimi bileşenleri

Aile içi ilişkisellik

Aile içi ilişkisellik kavramı; aile içindeki sosyal etkileşim, aile bireyleri arasındaki sağlıklı iletişim ve birbirleri arasındaki uyum olarak nitelendirilmektedir (Björnberg ve Nicholson, 2007). Aile içi ilişkisellik, zor durumlarla başa çıkma becerileri ve aile içinde oluşan durumlara karşı karar verme stilleri gibi örüntüleri ele almaktadır. Aile üyelerinin birbirleriyle işlevsel çalışmasını belirten aile süreçleri içerisinde ele alınmaktadır (Broderick, 1993; akt. Turgut, 2019: 8).

Aile içi ilişkisellik kavramı boyutlar bazında ele alındığında, aile kurumdaki

bireylerin duygu ve düşüncelerini uygun ifadelerle direkt söylemelerini içeren açık iletişim, nesiller arası bireylerin birbirleriyle ilgili olmalarını içeren kuşaklararası ilgi, aile üyelerinin birbirlerine olan sevgi, tutku ve bağlılıklarını içeren duygusal uyum, zor bir durum karşısında ailedeki bireylerin birlikte sorun çözme stillerini içeren uyumluluk olarak ifade edilmektedir (Gönül vd., 2018).

İletişim aile içi ilişkisellikte önemli bir yere sahiptir. Aile üyelerinin aile ile ilgili durumların içinde olmasını, aile yaşamının şekillenmesini sağlamakta, aile bireylerini birbirleri ile oluşturdukları iletişimde her ailenin kendilerine ait iletişim sistemi bulunmakta ve çeşitli fonksiyonlarla ailenin başa çıkmasını sağlayan bir etken olarak değerlendirilmektedir (Galvin ve Brommel, 1991). Aile içerisinde kurulan olumlu iletişimin aile üyelerinin çevreyle ve diğer kişilerle olan iletişimlerini de etkilediği, çocukların iyi oluşları üzerinde ebeveynlerin iletişimdeki tavırlarının etkili olduğunu göstermektedir (Ledbetter, 2009). Evlilik süreçleri devam eden ailelerdeki sohbetlerin ve iletişimlerin, bireylerin zihinsel iyi oluşları üzerinde etkili olduğu gözlemlenmektedir (Schrodt ve Ledbetter, 2007).

Aile içi ilişkiselliğin bir diğer boyutu da duygusal uyumdur. Aile üyeleri arasındaki duygusal bağların kuvvetli olması, birbirlerine karşı sevgi ve güven duygularını oluşturmaları, birlikte geçirdikleri vakitten mutlu olmaları bakımında önemli bir boyut olarak karşımıza çıkmaktadır (Björnberg ve Nicholson, 2007).

Aile içi ilişkisellik kavramında son boyut kuşaklararası ilgidir. Yaşlı kuşağın, genç kuşağın yaşam faaliyetleri ve endişeleriyle yakından ilgilenmesi, genç kuşağın hedefleriyle ilgili destekleyici davranması, genç kuşağın ihtiyaçlarını gidermesi ve sağlıkları için çaba göstermesi olarak tanımlanabilir (Björnberg ve Nicholson, 2007).

Kuşaklar arası otorite

Kuşaklararası otorite, yaşlı kuşağın genç neslin üzerinde mutlak otorite kurması, kurulan bu otoritenin sorgulanamaz olması, aile içindeki kuralların büyükler tarafından belirlenmesi, büyüklerin sözlerinin geçerli kabul edilmesi olarak tanımlanır (Björnberg ve Nicholson, 2007). Kuşaklararası otorite, aile üyelerinin bilişsel uyum, aile içi ilişkisellik, genel aile sağlığı ve uyumluluk özellikleriyle arasında negatif bir ilişki bulunmaktadır (Gönül vd., 2018).

Aile içerisindeki yeni nesil ile eski nesil arasındaki etkileşim çatışmaları ve uyum oluşturma çabasını kapsar. Odağı aile üyeleri arasındaki hiyerarşidir. Hiyerarşi olduğu zaman açık iletişim olmaz iletişim kapalı kanallar ile gerçekleşir. Aile yapısının hiyerarşik olduğu gözlemlenen toplumlar gelişmişlik düzeyi düşük olan toplumlardır. Aile yapısı kuşaklararası otoritenin varlığında yetkici ebeveynlik stiline göre işlemektedir. Kuşaklararası otoritenin hakim

olduğu, aile içerisinde itaat ve ebeveyn kontrolü olmak üzere otoriter ebeveynlik yöntemlerinde görülmektedir (Daldaban, 2021).

Yapılan bir araştırma 30 ülkeyi içermektedir ve sosyoekonomik düzeyi düşük tarım ülkelerinin gelişmiş ülkelere göre daha fazla aile hiyerarşisi içerdiği, bireysel özerklik düzeylerinin düşük olduğu gözlenmekte ve refah toplumlarında aile hiyerarşisinin azalması ile artan yakın aile ilişkisinin ailelerin psikolojik örüntülerindeki önemini gözler önüne sermektedir (Turgut, 2019).

Bireysel meseleler, arkadaşlık ve çeşitli olaylarla ilgili ebeveyn otoritesinin ergenler ve ebeveynler arasındaki anlaşmazlıklara ve çatışmalara neden olduğu belirtilmektedir (Smetana ve Asquith, 1994). Çocukların davranış sorunlarının gelişmesinde ebeveynlerin otoriter tutumları karşımıza bir risk faktörü olarak çıkmaktadır (Thompson, Hollis ve Richards, 2003).

Bilişsel uyum

Bilişsel uyum, aile içerisindeki bireylerin aynı dünya görüşüne sahip olmaları, sahip oldukları değer ve normların benzer olması şeklinde ifade edilebilir. Bu aile üyeleri ortak ilgi ve zevklere sahiptirler. Sosyal hayatlarında daha işlevselleridir, birbirleri ile paylaşılabilecek birçok ortak noktaları vardır (Balkaya, 2021).

Özetle, aile iklimi üç bileşenden oluşmaktadır. Bunlar, aile içi ilişkisellik, kuşaklararası otorite ve bilişsel uyumdur. Etkin çocukların yetişmesini ve gelişmesini destekleyen öz yeterlilik, güven, pozitif eylemlerin öğrenilmesi, takdir edilmek gibi aile sosyalleşme uygulamalarının sonucu olumlu aile iklimini oluşturmaktadır (Turgut, 2019).

Maneviyat

Maneviyat kavramı Hodge'a ait olan ''Maneviyat: Teorik Bir Çerçeveye Doğru" isimli makalede "Aşkın Varlık" olarak tanımlanır. Bu tanımın anlamlar bütünü bir hayli geniştir. Aşk, karşılık beklemeden yapılan yardım buna örnektir. Ayrıca maneviyat bir bütün olarak sosyal ağ yapısının içinde bulunmaktır. Bunun sonucunda maneviyat kavramı içinde din kavramını da kapsayan genel bir gelenek örüntüsüdür. (Hodge, 2000a akt.; Yeşilkayalı, 2018) Bu gelenek örüntüsü içinde toplumsal birikimler olarak nitelendirdiğimiz gelenek ve görenek, toplumsal normlar, manevi değerler bütünü vb. birikimler bütünüdür.

Mathews, (2009)'a göre; Maneviyat (spirituality) kavramını köken olarak incelediğimizde ''manevi" ya da ''ruh" gibi kelimelerden gelmektedir. Ruh kelimesine baktığımızda ise hemen her dilde var olan bir kelimedir. Bunun yanı sıra diğer toplumlarda ruh kavramının anlamını incelediğimizde Antik Yunan dilinde ''Pneuma olarak" karşımıza çıkmaktadır. Bunların yanı sıra

Latincede ‘’insan ruhu”, ‘’nefes” ve ‘’direnç” anlamlarına gelen ‘’spirutus” sözcüğü kullanılmaktadır (Gilbert , 2006: 11).

Maneviyat kavramı Türkçeye Arapçadan geçmiş bir kavramdır. Türkçede maneviyat ve manevi kavramlarını incelediğimizde Türk Dil Kurumunun sözlük kısmında iki adet açıklama mevcuttur. İlk anlamı ‘’yürek gücü” ve ‘’moral” sözcükleriyle açıklanmaktadır. Bir diğer maneviyat kavramı açıklaması ise; görülmeyen, duyularla sezilebilen, ruhani, tinsel, maddi karşıtı gibi anlamlara karşılık gelmektedir (TDK, 2022 Erişim Tarihi: 15.12.2022). Kısaca maneviyat insanlık tarihi için vazgeçilmez unsurlardan biridir. Bireylerin insanlara, benliklerine, doğaya ve kutsallığa bağlılığı içeren bir kavramdır (Puchalski, Blatt, Kogan ve Butler,2014).

Ekşi, Kaya ve Çiftçi (2015)’e göre ise maneviyat; somut olarak gördüğümüz fiziksel varlığın, aşkın bir gerçeklik içinde olup kutsal olan tarafından belirlendiğine ilişkin inanç derecesini ifade eder (s. 15). Psikoloji alanında yapılan bir tanıma göre ise maneviyat; bireylerin anlam arayış yollarından biri olarak ele almaktadır (Eryılmaz,2016). Bireyler fiziksel ve zihinsel olarak zor zamanlar geçirebilir. Bu zor zamanlarda maneviyat kavramı bir başa çıkma mekanizması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür olaylar sırasında maneviyat insanlara huzur, umut ve stresten kurtulma noktasında yardımcı olmaktadır (Sülü-Uğurlu, 2014).

Fisher (2011)’e göre maneviyat kavramı; bireylerin yaşam içinde varoluşlarını sorguladıkları noktalarda benliklerinin farkındalığını anlamlandırmaya yardımcı olan bir kavramdır. Bu noktada anlam arayışı içindeki bireylerin özlerinin farkına varmalarını bunları inanç ve duygularla hayatlarına aktarmalarıdır. Ayrıca maneviyat, belli kalıplara sığmayan bir kavram olmakla birlikte bireyin içinde yaşadığı sosyal çevre ile başlayıp Yaratıcısına kadar uzanan huzur içinde yaşamasını sağlayan bir yapıdadır (s. 20). Bir başka tanım ile maneviyat; “Hayat, maneviyatla ilişkili değerler, varlık ve öz, özgürlük ve disiplinin kişisel ve evrensel bileşenlerinin sentezidir” (Guttmann, 2008, s. 93).

Maneviyat kavramı, maddi olandan uzak manevi olana yakın anlamına gelmektedir. Bireylerin tinsel ve içsel olarak içinde varoluşlarına dair merak ettikleri soruları anlamlı kılan aşkın bir yolculuğu ifade etmektedir. Bu sorulara verilecek cevapların bireyi içsel olarak rahatlatacağı ve özüne ulaşma yolunda bireylere yardımcı olacağı bilinmektedir (Özasma, 2021). Aşkınlık kavramı ise tanrısal ve dinsel olmayanın sınırlarını aşarak mevcut yaşanan dünyanın ötesine geçmek ‘’aşkınlık” olarak tanımlanır.

Farklı bir bakış açısıyla maneviyat kavramı insanın ‘’anlam” arayış çabalarının yansımasıdır. Montaigne’e göre insanlığın muhteşem eseri ise bir amaçla yaşamayı bilmektir. Maneviyat noktasındaki anlam arayışı düşünmek ve sorgulamaktan geçer. Sorgulayan ve düşünen insan hayata bir anlam

yüklemeye çalışır. Bunun sonucunda içsel dünyasında rahatlık hisseder. ''Çünkü insan hayata yüklediği anlam ile var olmaktadır" (Cantekin ve Taşbaş, 2022 s: 145).

Aile ve Maneviyat Arasındaki İlişki

1999 ile 2009 yılları arasında evlilik, aile, din ve maneviyat üzerine 184 bilimsel çalışmayı inceleyerek, maneviyat ve dinin evlilik ve ebeveyn-çocuk ilişkilerini olumlu veya olumsuz nasıl etkilediği analiz edilmiştir (Mahoney, 2010, s. 18). Bu analize göre, din ve maneviyatın evliliklerin ve ailelerin oluşumunda, sürdürülmesinde ve dönüştürülmesinde, doğurganlıkta, evlilik doyumunda, çatışmada, boşanmada, şiddette, sadakatsizlikte, ergenlikte, hamilelikte ve bir ailenin sorunlarla baş edebilmesinde etkili olduğunu göstermektedir (Mahoney. 2010; akt. Kılınçer, 2021).

Maneviyat ve aile arasındaki ilişki maneviyat kavramının evlilik, ebeveynlik ve aile ilişkileri üzerindeki etkilerine göre açıklanabilir.

Evlilik

Evlilik hayatı çiftlerin yaşadığı biyolojik, psikolojik ve sosyal ihtiyaçlarını karşıladıkları temel bir insan ilişkisi olarak kabul edilir. Aynı zamanda evlilik, bir aile kurmanın ve gelecek nesilleri yetiştirmenin birincil yolu olarak kabul edilir (Kasapoğlu ve Yabanigül, 2018).

İnsanlar iyi oluşlarına katkı sağlayan değerlere ve inançlara sahiptirler. Eşlerin manevi ve dini yönlerinin kuvvetli olması aile içerisindeki ilişki ve iletişimin daha sağlıklı ve olumlu yönde olmasına katkı sağladığı görülmektedir (Yapıcı, 2018).

Birçok çalışmada maneviyatın evlilik hayatına olan olumlu yöndeki ilişkisi incelenmiştir. Çiftlere aralarındaki bağlılığı nasıl tanımladıkları, bu bağlılıklarının manevi veya dini inançlarıyla bir ilişkisi olup olmadığı sorulduğunda, katılımcıların maneviyat ve bağlılığı ilişkilendirdiği ve çiftlerin bağlılık yapılarında duyguların ve sözlerin açıkça ifade edildiği, duygusal ve fiziksel yakınlık, sevgi, saygı gibi unsurların önemi görülmüştür (Nelson, Kirk, Ane, ve Serres 2011).

Çiftlerin ilişkisel maneviyatlarının kendilerinin ve eşlerinin sorun çözme davranışlarıyla bağlantılı olduğu görülmüştür. Kadınların evlilikleri içerisinde kutsal yönlerin olduğuna inanması kendilerinin ve eşlerinin sorun çözme davranışlarını pozitif yönde etkilediği bulunmuştur (Tunç ve Totan, 2021). Eşlerin birbirleriyle paylaştığı inançlar ve değerler tartışmaları daha iyi gözlemlemelerine yaramıştır. Nitekim kadınlar olumlu sorun çözme davranışlarını eşleri ile evliliğin kutsal olduğuna dair aynı manevi inançlara sahip olduklarında göstermişlerdir (Rauer ve Volling, 2015).

Manevi ve dini başa çıkmanın eşlerin ilişkisinin işlevselliği için etkili

olduğu gözlemlenmiştir. Yapılan çalışmalar gözden geçirildiğinde; eş için dua okumanın, manevi yakınlığın evlilik, aile ve maneviyat arasındaki ilişkilinin kutsal sayılmasının evlilikleri güçlendirmede etkili olduğu ortaya çıkmıştır (Mahoney ve Cano, 2014). Maneviyatın eşler arasındaki sorunların çözümünde olumlu bir etkiye sahip olduğu ve eşlerin bunu bir başa çıkma mekanizması olarak kullanabilecekleri incelenen çalışmalarda anlaşılmaktadır (Tunç ve Totan, 2021).

Ebeveynlik

Ebeveynlerin manevi gelenekleri yetiştirildikleri ailelerindeki manevi değerlerden etkilenebilmektedir. Örneğin ebeveynlerin ailesindeki manevi inanç ve tutumları nasıl ifade ettikleri, ifadelerindeki benzerlik ve farklılıklar, kişinin bu inançlara dair özerklik seviyesi, manevi inançlarını ne denli devam ettirdiği ebeveynlerin şu an ki maneviyatlarını etkileyebilir (Tunç ve Totan, 2021). Eğer ailenin manevi yönü dini de kapsıyorsa aile inançlarıyla alakalı yerlerde bulunma veya bu yerlere düzenli olarak gitmek gibi ritüelleri yapabilir (Hodge, 2000).

Gelişim açısında maneviyat hayatın ilk yirmi senesi için önemli bir güç kaynağı olmaktadır (Benson, Roehlkepartain, ve Rude, 2003; Benson, Roehlkepartain, ve Scales, 2012). Çocukluktan itibaren inanç sistemi oluşmaya başlar ve ilerleyen yıllarda çocuklar manevi sorular sormaya başlayabilir. Ebeveynler, çocuklarını yetiştirmede maneviyatın rolünü belirler. Manevi sorular ortaya çıktıkça, ebeveynlikte ek kararlar ve tartışmalar gerekebilir. Manevi sorular ebeveynler arasında çatışmalara neden olduğunda, çocuğun gelişimini geriletebilir. Ebeveynler manevi değerleri ebeveynlik uygulamalarına dahil ettiklerinde ve manevi uygulamaları birlikte uyguladıklarında, çocukların benzer inanç ve uygulamaları özümseyerek onları bir kaynak olarak görmeleri ve böylece ilişkileri hakkında daha olumlu hissetmeleri daha olasıdır (Bartkowski, Xu, ve Levin, 2008; Walsh, 2012).

Ergenlik, diğer yaş gruplarına göre manevi konulara daha fazla odaklanarak, maneviyatı keşfetme ve dönüşümü deneyimleme zamanı olarak görülebilir (Good & Willoughby, 2008). Bilişsel gelişimle birlikte ergenlik döneminde, gençler hayatın anlamını ve amacını sorgulayarak daha soyut kavramlar hakkında düşünmeye başlarlar. Ekolojik modellere dayanarak, aile ve ebeveynliğin, sosyal ve kişisel faktörlerin ergenlerin maneviyatını şekillendirdiği görülmektedir (Shek, 2012). Ergenlik döneminde çocuğu olan bir ailenin maneviyatını değerlendirmek için gencin manevi süreci de ele alınmalıdır. Ergenlikte maneviyat üç süreçle ele alınabilir; farkındalık, üstün bir güçle bağlantısının olması, deneyimleri sonucu yaşam biçimi oluşturması durumudur. Bu süreçler ergenin içinde bulunduğu bağlamdan etkilenmektedir (Benson ve Roehlkepartain, 2008).

Aile ilişkileri

Maneviyat aile yaşamıyla özdeşleşmiş olmasına rağmen maneviyatın aile yaşamına etkilerinin araştırılması uzun bir geçmişe sahip değildir. Yapılan çalışmalara bakıldığında maneviyatın evlilik, ebeveynlik ve aile içi ilişkiler kapsamında incelendiğini görülmektedir (Tunç, 2020). Maneviyatın, ailedeki bireylerin yaşamlarına anlam aramalarına yardımcı olması aile işlevselliğine olan katkılarından biridir. Aile içerisindeki ortak inanç ve değerler ailede bir bütünlük ve aile içerisinde iyilik hali oluşmasına temel sağlayabilir (Walsh, 2012).

Maneviyatın ailedeki sınırlar üzerinde etkisi olduğu, davranışları çerçevelendirdiği söylenebilir; başka kişilere verilen değeri çoğaltarak evlilik sadakati için teşvik edici olabilir, ergenler için doğru ve yanlış davranışların belirlenmesinde ailenin manevi yönü bazen zorluklara neden olabilir (Moncher ve Josephson, 2004).

Aile içerisinde maneviyatın varlığı, aile üyelerinin problemleri nasıl değerlendirdiklerini, problemlere karşı umut duygularını etkileyebilir. Maneviyat bu konu da aile üyelerine kaynak olabileceği gibi aile üyelerinin değer ve inançlarını da etkileyebilir (Desai, Jodie, ve Bryant, 2002).

Maneviyat ve din, aile içerisinde karşılaşılan zor durumları anlamak için kaynak sağlar. Ailelere psikolojik ve duygusal olarak destekleme imkânı sunar. Literatüre bakıldığında maneviyatın ve dinin ailenin güç kaynaklarından biri olduğu görülmektedir (Wiggins, 2012). Ailenin manevi yönünü ritüellerle, Tanrı veya aşkınla olan ilişki oluşturabilir. Örneğin, aile ritüelleri maneviyatı besleyebilir ve kriz durumlarında aileleri destekleyebilir. Tanrı veya aşkınla oluşan yakınlık duygusu, aile ilişkilerine de etki edebilir. Maneviyat, hayatın zorluklarıyla manevi bir ilişki kurarak ailelerin problemlerinin üstesinden gelmesine yardımcı olabilir (Hodge, 2000).

Maneviyat, aileye fayda sağlamakla ilgili değil, aileyi kontrol etmekle ilgili kullanıldığında zarar verici etkileri olabilir. Maneviyat, aile bireylerinin daha yüksek gelişim seviyelerine ulaşmasını sağlayabilecekken, dine ve maneviyata dayalı katı kurallar ailenin duygusal, ilişkisel ve manevi gelişimini geriletebilir (Griffith & Rotter, 1999). Ailede dini ilkelerle ilgili bir işlev bozukluğu ortaya çıktığında, bunun nedenleri arasında manevi öğretilerin aile bireyleri tarafından yorumlanması ve uygulanmasındaki hatalar olabilir (Moncher ve Josephson, 2004).

Aile Sistemleri Kuramında Maneviyat

Aile sistemleri kuramı, sistem kuramından yola çıkılarak oluşturulmuş ve aile terapileri ve klinik uygulamalarda etkili bir kuram olarak kendini göstermiştir. Aile sistemleri kuramı, aileyi bir sistem olarak kabul eden, aile içindeki her bireyi bütünüyle ele alan, içsel ve dışsal etkileri de göz önünde

bulunduran bir kuramdır (Ergudan, 2019). Bu yaklaşım özellikle çocukluktan bu yana ailede öğrendiğimiz bağlanma kalıplarına vurgu yapmaktadır (Yıldırım, 2020). Bu bağlanma kalıplarından en önemlilerinden biri ise Maneviyat kavramıdır.

Çok kuşaklı aile terapisi olarak da bilinen Bowen'ın aile sistemleri teorisi, aile sistemlerinin işlenişi açısından zengin bir altyapıya sahiptir. Bowen arkadaşlarıyla beraber şizofreni hastalarından etkilenerek aile sistemini terapinin odak noktası haline getirmiştir (Acar, 2020). Bowen, aile terapisinde sorunu anlama ve çözme aşamasında, ilişki kalıplarını belirlemek için bireyin en az üç kuşak gerisine gidilip aile şemasına bakılması gerektiğini savunmaktadır (Kesici ve ark. 2017).

Aile sistemleri kuramı, klinik ve sosyal bilimler anlamında literatüre birçok araştırmada katkıda bulunmuş olmasına rağmen, aile sistemleri kuramı ile maneviyatı ilişkilendiren araştırma sayısı oldukça kısıtlıdır. Aileyi bir sistem olarak kabul eden tüm araştırmalar dolaylı yoldan maneviyatı da konunun içine dahil etmiş olmalarına rağmen araştırmalarında maneviyat kavramına değinmemişlerdir. Ancak aile sistemi ve maneviyat birbirini etkileyen ve iç içe geçmiş konulardır. Bireyin yaşamında bu önemli iki konunun beraber ele alınması ve aile sistemlerine maneviyat açısından bakılması önemlidir (Acar, 2020).

Sosyal bir varlık olarak insan iletişim kurarak hayatını sürdürmek ve fiziksel ve duygusal yönden doyum elde etmek ister (Dursun, 2019). Her bireyin ilk iletişim kurduğu kişiler kendi ailesidir ve ilk duygusal doyum da yine ailenin içinde yaşanır. Bu sebepten ötürü manevi doyuma erişmek isteyen bir birey aile sisteminden etkilenerek hareket eder.

Maneviyat, tanıdık bir kavram olmasına rağmen, herkes için farklı bir anlam ifade eden, pek çok içeriğe sahip, anlaşılması zor ve soyut bir kavramdır (Demiroğlu, 2021). Maneviyatın birçok tanımı olmakla beraber kesin bir tanımı bulunmamaktadır. Soyut ve herkes için farklı anlamlara gelen bu kavramı tanımlamak da oldukça zordur (Dursun, 2019). TDK'ye göre maneviyat, maddi olmayan manevi şeyler, mecaz anlam olarak ise yürek gücü ve moral olarak tanımlanmıştır (TDK, 2022). Maneviyat, sosyal ve psikolojik bir kavramdır ve referans aldığı gruplar tarafından etkilenir (Hill ve diğerleri, 2001).

İlk dönemlerde maneviyat ile ilgili yapılan çalışmalarda maneviyatın bireyin fiziksel ve ruhsal sağlığı üzerinde etkili olduğu düşünülse de aile içi problemler ve boşanmaların da artmasıyla maneviyatın aile ilişkilerinin üzerindeki etkisinin büyük olduğu gözler önüne serilmiştir (Kılınçer, 2021).

Sonuç

Aileye farklı perspektiflerden bakıldığında bireyleri toplum yaşamına hazırlayan bireylerin sosyolojik ve psikolojik yapısının ilk adımlarının

atıldığı yapı olduğu ve en küçük toplumsal kurum olduğu görülmektedir. Toplumların gelişim aşamalarında "din, devlet, eğitim, ekonomi" gibi diğer sosyal kurumların aile içerisinde şekillenmeye başlayıp gelişmesi de ailenin tarih içerisinde diğer kurumlara temel teşkil ettiğini göstermektedir (Merter, 1990). Bu düzenin devamlılığı ve sağlığı topluma ve devletlerin gelişimine katkı sunmaktadır.

Ailenin kavramının tarihçesi insanlık tarihi kadar eskiye dayanması ve toplumun en küçük ve en temel yapı taşı olması nedeniyle pek çok disiplinin çalışma alanındadır (Başaran 2014: 141). İnsanların klanlar (boylar) halinde yaşamından günümüz modern çekirdek ailesi yaşantısına kadar geçen süreç içinde değişimlere uğradığını söylemek mümkündür. Küreselleşmenin etkisini de göz önünde bulundurarak aile kurumunun ihtiyaçları, işlevleri ve tanımı süreç içinde değişim göstermektedir. Çünkü Aile sosyalleşme kavramının başladığı ilk yuvadır. Sosyalleşmenin ilk evreleri aile içinde başlar. Birey toplumun kültürünü, değer yargılarını, dilini, gelenek göreneklerini ve normatif kurallarını ilk olarak sosyal aile yapısı içinde öğrenir (Erdentuğ, 1991).

Aile yaşamının psikolojik atmosferi olarak tanımlanan aile iklimi, bireylerin kendisi veya başkalarıyla ilişkilerinde bireye olumlu ya da olumsuz katkılar sunabilmektedir. Aile hayatı ve bu hayatı kapsayan deneyimlere bakılırken aile iklimindeki ilişki değişkenlerinin önemini ortaya koymaktadır (Akpınar, 2021).

Aile iklimi içerisinde bireylerin aileleriyle geçirdikleri zamanın nasıl olduğu, sorunlar çözülürken hangi yollara başvurulduğu ve ne tür adımlar atıldığı, ailenin kendini psikolojik olarak tatmin edip etmediği ve kişilerin ailelerinden aldıkları destek bulunmaktadır (Akpınar, 2021).

İnsanoğlunu "yaşamı" ve ''varoluşu" anlamlandırma çabaları geçmişten günümüze her zaman insanlığın bir ihtiyacı olarak görülmüştür. İnsanın yapısı gereği sorgulayıcı bir varlık olmasında dolayı içinde bulunduğu dünyayı ve yaşam standartlarını daima içsel boyutlarda bir zemine oturtmak istemektedir. ''Ben neden varım?" sorusuna cevap aramak için maneviyat kavramı bir fener niteliğindedir (Özasma, 2021).

İnsanların, insancıl hizmetlere olan bakış açısının bütüncül olarak değişmesi maneviyat kavramının öneminin anlaşılmasıyla sağlamıştır. Bu bakış açısını sağlamak adına, maneviyat kavramını insanlara ait sosyal, biyolojik, psikolojik boyutlarla iç içe olduğunu bilmek gerekir. (Canda, 1999 akt. ;Yeşilkayalı, 2018)

Evli kişilerin maneviyatı bir değer olarak içselleştirmeleri halinde çiftlerin hem kişisel hem de evlilik uyumlarıyla olumlu yönde etkisi olduğu görülmüştür (Kublay ve Oktan, 2015). Ayrıca evli kişilerin özveri ve duyarlılık seviyelerinin

ilişkilerinde olumlu yönde etkisi olduğu bulunmuştur (Sayın, Demir ve Ekşi, 2019).

Çocuklar ve ergenler, aile içinde paylaşılan ve aile yaşamıyla bütünleşen dua ve özel ritüeller gibi manevi uygulamalara değer verirler (Bartkowski ve diğerleri, 2008; Walsh, 2012). Ebeveynlerin problemlerle yaratıcı bir şekilde baş edebilme yeteneği olarak değerlendirilebilecek manevi zekasının, anne baba ile çocuklar arasındaki manevi iletişimde çocukların ruh sağlığını olumlu yönde etkilediği bilinmektedir (Tunç ve Totan, 2021). Bir çalışma (Mohammadyari, 2012), ebeveynlerin manevi zekâ düzeyi arttıkça çocuklarının da ruh sağlığı düzeyinin arttığını göstermiştir. Maneviyat, ebeveynlikle ilgili ortak değerler oluşturarak, ebeveyn kararlarına rehberlik ederek ve ebeveynleri çocuklara manevi faaliyetler ve ritüeller aracılığıyla bağlayarak ebeveynliğe katkıda bulunur (Perrone, Webb, Wright, Jackson, & Ksiazak, 2006).

Bireyler kendilerini yalnız hissettiklerinde onları koruyan aşkın bir varlığın olduğunu bilmeleri, bireylerin kendilerini güvende hissetmelerine ve daha huzurlu bir hayat düzeni sürdürmelerine yardımcı olur. Bu noktada maneviyat kavramı bireylerin iyilik hallerini artırarak sosyal ve zihinsel olarak rahatlama sağlar (Aydoğan, Özbay ve Büyüköztürk, 2017). Maneviyat konularındaki görüş ve tutumların aile içerisinde paylaşılması ailenin birlik beraberlik duygusunu ve aile ilişkilerinin kalitesini arttırabilir. Maneviyat ebeveyn ve çocuk arasındaki ilişkiye katkı sağlamakta ve aile içerisinde üzerinde sohbet edilmesi gereken bir konu olduğu gözlenmektedir (Tunç ve Totan, 2021).

KAYNAKÇA

Acar-Bulut, Ö. (2020). The Religious And Spiritual Dimensions Of Bowen Family Therapy. *Spiritual Psychology And Counseling*, 5, 65–85.

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı. (2018). *Türkiye Aile Yapısı İleri İstatistik Analizi*, Araştırma ve Sosyal Politika Serisi, İstanbul.

Akpınar, Ş. (2021). *Genç Yetişkinlerde Aile İklimi ile Duygu Durumları Arasında Sahte Benlik Algısının Aracı Rolü*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Akman, Ö., ve Bastık, U. (2016). Sosyal bilgiler ders kitaplarında ihtilaflı konular içerisinde yer alan aile kavramının incelenmesi: bir içerik analizi. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *6*(2).

Araz, H. (2007). *Türk Aile Yapısında Aile İçi Dini İletişim Problemleri Ve Bunların Çocuğun Din Eğitimine Etkileri,* Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Arslan, A. (2021). *Okul Öncesi ve İlkokullarda Uygulanan Değer Odaklı Aile Eğitim Programının Anne Babalık Becerilerine, Aile İklimine Ve Değer Odaklı Yaşama Etkisi,* Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.

Aslantürk, H. (2017). *Tam Aileye ve Tek Ebeveynli Aileye Sahip Üniversite Öğrencilerinin Aile Aidiyetlerinin Karşılaştırılması*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Konya.

Ayberk, Y. (2020). *Değişen Aile Yapısında Aile Sorunlarının Ve Aile Aidiyetinin İncelenmesi (Cizre Örneği)*, Yüksek Lisans tezi, Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Aydoğan, D., Özbay, Y. ve Büyüköztürk, Ş. (2017). Özgünlük ölçeğinin uyarlanması ve özgünlük ile mutluluk arasındaki ilişkide maneviyatın aracı rolü. *The Journal of Happiness and Well-Being*, 5(1), 38-59.

Balkaya, M. (2021). *Algılanan Aile İkliminin ve Benlik Oluşumunun Bireylerin Romantik İlişkilerinde Bağlanma Stillerine Etkisinin Araştırılması,* Yüksek Lisans Tezi, Okan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Baracca, J., Yarto, L. L. and Olea, J. (2000). Psychometric Properties Of A New Family Life Satisfaction Scale, *European Journal Of Psychological Assessment,* 16(2), 98-106.

Başaran, E. (2014). *Ailenin İşlevi ya da Gerçekleştirimi*, Mustafa Aydın (Editör), Sistematik Aile Sosyolojisi, Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 141-168.

Bartkowski, J.P., Xu, X. and Levin, M.L. (2008). Religion And Child Development: Evidence From The Early Childhood Longitudinal Study. *Social Science Research,* 37(1), 18-36.

Bayer, A. (2013). Değişen toplumsal yapıda aile. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *4*(8), 101-129.

Benson, P.L. and Roehlkepartain, E.C. (2008). Spiritual Development: A Missing Priority in Youth Development, *New Directions for Youth Development,* 2008(118), 13-28.

Benson, P. L., Roehlkepartain, E. C., and Scales, P. C. (2012). *Spirituality And Positive Youth Development*, In L. J. Miller (Ed.), The Oxford handbook of psychology and spirituality (pp. 468–485). Oxford University Press

Björnberg, A., ve Nicholson, N. (2007). The Family Climate Scales - Development Of A New Measure For Use İn Family Business Research*, Family Business Review*, 20(3), 229-246.

Bozarslan, S. (2019). *Üniversite Öğrencilerinin Aile Aidiyet Düzeyleri ve Yaşam Doyumlarının İncelenmesi: Biruni Üniversitesi Örneği*, Yüksek Lisan Tezi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Broderick, C. B. (1993). *Understanding Family Process: Basics Of Family Systems Theory,* Thousand Oaks, CA, US: Sage

Canatan, K. (2009). Aile Kavramının Tanımı. Kadir Canatan ve Ergun Yıldırım (Editörler). Aile Sosyolojisi İstanbul: Açılım Kitap Yayın Kuruluşu, 65-79.

Canatan, K. (2018). *Tarihsel-Toplumsal Değişme ve Aile İçi İlişkiler, Aile Sosyolojisi* (7. Baskı) içinde, *Canatan* K. *ve* Yıldırım E. (Editörler) İstanbul: Açılım Kitap, 113-114.

Cantekin, Ö. F., ve Taşbaş, F. R. (2021). Göç, Maneviyat ve Sosyo-Kültürel Uyumun Sosyal Hizmet Açısından Değerlendirilmesi. *Gazi Sağlık Bilimleri Dergisi*, *7*(1), 139-153.

Cantero-García, M. And Alonso-Tapia, J. (2017). Evaluation Of The Family Climate Created By The Management Of Behavioral Problems, From The Perspective Of The Children. *Electronic Journal Of Research İn Educational Psychology*, 15(2), 259-280.

Celkan, H. Y. (1991). Beşerî kültürün temel öğesi aile. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, *1*(1).

Daldaban, E., (2021). *Üniversite Öğrencilerinin Romantizm ve Eş Seçimi Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Demirbilek, M. (2016). Aile Danışmanlığı: Bir Uygulama Örneği. *Turkish Journal Of Family Medicine And Primary Care*, 2016;10 (2):109-120.

Demiroğlu, B. (2021). *Yetişkinlerin Maneviyat ve Sosyal Medya Bağımlılık Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Desai, P.P., Jodie, B. and Bryant, S.G. (2002). Care of Children and Families in The CICU: A Focus on Their Developmental, Psychosocial, and Spiritual Needs*, Critical Care Nursing Qarterly,* 25(3), 88-97.

Doğan, İ. (2009). *Dünden Bugüne Türk Ailesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.

Duman, M. Z. (2012). Aile kurumu üzerine tarihsel bir okuma girişimi ve muhafazakâr ideolojinin aileye bakışı. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 19-51.

Dursun, N. (2019). *Evli ve Bekâr Bireylerin Yaşamın Anlamı Ve Maneviyat Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Ekşi, H., Kaya, Ç. ve Çiftçi, M. (2016). *Maneviyat ve psikolojik danışma*. İçinde Ekşi,

H.ve Kaya, Ç. (Editörler), Manevi yönelimli psikoterapi ve psikolojik danışma İstanbul: Kaknüs Yayınları, 13-46.

Erdentuğ, A. (1991). Çeşitli insan topluluklarında aile tipleri, aile yazıları. *Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma*.

Erdoğan, E. (2014). *Erdoğan Türk Aile Yapısında Aile İçi İletişimin İnternet Ve Televizyon Kullanımı Bağlamında İncelenmesi: Üniversite Lojmanları Örneği,* Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Ergin, M. (2008). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ergudan, S. (2019). *Koruyucu Aile Modelinde Aile Yaşam Deneyimleri: Aile Sistemleri Teorisi Temelinde Niteliksel Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Eryılmaz, A. (2016). *Herkes için mutluluğun başucu kitabı: Kuramdan uygulamaya Pozitif psikoloji* Ankara: Pegem Akademi (2.baskı).

Fisher, J. (2011). *The four domains model: Connecting spirituality, health and well- being. Religions*, *2*(1), 17-28.

Galvin, K. M., & Brommel, B. J. (1991). *Family Communication Cohesion And Change.* (3rd ed.). New York, NY: Harper Collins Publishers.

Gilbert, P. (2006). Breathing out-breathing in, reaching the Spirit: Social perspectives network. *London: SPN StudyDaypaper nine*.

Good, M. and Willoughby, T. (2008). Adolescence As A Sensitive Period For Spiritual Development, *Child Development Perspectives*, 2(1), 32-37.

Gökalp, Z. (2013). *Türk Medeniyeti Tarihi*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.

Gökler, I. (2008). *Sistem Yaklaşımı ve Sosyal-Ekolojik Yaklaşım Çerçevesinde Oluşturulan Kavramsal Model Temelinde Kronik Hastalığı Olan Çocuklar ve Ailelerinde Psikolojik Uyumun Yordanması*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Gönül, B., Işık, B. H., ve Şahin, A. B. (2018). Aile İklimi Ölçeği'nin Türkçe'ye Uyarlanması ve Psikometrik Açıdan İncelenmesi, *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi,* 8(50), 165-200.

Griffith, B.A. and Rotter, J. C. (1999). Families and Spirituality: Therapists as Facilitators, *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families*, 7(2), 161-164.

Guttmann, D. (2008). *Finding meaning in life, at midlife and beyond: Wisdom and spirit from logotherapy*. Praeger Publishers.

Güler, D., ve Ulutak, N. (1992). Aile Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Türk Toplum:

Yaşantısında Aile. *Kurgu Dergisi*, *11*(1), 50-75.

Güzel, N.C. (2020). *Sistemik Aile Yaklaşımı Temelli Grup Psikoeğitim Programının Boşanmış Bireylerin Boşanmaya Uyum Düzeylerine Etkisi*, Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Muğla.

Hançerlioğlu, O. (1979). *Felsefe ansiklopedisi: kavramlar ve akımlar* (Vol. 6). Remzi Kitabevi, 34.

Hodge, D.R. (2000). Spiritual Ecomaps: A New Diagrammatic Tool For Assessing Marital And Family Spirituality, *Journal of Marital and Family Therapy,* 6(2), 217-228.

Hill, P. C., Pargament, K.I., Hood, R. W., JR., Mccullough, M. E., Swyers, J.P., Larson, D.B. And Zinnbauer, B. J. (2000). *Conceptualizing Religion And Spirituality:Points Of Commonality,* Points Of Departure. *Journal For Theory Of Social Behaviour* 30:1 0021-8308.

Kaplan M. (2019). *Üniversite Öğrencilerinin Algıladıkları Aile İklimi, Kuşaklararası İlişkiler Ve Aile Uyumunun Değerlendirilmesi*, Uzmanlık Tezi, Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi, Adana.

Karslı, E. (2019). Modernleşme Sürecinde Çözülen Aile Yapısı ve Kadının Yeniden İnşası, *Uluslararası Hukuk ve Sosyal Bilim Dergisi*, 1(1), 1-14.

Kasapoğlu, F., ve Yabanigül, A. (2018). Marital Satisfaction and Life Satisfaction: The Mediating Effect of Spirituality, *Journal of Marriage and Family Therapy*, 3(2), 177-195.

Kaya, S. (2015). *Kayseri'de Çekirdek Aile Ağı İlişkileri*, Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri

Kesici, Ş., Mert, A., İlgün, E., Girgin-Büyükbayraktar, Ç. (2017). *Aile Terapisinde Kullanılan Teknikler* (Beşinci Baskı). Ankara: Nobel Yayıncılık, 31.

Kılınçer, H. (2021). Aile Danışmanlığında Maneviyat Boyutunun Önemi. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:17

Kırkpınar, L. (2011). *Türk kültür tarihi: genel bir bakış*. İleri.

Kongar, E. (2000). 21. YY' da Türkiye (2000'li Yıllarda) Türkiye'nin Toplumsal Yapısı.

Kublay, D., ve Oktan, V. (2015). Evlilik Uyumu: Değer Tercihleri ve Öznel Mutluluk Açısından İncelenmesi, *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 5(44), 25-35.

Lale, M. İ. (2004). *Türk aile düzeni ve aile içi ilişkiler* (Master's thesis, Sakarya Üniversitesi).

Ledbetter, A. M. (2009). Family Communication Patterns And Relational Maintenance Behavior: Direct And Mediated Associations With Friendship Closeness, *Human Communication Research,* 35(1), 130-147.

Mahoney, A. (2010). Religion in Families 1999 to 2009: A Relational Spirituality Framework, *Journal of Marriage and Family*, 72(4), 805–827.

Mahoney, A., and Cano, A. (2014). Introduction To The Special Section On Religi-

on And Spirituality İn Family Life: Pathways Between Relational Spirituality, Family Relationships And Personal Well-Being, *Journal of Family Psychology, 28*(6), 735–738.

Mavili Aktaş, A. (2004). Aile Terapisinde Sosyal Hizmet Yaklaşımı. *Aile ve Toplum Dergisi*, 2(7), 1303-0256.

Mathews, I. (2009). Social work and spirituality. *Social Work and Spirituality*, 1-160.

Mert, A. (2014). *Sistemik Aile Yönelimli Psiko-Eğitim Programının Değerler, Algılanan Sosyal Destek ve Çift Uyumuna Etkisi,* Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.

Merter, F. (1990). *1950-1988 Yılları Arasında Köy Ailesinde Meydana Gelen Değişmeler*,

Malatya Örneği, 2. Baskı, Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1990, 1.

Mohammadyari, G. (2012). Relationship Between Parent's Spiritual İntelligence, Level of Education and Children's Mental Health, *Procedia-Social and Behavioral Sciences,* 69(2012), 2114-2118.

Moncher, F.J. and Josephson, A.M. (2004). Religious And Spiritual Aspects of Family Assessment, *Child And Adolescent Psychiatric Clinics Of North America*, 13(1), 49-70.

Muhammed, S. ve Erol, S. (2007). *Aile Saadeti*. Semerkand Yayınları, İstanbul

Nelson, J. A. and Kirk, A. M. and Ane, P. and Serres, S. A. (2011). Religious and spiritual values and moral commitment in marriage: Untapped resources in couples counseling? *Counseling and Values,* 55, 228- 246.

Oxford Dictionery, https://www.oxfordlearnersdictionaries.com, Erişim Tarihi (18.12.2022)

Özasma, (2021). H. İ. *Eşler arası İletişim ve Maneviyat*, 48-50.

Özgüven, İ. E. (2001). *Ailede İletişim ve Yaşam*. Ankara: Pdrem Yayınları.

Öztürk, M. (2015). *İslamiyet'ten önce Türklerde aile ve Kutadgu Bilig'de Türk Ailesi*. Abdulkadir Yuvalı Armağanı. Kardeşler Ofset, Kayseri, 899-912.

Pamir, A. (2003). "Türkler' in Geleneksel Dini Şamanizm'in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukuku'na Etkisi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52(4), 155-185.

Perrone, K.M., Webb, L.K., Wright, S.L., Jackson, Z.V. and Ksiazak, T. M. (2006). Relationship of Spirituality to Work and Family Roles and Life Satisfaction Among Gifted Adults, *Journal of Mental Health Counseling*, 28(3), 253-268.

Puchalski, C. M., Blatt, B., Kogan, M., and Butler, A. (2014). Spirituality and health: the development of a field. *Academic medicine*, *89*(1), 10-16.

Rauer, A., ve Volling, B. (2013). More Than One Way to Be Happy: A Typology of Marital Happiness, *Family Process*, 52(3), 519-534.

Saka, A. (2017). *Farklı Aile Yapısına Sahip Ergenlerin Öz-Yeterlilik Ve Psikolojik Dayanıklılık Düzeylerinin İncelenmesi*, Yüksek Lisans tezi, Türkiye Cumhuriyeti Karabük Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Karabük.

Sarı, Özgür (2014). Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları. *Aile Kurumu ve Ailenin Tanımı*.

Baran, G., ve Yurteri Tiryaki, A. (2016). Aile yaşam döngüsü, Gülen Baran, (Editör), *Aile Yaşam Dinamiği*, *1*, 1-32.

Sayın, M., Demir, İ. H. ve Ekşi, F. (2019). The Relationship of Marital Satisfaction and Lifesatisfaction with Spiritual Orientation: The Mediating Role of Sacrifice and Sensitivity, *Spiritual Psychology and Counseling,* 4(3), 237-256.

Suleymanov, A. (2008). "Geleceğin Ailesinin Geçirdiği Tarihsel Yol", *Özne Dergisi*, Sayı 8, 77-82,

Schrodt, P., Ledbetter, A. M., ve Ohrt, J. K. (2007). Parental Confirmation And Affection As Mediators Of Family Communication Patterns And Children's Mental Well-Being, *The Journal of Family Communication,* 7(1), 23-46.

Shek, D.T.L. (2012). Spirituality As A Positive Youth Development Construct: A Conceptualreview, *The Scientific World Journal*, 2012, 1-8.

Smetana, J. G., ve Asquith, P. (1994). Adolescents' And Parents' Conceptions Of Parental Authority And Personal Autonomy, *Child Development*, 65(4), 1147-1162.

Tekgöz Obuz, A. (2019). *Ekolojik Sistem Yaklaşımı Kapsamında Suça Sürüklenen ve Hakkında Danışmanlık Tedbir Kararı Verilen Çocuklara Yönelik Nitel Bir Çalışma,* Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Konya.

Thompson, A., Hollis, C., ve Richards, D. (2003). Authoritarian Parenting Attitudes As A Risk For Conduct Problems, *European Child & Adolescent* Psychiatry, 12(2), 84-91.

Topçu, N. (2006). *Sosyoloji*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Tören, Z. (2021). *Görme Engelli Ebeveynlerin ve Görme Engelli Ebeveyne Sahip Çocukların Yaşadığı Deneyimlerin Sistem Yaklaşımı Çerçevesinde İncelenmesi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Tuncay, T. (2007). Kronik hastalıklarla bahşetmede tinsellik. *Sağlık ve Toplum*, 17(2), 13-20.

Tunç, B., ve Totan, T. (2021). Aile Yaşamında Maneviyat: Aile Psikolojik Danışmasında Maneviyatın Değerlendirilmesi, *Dumlupınar Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi,* 5(1), 1-20.

Turgut, T. (2019). *Üniversite Öğrencilerinde Aile İklimi ve İyi Oluş Arasındaki İlişkide Benlik Kurgularının Aracı Rolünün İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Türk Dil Kurumu (TDK) Https://Sozluk.Gov.Tr/ (Erişim Tarihi: 16.12.2022)

Türk Medeni Kanunu (TMK) https://www.mevzuat.gov.tr

Türkkahraman, Mimar (2006). *Toplum ve Temel Toplumsal Kurumlar-Kurumlar Sosyolojisine Giriş*. Ankara: Alp Yayınevi.

Uğurlu, E. S. (2014). Hemşirelikte manevi bakımın uygulanması. *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, (3), 187-191.

Walsh, F. (2012). *The Spititual Dimension of Family Life*, F. Walsh (Ed.), Normal family processes: Growing diversity and complexity (4. baskı.), New York: Guilford Press.

Wiggins, M.I. (2012). *Religion and Spirituality in Couples and Families*, J.D. Aten, K.A. O'Grady, ve E.L. Worthington (Ed.), The psychology of religion and spirituality for clinicians using research in your practice (s. 303-329). New York, NY: Routledge.

Yapıcı, A. (2018). Eşlerin Dinsel Algı ve Yaşayışına Göre Evlilikte Dindarlık ve Maneviyat Huzur mu, Kusur mu? *Turkish Studies*, 13(2), 79-106.

Yapıcı, A. (2010). *Türk toplumunda aile ve eğitim ilişkisi*. International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish of Turkic, 5(4), 1545.

Yalvaç, M. (2000). *Aile Sosyolojisi İlkel Toplumdan Modern Topluma Aile*. Malatya: Evin Ofset Matbaacılık.

Yeşilkayalı, E. (2018). Sosyal çalışma uygulamalarında manevi değerlendirmenin yeri ve önemi: David R. Hodge'ın çalışmaları çerçevesinde genel bir bakış. *Tarih Okulu Dergisi*.

Yiğit, M. (2022). *Yetişkinlerin İlişki Rol Beklentilerinin Yordanmasında Aile İklimi ve Romantik İlişkideki Bağlanma Stilinin Rolü*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Yıldırım, B. (2020). Sosyal Hizmet Uygulamasında Bowen'ın Aile Sistemleri Yaklaşımı. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 20(47), 287-312.

Bölüm 3

ARTHUR SCHOPENHAUER'DE İSTEMENİN İDRAKİ VE TASAVVUR[1]

Hilal KAHRAMAN[2]

1 Bu çalışma Prof. Dr. Abamüslim AKDEMİR danışmanlığında 2009 tarihinde tamamladığımız "Arthur Schopenhauer'de Güç İstenci Kavramı" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, Türkiye, 2009).

2 Hilal KAHRAMAN, Doktor Öğretim Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Felsefe Bölümü, ORCID ID: 0000-0001-7627-3679

Giriş

19.yüzyıl filozofu Arthur Schopenhauer varoluşun temel niteliklerini, insan deneyimini ve evreni anlamak ve açıklamak üzerine yazmış olduğu *İsteme ve Tasavvur Olarak Dünya* adlı eserinde çıkış noktası olarak "*isteme*[1*]"yi seçmiştir. Ona göre algıların konusu olan yaşam, aklı ve bilinci olmayan isteme tarafından şekillenmektedir. Nedenselliklerle dolu dünyanın yapısı rasyonel değildir. Platon ve Kant'ın ontolojik dünya tasarımlarından yola çıkan Schopenhauer için fenomenal dünya istemenin bir dışavurumudur. İsteme dünyanın temel gerçeğidir ve sürekli bir arzu ve hedef zinciri içerisindedir, her canlının amacı onu tatmin etmektir. İsteme insanın içsel doğasında yatan temeldir ve insan yaşamı da büyük ölçüde bu istemenin gücünün yönetimindedir, böylece insanın içsel dürtü ve arzuları istemenin kontrolündedir. İsteme sürekli tatmin edilmek ve daha fazlasını istemektedir, ancak bu tatmin geçici olduğu ve doyurucu olmadığı için yaşam tatminsizlik ve acı içerir, sonucunda da çatışma ve acılarla dolu bir varoluş biçimine dönüşmektedir. Sonsuz bir çatışma bulunan dünyada huzursuz olan insan ahlaki ve estetik idrak formları aracılığıyla huzura kavuşabilecektir. Ahlaki idrak başkalarının acılarını anlama ve duyarlılık gösterme yeteneğiyle oluşmaktadır. Estetik idrak ise güzeli ve sanatı içselleştirerek tadını çıkarmak, estetik deneyimle içsel istemeyi aşmak ve böylece acılardan kaçmakla gerçekleşmektedir. Müzik, edebiyat, psikoloji gibi alanlarda büyük etkisi olan özgün düşünce yapısıyla Schopenhauer, Friedrich Nietzsche'yi de güç ve isteme fikirleriyle etkilemiştir.

Schopenhauer'in irrasyonel düşüncesinde istemenin nasıl bir yere sahip olduğunu anlamayı, özelde varoluşun temel itici gücü ve dünya fenomenlerinin temel kaynağı olan isteme ilkesinin ontik-epistemik rolünü araştırmayı amaçlayan bu çalışmada acı ve çatışma dolu yaşam içindeki deneyimi derinlemesine ele alınan insanın acıyı aşma yolu olarak sahip olması gereken idrak formları da incelenmeye çalışılacaktır.

İsteme ve Tasavvur Ayrımı

Felsefe Tarihinde bazı çevrelerce pesimist olarak tanımlanan, yaşamın anlamını sorgulayan yaşam filozofu Arthur Schopenhauer'in irrasyonalist düşüncesinde algılanan yaşamın ardında yatan farklı ve temel bir gerçeklik bulunmaktadır, bu gerçeklik istemedir. Akılsız, bilinçsiz bir öze sahip olan isteme tüm görülerin kaynağındadır. İrade ya da iradenin eylemi olarak da adlandırılabilen isteme, insanı geçici hazlar ve ulaşılamayacak hayaller aracılığıyla yönlendirir, ancak kendisi aklın kontrolünde değildir. İstemenin esiri olan insan bu anlamsız, acı dolu ve boş hayatta hazlar ve hayallerin peşinden gittiği sürece bıkkınlık ve acı döngüsünden kurtulamayacaktır. İnsan derin istekler ve arzularla yetersiz olan doyum arasında sürekli olarak gidip gelmektedir, ancak hep isteyen ve arzulayan insan doyuma asla tam

1 * İstenç, irade, will, wille.

olarak ulaşamayacaktır, acı süreklidir ve haz geçicidir, insanın en büyük hatası dünyaya gelmiş olmaktır (Cevizci, 2002: 232). Bu döngüden kurtulmanın yolu ise istemenin arzu ve isteklerinin kontrol altına alınması, insanın ona direnmesi ve böylece acıların azaltılması ve bastırılmasıdır. Geleneksel rasyonalizmin ötesine geçen Schopenhauer ve irrasyonel ilkeye dayalı yaşamı açıklama düşüncesi insanın iç dünyasını ve iradesini vurgulayan bir perspektifi temsil etmektedir.

Kant'ın fenomen-numen ayrımlı dünya anlayışına benzer olarak, dünyayı iki ayrı yönü olan bir yapı olarak tasarlayan Schopenhauer'e göre dünya bir yönüyle *tasavvur*, bir yönüyle de *istemedir* (Schopenhauer, 2020a: 71). Dünyanın fenomenlerden oluşan yönü tasavvur iken, yaşamın özü ve gerçekliği ise istemedir. Acının kaynağı olan isteme kendini yaşam içinde bir zorunluluk olarak göstermektedir. Bu ikili ayrım insan bedeni içinde geçerlidir. İnsan kendi bireysel doğasını ve diğer bireylerle paylaştığı dünyayı uyumlu bir bütünlük içinde kavrayarak öğrenebilmesi için gerekli yeteneği yine kendi bedeninden elde etmektedir. Schopenhauer öncesi idealist bakış açısıyla düşünme faaliyeti düşünme yetisiyle birlikte akıldaki apriori bilgi formları üzerinden açıklanırken, Schopenhauer insan bedenini de düşünme faaliyetine dâhil ederek, ağırlık noktasını bedene kaydırmaktadır. Kendi bedeni aracılığıyla dünyaya yönelen insan tasavvurunda istemenin etkisini fark edebilecektir. Fenomenal varlıkların bilgisinin ve metafiziksel olayların temelinde tasavvur değil isteme bulunmaktadır. Eşyanın hakikatine akıl yürütmeyle değil, istemenin akıldışı yönlendirmeleri aracılığıyla ulaşılması gerekmektedir (Bolay, 2004: 219), böylece evrenin özü istemeden metafizik olarak çıkarılabilmektedir. Yeniçağ idealizminin karşısına koyduğu bu metafizik ilkeyle yaşanan dönüşüm idealist fikirlerin gelişmesini olumsuz olarak etkilemiştir. Nesneyi özneden bağımsız tanımlayarak insan bilincini yücelten, insanı düşünen töz kabul eden felsefelere karşı çıkan Schopenhauer, dünyanın son hakikatlerini bulma ya da Kant'ta ki gibi son şeyin bilinemez olduğu, ding an sich[2]'in var olduğu hakkında öne sürülen iddiaları idealizm gibi salt beyni düşünme faaliyetine indirgeyen bakış açılarından görmektedir (Atayman, 2006: 7-9). Aklın ürünlerini şeyleştirme, kavramsal bilgiyi nesne gibi sunma yönelimleriyle mücadele eden Schopenhauer 19.yy Alman kültürü ve toplumsal eleştirinin öncüsüdür.

Schopenhauer için insan sadece bilen, nesnenin bilgisini elde eden değil aynı zamanda isteyendir. Kant'ın duyumsanabilir dünyadan salt görü yoluyla türetilmiş zaman ve mekân kategorileri nedensellik yasasıyla birlikte nesneler arası ilişkileri bilgi haline getirmeyi sağlasa da Schopenhauer için zaman ve mekân kategorileri beynin kalıplarıdır, aprioridir ve öznel bilgi vermektedirler. Bunun gibi bilinçte nesneler ile ilgili ne tür bir bilgi varsa beynin kendi fenomenidir ve idealizm temellidir. Schopenhauer beyindeki

2 Kendinde, asıl nasılsa öyle olan şey

fenomenleri tasavvur olarak tanımlamaktadır. Bütün nesneler ve bilme süreçleri beynin ürünleridir ve tasavvurlarıdır. Tasavvurların oluşumunu açıklarken Schopenhauer *Yeterli Temel İlkesinin Dörtlü Kökü Üzerine* adlı eserinde yeter sebep ilkesinin apriori olarak var olan, belli bir yasaya dayanan dört farklı ilişkinin genel bir tanımlaması olduğunu göstermek istediğini (Schopenhauer, 1903: 186) dile getirmektedir. Bu ilke bilişsel bir kalıptır ve dünyanın düzenli algılanmasını sağlayarak duyu içeriklerini birbirine bağlamaktadır. Yeterli temel ilkesi o kadar önemlidir ki bütün bilimlerin temelidir (Schopenhauer, 2020b: 40). Nesnelerin, olayların veya fenomenlerin neden ve sonuç ilişkilerinin düzenini ifade etmektedir. Oluş, bilgi, varlık ve eylem gibi dört farklı nesne sınıfında 4 farklı ilke biçimi çalışmaktadır. İlkenin çalıştığı bu ilişkiler: nedensellik yasası, mantıksal ilke, uzamsal-zamansal ilke, güdüleme ilkesidir. Bu ilkeler aracılığıyla birbirine bağlanan nesne bilgisi burada özneye bağlı olarak ve onun için vardır, dünya diye ne varsa ben'in tasavvurudur (Schopenhauer, 2020a: 3). Zamana, mekâna ve nedenselliğe bağlı olmayan, kendinde olan dünya ise istemedir. İstemenin yuvası bedendir, ancak doğrudan bilinemez, çeşitli şekillerde kendini belli eder: dürtü, yaşama isteği, var olma gücü gibi. Yalnızca kendini isteyen, karanlık, bilinçsiz, kör bir ilk güçtür (Schopenhauer, 2006: 7). Dünya öznenin karşısındaki fenomenal nesne olarak zorunlulukların hâkim olduğu bir alandır. Ayrı zorunluluklar vardır ve isteme alanında fiziksel ve mantıksal zorunluluktan farklı olan ahlaki zorunluluk egemen durumdadır. Tasavvur alanı ise bütünlük sergiler ve bunlar yeterli temel ilkesinin ayrı kökleridir. Yeterli temel ilkesi nesnelerin düzenlenmesi ve ilişkilendirilmesi konusunda anahtar bir role sahiptir ve Schopenhauer 'in ontolojik görüşlerinin temelini oluşturmaktadır.

Tasavvur Olarak Dünya

Öznel, nesnel ve mutlak idealizm sonrası bilen özne öncelikli felsefi düşünceleriyle öne çıkan Schopenhauer, Kant'ın numen alanı gibi kendiliğinden bilinemeyen dünyayı ancak öznenin bilebileceğini ve kavrayabileceğini iddia etmektedir (Sans, 2006: 24). *İsteme ve Tasavvur Olarak Dünya* eserinin ilk sayfalarında "Dünya benim tasavvurumdur. Bu yaşayan ve idrak eden her varlık için geçerli bir hakikattir. Lakin yalnızca insan, üzerine düşünerek bu hakikati soyut bilince taşıyabilir. Ve eğer bunu yaparsa o kişide felsefi basiret başlamış demektir" (Schopenhauer, 2020a: 69) sözleriyle ifade ettiği üzere gerçekliğin tümü yalnızca öznede, öznenin tasavvurunda var olmaktadır. Bu hakikat durumu yaşam içindeki idrak sahibi tüm varlıklar için geçerlidir, ancak sadece insan düşünerek soyut bilincine hakikati taşır ve felsefi bir yargı gücüne kavuşabilir. Tasavvuru sayesinde dünya açıklanabilir hale gelir. Schopenhauer için insan gördüğü şeyin kendisiyle değil bedeninde bulunan gören gözüyle tanışıktır, dokunduğu nesnenin kendisiyle değil duyumsayan elini bilmektedir. Bu durumda dünya ancak ve ancak insanın tasviridir, insan dokunduğu, hissettiği, gördüğü, duyduğu kadarıyla çevresini saran dünyayı

kendi bedeniyle tasvir etmektedir. Yani dünya tasavvur eden insana bağlı olarak varlık kazanmaktadır.

Schopenhauer için insanın tasavvur etmesini sağlayan özne-nesne ayrımıdır ve bu apriori olarak bilinebilen en genel deneyim kalıbıdır. Pek çok apriori mevcut idrakin genel ifadesi olan yeterli temel ilkesinin (Schopenhauer, 2020b: 41) zaman, mekân ya da nedensellik kalıpları farklı tasavvurların kendilerine ait bir sınıfı için geçerli iken özne-nesne ayrılığı tüm deneyimlerin ortak kalıbıdır. Bütün var olanlar özne ile ilişkisinde nesne konumundadır, insan algısının konusudur ve insanın tasavvurudur. Dünyanın idrak edilebilir her yönü tasavvurdur, bu kalıp soyut ve sezgisel olabildiği gibi saf ve deneyimsel de olabilir, ancak insana ve algısına bağlıdır. Descartes'in düalist metafiziğiyle başlayan özne-nesne ayrılığı Berkeley'de tam ifadesini bulmuştur ancak Schopenhauer'e göre Kant bu kuralı ihmal ederek ilk hatasını yapmıştır (Schopenhauer, 2020a: 69-70). Dünyanın iki yönünden biri olan tasavvur, özne olan insanın kendi vücudu da dâhil tüm varlığı idraki sonucu varlık kazanmaktadır.

Öznenin idraki tüm nesneler için geçerlidir, her şeyi idrak edebilen özne başka hiçbir şey için idrak edilemezdir. Özne böylece her şeyi bilebilirken hiçbir şey tarafından bilinemez, var denilen her şey özne için vardır. "Her idrak, kaçınılmaz olarak özne ve nesneyi gerektirir" (Schopenhauer, 2020b: 208. Böylece tüm var olanlar için ön koşul haline gelen özne kendi bedenini dolaysız olarak idrak etse de bedeni de diğer nesnelerden olduğu için idrak kalıplarına, nesne yasalarına dâhil olarak tasavvur edilir. O halde Schopenhauer'e göre tasavvur olarak dünyada iki temel yön vardır: nesne ve özne. Nesne ve özne temel yönlerdir, gereklidirler ve birbirinden ayrılamazlar. Nesne mekân ve zaman kalıplarına tabiyken, özne bu kalıplara tabi değildir. Nesne çokluktur, ancak özne tam ve bölünmemiş yapısıyla tasavvur eden her varlıkta mevcuttur, bütündür, bölünmemiştir. Özne, nesne ile birlikte tasavvur olarak dünyayı oluştururlar. Bu iki yön birbirlerine sıkı sıkıya bağlılardır, birbirleri aracılığıyla var olurlar. Biri diğeri için ve onun vasıtasıyla vardır. Aralarında ortak bir sınıra sahiplerdir, nesnenin başladığı yer öznenin yok olduğu yerdir. Çünkü bütün nesne kalıpları özneden başlanarak keşfedilirler ve idrak edilirler (Schopenhauer, 2020a: 72). Apriori olarak zihinde bulunan tüm bu kalıpların ortak ifadesi yeterli temel ilkesidir. Saf apriori olarak bilinen her şey bu ilkenin içeriği ve sonuçlarıdır. Apriori olarak elde edilen bilginin tümü yeterli temel ilkesini de içermektedir.

Schopenhauer öznenin tasavvurunun en temelde sezgisel ve soyut olarak ikiye ayrıldığını ifade etmektedir. Soyut olan tasavvurların yalnızca bir tür tasavvur olduğunu, bunların kavramlar olduğunu ve yalnızca insanların bu kavramlara sahip olduğunu öne sürmektedir (Schopenhauer, 2020b: 155). Schopenhauer'e göre insanı diğer tüm canlılardan farklı kılan kavramlaştırmayı sağlayan yetenek *akıl*dır. "Genel görüsel olmayan, sadece

sözcükler yoluyla simgeleştirilen ve saptanan tasarımların bütünüyle kendine özgü olan bu sınıfı, insanı hayvandan ayıran ve ona yeryüzünün efendiliğini sağlayan şeydir" (Türkyılmaz, 2003: 85). Sezgisel tasavvurlar ise tüm dünyanın ve deneyim alanının tamamını içine almaktadır (Schopenhauer, 2020a: 74). Soyut tasavvurlar tasavvurların sadece bir sınıfı olan kavramları oluşturmakta iken, sezgisel tasavvurlar deneyimlerin tümünü bu deneyimlerin olasılık olduğu koşullarla birlikte kapsamaktadır.

Tasavvur Olarak Beden

Dünyada var olan her şey tasavvur ise özne için tüm var olanlar bir nesnedir. Bütün tasavvurlar öznenin nesnesidirler ve öznenin tüm nesneleri de insanın tasavvurlarıdır (Schopenhauer, 2020b: 69). Schopenhauer için dünya algısının başladığı *beden* de diğer nesneler gibi idrak edilendir, tasavvurdur. Beden dolaysız nesnedir, öznenin idrak etmesinin başlangıç noktasıdır. İnsan doğrudan bedenindeki değişimleri tanımaktadır. Bu değişimler herhangi bir nedensellik yasasının uygulanışından öncedir ve bu yasa için ilk verileri hazırlamaktadır. Nedensellik yasasının uygulandığı maddenin özü onun etkide bulunması içindir, sebep-sonuç ilişkisi ise anlama durumu için vardır ve anlamayla sebep-sonuç öznel bir ilişki içindedir. Ancak anlama yalnızca beden başlangıcıyla, salt duyusal hissedişle başarıyla uygulanabilmektedir. Bu duyusal hissediş bedeni dolaysız nesne haline getiren bedendeki değişimlerin dolaysız bilincidir. Buna bağlı olarak algısal dünyayı idrak edebilmek için Schopenhauer'e göre iki koşul bulunmaktadır (Schopenhauer, 2020a: 91-92); birincisi, nesnel anlamda cisimlerin birbirine etki edebilmesi ve bu etkiyle değişim oluşturması, böylece algının mümkün olmasıdır. Öznel anlamda ise önce anlamanın algıyı mümkün kılmasıdır, çünkü sebep-sonuç olasılığının kaynağı anlama ile ve anlama içindir. Bunun sonucu olarak algısal dünya yalnızca anlama aracılığıyla ve anlama için var olmaktadır. İkincisi ise hayvani bedenin hissedilişidir, öznenin dolaysız nesnesi olan belirli cisimlerin niteliğidir. Dışarıdan bir şeyin duyu organlarına uygun şekilde etkisi sonucu oluşan saf değişim acı ve hazza bağlı olmadığı ölçüde tasavvuru oluşturur, isteme için anlamsız olduğu durumda ise algılanır ve yalnızca idrak için var olur. Schopenhauer böylece bedenin dolaysız idrakine sahip olduğumuzu öne sürerek bedenin doğrudan, yani dolaysız nesne olduğunu iddia etmektedir. Dolaysız idrak salt duyusal hissetmedir ve anlamanın uygulanmasından öncedir.

Bedene etkide bulunan cisimler nesnelerdir, asıl nesne olan bedeni idrak etmek dolaylı olarak bedende var olan bir parçanın başka bir parçaya etkisine nedensellik yasası uygulandığında gerçekleşmektedir. Bedenin şekli yalnızca genel hislerle keşfedilmez. İlk önce idrak aracılığıyla, yalnızca tasavvurlarda bir uzam sahibi eklemli olarak kendini belli etmektedir. Böylece beden dolaysız nesnedir, her şeyi idrak edebilen ama idrak edilemeyen özne dünyayı algılarken hayvani bedenden başlamaktadır. Hayvan olabilmenin asıl karakteri güdülerin

arkasındaki hareketle birlikte idraktir. Bitki olmanın karakteri uyaran etkisiyle hareketleridir, cansız maddeler ise yalnızca sebepler ile hareket etmektedirler. Schopenhauer'e göre en az gelişen hayvanlar bile anlama yetisine sahiptir, hepsi idrak eden nesnelerdir, idrak etmeleri hareketlerini *güdü* olarak belirlemektedir. Bütün hayvanlar ve insanlarda anlama aynı sade biçimdedir, nedenselliğin idrakidir, sonuç-sebep ilişkisi kurmaktır (Schopenhauer, 2020a: 93-94). Anlama durumunun netliği ve idrakin alan genişliği çok çeşitlidir ve farklı derecelerdedir. "Nesnel algılanmış cisimler arasında nedensel ilişkiler üç farklı şekilde –yani sebep, uyaran ve güdü olarak- ortaya çıkar ki bunlar sadece anlama tarafından anlaşılır ve dünyadaki bütün hareket bu üç biçime göre ilerler" (Schopenhauer, 2020b: 131). En aşağı seviyenin canlıları yalnızca dolaylı ve dolaysız nesnelerin aralarındaki nedensellik bağını idrak edebilirken, bedenlerindeki etkiyi bir sebeple ilişkilendirir, böylece yalnızca bir etkiyi mekânın içindeki bir nesne olarak algılayabilmektedir. En yukarı seviyede ise yalnızca dolaylı nesnelerin arasındaki nedensellik bağlantıları idrak edilmektedir, bunun sonucu olarak doğada var olan karmaşık neden-sonuç ilişkilerinin idrak edilmesi sağlanmaktadır. Bu idrak aşamalarının hepsi akılda değil anlama durumu içinde gerçekleşir. Akılda var olan soyut kavramlar yalnızca dolaysız olarak elde edilen şeyleri sabitlemek, bağlantılarını kurmak ve kalıcılaştırmak için kullanılırlar, ancak anlamayı ortaya çıkaramazlar.

Schopenhauer'e göre tüm güçler ve doğa yasaları ortaya çıktıklarında önce anlama ile dolaysızca idrak edilir ve sezgisel tanınır, bunun sonrasında ancak aklın düşünsel etkinliğine soyut olarak dâhil olabilirler. Keşif yapmak da bu yöntemle gerçekleşmektedir, sonuç ya da etkiden hareketle sebebe yönelerek geriye doğru basamak takibiyle elde edilmektedir. Aynı türden olan tüm sebeplerde ortaya çıkan doğal güç birliği idrak edilmektedir. Keşif yapılırken sebeplerin algılanışında derece farkları vardır, soyut akıl yürütme zinciri aracılığıyla değil, algı ve anlamanın ortaya çıkışı gibi dolaysızca özne aniden kavramaktadır. Soyut akıl yürütürken anlamanın dolaysızca algılayabildikleri soyut kavramlara yerleştirilmektedir, bunun sonucunda aktarılması ve anlaşılması mümkün hale gelmekte ve akıl için sabitlenmektedir. Anlama açısından keskinlik durumunun bilimsel alanda uygulanması kavrayışı sağlayan *zekâ* aracılığıyladır. Zekâ istemenin emrinde olan bir anlama durumudur. Nedensellik yasasını kullanırken nedenler ile sonuçlarının aralarındaki bağıntının dolaysızca kavranmasını sağlayan anlama gücü zekâdır. Akıl insana özgü bir idrak yetisidir ve anlamadan farklıdır. İnsanda anlama aklın dışındadır, akıl bilebilirken algılama aklın etkisinden bağımsız olarak anlama içindir (Schopenhauer, 2020a: 100). Algı anlamayı sağlamaktadır ve aklın dışında gerçekleşmektedir. Bilmek ise yeterli tanıma temelinin kendisi dışında üretmektir, doğru denebilecek yargıları zihin gücüyle isteyerek yeniden üretebilmektir. Yalnızca soyut idrak bilgi olmaktadır ve akılla oluşur. Bilmek soyut bilinç halidir, diğer yollardan idrak ettiğimizi aklın kavramları aracılığıyla

sabit kılmaktır. Schopenhauer'e göre bilmenin zıttı duygudur, duygu bilinçte vardır ancak aklın soyut idraki değildir. Geniş bir kapsama sahiptir ve soyut kavramlar değillerdir. Birçok duygu vardır ancak bu duyguların soyut akılsal idrak olmayışları dışında ortak özellikleri yoktur. Bilmenin en önemli yönü iletilebilir olmasıdır, sabitlenerek muhafaza edilmektedir. Salt mantık temel ilkeleri dışında hiçbir bilgi kaynağını asla akıldan almaz, bilgi algısal idrakle farklı bir yerden alınır, daha sonra farklı bir idrak çeşidi olan soyut idrakle aklın içine depolanır.

Schopenhauer'e göre tasavvurlara sahip olunduğunu ve genel ismi yeterli temel ilkesi olan belli yasalarla bu tasavvurların birbirlerine bağlandığını bilmek insanı tatmin etmeyecektir. Tasavvurların anlamını bilmek, bu dünyanın sadece tasavvurdan mı ibaret olduğunu anlamak isteyen Schopenhauer için dünya eğer sadece tasavvursa boş bir rüyadır ya da hayal gibi duman içindedir ve geçicidir, bu yüzden ne olduğundan emin olmak istemektedir (Schopenhauer, 2020a: 196). Bilmek istediği şeyin tasavvurdan tamamen farklı olduğundan emindir, böyle olmak zorundadır. Bu alanı keşfetmek için tasavvurlar kullanılamaz, çünkü biçimi ve yasaları da birbirinden farklıdır. Tasavvurları yani nesneleri birbirine bağlayan yeterli temel ilkesidir.

İsteme Olarak Dünya

Schopenhauer'e göre insanın kendisi bu dünyadadır ve tekil bir bireydir, tasavvur olarak dünyayı idrak etmesi daima bedeni aracılığıyladır, bedende oluşan etkilenimler ise algılamak için başlangıç noktasıdır. Beden bir tasavvur ve nesnedir. Bedendeki hareketlerin içsel özünü kavramak isteyen birey için yani idrakin öznesi için çözüm: ancak isteme durumudur (Schopenhauer, 2020a: 197-198). Yalnızca bu birey olarak ortaya çıkış gizeminin anahtarıdır, öznenin kendi cevherini ve hareket mekanizmasını göstermektedir. Özne idrak ederken bedeniyle birlikte olunca kimliğini kazanmaktadır, beden iki farklı şekilde özneye verilmiştir: birincisi anlama algısı içinde beden tasavvur ve nesne olarak vardır ve nesnenin yasalarına tabidir. İkinci olarak ise farklı ve herkes tarafından dolaysızca tanınan bir beden vardır ve bu istemedir. İstemenin bütün edimleri dolaysız olarak bedenin de devinimleridir. İnsan bu edimin bedenin de devinimi olduğunu anlayamazsa edimi gerçek anlamda isteyemez. "İsteme edimi ve bedenin devinimi nesnel olarak idrak edilen, birbirine nedensellikle bağlanmış, sebep-sonuç ilişkisi içindeki iki ayrı durum değildir; daha ziyade tamamen farklı tarzlarda, birinde tamamen dolaysız şekilde, diğerinde ise algı yoluyla anlama olarak mevcut tek ve aynı şeydir" (Schopenhauer, 2020a: 198). Bedenin devinimi, istemenin nesneleşen edimidir, algıya giren istemenin edimidir. Beden tamamen nesne haline gelmiş, tasavvur olmuş istemedir. Dolaysız nesne olan beden artık istemenin nesneleşmiş halidir. Bunun sonucu olarak isteme bedenin apriori olarak idraki iken, bedense istemenin aposteriori idraki olmaktadır.

İnsanın kendi bedeni birçok açıdan diğer tasavvurlarla aynı olsa da onlardan ayrılan bir yönü vardır. Öncelikle insan kendi bedeninin tamamen ayrı olduğunun bilincindedir ve bu istemedir. Bunun yanında insan kendi bedeniyle ilgili iki idrake sahiptir, bedenin kendisi ve hareketlerin güdülenmesi, bedene dış etkilerin verdiği acı. Bunlar bedeni hakkında tasavvur olarak değil bizzat kendiliğine bağlı olarak elde ettiği idrak durumlarıdır. Bu idrak durumuna başka bir nesne, etki ya da deneyimle doğrudan sahip olunamaz. Schopenhauer insanın bedeniyle kurduğu ilişki yoluyla birey olduğunu iddia etmektedir (Schopenhauer, 2020a: 202). İdrak eden özne bedeniyle alakası aracılığıyla birey olmaktadır. Öznenin hem tasavvur hem de isteme olarak bilincinde olduğu tek tasavvur bedenidir. İnsanın idraki daime bireyliğine bağlı ve sınırlıdır, herkes zorunlu şekilde diğer her şeyi idrak edebilir ancak sadece bir tek şey, birey olabilmektedir, böylece felsefeye ihtiyaç doğmaktadır. İdrakin sınırları felsefe aracılığıyla genişletilmeye çalışılmaktadır.

Beden bir algı nesnesi olarak tasavvurdur, bedenin kendinde özü ise istemedir. İstemenin üç özelliği vardır: birincisi, evrensel olarak yalnızca bir tane isteme mevcuttur, canlı, cansız tüm evrene yayılmıştır, ilk halde cansız, sonra canlı ve sonuçta insana doğru bir gelişme göstermektedir; ikincisi, isteme asla yok edilemeyen, farklı biçimlere bürünse de öz olarak aynı kalan, o her şey üzerinde kendini ortaya çıkaran yaşama isteğidir, insanların iradeleri yok olsa da evrensel olan irade ebedi kalacaktır; üçüncüsü, isteme mutlak özgürlüğün kendisidir (Tanyol, 1968: 29). Bedenin öncelikle iradesini gösterdiği eylemlerinde isteme kendini belli etmektedir. Bedenin bu hareketleri tekil isteme edimlerinin belirmesidir ve bu hareketler isteme edimleriyle tamamen örtüşmektedirler, yalnızca geçtikleri idrak kalıpları birbirinden farklıdır ve sonuçta tasavvur olmaktadırlar. İstemenin edimleri güdülerden çıkarlar, güdülerin nerde, ne zaman, neyi istedikleri bellidir. Ancak güdüler isteme durumunu ve istemeyi oluşturan temel kuralı belirleyememektedirler. Bu anlamda istemenin tüm doğası güdülerle açıklanamaz, yalnızca istemenin bir dışavurumudur ve kendini göstermesi vesilesidir. İsteme güdülerin yasasının alanı dışındadır, bu yasa yalnızca belirsiz bir zamandaki istemenin ortaya çıkmasını belirlemektedir. Güdü davranışlar için yeterli açıklamanın temelidir, güdünün nedeni belli değildir, istemenin kendisi değil sadece istemenin güdüde görünen hali yeterli temel ilkesiyle idrak edilir, bu yüzden isteme temelsizdir (Schopenhauer, 2020a: 206). Bedenin tüm devinimleri isteme ediminin ortaya çıkmasıdır, belirli güdüler aracılığıyla tekrar ortaya çıkan istemenin kendisi bu edimdir. Her bir devinimin ön koşulu istemenin ortaya çıkmasıdır. Doğrudan ve sadece isteme aracılığıyla var olan şey istemenin ortaya çıkmasının koşulu olabilmektedir, tesadüfen isteme ortaya çıkamaz, koşul bedenin kendisidir. Beden tamamıyla istemenin ortaya çıkmasıdır, bu yüzden bedenin istemesiyle ilgili olmalıdır. Özne kendini idrak eden olarak değil yalnızca isteyen olarak idrak etmektedir (Schopenhauer, 2020b: 209).

Bedenin tüm istemeleri akli karakteridir ve zamanda ortaya çıkışı deneyimsel karakteridir. Bedenin tekil bir hareketi istemenin tekil bir edimine bağlıdır. Bedenin tamamı ortaya çıkan istemedir ve beden nesneyi algıladığı sürece istemenin kendisidir. "Tabiat, amaçlarına ulaşmak için bireyin içine belli bir yanılsama, bir vehim yerleştirir, öyle ki gerçekte sadece türün yararına oluğu halde ona bunu sanki kendisi için faydalıymış gibi gösterir. Böylelikle birey kendi emellerine hizmet ettiğini zanneder" (Schopenhauer, 2005: 41) aslında istemeye hizmet etmektedir. Bedene etki eden her tesir aynı anda ve doğrudan istemeye de etki etmektedir, bu tesirler acı ya da haz, isteme düşük seviyedeyse hoş ya da hoş olmayan hislerdir. İstemenin yüksek seviyesi ise etkilenme ya da tutkudur ve bedeni sarsarak işlevini bozmaktadır. Bedenin tüm davranış serileri ve süreç istemenin ortaya çıkmasıdır ve istemenin nesneleşmesidir. Bedenin bölümleri nesneleşmiş istemenin temelini aldığı arzuların görünür halleridir; dişler, gırtlak ve bağırsaklar açlığın nesneleşmesidir, cinsel dürtünün nesneleşmesi cinsel organlardır, elin tutması, koşan ayak istemenin dolaylı taleplerine karşılık gelmektedir (Schopenhauer, 2020a: 207-209). İnsanın genel şekli genel istemesinin karşılığıdır, bireysel şekli ise bireysel istemesinin ya da karakterinin karşılığıdır, bu anlamda beden karakteristiktir ve ifade içermektedir.

İsteme bilinçte en dolaysızdır, özne-nesne ayrımına dayalı tasavvur formunda değildir, onların ayrılmayan haliyle kendini ortaya koymaktadır. Bireyin istemeyi tanıması ayrık edimleri aracılığıyla gerçekleşmektedir, edimlerin bütünüyle istemeyi tanıyamaz. Düşünme aracılığıyla özne, iç öz olan istemeyi kendisinin benzeri olan diğer insan ve hayvanlarda görebilmekte, bitkilerde hareket veren ve canlandıran, kristallere form veren, mıknatıslara yön veren, itmeyi çekmeyi, birleşmeyi ayrılmayı sağlayan güçlerde de idrak edebilecektir (Schopenhauer, 2020a: 210). Bunların ortaya çıkışları farklı ancak iç özleri aynıdır, bu belirdiğinde isteme denmektedir. Düşünme aracılığıyla insan beliren bu durumların arasından çıkarak kendinde şeye yani istemeye yönelmektedir. "Algısal tasavvurların yardımıyla işleyen düşünme, bütün idrakin asli çekirdeğidir" (Schopenhauer, 2020b: 163). Ortaya çıkan tüm bu haller tasavvurdur, bütün tasavvurlar bütün nesneler ortaya çıkıştır. İsteme yani kendinde şey tasavvur değildir, tasavvurdan tamamen farklıdır. Tasarlanan şey ile onun tasavvuru aynıdır, ancak tasavvur yalnızca tasarlanan şey ile aynıdır, kendinde şey ile aynı değildir. İstemenin tasavvurda ortaya çıktığı kalıp ne olursa olsun kendinde şey her zaman istemedir (Schopenhauer, 2007: 34). Tasavvurların hepsi, nesnelerin tümü istemenin ortaya çıkışlarıdır, görünümleridir ve nesneleşmeleridir. Hem tek tek tüm varlıkların hem de bütünün en iç çekirdeğidir. Doğanın etki eden her gücünde isteme ortaya çıkmaktadır, bununla birlikte insanın düşünülen tüm davranışlarında da ortaya çıkmaktadır, farkları ortaya çıkma derecelerindeki farklılıktır. Schopenhauer kendinden önce istemenin hep *güç*[3] kavramı altında toplandığını ifade

3 Kuvvet

etmektedir, kendisi ise bunun tersini yaparak doğadaki tüm güçlerin isteme olarak bilinmesini talep etmektedir (Schopenhauer, 2020a: 212). Güç kavramı temelde nesnel dünya ve algısal idrake dayanmaktadır, bu yüzden bu kavram bir istemenin ortaya çıkmasıdır, yani tasavvurdur. Güç algısal tasavvur aracılığıyla ortaya çıkan bir çıkarımdır, istemenin kaynağı ise ortaya çıkma değildir, aksine içte, insanların bilincinde ilerlemektedir. İnsan bireyliğini kalıplara dâhil olmayan dolaysız bilincin özünde idrak etmektedir, bunun yanında insan idrak eden ve edilendir. Bu anlamda güç kavramının kökeninde isteme kavramı vardır, insana daha yabancı olan gücün kökünde tanıdık olan dolaysız isteme bulunmaktadır. Bu akıl yürütme sonucunda insanın idraki çok fazla genişlemektedir.

İsteme ve Çokluk

İsteme, ortaya çıkma şekillerinin hepsinden tamamen farklıdır, kendinde şeydir ve ortaya çıktığında ancak bu kalıplara sahip olabilmektedir. İstemeye yabancı olan bu kalıplar nesneleşmiş isteme halleriyle ilgilidirler. Özne için nesne olmak tasavvurun en geniş kalıbıdır ve istemenin bu kalıpla ya da yeterli temel ilkesinin altında sıralanan tüm diğer kalıplarla ilgisi yoktur. Çokluğun var olması yeterli temel ilkesine bağlı zaman ve mekân aracılığıyla mümkün olabilmektedir. İstemenin ortaya çıkmış hali sonsuz sayıdadır, ancak istemenin kendisi çoğulluktan bağımsız olarak tektir. O zamanın mekânın ve bireyleşme ilkesinin, çoğul olma imkânının ötesindedir. Bu teklik durumu nesnenin tekliği aracılığıyla anlaşılamaz, çünkü nesnedeki teklik ancak çokluk aracılığıyla idrak edilebilmektedir. Buradaki çoğalmanın amacını isteme belirlemektedir. "Çoğalma bütün organizmaların en son amacı, en güçlü içgüdüsüdür; çünkü isteme ölümü ancak böyle yenebilir" (Durant, 2003: 310). Birey istemenin temelsiz olduğunu, özgür ve bağımsız olduğunu istemenin en belirgin ortaya çıktığı hal olan insani isteme durumlarında idrak etmektedir. İsteme temelsizdir ancak onun ortaya çıkışları zorunluluğa tabidir. Buna bağlı olarak ortaya çıktığı eylemler de özgür değildir ve tekil davranışların tümü zorunlulukla oluşur. "Bir insan güdüler için eylemde bulunur ve uğruna eyleme geçtiği güdüler zeminlerini ya da yeterli nedenlerini onun karakterinden alırlar. Bir insanın bilerek yaptığı eylemleri ve istencin öznesi olarak kendisi arasındaki ilişkiyi, bu eylemleri öznenin karakterinden kaynaklanıyor olarak gördüğümüzde anlarız" (Copleston, 1998: 29). Güdülerin karakterdeki etkisi eylemler tarafından takip edilmektedir. Zorunluluk burada temelsiz olan yani nedensiz olan isteme için geçerli değildir, yalnızca sonuçta ortaya çıkan hallerinde bir neden ya da temel aranmaktadır.

Yeterli temel ilkesi en genel kalıptır, istemenin tüm ortaya çıkmaları ve insan davranışları da bu kalıba uymaktadır. İsteme insan özbilincinde dolaysız ve kendisi olarak idrak edilmektedir, bu yüzden bireyin bilincinde özgürlük bilinci de bulunmaktadır. Ancak birey kendinde şey olarak isteme değildir, sadece istemenin ortaya çıkmasıdır, bu durum belirlidir ve kalıplara dâhildir.

Tüm bu zorunluluklara rağmen insanlar bütün tek tek davranışlarında apriori şekilde kendilerinin özgür olduklarını düşünmektedir. Deneyimleri sonrası aposteriori şekilde özgür olmayarak zorunluluğa dâhil olduğunu, karar ya da düşüncesi ne olursa olsun yaptıklarını değiştiremediğini şaşkınlıkla fark etmektedir. Hayatı boyunca aynı karakteri taşımakta, rolünü oynamak zorunda kalmaktadır (Schopenhauer, 2020a: 213-215). Güdü ve tasavvur temelli değişimler istemenin en fazla hayvana özellikle insana dair eylemlerinde ortaya çıkmakta ve onlar tarafından tasavvur edilmektedir. İsteme idrak edilmese bile yine de iş başındadır, hayvanların içgüdü ve otomatik hareketlerinde isteme ortaya çıkmaktadır. Bu hareketlerde isteme faaldir ancak kördür, idrak edilse bile yönlendirilemez, bu yüzden tasavvur olarak güdü istemenin ortaya çıkması için zorunlu değildir. İsteme "karanlık, bilinçsiz ilk kudret gibi bir şeydir; bu istencin biricik özelliği istemektir, istediği de sadece kendisidir" (Schopenhauer, 2006: 7). İnsanda da aynı isteme farklı biçimlerde kördür, bedensel organ fonksiyonları idrak tarafından yönlendirilmez. Hem bedenin devinimleri hem de bedenin kendisi istemenin görünür halidir, nesneleşmiş istemedir. Bu yüzden bedendeki her devinim isteme yoluyla oluşmaktadır, idrak aracılığıyla yönlendirilmeye ya da güdüyle belirlenmeye ihtiyacı olmadan yalnızca uyaran olan sebeplere bağlı etkili, kör bir istemedir. Uyaran sebepler etkileri ölçüsünde tepki yaratmazlar, yoğunlukları da farklıdır, uyaranların sonuçları sebeplerinden ölçülememektedir. Tüm organ türü cisimler bu uyaranların etkisindedir ve dönüşümler sadece sebepten değil uyaran kaynaklı gerçekleşmektedir. Ancak uyaranlar ortaya çıkan gücün iç özünü belirleyemezler. Uyaranlar idrak sonucu güdü ve sebebin aracısı olur, ancak onlardan farklıdırlar (Schopenhauer, 2020a: 220-221). Etki eden uyaranların yoğunluğu fazla olabilirken sonuç yoğun olmayabilir, sonuç yoğun olabilirken uyaran etkisi az olabilmektedir.

Zaman, mekân ve nedensellik nesneden yola çıkılarak ya da Kant düşüncesinde olduğu gibi sadece özne aracılığıyla da bulunabilmektedir, bu kalıplar nesneleşmeleri ölçüsünde öznenin algılama kalıbı ve nesnenin de karakteristiği olabilmektedirler. Schopenhauer'e göre özne ve nesneyi ayıran sınır bu kalıplardır, tüm nesneler bu kalıplara uymak zorundadır, nesneden bağımsız özne tüm bu kalıpların hâkimidir. Bu kalıplarla ortaya çıkan nesneler anlamlı iseler bir başka şeyi ortaya çıkarıyor olmalıdırlar. İşaret ettikleri varlık için bir koşulu olmayan, kalıplara bağlı olmayan yani tasavvur olmayan yani kendinde şey olan burada ortaya çıkandır. Tasavvur üzerinde ortaya çıkan bu kalıplar kendinde şeyin özelliklerini bildirmezler, çünkü sadece kendinde şeyin ortaya çıkma haline bağlıdırlar, kendinde şeye bağlı değillerdir. Nesne üzerinde zaman, mekân ve nedensellik koşullanmış, aynı andalık ve art ardalık ile koşullanan çokluk, nedensellikle koşullanan dönüşüm ve kalıcılık, yalnızca nedensellikle tasavvur edilen madde ve tüm bunlar aracılığıyla tasavvur edilen şeylerin hepsi aslında ortaya çıkan, tasavvur şekline girene özgü değillerdir.

Bunların hepsi yalnızca bu tasavvur kalıbına aittir, buna karşın ortaya çıkışında zaman, mekân ve nedensellikle koşullanmayarak onlara indirgenemeyen ya da açıklanamayan ve ortaya çıkışında kendini dolaysızca ilan eden kendinde şeydir. Bu durumu Schopenhauer şu sözlerle ifade etmektedir:

> "En mükemmel idrak edilebilirlik, yani en büyük açıklık, netlik ve tam kapsayıcı bir şekilde temellendirilebilirlik, zorunlu olarak olduğu haliyle idrake ve dolayısıyla da idrakin kalıbına aittir; fakat bu idrak edilebilirlik, ancak bu kalıplara girerek idrak edilebilir, başka bir ifadeyle tasavvur veya nesne olup bizatihi kendinde tasavvur olmayana, nesne olmayana ait değildir" (Schopenhauer, 2020a: 223).

Ona göre idrak edilebilmek için, temellendirilebilmek için idrak kalıbına ihtiyaç vardır, nesne olmayan ya da tasavvur olmayan tam idrak edilemez. Sadece idrak edilmiş, bir tür tasavvur olmuş her şeye ait olan temelli, kapsamlı ve tam idrake özneden olduğu gibi nesneden hareketle de ulaşılabilmektedir. Bu apriori olarak bildiğimiz yeterli temel ilkesinin tüm ortaya çıkışlarını kapsamaktadır.

Yaşamsal Güç

Yeterli temel ilkesinin algı yollu idrak ile ilgili kalıpları zaman, mekân ve nedenselliktir, saf matematik ve saf apriori doğa bilimi bu kalıplarla temellendirilmektedir. Her bilim kılavuz olarak yeterli temel ilkesinin biçimlerinden birine, diğerlerinden öncelikli olarak sahiptir" (Schopenhauer, 2020b: 228). Bu bilimler tüm belirsiz durumlardan muaf olan bir idrak ile temellendirilmektedir, temellendirilemez olana dayandırılmazlar. Ancak bu bilimler aracılığıyla şeylerin özüne inilememektedir, yalnızca nicelik, konum gibi zamansal veya mekânsal bilgilerin kurallı koşullarını verirler ve tekil bir ortaya çıkışın neden o zamanda ve orada ortaya çıktığını söylemektedirler. Doğanın güçlerini, şeylerin etki ediş tarzını, her ortaya çıkışın niteliğini ve karakterini, yeterli temel ilkesi kalıbına yabancı olup o kalıba girerek kalıbın yasasına dâhil olanı yani kendinde şeyi bu bilimler açıklayamazlar ancak daima varsayarlar (Schopenhauer, 2020a: 224-225). Fizik, kimya ve mekanik ise doğada var olan güçlerin etki ettiği kurallar ve yasalar hakkında bilgi verirler, bu güçlerin zaman ve mekânda ortaya çıktıklarında tabi oldukları kuralları öğretirler. Ancak Schopenhauer'e göre ne yapılırsa yapılsın bu güçler belirsiz nitelikler olarak kalmaktadırlar. Çünkü kendinde şey bunlarda ortaya çıkarken bu görünüşleri sergiler, bu görünüşlerden bağımsız olan kendinde şey tasavvur kalıbı olarak ortaya çıkışında yeterli temel ilkesine tabidir, ancak bu kalıba indirgenemez, bu yüzden temellendirilemez. Ortaya çıktığı derecede kavranılsa bile kendinde şeyin iç özü açıklanamaz.

Yaşamsal güç hakkında açıklaması olan bir diğer görüş ise materyalizmdir. Yaşamsal gücü reddeden materyalizm yaşamda ortaya çıkan durumları fiziksel

ve kimyasal güçlerden ve bu güçleri de maddenin mekanik etkilerinden, atomların konumu, hareketi, biçimi gibi yönleri üzerinden izah etmeye çalışmaktadır. Doğanın tüm güçlerini kendinde şey olarak etki ve tepki durumuna indirgemektedir. Burada temel doğa güçleri Schopenhauer'e göre birbirlerine yanlış olarak indirgenmektedirler (Schopenhauer, 2020a: 226-227). Bu indirgeme mümkün olabilseydi her durum çözülmüş olurdu, ancak ortaya çıkan durumların içeriği ortadan kalkarak sadece yeterli temel ilkesi kalıbı kalırdı. Ortaya çıkmakta olana değil sadece ortaya çıkma şekline indirgenen bu durumda yeterli temel ilkesi apriori olarak özneden türetildiği için, tüm dünya özne için ve onun hayali ya da tasavvuru olurdu. Ancak Schopenhauer'e göre bu mümkün değildir. Bu yolla bilim değil boş hayaller elde edilmiştir, doğada var olan birçok ortaya çıkma şekli tekil temel güçlere indirgendiğinde bilimde de ilerleme olduğu iddia edilmiştir. Önceleri farklı görülmüş olan güçler birbirinden türetildikten sonra sayısı azaltılmıştır, ancak nedenlerin araştırılması sonucu doğada var olan tüm güçler ve etki edişleri tanındığı zaman ortaya çıkışları, birbirlerine göre konumlarını belirledikleri yasa ve nedenler ortaya konabilecektir. Schopenhauer bu durumda yine de bazı temel güçlerin çözülemeyeceğini, kalıba indirgenemeyen alanın dışarda kalacağını bu yüzden yeterli temel ilkesine göre açıklanamaz kalacağını öne sürmektedir. Doğanın açıklanmayan bu yönü doğanın özüdür, temel verilemez, açıklanamaz, öte bir neden bulunamazdır, kendine has etki etme ve mevcut olma tarzı bu şekildedir. Bir şey tüm etkileri ile sebepler gösterebilirken, bu sebepleri de şeyin o anda ki etki etmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır, ancak şeyin özünde bu etkinin bir sebebi bulunmamaktadır. Hiçbir özelliğe sahip olmasa bile yine de temellendirilemez olanı sergileyecektir. Schopenhauer'e göre insanın istemesiyle toz zerresinin istemesi benzerdir, isteme gibi onun da içsel özü açıklanamaz, kendinde şey olarak isteme ile özdeştir. Aslında istemenin ortaya çıktığı edimler için güdüler gösterilebilir, istemenin ortaya çıkışı insanın karakterini etkileyen güdülerin arkasından gerçekleşmektedir. Ancak kişinin karakterinin, istemesinin, kendisine özgü güdülerin onu harekete geçirişinin temeli yoktur. İnsanın güdülere dayalı edimlerinin açıklamalarında görünen temelsiz açıklanamaz karakterin kendisi, tüm cansız cisimlerin asıl niteliğidir ve etki etme şekilleridir, ancak bunun ortaya çıkışları dış bir etki ile oluşabilirken, kendisini dışardan bir şey belirlemez, yani açıklanamazdır (Schopenhauer, 2020a: 228). Tekil ortaya çıkışları yeterli temel ilkesine tabidir ancak kendisinin temeli yoktur.

İnsan doğadaki en evrensel güçlerden yola çıkarak nadir durumlara etki eden güçleri, hayvanların yaşamını, insanın idrak edişini ve istemesini açıklamaya çalışmaktadır. Ancak Schopenhauer'e göre insan burada belirsiz nitelik olan bu güçlerden hareket etmektedir, bu aydınlatılamaz. İnsan bilgiyi bu güçler üzerinden inşa etmeye çalışmaktadır, ancak inşa edilen bu yapı daima havada durmaktadır ve bilinemez bir durum oluşturur. Doğadaki bu güçlerin iç özünün sırrı çözülemez, çünkü temelsizdir, ortaya çıkan durumun

içeriği "onun 'ne' olduğu, yeterli temel ilkesinden, yani onun 'nasıl'ından asla çıkarılamaz" (Schopenhauer, 2020a: 229). Ancak felsefenin dünyanın özünü koşulsuz idrak bakışıyla yola çıkıldığında daha az tanıdık olan güçten değil aksine dolaysızca tanıdık olan, insana daha yakın olan taraftan başlanmaktadır. Burada yapılan güçlü ve anlam sahibi net ortaya çıkıştan daha az güçlü olanları anlamaya dayanan bir etkinliktir. Bedeni dışında insan her şeyi tek yönüyle tasavvur olarak tanır, ortaya çıkışların sebeplerini bilse de iç özünü bilememektedir. Bir güdünün etkisiyle bedeni devinime girdiğinde kendindeki ortaya çıkışların iç özü dışsal nedenlerle belirlenir, bedenindeki değişim aracılığıyla insan cansız cisimlerin de sebeplerin etkisiyle dönüşüm şekillerini ve iç özünü kendisiyle kıyaslayarak anlamaktadır. İçsel özün ortaya çıkışının sebeplerine dair bilgi yalnızca zaman ve mekân kuralını bildirmektedir, ancak insan bedeni hem tasavvur hem de istemeden oluşan iki yönlü olduğu için isteme aracılığıyla cansız cisimlerin içsel özünü bilebilmektedir. İnsan güdüleri takip eden kendi hareketlerinden dolayı cansız cisimlerin en basit ve genel hareketlerinin iç doğasını da anlayabilmektedir. Tüm doğal cisimlerde ortaya çıkan anlaşılmaz güçleri idrak eden insan, bu güçlerin kendinde bulunan istemeyle tür bakımından özdeş olduğunu da anlamaktadır. Aralarında sadece derece farkı bulunmaktadır. Yapılması gerekeni Schopenhauer şu sözlerle ifade etmektedir: "Yeterli Temel İlkesi eserimde incelediğim dördüncü sınıf tasavvurlar, birinci sınıf tasavvurların iç özünün idraki için anahtarım olmalıdırlar ve güdüler yasasını nedenselliğin iç manasını anlamak için kullanmayı öğrenmeliyim" (Schopenhauer, 2020a: 230). Dördüncü sınıfta var olan tasavvurlar kavramlardır ve akılla elde edilmektedirler. Schopenhauer birinci sınıf tasavvur olarak ifade ettiği zaman-mekan kalıplarının olduğu alanda öznenin idrak yetisinin saf duyu olduğunu ileri sürmektedir (Aktaş, 2020: 21). Kavramlar ona göre zaman mekan alanındaki tasavvurların iç özünü idrak etmek için anahtardır. Cansız cisimler bilince sahip olmadığı için hareketlerinin nedeni olan gücü idrak edemezler ancak bu güç insanın kendinde isteme olarak idrak ettiğiyle aynıdır. Sebep sonuç ilişkisinin zorunluluğuyla ortaya konan bu içsel öz, zorunluluğu zaten ilk başta geçerli kılıp anlam vermektedir. İnsanlarda bu karakter olurken, cansız cisimlerde ise niteliktir, ancak her ikisinde de aynı durum söz konusudur. İçsel öz dolaysızca idrak edilirken adı istemedir, istemenin en güçlü ortaya çıkışı insanda, en zayıf olanı ise cansız cisimlerde gerçekleşmektedir ve böylece isteme farklı derecelerde nesneleşmektedir.

Doğa güçlerinin en evrenselleri, istemenin en alt basamaktaki nesneleşmeleridir. Bu güçler tüm maddelerde bulunurlar, bazı güçler ise çeşitli maddelere hükmedecek şekilde ayrılmaktadırlar, böylece maddenin kendine özgü özelliklerinin ve niteliklerinin farklı olmasını sağlarlar. Bunlar istemenin dolaysız ortaya çıkışları olduğu için insan karakteri gibi temelsizdirler. Yalnızca tekil ortaya çıkışları insan tekil davranışları gibi yeterli temel ilkesine göre gerçekleşmektedir. Schopenhauer'e göre doğa güçlerinin kendileri etki ya da sebep değillerdir, "bunlar ancak kendi özlerinin ortaya çıktığı ve kendini açığa vurduğu

bütün etki ve sebeplerin öncül ve varsayılan koşullarıdır" (Schopenhauer, 2020a: 236). Ona göre güçler için sebebe ihtiyaç yoktur, bunlar kaynaksal güçlerdir ve ancak ortaya çıkmaları sebep ve sonuçlara göre gerçekleşmektedir. Buna bağlı olarak güçlerin tekil ortaya çıkışlarının bir sebebi bulunmaktadır, sebep te yine tekil bir ortaya çıkıştır, burada gücün kendisini zaman ve mekânda ortaya çıkarması gerekliliği oluşmaktadır. Ancak gücün kendisi bir sebebin sonucu ya da sonucun sebebi değildir. Gücün kendisi sebepler ve sonuçlar zinciri dışında bulunmaktadır. Zincirin içinde zaman anlam katacaksa bulunur, ancak güç zamanın dışındadır, tekil bir edimin sebebi yine tekil bir edimdir ancak edimin ortaya çıktığı güç onun sebebi değildir. Sebeplerin etkili olmasını, kendisi temelsiz olan bir doğa gücü sağlamaktadır.

Doğa güçleri temelsizdir, yeterli temel ilkesinin ve sebepler zincirinin dışındadır, onlar bütün doğanın kendindeliği olan istemenin dolaysız nesneleşmesi şeklinde idrak edilmektedirler. Cansız doğada var olan tüm ortaya çıkmalar evrensel doğa güçlerinin ortaya çıkmalarıdır, bunlar kendilerini yalnızca türde göstererek sıradan bir tekilde ortaya çıkmayan istemenin nesneleşme derecelerinin dışa yansıtımlarıdır. Doğanın bir gücünün dünyada sayısızca ortaya çıkmalarının hepsinde kendini hep aynı şekilde göstermesi gerekmektedir, dışsal etkiler bazen bu durumu etkileyebilmelidir, böylece tüm ortaya çıkışların özünün bir olması, koşullar uygun olduğunda hep aynı şekilde nedensellik sonrası ortaya çıkması Schopenhauer'e göre doğa kanununu oluşturmaktadır. Bu yasa olarak bilindiğinde doğa gücünün ortaya çıkışı net şekilde hesaplanabilir hale gelebilmektedir. İstemenin nesneleşmesinin alt seviyedeki ortaya çıkışlarındaki bu düzenlilikler, diğer üst seviyelerdeki nesneleşme görünümlerinden farklı olmasını sağlamaktadır (Schopenhauer, 2020a: 239-241). Bireysel karakterin az veya çok ortaya çıkması ya da güdünün bedeni harekete geçirmesi, insanı iki farklı tür ortaya çıkışın içsel özünün özdeş olduğunu, isteme olduğunu idrak etmesine engel olmuştur. Doğa yasalarının hep geçerli olması insan için zorunlukla ortaya çıkan gizemli durumlar olarak görülebilir, ancak bir doğa gücü istemenin nesneleşmesinin belirli bir derecesidir. İnsan bunu iç özüyle idrak edebilmektedir, isteme ortaya çıkışlarının ve idrak kalıplarının dışındadır. Temel evrensel doğa güçlerinin her biri en içsel özüyle istemenin aşağı seviyelerdeki nesneleşmeleridir. İstemenin doğrudan nesneleşmesi olan temel doğa güçlerinin kendileri idrak kalıplarının dışındadırlar. Gücün kendisi temelsizdir, tüm zamanın dışındadır, hep olandır, ortaya çıkacağı maddeyi kontrol edeceği, var olan diğer güçleri alt edeceği koşulları beklemektedir (Schopenhauer, 2020a: 243). Zaman bu gücün ortaya çıkması için vardır ve güç için zamanın bir anlamı yoktur.

Çatışma ve Amaçlılık

Cansız doğanın bütün güçlerinde ve canlı doğanın tüm biçimlerinde bir ve aynı isteme kendisini açmaktadır, bu biçimlerde ortaya çıkarak nesneleşmektedir. İstemenin birliği ancak bütün ortaya çıkışlarının içsel

akrabalığı aracılığıyla idrak edilebilmektedir. Ancak Schopenhauer'e göre doğada tüm yerlerde çatışma ve kavga bulunmaktadır, zafer kazanan sürekli değişmektedir. İsteme kendisini hep daha güçlü ve keskin göstermek istemektedir, bu yüzden kendi kendisiyle çatışmaktadır, bir basamakta meydana gelen çatışma o basamağı yenerek yeni bir basamak ortaya koymaktadır (Kuçuradi, 2006: 33). İstemenin nesneleşme seviyelerinin her biri diğerleriyle madde, zaman ve mekân açısından çatışmaktadır. Madde devamlılık göstermektedir ve biçimini devamlı değiştirmesi zorunludur, çünkü nedensel olarak ortaya çıkmaya sürekli çabalayan doğanın baskılanmış mekanik, kimyasal, fiziksel ve organik güçleri maddeyi birbirlerinden koparabilmek çatışırlar, her biri kendi nesneleşme şeklini açığa çıkarmak istemektedirler. Çatışma tüm doğada vardır ve Schopenhauer'e göre doğa sadece bu çatışma sayesinde var olmaktadır (Schopenhauer, 2020a: 257). Çatışmanın kendisi yalnızca, istemeye özgü kendisi ile ikileşmesinin görülmesidir, bu evrensel bir mücadeledir. Bitkilerden beslenen hayvanların yine başka bir hayvan için av haline gelmesi bu durumu örneklemektedir. İstemenin kendisini ortaya çıkardığı madde, bir başkasının ortaya çıkmasına mani olmamak ve ona izin vermek zorundadır. Hayvanların her biri yalnızca ve sürekli başka birini yok ederek kendi varlığını koruyabilmektedir. İstemenin ortaya çıkışlarının karşılıklı çatışması salt madde üzerinde de görülebilmektedir, Schopenhauer'e göre madde bile sadece zıt güçlerin çatışmasında var olabilmektedir. Maddenin içindeki bütün kimyasal farklılıklar soyutlanırsa ya da sebep-sonuç zinciri içinde geriye doğru fark olmayana kadar gidilirse ortaya çıkan şey salt maddedir ve bu salt madde bir kürenin içinde toplanan dünyadır. Dünyada var olan yaşamda çatışma söz konusudur, istemenin nesneleştiği bu yaşamda itme ve çekme güçleri çatışmaktadır. Bu güçler "ilki her yönden merkeze doğru baskı yapan yerçekimi, diğeri de ilkine daima ya katılık ya da elastiklikle karşı koyan geçirmezliktir" (Schopenhauer, 2020a: 260). Bu iki güç sabittir, basınç ve direnç istemenin en aşağı nesneleşme seviyesidir ve istemenin karakterini ortaya çıkarmaktadır. En düşük düzey nesneleşmede isteme doğrudan, idraksiz, kör bir baskıdır, karanlıktır ve cılız bir sürüklenmedir, en basit ve zayıf nesneleştiği haldir. İdraksiz çabalama ve kör baskısıyla cansız doğanın tamamında, tüm temel güçlerde ortaya çıkmaktadır. Tüm bu güçler bireysel karakterleri belli olmadan, aynı ve düzen içinde sayısız ortaya çıkışta, zaman ve mekân içinde yansıyarak ve çoğalarak kendilerini insanlara göstermektedirler.

İstemenin nesneleşerek ortaya çıkışının seviyeler halinde olması içsel zorunluluğudur, aynı zamanda ortaya çıkışların bir de dışsal zorunluluğu bulunmaktadır. Bu zorunlukta insanlar kendi hayatlarını devam ettirebilmek için hayvanlara, hayvanların birbirine ve bitkilere, bitkilerin toprak, ateş, su, kimyasal bileşenlere, gezegen ve güneşe, dönmeye ve dolaşıma gereksinimleri bulunmaktadır. "Temel olarak bu, istemenin kendi kendisiyle beslenmesi gerektiği gerçeğinden kaynaklanmaktadır çünkü istemenin dışında hiçbir

şey yoktur ve bu, aç bir istemedir. Av, korku ve acı bu nedenle vardır" (Schopenhauer, 2020a: 266). İsteme kendi kendini beslemek için kendisinden başkasını bulamadığı için, aç olduğu için kendinden beslenmektedir. Doğada var olan bu özdeşlik, istemenin tekliğinin ortaya çıkışlarının çeşit ve çokluğunda idrak edilmektedir. Bu uyumun açık ve derin idrak edilmesi, dünyanın var olan bütün parçalarının temel bağlantısı olan bu zorunluluk organik doğada bir amaçlılık bulunduğunu göstermektedir. Amaçlılık Schopenhauer'e göre ikili bir tarzdadır: içsel amaçlılık tekil olan canlının tüm parçalarının uyumlu olmasını, düzeni sağlayan hem kendisinin hem de türünün devamını sağlayan amaçtır. Dışsal amaçlılık ise cansız doğanın canlı doğayla, canlı doğadakilerin birbirleriyle olan ilişkisi aracılığıyla canlı doğanın bütünün devamını sağlayan amaçtır ve insan yargıyla bu amaca ulaşmaya çalışmaktadır. Doğanın tüm biçimleri bir amacı takip ediyor gibi görünse de Schopenhauer'e göre böyle bir şey yoktur. Çünkü "doğanın hem içsel hem de dışsal amaçlılığında zorunlu olarak araçlar ve amaçlar olarak düşündüklerimiz, her yerde sadece kendine uyumlu istemenin birliğinin zaman ve mekânda idrakimiz için dağılmış olan tezahürüdür" (Schopenhauer, 2020a: 275). İstemenin birliği ve bu amaçlılığının ortaya çıkışları yani nesneleşmeler üzerindeki görünümü insan tarafından idrak edilmektedir. Aralarında birlik olmasına ve doğadaki ortaya çıkışların yerleşmiş olmasına rağmen evrensel iç çatışma devam etmektedir. Ancak yine de dünya ve içindeki varlıkların türlerinin ve genel yaşam koşullarının devamını sağlamak adına bu uyum da devam etmektedir. "Tabiatın sadece türe ve türün devamına yönelik ilgisi vardır, buna karşı bireyler acıya ve ölüme terk edilirler" (Werner, 2000: 47). Türün devamı önemlidir. Uyum ve yerleşik yapı aracılığıyla canlı doğa türleri ve cansız doğanın evrensel güçleri birlikte var olmayı sürdürürler, bununla birlikte nesneleşen istemenin bitmeyen iç çatışması kendini türlerin bireylerinin devam ettirdiği yok etme savaşı içinde ve doğa güçlerinin ortaya çıkış kavgasında göstermeye devam etmektedir. Hepsi birbirinden hem çatışmaya sahne olan hem de konu olan maddeyi koparmak için çabalamaktadırlar. Nedensellikle hem zamanda hem de mekânda birleşen madde çatışmanın hem sahnesi hem de nesnesidir. Dünya, istemenin var olan her varlık aracılığıyla nesneleşmesi ve açılmasıdır, dünya istemenin aynası olmaktadır.

Sanat ve Dahi

Doğa bilimi, istemenin ortaya çıkışlarının dönüşümlerine ve bu ortaya çıkışlarda kalıcı olanlara yönelirken, tekil olanı çıkarsayabilmek için geneli belirleyen kavramlardan yararlanmaktadır. Tarih, olayların akışına bakarak idrak edildiğinde istemeyi belirleyen güdüler yasasına uygun ölçüde olayları türetmektedir. Matematik ise idrak edilebilmesi için idealların çoğaldığı zaman ve mekân kalıplarıyla ilgilenmektedir. Schopenhauer'e göre tüm bunlar bilimdir ve yeterli temel ilkesinin biçimlerini izlerler, istemenin ortaya çıkışları ve bunların yasalarını, bağlantılarını, ilişkilerini konu edinirler. Sanat

ise bu ilişkilerin dışında, bağımsız ve özsel olarak, dünyanın değişmeyen hakiki içeriğini, tüm zamanlarda eşit doğruluk seviyesiyle idrak edileni yani idealların, kendinde şeyin, istemenin dolaysız ve ona uyan nesne hallerini ilgi konusu yapmaktadır. Deha eseri olan sanat "tekrar ettiği saf tefekkür ile kavranan ebedi idealar ve dünyanın bütün tezahürlerinde asli ve kalıcı olandır ve idealları tekrar etme materyali ile görsel sanatlar, şiir veya müzik biçimini alır" (Schopenhauer, 2020a: 300). Bu anlamda idealların idraki sanatın yalnızca tek kaynağıdır ve bu idraki iletmek tek amacıdır. Schopenhauer'e göre bilim sebep ve sonuçlarla ilgilenerek dünyadaki devam eden akışı açıklamayı amaç edinir ancak her seferinde başka bir açıklamaya ulaşır ve tatmin olamayacağı bir koşturma içindedir. Sanat ise amacına tüm durumlarda ulaşarak, düşünce nesnesini dünyada akan olayların içinden çıkarır ve nesneyi tek başına bırakabilmektedir. Akışta kaybolan küçük tekil nesne sanat açısından bütün olanın bir temsilcisidir, zaman ve mekândaki çokluğun bir benzeridir, bu tekil olan da duran sanat zamanı durdurur, ilişkileri kaldırır, böylece asli olanı, ideayı nesnesi haline getirir. Schopenhauer sanatı "yeterli temel ilkesinden bağımsız bir şekilde şeyleri değerlendirme yolu" (Schopenhauer, 2020a: 301) olarak tanımlamaktadır. Tam karşısında ise şeyleri yeterli temel ilkesinden değerlendiren bilim ve deneyim bulunmaktadır. Akılcı değerlendirme bilim ve deneyimin tarzıdır, ötesini görebilme ise dâhiyane değerlendirmesiyle sanatın tarzıdır. İdealar nesnenin nasıl, nereden, ne olduğunun ötesine geçerek sadece nesneye yönelen, nesnesinde eriyen saf düşünceyle kavranabilir, dehanın özünde de bu düşüncenin kapasitesi yaygın bulunmaktadır. Kendisini ve ilişkilerini unutan deha en mükemmel nesnelliğe sahiptir, tamamen saf algılar, ilişki kurar, kendini kaybeder, istemenin hizmetindeki idraki istemeden kurtarma kapasitesine sahiptir. Geriye yalnızca saf idrak eden özne kalması için kendisine ait birçok beklentiden ve kişiliğinden bir süre tamamen vazgeçmesi gerekmektedir. Iztırap dolu var oluşa geri dönmeden önce dünyanın özünü kısacık bir an için algılayan sanatsal deha başka insanların da estetik huzurun tesellisine kavuşmasına yardım edebilecek sanat yapıtları ortaya koymaktadır (Rodgers&Thompson, 2007: 57). Schopenhauer'e göre bireyde dehanın ortaya çıkması için kişinin çok yüksek bir idrak gücüne sahip olması gerekmektedir. İdrak bağımsızlaştığında özne istemeden arınacaktır ve dünyanın özünü açıkça yansıtacaktır. Sıra dışı bir hayal gücüne sahip olan dahi gördüğü nesnenin çok ötesine uzanabilen bir görüş alanına sahip olacaktır. Dâhinin davranışları sıradan insandan farklılık gösterir:

> "Dâhi her yerde uç noktaları görür ve tam da bu nedenden davranışları uçlara eğilim gösterir, doğru dengeyi nasıl elde edeceğini bilmez, ağırbaşlılığa sahip değildir ve sonuç ise tarif ettiğimiz gibidir. Dâhi tekil şeyleri değil idealları tam olarak idrak eder. Dolayısıyla, belirttiğimiz gibi, bir şair insanlığı derinden ve temelden tanır ama insanları pek de anlamaz; kolay aldatılır ve kurnaz insanların elinde bir oyuncak olur" (Schopenhauer, 2020a: 312).

Deha yeterli temel ilkesine bağlı olmayan idrak kapasitesine sahiptir, artık bir birey değil saf idrak öznesidir. Az çok bu yetenek tüm insanlarda bulunmaktadır, bu insanlar tekil şeylere bakarak ideaları idrak ederken bir anlığına da olsa kişiliğini aşabilme yetisine sahiptir. Dahi ise bu idrake çok yüksek derecede ve kesinti olmadan sahiptir ve tekrar ettikçe sanat eserleri oluşturur, böylece kavradığı ideaları başka insanlara iletebilmektedir. Sanat burada "saf bir bakışla kavranan, dünya fenomeninde özsel olanı, öncesiz-sonrasız olanı bilen ve yeniden üreten ya da benzerlerini üreten bir etkinliktir" (Eren, 2005: 25-26). Schopenhauer'e göre insan bilinci isteme ile dolu olduğunda bitmeyen korku ve umutlara insan kendini teslim etmektedir, arzular birikmektedir ve daimi olabilecek mutluluk ya da huzura sahip olamamaktadır. İsteme sürekli talep eder buna ilgisini yönelten insanın bilinci sürekli işgal edilir ve huzursuzca hareket eder. Ancak dışsal bir neden ya da içsel bir hal insanı sonsuz isteklerin üzerine çıkararak istemeden kurtardığında, insan dikkatini isteklerin güdülediklerine değil şeylerin istemeden sıyrılmış hallerine yöneltmekte ve kavramaktadır. O an kişi istemenin baskısından sıyrılarak kurtulmaktadır. Schopenhauer'e göre idrak özgürleştiğinde mutluluk ve mutsuzluk ortadan kalkacaktır, kişi artık birey değildir, yalnızca idrakin saf öznesidir, tek olan dünya gözüdür. Bahsedilen dünya gözü, "bütün idrak eden canlılardan bakmaktadır, fakat sadece insanda istemeden tamamen bağımsızlaşabilir ve bu durumda bütün bireysel farklılıklar öylesine yok olur ki bu temaşa eden göz, kudretli bir krala mı yoksa acı içindeki bir dilenciye mi ait hiç fark etmez"(Schopenhauer, 2020a: 316). Mutluluk ya da fakirlik bu bakışın dışındadır, tüm durumlardan kaçılabilecek bir boyuttur, ancak uzun süre kalınamaz çünkü herhangi bir ilişki yeniden bilince girdiğinde büyü bozulmaktadır. "Sanat insanı, kaynağı kör bir yaşama istenci olan, evreni ve insanı avuçları içine almış bulunan köklü ve sürekli acıdan korur; daha fazlasını da yapar; sanat, o kör yaşama istencini derin ve yüce bir müziğe dönüştürür" (Bozkurt, 2008: 329). Böylece varlık evrenin somutlaşmış bir haline dönüşmektedir. Sanat aslında görünen dünyanın kendisiyle aynı durumu daha mükemmel ve yoğun olarak gerçekleştirmektedir, Schopenhauer'in ifadesiyle sanat "tam anlamıyla hayatın çiçeklenmesidir" (Schopenhauer, 2020a: 401). Tasavvur olan dünyanın istemeyi görünür kıldığı yerde sanat görünürlüğü netleştirmeye yaramaktadır. Nesneleri daha iyi incelemeyi ve görmeyi sağlayan sanat oyundaki oyun, sahne içindeki sahnedir. Anlık olarak insanı kurtarmaktadır ve hayatın içindeki bir rahatlamadır.

İstemenin Reddi

Yaşamın hiçliği ve acı olduğunun idrak edilmesi insanın özgür olma ihtiyacını beraberinde getirmektedir. Schopenhauer, insanın gerçek kurtuluşu için istemeyle savaşında sadece üç etmenin insana yardım edebileceğini öne sürmektedir: "Bunlar; birincisi, felsefece düşünme; ikincisi, sanat eserleriyle girilen dolayımsız ilişki; üçüncüsü ise, birbirimizden yalnızca görünüşte

ayrı olduğumuz, fakat gerçekte bir olduğumuz düşüncesinden hareketle ötekilerine duyulan duygudaşlık ya da acıma duygusu" (Çolakoğlu, 2009: 63). İnsan artık umudun cazibesinin, var olanların ayartıcılığının, hazzın tatlılığının, tesadüflerle ve yanlışlıklarla hüküm süren ıztırap dolu dünyanın feryatlarını duymaktadır. Schopenhauer'e göre insan ihtiraslarını ne kadar iyi tanırsa bu ihtiraslar ona o kadar az hakim olabilmektedir (Irmak, 1962: 55). Böylece dünyanın iç yüzünü görmüş olan, var olanların özünü bizzat kendilikleri üzerinden ve bütün içerisinde idrak eden kişi duyduğu feryatlara daha fazla yönelmeyecektir. Kendini bu durumun dışına çıkaracaktır, istemesi böylece yönünü değiştirmektedir, kişinin istemesi kendi özünü yansıtan ortaya çıkışlarda kendisini artık onaylamayarak reddetmektedir. Belirginleştiği fenomen erdemden dünyadan çekilme durumuna geçmektedir. Schopenhauer'e göre insanda artık dışavurumu kendi ortaya çıkması olan özden, yaşam isteğinden ve acı dolu idrak edilen dünyadan ve özünden hoşnutsuz bir tavır oluşmaktadır. İnsan kendinde ve bedeninde ortaya çıkan özü yadsırken eylemleri kendi ortaya çıkışlarını yalanlamakta ve çelişmektedir. Aslında kendisi sadece istemenin ortaya çıkışıdır, hiçbir şeyi istememeye ve istemesinin de bir şeylere bağlanmamasına dikkat ederek var olan her şeye karşı en büyük bir ilgisizlik oluşturmaya çalışmaktadır (Schopenhauer, 2020a: 538-539). Dünyadan elini eteğini çekerek yaşam isteğini reddetmenin ilk basamağını Schopenhauer gönüllü bir şekilde cinsel ilişkiden tam bir uzak duruş olarak tanımlamaktadır. Genel olarak uygulandığında insan türünün yok olmasına neden olacak bu hareketle, kişinin hayatının ötesine geçen isteme onayını reddetmesi, bedeninin ölümü sonrasında temelini aldığı istemenin de ortadan kalkmasını sağlayacaktır. Dünyada var olan istemenin tüm ortaya çıkışları birbirine bağlı olduğu için insandaki istemenin ortaya çıkışının düşmesi tüm diğer türlerdeki ortaya çıkışların varlığının da düşmesi anlamına gelmektedir. İdrak tamamen ortadan kalktığında dünyanın geri kalan parçası da hiçleşecektir, özne olmadan nesne var olmayacaktır.

Sonuç

Schopenhauer'e göre eğer insanlar bizzat kendiliğinde dünyanın özünün isteme olduğunu idrak ederek ortaya çıkışlarının tamamında sadece istemenin nesneleşmesini görüyorlarsa, bunların yanında doğadaki karanlık güçlerin idraksiz güdüleri en bilinç sahibi insan davranışlarını etkiliyorsa, istemenin gönüllü olarak reddedilmesi ve bırakılması sonucu tüm ortaya çıkışların yok olacağı sonucundan kaçamayacaklardır. Nesneleşmenin tüm seviyelerinde amaçsız olan mola vermeyen bitmeyen baskı ve dürtü, birbirini hep takip eden çeşitli varlık biçimleri, istemenin tüm ortaya çıkışları, bu ortaya çıkışların evrensel zaman ve mekân, özne ve nesne kalıplarının hepsi isteme ile birlikte yok olacaklardır. İsteme yoksa tasavvur da dünya da yoktur (Schopenhauer, 2020a: 578). Böylece geriye hiçlik kalacaktır. Bu hiçlikte yok olmak istemeyen bir doğaya ve yaşam isteğine sahip olan insan ve dünya yaşam isteğinin

kendisidirler, hiçi değil yaşamı istemek insanın tamamen isteme olmasından ve başka bir şey bilmemesinden kaynaklanmaktadır. Schopenhauer'e göre insan ;

> "bitmek bilmez dürtü ve çaba yerine, arzudan korkuya ve neşeden üzüntüye geçiş yerine, isteyen insanın hayat rüyasını oluşturan asla tatmin olmayıp asla ölmeyen ümit yerine, bütün aklın üstündeki barışın, ruhun mükemmel deniz sükûnetinin, derin huzurun, sarsılmaz güven ve neşenin, bunun yüzdeki yansımasının tam ve kesin bir müjde olduğunu" (Schopenhauer, 2020a: 578-579).

dünyayı aşan örnek insanları gördüğünde fark edecektir. O an insan kendi durumunun acı ve özlem dolu haline, sonrada bu insanların ışıklar içindeki haline bakacaktır, dünyada var olan sonsuz ıztırabı özsel idrak eden, istemenin ortadan kalkmasıyla da dünyada kalanın hiçlik olduğunu gören insan, kayıtlı tarihteki azizlerin yaşamları ve davranışlarını, içsel hakikati temsil eden sanatın bilgisini değerlendirecektir. Sonuçta erdem ve azizliğin amacı olan hiçliğin karanlık etkisinden insanın kurtulması gerekmektedir. Schopenhauer için istemenin kendini reddettiği insan açısından bu dünya hiçten ibarettir.

KAYNAKÇA

Aktaş, O. (2020) Çeviriye Dair, *Yeterli Temel İlkesinin Dörtlü Kökü Üzerine içinde*, (O. Aktaş, Çev.), ss. 13-32, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Atayman, V. (2006) *Varolmanın Acısı, Schopenhauer Felsefesine Giriş*, İstanbul: Donkişot Yayınları

Bolay, S.H. (2004) *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Bozkurt, N. (2008) *Kavramların Evrimi,* İstanbul: Say Yayınları.

Cevizci, A. (2002) *Etiğe Giriş*, İstanbul: Paradigma Yayınları.

Copleston, F. (1998) *Nihilizm ve Materyalizm*, (D. Canefe, Çev.) İstanbul: İdea Yayınları, İstanbul.

Çolakoğlu, H. (2009) *Arthur Schopenhauer'de Güç İstenci Kavramı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Durant, W. (2003) *Felsefenin Öyküsü*, (E. Gürol, Çev.), İstanbul: İz Yayıncılık.

Eren, I. (2005) *Sanat ve Bilgi İlişkisi; A.Schopenhauer ve M.Heidegger'in Sanat Görüşleri*, Bursa: Asa Kitabevi.

Irmak, S. (1962) *Schopenhauer; İrade Felsefesi*, İstanbul: İkbal Kitapevi.

Kuçuradi, İ. (2006) *Schopenhauer ve İnsan*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.

Rodgers,N., Thompson, M. (2007) Sıradışı Filozoflar, (N. Küçük, Çev.), İstanbul: İthaki Yayınları.

Sans, E. (2006) *Schopenhauer*, (I. Ergüden, Çev.), Ankara: Dost Kitabevi.

Schopenhauer, A. (2020a) *İsteme ve Tasavvur olarak Dünya*, (O. Aktaş, Çev.), Ankara: Doğu batı Yayınları.

Schopenhauer, A. (2020b) *Yeterli Temel İlkesinin Dörtlü Kökü Üzerine*, (O. Aktaş, Çev.), Ankara: Doğu batı Yayınları.

Schopenhauer, A. (2007) *Parerga ile Paralipomena*, (L. Özşar, Çev.), İstanbul: Biblos Yayınları.

Schopenhauer, A. (2006) *Aşkın Metafiziği*, (V. Atayman, Çev.), İstanbul: Bordo Siyah Yayınları.

Schopenhauer, A. (2005) *Aşka ve Kadınlara Dair*, (A. Aydoğan, Çev.), İstanbul: Say Yayınları.

Schopenhauer, A. (1903) *On The Fourfold Root Of The Principle Of Sufficient Reason And On The Will İn Nature*, Ts. Karl Hillebrand, George Bell And Sons.

Tanyol, C. (1968) *Schopenhauer'da Ahlak Felsefesi*, İstanbul: Gendaş Yayınları.

Türkyılmaz, Ç. (2003) Kant'ta ve Schopenhauer'da Kendinde Şey Kavramı, *Kaygı, Uludağ Üniversitesi Felsefe Topluluğu Dergisi, Sayı. 2*, ss. 82-88.

Werner, C. (2000) *Kötülük Problemi*, (S. Umran, Çev.) İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Bölüm 4

DİYALEKTİK DAVRANIŞ TERAPİNİN PSİKİYATRİK SOSYAL ÇALIŞMADA KULLANIMI

Navid R. HOSSEINZADEH ASL[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID ID: 0000-0003-4469-0632, e-posta: nhosseinzadehasl@aydin.edu.tr

GİRİŞ

Psikiyatrik sosyal çalışmanın merkezinde bireylerin psikolojik ve duygusal sağlığını desteklemek, onların yaşamlarını daha iyi bir şekilde yönlendirmelerine yardımcı olmak ve toplumsal iyiliği artırmak amacı yatar. Bu süreçte, farklı terapötik yaklaşımların ve müdahalelerin rolü büyüktür. Bu bağlamda, son zamanlarda Diyalektik Davranış Terapi (DDT) psikiyatrik sosyal çalışma alanında dikkat çeken ve etkili bir terapi yaklaşımı olarak öne çıkmaktadır.

DDT, Marsha Linehan tarafından geliştirilen bir terapi modelidir ve başlangıçta sınır kişilik bozukluğu (borderline personality disorder) tedavisi için tasarlanmıştır (Linehan, Armstrong, Suarez, Allmon, & Heard, 1991). Ancak, zaman içinde birçok farklı psikolojik sağlık zorluğu ve problemle başa çıkmak isteyen bireylerin tedavisinde de kullanılmıştır. Bu terapi yaklaşımının temel amacı, bireylere duygusal düzenleme, psikolojik esneklik, etkili iletişim ve stresle başa çıkma gibi yaşam becerilerini kazandırmaktır (Dimeff ve Linehan, 2001).

Bu bölümde, DDT'nin ne olduğuna dair bir giriş yapıp, temel prensipleri ve bileşenlerini ele alacağız ve bu yaklaşımın kimler için geliştirildiğini ve nasıl evrildiğini inceleyeceğiz. Aynı zamanda, psikiyatrik sosyal çalışma bağlamında DDT'nin önemini ve uygulanabilirliğini vurgulayarak, bu iki alanın nasıl birbirini desteklediğini göstereceğiz. Bu bölüm, DDT'nin psikiyatrik sosyal çalışma pratiği içinde nasıl bir rol oynayabileceğini anlamak isteyen okuyucuları yönlendirmeyi amaçlar. İlerleyen kısımlarda, DDT'nin psikiyatrik sosyal çalışma pratiği üzerindeki etkilerini ve uygulama stratejilerini daha ayrıntılı olarak ele alıp, bu doğrultuda vaka örnekleri inceleyeceğiz.

DDT VE TEMEL PRENSİPLERİ

DDT'nin temel prensiplerine değinmeden önce DDT ile Bilişsel Davranışçı Terapi (BDT) arasında ilişkiyi anlarsak konuya daha hâkim bir şekilde ilerleyeceğiz.

DDT ve Bilişsel Davranışçı Terapi

DDT, bilişsel davranışçı terapi (BDT) ailesine ait bir yaklaşım olarak, BDT'nin yeni akım terapileri arasında yer almaktadır. BDT, düşüncelerin, duyguların ve davranışların birbirini etkilediği ve bu etkileşimlerin sağlıklı ya da sağlıksız sonuçlar doğurabileceği temel fikrine dayalı bir terapi yaklaşımıdır. Bu bağlamda, DDT de bu genel prensipleri benimserken, özellikle duygusal düzensizliklerle baş etme ve yaşam becerilerini artırma üzerine yoğunlaşır.

Ancak, DDT'nin bilişsel davranışçı terapiden ayrılan en belirgin özelliği, "Diyalektik" yaklaşımın kullanılmasıdır. Diyalektik, farklı görüşleri bir araya getirerek bir sentez oluşturmayı ifade eder (Linehan, 1993). DDT, zıt gibi

görünen fikirleri ve davranışları bir araya getirerek denge ve uyum yaratmayı amaçlar. Örneğin negatif düşüncelere müdahale etmeksizin, onlarla baş etme stratejilerini öğrenir ve bu olumsuzluklara rağmen duygularını dengelemeye çalışır. Bu, duygusal çelişkileri yönetme ve çatışmaları çözme becerilerini güçlendirmeyi hedefler. Halbuki, BDT'de olumsuz düşünceler üzerinde çalışılarak onları daha pozitif kılmaya ve böylece negatif duyguları ortadan kaldırıp, daha pozitif duyguların ortaya çıkması sağlanılır.

DDT'nin Doğuşu

DDT, Marsha Linehan tarafından 1980'lerde geliştirilmiştir. Başlangıçta, özellikle sınır kişilik bozukluğu tanısı almış bireylerin tedavisi için tasarlanmıştır. Linehan, bu bozuklukla başa çıkma güçlükleri yaşayan bireylerin duygusal düzenleme ve kişilerarası becerilerini geliştirmelerine yardımcı olacak bir terapi yaklaşımı yaratmayı amaçlamıştır (Linehan vd., 1991).

Linehan önce BDT kullanarak sınır kişilik bozukluğa sahip bireyleri tedavi etmeye çalışmıştır, ancak bu kişilerin olumlu sonuç almadıklarını veya terapiye devam etmediklerini saptadı (Linehan, 1993). Linehan bu bireylerle çalışmada en kritik konuyu "kabul" ve "değişimin" aynı zamanda ve bir denge halinde uygulanması olarak tespit etti (Lew, Matta, Tripp-Tebo, ve Watts, 2006). Diğer bir anlamda, BDT müracaatçıları güçlü bir şekilde değişime götürmektedir, ancak sınır kişilik bozukluğa sahip kişilerin duygusal hassasiyeti bu değişime itmeyi pek hoş karşılayamayabilir. Bu nedenle müracaatçıyı olduğu gibi kabul etmek ve duyguları/düşüncelerinin çoğu zaman sadece deneyimlemesini sağlamak DDT'nin BDT'ye karşı önemli farkını oluşturur. Ancak aynı zamanda değişime doğru da bir yol izlenir ve örneğin aşırı alkol alma veya kendine zarar verme gibi yıkıcı davranışlar veya "ben çok beceriksizim" gibi olumsuz düşünceler değiştirilmeye çalışılır. Bu kabul ve değişim dengesi DDT'nin tüm sürecinde uygulanır.

Yüksek duygusal hassasiyete sahip insanlar, özellikle geçmişlerinde genellikle duygularının sürekli olarak görmezden gelindiği ve böylece değersiz kılındığı deneyimlere sahip olurlar, bu da onların kendilerini değersiz hissetmelerine neden olur. Duygusal olarak değersiz kılınan bireyler, kendilerini ve durumlarını kabul etmekte ciddi zorluklar yaşayabilirler ve bu durumu hep değiştirmek isterler. Halbuki bazen bu değişim çok zordur veya tek başlarına bunu başarmaları çok zordur. Örneğin öfke veya boşluk hissi duydukları zaman bu durumdan hemen kurtulmak (durumu değiştirmek) için kendilerine zarar verebilir veya alkol veya diğer maddeler kullanabilirler.

DDT bu kabul sorununu çözmek için Bilinçli Farkındalık (mindfulness) pratiklerini kendine dahil etmiştir. Böylece DDT bilinçli farkındalığı kullanan ilk psikoterapi olmuştur. Hristiyanlık ve Budizm'deki kabul prensipleri, DDT'nin Bilinçli Farkındalık bileşenini oluşturmak için incelenmiş ve uygulamalara

dahil edilmiştir (Linehan, 1993). Bilinçli Farkındalık, dikkatimizi şu anda ve şimdiki zamana yönelik yönlendirmek, aynı zamanda önümüze çıkanlara karşı (düşünceler veya duygular) yargısız ve kabul içeren bir tutum sergilemektir (Kabat-Zinn, 1982; Linehan, 2014). Bilinçli Farkındalık kanıtlanmış iyi etkilerinden dolayı terapötik uygulamalara dahil edilmiş ve kullanımı çok yaygın hale gelmiştir ve geniş bir literatür ve araştırma tabanına sahiptir.

DDT'nin Evrilmesi

Başlangıçta sınır kişilik bozukluğu için geliştirilen DDT, bu bozukluğun en etkili tedavisi olarak bulunmuştur (Linehan vd., 1991). Ancak sonraki çalışmalar DDT'nin genç bireylerde (Kothgassner vd., 2021; Santamarina-Perez vd., 2020), madde kullanım bozukluklarında (Linehan vd., 2002), LGBT gençlerde (Poon vd., 2022), travmaya maruz kalmış bireylerde (Bohus vd., 2020; Ciesinski, Sorgi-Wilson, Cheung, Chen, ve McCloskey, 2022), yeme bozukluklarında (Reilly vd., 2020), yaşlı bireylerde (Khodabakhshi-Koolaee, Falsafinejad, Zoljalali, ve Ghazizadeh) ve göçmenler ve çeşitli kültürel popülasyonlarda (Haft, O'Grady, Shaller, ve Liu, 2022; McKimmy vd., 2023) etkili olduğunu bulmuştur. Böylece DDT'nin etkililiği çeşitli alanlar ve popülasyonlarda kanıtlanarak bu uygulama güçlü bir kanıta-dayalı uygulamaya dönüşmüştür. Gün geçtikçe bu kanıtların sayısı daha da artmaktadır.

DDT'nin Temelleri

DDT'nin "Diyalektik" terimi, birbiriyle zıt görünen elementlerin nasıl bir araya getirilebileceğini ifade eder ve terapi sürecinin bu tür çelişkilerle nasıl başa çıktığını vurgular. Marsha Linehan, DDT'nin temelini bilinçli farkındalık, duygusal düzenleme, kişilerarası etkililik ve zorlukları tolere etme prensipleri üzerine inşa etti (Linehan, 2014; Linehan vd., 1991). Bu prensipler, bireylerin duygusal acılarına karşı dayanıklılık kazanmalarını ve daha sağlıklı yaşam becerileri geliştirmelerini amaçlayan bir çerçeve sunar. Bu temel prensipler Aşağıdaki gibidir;

Bilinçli Farkındalık (Mindfulness): DDT'nin temelini oluşturan bilinçli farkındalık, bireylerin anın farkındalığına odaklanmayı içerir. Bilinçli farkındalık egzersizleri, bireylerin düşünceleri ve duyguları gözlemlemelerini, yargılamadan kabul etmelerini ve anı yaşamayı öğrenmelerini sağlar. Bu prensip, duygusal düzenleme ve stresle başa çıkma yeteneklerini güçlendirir.

Zorlukları Tolere Etme (Distress Tolerance): DDT, hayatta kaçınılmaz olarak ortaya çıkan zorluklar ve stresle başa çıkmayı öğretmeyi hedefler. Bu prensip altında, bireylere acil durumlarda duygusal yoğunluğu yönetmeyi ve kendilerini zarar vermeden rahatlatmayı öğrenmeleri için araçlar sunulur. Bu, ani kriz anlarında duygusal istikrarı korumayı amaçlar.

Duygu Düzenleme (Emotion Regulation): DDT, duygusal dalgalanmaları anlamayı, yönetmeyi ve düzenlemeyi öğretir. Bireylerin duygusal zorluklarla

başa çıkma becerilerini geliştirmelerine yardımcı olmak için duygusal düzenleme stratejileri sunulur. Bu prensip, duygusal yoğunluğu azaltmaya ve sağlıklı duygusal tepkileri teşvik etmeye odaklanır.

Kişilerarası Etkililik (Interpersonal Effectiveness): İnsan ilişkilerini geliştirmeyi ve sağlıklı iletişim becerilerini öğretmeyi amaçlayan bu prensip, bireylerin başkalarıyla etkili bir şekilde etkileşimde bulunmalarına yardımcı olur. Sosyal beceri geliştirme ve ilişkilerdeki çatışmaları çözme stratejileri, kişilerarası etkililiği artırmayı hedefler.

DDT'nin bu temel prensipleri, bireylerin duygusal sorunlarını yönetmelerini, olumsuz davranış kalıplarını değiştirmelerini ve daha sağlıklı bir yaşam tarzı geliştirmelerini amaçlayan bir çerçeve sunar. Bu prensipler, psikiyatrik sosyal çalışma pratiğinde de değerli araçlar olarak kullanılabilir. DDT'nin prensiplerinin ve bileşenlerinin psikiyatrik sosyal çalışma pratiğine nasıl entegre edilebileceği, ilerleyen kısımlarda daha detaylı olarak ele alınacaktır.

DDT'nin Klinik Uygulaması

DDT hem bireysel hem de grup terapisi formatlarında uygulanabilir ve çeşitli rahatsızlıkların tedavisinde etkili olmuştur. Aynı zamanda, farklı popülasyonlar ve psikiyatrik sosyal çalışma bağlamında da uygulanabilir.

Bireysel ve Grup Terapisi Biçimleri: DDT'nin uygulama biçimleri, bireyin ihtiyaçlarına ve terapi hedeflerine göre değişebilir. Bireysel terapi, bireyin bire bir terapistle çalıştığı bir yaklaşımdır. Terapist, bireye DDT'nin temel prensiplerini öğretir, duygusal düzenleme becerilerini geliştirmesine yardımcı olur ve kişisel hedeflerini destekler. Grup terapisi ise, DDT becerilerinin öğrenilmesi ve pratik yapılması için bir grup içinde yapılan oturumlardır. Bu gruplar, bireylere hem destek hem de beceri geliştirme fırsatı sunar.

Başlıca Rahatsızlıklar ve Popülasyonlar: DDT, başlangıçta sınır kişilik bozukluğuna yönelik geliştirilse de zaman içinde ağır depresyon, anksiyete bozuklukları, travma sonrası stres bozukluğu, yeme bozuklukları ve madde bağımlılığı gibi çeşitli sorunların tedavisinde de etkili olduğu gözlenmiştir. Ayrıca, gençlerden yetişkinlere kadar farklı yaş gruplarına ve kültürel geçmişe sahip bireylere yönelik uygulanabilirliği vurgulanmıştır (Chapman, 2006).

DDT'nin Psikiyatrik Sosyal Çalışma Pratiğine Adaptasyonu: DDT, psikiyatrik sosyal çalışma pratiğine entegre edilerek etkili bir şekilde kullanılabilir. Psikiyatrik sosyal çalışmacılar, bireylerin yaşamlarını iyileştirmelerine ve duygusal zorluklarını yönetmelerine yardımcı olmak için DDT'nin temel prensiplerini kullanabilirler. DDT, psikiyatrik sosyal çalışmanın değerleriyle uyumlu olan bir yaklaşımdır çünkü hem bireylere pratik yaşam becerileri kazandırırken hem de onların duygusal iyiliklerini destekler ve onların bilişsel/duygusal güçlenmelerini sağlar (Cooper ve Parsons, 2009).

Bu bölümde, DDT'nin psikiyatrik uygulama biçimleri, kullanıldığı rahatsızlıklar ve popülasyonlar ile psikiyatrik sosyal çalışma pratiğine nasıl adapte edilebileceği açıklanmıştır. İlerleyen kısımlarda, DDT'nin psikiyatrik sosyal çalışma alanına olan etkilerini ve bu etkilerin nasıl optimize edilebileceğini daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

PSİKİYATRİK SOSYAL ÇALIŞMADA DDT: İLKELER VE DEĞERLER

DDT ve psikiyatrik sosyal çalışma benzer ilkeleri ve değerleri paylaşarak birbirini tamamlayıcı bir etki yaratabilir. Psikiyatrik sosyal çalışmanın temel ilkeleri ve DDT'nin prensipleri arasındaki uyum, etkili bir destek yaklaşımının oluşturulmasına olanak tanır.

Psikiyatrik Sosyal Çalışmanın Temel İlkeleri ve Amaçları: Psikiyatrik sosyal çalışma, bireylerin psikososyal ihtiyaçlarını anlamayı, onları desteklemeyi ve toplumsal iyiliği artırmayı amaçlar. Bireylerin güvenliğini sağlamak, özsaygılarını artırmak, toplumla uyum içinde yaşamalarını teşvik etmek ve sosyal adaleti desteklemek, psikiyatrik sosyal çalışmanın değerleri ve ilkelerini oluşturur (Cooper ve Lesser, 2008). Psikiyatrik sosyal çalışmacılar, bireylerin kendi güçlerini keşfetmelerine ve yaşamlarını daha iyi hale getirmelerine yardımcı olmayı amaçlarlar ve bu yolda çeşitli kuramdan yardım alır (Bogo, 2015).

DDT'nin Psikiyatrik Sosyal Çalışma Değerleri ve İlkelerle Uyumu: DDT'nin prensipleri, psikiyatrik sosyal çalışmanın temel ilkeleriyle uyumlu bir şekilde ilerler. Bilinçli farkındalık (mindfulness), duygusal düzenleme, stres toleransı ve kişilerarası etkililik, bireylere duygusal düzenleme becerileri kazandırmayı, ilişkilerini geliştirmeyi ve stresle başa çıkmayı öğretir. DDT, psikiyatrik sosyal çalışma değerleri ile paralel olarak, bireylere kendi yaşamlarını yönlendirme gücünü kazandırmayı hedefler (Bogo, 2015; Cooper ve Parsons, 2009).

DDT'nin Psikiyatrik Sosyal Çalışma Pratiği ile Örtüşmesi: DDT'nin prensipleri, psikiyatrik sosyal çalışma pratiğine entegre edilerek bireylere etkili bir destek sağlanabilir. Psikiyatrik sosyal çalışmacılar, DDT'nin temel prensiplerini kullanarak bireylerin duygusal düzenleme becerilerini güçlendirebilirler. Aynı zamanda, bireylerin kendi potansiyellerini gerçekleştirmelerini teşvik edebilirler. DDT'nin prensipleri, psikiyatrik sosyal çalışmanın değerleriyle uyumlu bir şekilde bireylerin güçlenmesine ve topluma katkı sağlamasına yardımcı olur (Cooper ve Parsons, 2009).

DDT'nin psikiyatrik sosyal çalışma pratiği ile örtüşmesi, bireylerin hem duygusal iyiliklerini hem de toplumsal katılımlarını artırmayı amaçlayan güçlü bir yaklaşım sunar. İlerleyen kısımlarda, DDT'nin psikiyatrik sosyal çalışma pratiğine olan etkileri daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

DDT'nin Psikiyatrik Sosyal Çalışma Pratiğine Etkileri

DDT psikiyatrik sosyal çalışmanın kuram-uygulama seçeneklerini zenginleştirerek bireylere duygusal düzenleme, ilişki becerileri ve yaşam becerilerini geliştirme konularında yardımcı olabilir. DDT teknikleri, psikiyatrik sosyal çalışma pratiğine entegre edildiğinde etkili müdahaleler sunabilir. Örneğin, stres toleransı becerileri, bireylere kriz anlarında nasıl başa çıkacaklarını öğretirken, kişilerarası etkililik becerileri, sağlıklı ilişkiler kurma ve sürdürme konusunda rehberlik edebilir. Bireylerin güçlenmesine yönelik bu teknikler, psikiyatrik sosyal çalışmacıların bireyleri desteklerken kullanabileceği güçlü araçlardır.

Vaka örnekleri, DDT'nin psikiyatrik sosyal çalışma pratiğine nasıl katkı sağlayabileceğini daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir. Örneğin, bir birey zor bir ayrılık süreci yaşarken, stres toleransı becerileri kullanarak duygusal acıyla başa çıkmayı öğrenebilir. Aynı şekilde, özellikle psikiyatrik sosyal çalışmacının önemli bir müracaatçı kitlesini oluşturan travmaya maruz kalmış bireyler, bilinçli farkındalık teknikleri ile anın farkındalığına odaklanarak geçmişin etkilerini yönetmeyi öğrenebilir. Bu konuda son zamanlarda araştırmalar güçlü kanıtlar sağlamışlardır (Görg vd., 2017). Bu vaka örnekleri, DDT'nin psikiyatrik sosyal çalışma müdahalelerine nasıl katkı sağladığını somut bir şekilde gösterir. Bu bölümün ileri kısımlarında iki vaka örneği, daha kapsamlı bir şekilde anlatılmaktadır.

Kültürel Çeşitlilik ve DDT'nin Uygulanması

DDT kültürel çeşitliliğe duyarlı bir şekilde uyarlanarak farklı kültürel bağlamlarda etkili bir şekilde kullanılabilir. DDT'nin kültürel bağlamlarda uygulanması, etik ve pratik yönlerin dikkate alınması gereken önemli bir konudur. DDT teknikleri ve prensipleri, farklı kültürel değerler ve inançlarla uyumlu hale getirilerek uyarlanabilir. Örneğin, duygusal düzenleme becerileri, farklı kültürel bağlamlarda nasıl ifade edilebileceği ve kullanılabileceği konusunda esneklik göstermelidir. Kültürel duyarlılık, bireylerin farklılıklarına (giyim tarzı, yemek tercihleri veya dini inançlar gibi) saygı göstermeyi ve müdahale süreçlerini daha etkili hale getirmeyi amaçlar.

DDT'nin farklı kültürel bağlamlarda uygulanması, etik ve pratik yönlerin dikkatlice ele alınmasını gerektirir. Psikiyatrik sosyal çalışmacılar, bireylerin kültürel değerlerini anlamak ve saygı göstermek için çaba göstermelidirler. Aynı zamanda, DDT'nin prensiplerinin kültürel normlarla nasıl uyumlu hale getirileceğini düşünmelidirler. Bu bağlamda, müdahale sürecinin bireyin kültürel geçmişine saygı duyan ve onu destekleyen bir şekilde tasarlanması önemlidir. Örneğin göçmen ve savaş travması yaşamış bir kadın için müdahale planı düzenlenirken onun kültürü ve inançları göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin bu bireyin kültüründe erkekler ve kadınların bir arada olması ve yakın temas kurulması doğru karşılanmayabilir. Bu durumda psikiyatrik sosyal çalışmacı DDT grup terapisi tasarlarken, erkekler ve kadınlar arasında mesafeye dikkate almalıdır.

DDT'NİN ARAŞTIRMA VE KANIT TABANI

Türkiye'de yürütülmüş DDT'nin etkililiğine dair araştırmalara rastlanmamıştır. Ancak dünya genelinde, psikiyatrik sosyal çalışmacılar dahil, çeşitli disiplinlere ait terapistler tarafından uygulanan ve etkililiği araştırılan çalışmalar mevcut olup, bu yaklaşımın işe yaramasına dair önemli miktarda kanıt çıktısı sağlamaktadır. DDT'nin etkinliğini destekleyen araştırmalar, mevcut bilgi tabanının eksiklikleri ve gelecekteki araştırma alanları, DDT'nin daha iyi anlaşılmasına ve geliştirilmesine katkı sağlamaktadır. Aşağıda bazı örnek araştırmalardan bahsedilmiştir.

Robinson vd. (2018) tarafından yürütülen araştırmada, sosyal çalışma dahil çeşitli disiplinler profesyonellerinden oluşan terapist grubu, DDT'yi sınır kişilik bozukluğu gösteren kişilere uygulamıştır. Araştırma sonuçlarına göre bireylerin sınır kişilik bozukluğu semptomlarında önemli derecede düşüş yaşanmış, yaşam kaliteleri iyileşmiş ve stresle baş etme becerilerinde yükselme saptanmıştır. DDT uygulamasına katılanlar arasında psikiyatrik hastanelerin kriz servisleri veya diğer hastanelerin acil servislerine müracaat sayısında önemli derecede düşüş yaşanmıştır. Sonuç olarak araştırmacılar DDT'nin multidisipliner bir terapist gurubunda uygulanmasının başarısına dair literatüre önemli kanıt sağlamışlar.

Heerebrand, Bray, Ulbrich, Roberts, and Edwards (2021) tarafından tamamlanan araştırmada, DDT sosyal çalışmacı da içeren bir grup terapist tarafından sınır kişilik bozukluğu teşhisi alan bireylere uygulanmıştır. Bu araştırmanın sonuçlarına göre sınır kişilik bozukluğu semptomlarında ve ayrıca depresyon ve stres seviyelerinde önemli derecede düşüş yaşanmıştır. Böylece araştırmacılar bu yaklaşımın uygulanmasını önermekteler.

Evsiz kadınların suç işleme oranını düşürmeyi amaçlayan bir pilot çalışmada, Nyamathi vd. (2018) DDT'yi evsiz ve suça eğilimli kadınlar üzerinde uygulamışlar. Uygulama sonunda, özellikle genç kadınların suç işleme oranında önemli düşüşler saptanmıştır. Bu sonuçlarla beraber, araştırmacılar DDT'nin evsiz kadınlarda ve onlarda suç oranı ve buna bağlı olarak tutuklanma oranını düşürmekte işe yarayabileceği kanaatine varmış, ancak bu konuda daha fazla araştırmayı önermişlerdir.

Son araştırma örneği olarak, Mehlum vd. (2014) yaptığı çalışmada DDT'nin kısa bir versiyonunun etkililiğini kendine zarar verme eylemleri olan ergenlerde araştırmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, kısa DDT katılımcıların kendine zarar verme ve intihar düşüncelerinin ve ayrıca depresyon semptomlarının azalmasına sebep olmuştur. Ayrıca kendini yaralama nedeniyle hastaneye başvuru sayısında önemli derecede azalma meydana gelmiştir. Bu araştırma sonuçlarına göre DDT'nin kısa formlarının da işe yarayabileceği ve böylece etkililiğin yansıra, zaman ve maliyet açısından da tasarruf sağlayarak uygulanabileceği sonucuna varmaktayız. Bu konu, DDT'yi daha çok kişiye

ve özellikle daha dezavantajlı gruplara ulaşabilir yapacaktır, çünkü çeşitli kurumlar kaynaklarının kısıtlı olması nedeniyle, daha az maliyetli ve aynı zamanda etkili uygulama yaklaşımlarını desteklemekteler. Böylece, kısa ve etkili yaklaşımlar bu kurumların ilgisini çekerek uygulanmasına dair kaynak sağlayabilir. Halbuki uzun ve zaman alıcı yaklaşımları maliyetlerinden dolayı dahil etmez ve böylece dezavantajlı popülasyonlar etkili terapilere erişimde zorlanırlar.

Mevcut Bilgi Tabanının Eksiklikleri ve Gelecekteki Araştırma Alanları

DDT konusunda çok fazla araştırma yürütülse de yine de mevcut literatürün bazı eksiklikleri vardır. Örneğin, DDT'nin farklı kültürel bağlamlarda nasıl etkili olduğu konusu daha fazla araştırmayı gerektirebilir. Aynı zamanda, DDT'nin uzun dönem etkileri ve bakım süreçleri üzerindeki etkileri daha fazla anlaşılmalıdır. Gelecekteki araştırma alanları, DDT'nin çeşitli rahatsızlıkların yanı sıra farklı popülasyonlar üzerindeki etkilerini daha ayrıntılı olarak incelemeyi içerebilir. Bunlara ek olarak, özellikle psikiyatrik sosyal hizmet bağlamında, DDT'nin kısa versiyonları da araştırılmalı ve çeşitli popülasyonlar üzerinde etkilerine bakılmalıdır.

Sosyal hizmet bağlamında dünya genelinde araştırmalar kısıtlı olup, özellikle Türkiye'de hiçbir araştırmaya rastlanmamıştır. Sosyal hizmet disiplini çerçevesinde bu araştırmaların yürütülmesi önerilmektedir. Bu konuda özellikle müdahaleli araştırmaları (deneysel ve yarı-deneysel gibi) yürütülmeli ve DDT'nin etkililiği araştırılmalı.

DDT UYGULAMASI VAKA ÖRNEKLERİ

Bu kısımda sosyal hizmet bağlamında üç ayrı vaka örneği özetle anlatılmaktadır.

1. Vaka: Yakın İlişki Şiddeti

Müracaatçı: Sude (kurgusal isim), 28 yaşında, aile içi şiddet mağduru bir kadın. Uzun yıllar (yedi yıl) boyunca eşi tarafından fiziksel ve duygusal şiddete maruz kalmış. Özsaygısı zedelenmiş, güvensizlik hissediyor ve travmatik deneyimlerle başa çıkmakta zorlanıyor.

Terapist: Elif (kurgusal isim), psikiyatrik sosyal çalışmacı ve DDT uzmanı. Sude'nin travmatik deneyimleriyle başa çıkmasını, özsaygısını güçlendirmesini ve duygusal dengeyi sağlamasını amaçlayarak DDT prensiplerini kullanarak terapi sunmayı hedefliyor.

Sude'nin Terapi Aşamaları:

- *Güven ve Destek Oluşturma:* Elif, Sude ile ilk oturumda güvenli bir ortam sağlamak ve terapötik ilişkisi (rapport) oluşturmak için özen gösterir. Sude'nin geçmişi ve şiddet deneyimleri hakkında konuşurken onun duygusal olarak rahatlamasını ve ifade etmesini destekler.

- *Güçlenme ve Özsaygının İnşası:* Elif, Sude'ye özsaygıyı güçlendirmek ve kendi değerini yeniden keşfetmesi doğrultuda çalışma yapar; Sude'nin güçlü yönlerini tanımlamasını ve travmatik deneyimlere rağmen ne kadar güçlü olduğunu fark etmesini sağlar.

- *Duygusal Denge ve Düzenleme Becerileri:* Elif, Sude'ye travmatik deneyimlerden kaynaklanan duygusal dalgalanmaları tanımlama ve düzenleme becerilerini öğretir. Duygusal farkındalık ve mindfulness pratiği ile Sude'nin duygusal tepkilerini daha sağlıklı bir şekilde yönetmesine yardımcı olur. Mindfulness duygu ve düşüncelerin yönetilmesinde güçlü bir araçtır ve bundan dolayı pek çok yaklaşım bu pratiği kendine entegre etmiştir.

- *Travma Sonrası Gelişme ve Kabul:* Elif, Sude'nin travmatik deneyimleriyle yüzleşmesine ve bu deneyimleri daha geniş bir perspektifte ele almasına yardımcı olur. Travma sonrası kabul süreçleri üzerine çalışılarak Sude'nin deneyimlerini anlamlandırmasına destek olur. Bu Sude'nin şiddeti kabullenmesi anlamına gelmez. Kabul, yaşanmış bir olayı tekrar tekrar kendisine hatırlatıp, "neden" veya "keşkeler" ile başlayan cümleler sormak yerine şimdi ne yapabilirim konusuna odaklanmaktır. Kabul süreci iyi ilerlerse belki şiddet failine dava açabilir, uzaklaştırma alabilir vs. Ancak kabul faktörü iyi olmazsa, Sude daha çok, "neden bu şiddeti ben yaşadım," keşke evlenmeseydim" veya "tüm kusur bende zaten" gibi cümleler ile boğuşur, diğer işlevsel eylemlerden (dava açmak gibi) uzak kalacak, hakkını arayamayacaktır. Bu nedenle Elif, Sude ile bu konuyu tartışır ve geçmişi kabul edip, şimdi neler yapılabilir konusuna odaklanmasını sağlar.

- *İlişki Becerileri ve Sosyal Destek:* Elif, Sude'nin sağlıklı ilişki becerilerini geliştirmesini ve sosyal destek ağlarını güçlendirmesini teşvik eder. Sağlıklı sınırlar oluşturma, iletişim becerilerini geliştirme ve güvende hissetme konularında çalışmalar yapılır. Bu doğrultuda örneğin rol oynamalar (roleplay) yapılır.

- *İlerleme Değerlendirmesi ve Geri Bildirim:* Elif, Sude ile terapi sürecinin ilerlemesini düzenli olarak değerlendirir. Sude'nin terapide öğrendiği becerileri günlük yaşamına nasıl entegre ettiğini ve hangi alanlarda ilerleme kaydettiğini tartışarak geri bildirim sağlar.

- *Terapinin Sonlandırılması ve Gelecekte Destek:* Sude, DDT ile becerilerini güçlendirip travmatik deneyimleriyle daha iyi başa çıkabildiğinde terapinin sonlandırılmasına karar verilir. Elif, Sude'ye gelecekteki zorluklarla başa çıkmak için kullanabileceği kaynaklar ve destek hakkında bilgi verir.

2. Vaka: Madde Bağımlılığı

Müracaatçı: Murat (kurgusal isim), uzun yıllardır madde bağımlılığı ve işsizlikle mücadele eden bir erkektir. Geçmişte yaşadığı travmatik olaylar nedeniyle madde (Eroin) bağımlılığına sürüklenmiş ve iş hayatında

istikrarsızlık yaşamış bir bireydir. Sosyal Çalışmacı Elif, Murat'ın DDT çerçevesindeki terapisine başlamadan önce onunla bir dizi bireysel görüşme gerçekleştirir. Bu görüşmelerde Murat'ın geçmişi, ailesi, duygusal durumu ve hedefleri hakkında daha fazla bilgi edinir.

Murat'ın DDT Terapi Aşamaları:

- *Bağımlılıkla Başa Çıkma:* Elif, Murat'ın da onayını aldıktan sonra, öncelikle bir bağımlılık rehabilitasyon merkezine kaydını yaptırır ve gereken tıbbi müdahalelerin almasını sağlar. Daha sonra, Murat'ın madde kullanımının tetikleyici durumlarını tanımlamasına ve bu durumlarla başa çıkma planları geliştirmesine yardımcı olur. Burada aşerme duyularını kontrol altına almasında özellikle mindfulness pratiğinden yardım alır. Bu aşamada acil durum kriz planları da oluşturulur. Örneğin acil duygu düzensizliği yaşadığı an neler yapmalı veya madde kullandığı taktirde nereye başvurmalı.

- *Temel Becerilerin Öğrenilmesi:* Terapinin başlangıcında Elif, Murat'a duygusal düzenleme becerileri gibi temel DDT becerilerini öğretir. Murat, duygularını ifade etmeyi, olumsuz düşünceleri sorgulamayı, mindfulness ile bunları kontrol altına almayı ve stresle başa çıkmayı öğrenir.

- *İş Bulma ve İstihdam Becerileri:* Murat'ın işsizlik durumunu ele alırken, Elif ona iş arama stratejileri ve iş mülakatları için hazırlık konularında rehberlik eder. Murat'ın yeteneklerini ve ilgi alanlarını vurgulayarak özgüvenini artırır.

- *İlişkilerde Beceri Geliştirme:* Murat'ın sosyal ilişkilerini güçlendirmesi için, DDT çerçevesindeki ilişki becerileri üzerine çalışılır. Empati kurma, sınırları belirleme ve sağlıklı iletişim kurma gibi konularda destek sağlanır.

- *İlerleme Değerlendirmesi ve Geri Bildirim:* Elif, Murat ile terapi sürecinin ilerlemesini düzenli olarak değerlendirir. Tıbbi süreç ve iş aramaya devam ettiğini, terapi sürecinde öğrendiği becerileri günlük yaşamına nasıl entegre ettiğini ve hangi alanlarda ilerleme kaydettiğini tartışarak geri bildirim sağlar.

- *Terapinin Sonlandırılması ve Gelecekte Destek:* Sude, DDT ile olumlu sonuçlar elde etmeye başlar. Duygusal düzenleme becerilerini geliştirerek öfke ve çaresizlik duygularını daha etkili bir şekilde yönetmeyi öğrenir. Madde bağımlılığıyla başa çıkma stratejileri sayesinde eski alışkanlıklarını azaltır ve kendine zarar verme dürtülerini kontrol altına alır. Aynı zamanda iş arama sürecinde elde ettiği becerilerle istihdam edilebilirliğini artırır. Elif, Murat'ın bu olumlu gelişimini desteklemeye devam eder ve ona topluma entegrasyon konusunda destek sağlamak için gereken kaynakları sunar.

3. Vaka: Göç

Danışan: Amina (kurgusal isim), 35 yaşında, savaş ve zorunlu göç nedeniyle ülkesini terk etmiş bir göçmen kadın. Yeni bir ülkede yaşamaya

başlamış, dil bariyerleri ve kültürel uyum süreci gibi zorluklarla karşılaşıyor. Bu durum duygusal dengeyi zedeliyor ve travmatik deneyimleri hala etkisini sürdürüyor.

Terapist: Ali (kurgusal isim), psikiyatrik sosyal çalışmacı ve DDT uzmanı. Amina'nın uyum sürecindeki zorluklarını, travmatik deneyimleri ve duygusal denge sorunlarını ele alarak DDT prensipleriyle terapi sunmayı hedefliyor.

Amina'nın Terapi Aşamaları:

- *Güven Oluşturma ve Kültürel Hassasiyet:* Ali, Amina ile tanışırken onun kültürel geçmişini ve göç deneyimini anlamak için özen gösterir. Amina'nın güvende hissetmesi ve terapi sürecine olumlu bir şekilde yaklaşması için kültürel hassasiyet gösterir.

- *Kültürel Uyum ve İhtiyaçların Tanımlanması:* Ali, Amina ile birlikte yeni ülkenin kültürel farklılıklarını ve uyum sürecinin getirdiği zorlukları keşfeder. Amina'nın öncelikli ihtiyaçlarını anlamak için detaylı bir şekilde görüşmeler yapar.

- *Duygusal Denge ve Düzenleme Becerileri:* Ali, Amina'ya DDT'nin temel düzenleme becerilerini öğretir. Duygusal farkındalık, duygusal düzenleme ve stres toleransı gibi becerileri kullanarak Amina'nın travmatik deneyimlerinin yol açtığı duygusal zorlukları yönetmesine yardımcı olur.

- *Travma Sonrası Gelişme ve Kendini Kabul Etme:* Ali, Amina'ya travmatik deneyimlerini daha geniş bir perspektifte ele almayı ve travma sonrası gelişme fırsatlarını değerlendirmeyi öğretir. Kendini kabul etme ve travmatik deneyimleriyle barış içinde olma üzerine çalışmalar yapılır. DDT'nin temel becerisi olarak mindfulness pratiği bu konuda Amina'ya yardımcı olur. Amina geçmişini kabul etmeyi öğrenir ve geçmişte takılıp kalmak yerine şimdiki zamana odaklanır, şimdi ve burada kendisini geliştirmek için neler yapabileceğini öğrenir.

- *İletişim ve Sosyal Destek:* Ali, Amina'ya sosyal destek ağlarını güçlendirmesi için iletişim becerilerini geliştirmesine yardımcı olur. Amina'nın yeni ülkede ilişkiler kurmasını ve destek ağlarını oluşturmasını destekler, kendi kültürü ve ayrıca yeni kültürle iletişim kurması için bazı etkinliklere katılmasını teşvik eder.

- *Günlük Hayata Entegrasyon ve İlerleme Değerlendirmesi:* Ali, Amina'nın öğrendiği becerileri günlük yaşamına nasıl entegre ettiğini değerlendirir. Amina'nın uyum sürecindeki ilerlemelerini ve zorlukları düzenli olarak değerlendirir.

- *Terapinin Sonlandırılması ve Gelecekteki Destek:* Amina, DDT becerilerini güçlendirdikten ve uyum sürecinde önemli adımlar attıktan sonra terapinin sonlandırılmasına karar verilir. Ali, Amina'ya gelecekteki zorluklarla

başa çıkmak için kullanabileceği kaynaklar ve destek hakkında bilgi verir.

SONUÇ

DDT psikiyatrik sosyal çalışma alanında, dünya genelinde önemli bir rol oynayarak bireylerin duygusal düzenleme, yaşam becerileri ve ilişkilerini geliştirmelerine yardımcı olabilir. DDT'nin psikiyatrik sosyal çalışma pratiğine sağladığı katkılar özetlenerek, gelecekteki kullanımının önemi ve potansiyel etkileri ele alınabilir.

DDT, psikiyatrik sosyal çalışma pratiğinde, bireylere duygusal düzenleme becerileri kazandırma, sağlıklı ilişkiler kurma ve yaşam becerilerini geliştirme gibi önemli katkılar sağlar. Özellikle, sınır kişilik bozukluğu gibi duygusal düzenleme zorlukları olan bireylerin tedavisinde etkili bir araç olarak kullanılmaktadır. Aynı zamanda, grup terapisi formatında da bireylere destek sunarak topluluk içindeki ilişkilerini güçlendirmelerine yardımcı olabilir.

DDT'nin psikiyatrik sosyal çalışma alanında gelecekteki kullanımı, daha geniş bir yelpazede bireylere ve popülasyonlara ulaşma potansiyeline sahiptir. Özellikle, farklı kültürel bağlamlarda uygulama ve farklı rahatsızlıkların tedavisinde etkililiğinin daha fazla araştırılması önemlidir. Sonuç olarak, DDT'nin psikiyatrik sosyal çalışma pratiğine entegrasyonu, bireylerin daha iyi yaşamlarına kavuşmalarını sağlamanın yanı sıra toplumun genel refahını artırma potansiyeline sahiptir. Türkiye'de sosyal çalışma disiplini bu yeni, etkili ve aynı zamanda nispeten kısa ve maliyeti uygun uygulamaları benimseyerek kendi itibarını yükseltecektir. Bu bağlamda sosyal çalışma eğitimleri içeriliğinde DDT'nin yerleştirilmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Bogo, M. (2015). Field Education for Clinical Social Work Practice: Best Practices and Contemporary Challenges. *Clinical Social Work Journal, 43*(3), 317-324. doi:10.1007/s10615-015-0526-5

Bohus, M., Kleindienst, N., Hahn, C., Müller-Engelmann, M., Ludäscher, P., Steil, R., . . . Priebe, K. (2020). Dialectical Behavior Therapy for Posttraumatic Stress Disorder (DBT-PTSD) Compared With Cognitive Processing Therapy (CPT) in Complex Presentations of PTSD in Women Survivors of Childhood Abuse: A Randomized Clinical Trial. *JAMA Psychiatry, 77*(12), 1235-1245. doi:10.1001/jamapsychiatry.2020.2148

Chapman, A. L. (2006). Dialectical behavior therapy: current indications and unique elements. *Psychiatry (Edgmont), 3*(9), 62-68.

Ciesinski, N. K., Sorgi-Wilson, K. M., Cheung, J. C., Chen, E. Y., & McCloskey, M. S. (2022). The effect of dialectical behavior therapy on anger and aggressive behavior: A systematic review with meta-analysis. *Behaviour Research and Therapy, 154*, 104122. doi: 10.1016/j.brat.2022.104122

Cooper, B., & Parsons, J. (2009). Dialectical Behaviour Therapy: A social work intervention? *Aotearoa New Zealand Social Work, 21*(4), 83-93. doi:10.11157/anzswj-vol21iss4id264

Cooper, M. G., & Lesser, J. G. (2008). *Clinical social work practice: An integrated approach*: Pearson New York, NY.

Dimeff, L., & Linehan, M. M. (2001). Dialectical behavior therapy in a nutshell. *The California Psychologist, 34*(3), 10-13.

Görg, N., Priebe, K., Böhnke, J. R., Steil, R., Dyer, A. S., & Kleindienst, N. (2017). Trauma-related emotions and radical acceptance in dialectical behavior therapy for posttraumatic stress disorder after childhood sexual abuse. *Borderline Personality Disorder and Emotion Dysregulation, 4*(1), 15. doi:10.1186/s40479-017-0065-5

Haft, S. L., O'Grady, S. M., Shaller, E. A. L., & Liu, N. H. (2022). Cultural adaptations of dialectical behavior therapy: A systematic review. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 90*(10), 787-801. doi:10.1037/ccp0000730

Heerebrand, S. L., Bray, J., Ulbrich, C., Roberts, R. M., & Edwards, S. (2021). Effectiveness of dialectical behavior therapy skills training group for adults with borderline personality disorder. *Journal of Clinical Psychology, 77*(7), 1573-1590. doi:10.1002/jclp.23134

Kabat-Zinn, J. (1982). An outpatient program in behavioral medicine for chronic pain patients based on the practice of mindfulness meditation: Theoretical considerations and preliminary results. *General Hospital Psychiatry, 4*(1), 33-47. doi:10.1016/0163-8343(82)90026-3

Khodabakhshi-Koolaee, A., Falsafinejad, M. R., Zoljalali, T., & Ghazizadeh, C. Dialectical Behavior Therapy: Effect on Emotion Regulation and Death Anxiety in Older Female Adults. *OMEGA - Journal of Death and Dying, 0*(0),

00302228211065960. doi:10.1177/00302228211065960

Kothgassner, O. D., Goreis, A., Robinson, K., Huscsava, M. M., Schmahl, C., & Plener, P. L. (2021). Efficacy of dialectical behavior therapy for adolescent self-harm and suicidal ideation: a systematic review and meta-analysis. *Psychological Medicine, 51*(7), 1057-1067. doi:10.1017/S0033291721001355

Lew, M., Matta, C., Tripp-Tebo, C., & Watts, D. (2006). Dialectical behavior therapy (DBT) for individuals with intellectual disabilities: A program description. *Mental Health Aspects of Developmental Disabilities, 9*(1), 1.

Linehan, M. M. (1993). *Cognitive-behavioral treatment of borderline personality disorder*. New York, NY, US: Guilford Press.

Linehan, M. M. (2014). *DBT? Skills training manual*: Guilford Publications.

Linehan, M. M., Armstrong, H. E., Suarez, A., Allmon, D., & Heard, H. L. (1991). Cognitive-Behavioral Treatment of Chronically Parasuicidal Borderline Patients. *Archives of General Psychiatry, 48*(12), 1060-1064. doi:10.1001/archpsyc.1991.01810360024003

Linehan, M. M., Dimeff, L. A., Reynolds, S. K., Comtois, K. A., Welch, S. S., Heagerty, P., & Kivlahan, D. R. (2002). Dialectical behavior therapy versus comprehensive validation therapy plus 12-step for the treatment of opioid dependent women meeting criteria for borderline personality disorder. *Drug and Alcohol Dependence, 67*(1), 13-26. doi:10.1016/S0376-8716(02)00011-X

McKimmy, C., Vanderkruik, R., Carol, E., Shedro, M., Zigarelli, J., Aranda, E., . . . Dimidjian, S. (2023). Culturally Adapted Dialectical Behavior Therapy Skills Training for Latinx Caregivers. *Cognitive and Behavioral Practice*. doi:10.1016/j.cbpra.2023.02.003

Mehlum, L., Tørmoen, A. J., Ramberg, M., Haga, E., Diep, L. M., Laberg, S., . . . Grøholt, B. (2014). Dialectical Behavior Therapy for Adolescents With Repeated Suicidal and Self-harming Behavior: A Randomized Trial. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 53*(10), 1082-1091. doi:10.1016/j.jaac.2014.07.003

Nyamathi, A., Shin, S. S., Smeltzer, J., Salem, B., Yadav, K., Krogh, D., & Ekstrand, M. (2018). Effectiveness of Dialectical Behavioral Therapy on Reduction of Recidivism Among Recently Incarcerated Homeless Women: A Pilot Study. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology, 62*(15), 4796-4813. doi:10.1177/0306624x18785516

Poon, J., Galione, J. N., Grocott, L. R., Horowitz, K. J., Kudinova, A. Y., & Kim, K. L. (2022). Dialectical behavior therapy for adolescents (DBT-A): Outcomes among sexual minorities at high risk for suicide. *Suicide and Life-Threatening Behavior, 52*(3), 383-391. doi:10.1111/sltb.12828

Reilly, E. E., Orloff, N. C., Luo, T., Berner, L. A., Brown, T. A., Claudat, K., . . . Anderson, L. K. (2020). Dialectical behavioral therapy for the treatment of adolescent eating disorders: a review of existing work and proposed future directions. *Eating Disorders, 28*(2), 122-141. doi:10.1080/10640266.2020.1743098

Robinson, S., Lang, J. E., Hernandez, A. M., Holz, T., Cameron, M., & Brannon, B. (2018). Outcomes of dialectical behavior therapy administered by an interdisciplinary team. *Archives of Psychiatric Nursing, 32*(4), 512-516. doi:10.1016/j.apnu.2018.02.009

Santamarina-Perez, P., Mendez, I., Singh, M. K., Berk, M., Picado, M., Font, E., . . . Romero, S. (2020). Adapted Dialectical Behavior Therapy for Adolescents with a High Risk of Suicide in a Community Clinic: A Pragmatic Randomized Controlled Trial. *Suicide and Life-Threatening Behavior, 50*(3), 652-667. doi:10.1111/sltb.12612

Bölüm 5

POZİTİF PSİKOLOJİ VE ÖRGÜTSEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK

Eray AYDIN[1]

1 Dr. Eray AYDIN / Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı ORCID ID: 0000-0002-4303-2606

GİRİŞ

Pozitif psikoloji, insan davranışının ve refahının olumlu yönlerinin incelenmesine odaklanan bir psikoloji dalıdır. Postmodern dönem sonrasında psikolojinin geleneksel olarak akıl hastalıklarının teşhis ve tedavisine odaklanmasına bir yanıt olarak ortaya çıkan pozitif psikoloji, yalnızca zihinsel bozukluklara ve insan yaşamının olumsuz yönlerine odaklanmak yerine, mutluluk, esenlik, bireysel dayanıklılık ve bireysel yetenekler gibi insan deneyiminin olumlu yönlerini anlamayı ve teşvik etmeyi amaçlayan psikolojinin alt dalı olarak ortaya çıkmıştır. 1950 öncesi dönemde psikoloji daha çok olumsuz davranışlar ve hastalıklar üzerine yoğunlaşmakta, mutlu bireylerin olumlu gelişimleri göz ardı edilmekteydi. Dolayısıyla bireylerin mevcut beceri ve yetenekleri doğrultusunda hayatını daha iyi bir noktaya getirebilmesine yönelik çalışmalar son dönemde yürütülmeye başlandı. Pozitif psikolojinin amacı bireyin özel hayatına ve çalışma hayatına daha çok bağlanması ve aidiyet duymasına katkı sağlamaktır. Genel olarak pozitif davranışlar, olumlu duygular, refah düzeyi, olgunluk ve erdem seviyesi, bireysel dayanıklılık, kişisel gelişim ve olumlu ilişkiler pozitif psikoloji kapsamına girmektedir. Pozitif psikolojinin tedavi, eğitim, iş ve kişisel gelişim gibi çeşitli alanlarda pratik uygulamaları bulunmaktadır. Pozitif psikoloji bireylerin daha anlamlı, tatmin edici ve mutlu yaşamlar sürmesine yönelik stratejiler ve araçlar sunarken aynı zamanda başkalarının ve bir bütün olarak toplumun refahına da katkıda bulunur.

Yapılan birçok araştırma ve çalışma pozitif davranışlar sergileyen ve örgütsel bağlılık duygusu yüksek düzeyde olan çalışanların, örgütsel sürdürülebilirliğe katkı sağladığını göstermektedir. Örgütsel sürdürülebilirlik, örgütün amaç ve hedefleri doğrultusunda faaliyet göstererek uzun süre yaşamını devam ettirmesidir. Örgütsel sürdürülebilirlik, bir örgütün kendi ihtiyaç ve hedeflerini karşılama yeteneğinden ödün vermeden insanların mevcut ihtiyaç ve hedeflerini karşılayabilme yeteneğini ifade etmektedir. Örgütsel sürdürülebilirlik ekonomik, çevresel ve sosyal boyutlarıyla ele alınmalıdır. Pozitif psikoloji kurumsal sürdürülebilirliğe önemli düzeyde katkı sağlamaktadır. Pozitif psikoloji, yüksek refah düzeyine sahip çalışanları teşvik ettiği gibi bireysel ve örgütsel dayanıklılığı da teşvik etmektedir. Pozitif psikoloji, olumlu örgüt iklimi oluşturarak çalışanların bağlılık düzeyini artırmakta ve iş tatmini sağlamaktadır. Bu yüzden örgütsel sürdürülebilirlik ve pozitif psikoloji, hem çalışanların hem de bir bütün olarak örgütün başarısı ve refahı üzerinde önemli bir etkiye sahip olabilecek birbiriyle ilişkili farklı disiplinler olarak tanımlanabilir.

Kitabın bu bölümünde örgütsel sürdürülebilirlik ve pozitif psikoloji arasındaki ilişki ve pozitif psikolojinin tarihi, literatüre sağlamış olduğu katkılar ve pozitif psikoloji ile uzun dönemde örgütlerin elde edilebileceği sonuçlar ele alınmıştır. Ayrıca pozitif psikoloji ve örgütsel sürdürülebilirlik alanında yapılan çalışmalar neticesinde öneriler oluşturulmuştur.

1. POZİTİF PSİKOLOJİ

Martin E. P. Seligman tarafından bilime kazandırıldığı düşünülen pozitif psikoloji, insanların yalnızca sorunların üstesinden gelmek ve iyileşmek amacıyla değil aynı zamanda daha iyi olabilmek ve kendini keşfedebilmeleri amacıyla ortaya çıkan bir bilim dalıdır (Seligman, 2002, s. 3). Pozitif psikolojinin amacı, psikolojide yalnızca dünyadaki kötü şeyleri onarmakla meşgul olmaktan ziyade bir değişimi veya dönüşümü katalize etmektir. Pozitif psikoloji ile hayattaki iyi şeyleri inşa ederek, başarıyı teşvik ederek veya insanları yönlendirerek refah düzeyini artırmak ve daha iyi bir yaşam sunabilmek mümkündür. Pozitif psikoloji, genel olarak güçlü yönler, erdemler, mükemmellik, kişisel gelişim, bireysel dayanıklılık ve optimal işleyiş konularında araştırma, uygulama ve bilimi teşvik etmek ve organize etmek için kullanılan bir çatı terim olarak görülmektedir (Donaldson & La, 2010). Çünkü güçlü yönlere, çözümlere ve hayatı yaşanmaya değer kılan noktalara odaklanmak bireylerin hem motivasyonu için hem de iş barışı için oldukça önemlidir. Sosyal bilimlere yönelik son dönemde ortaya çıkan bu yeni psikoloji bilim dalı, geleneksel sorun odaklı psikolojinin alternatifi olarak değerlendirilmektedir. Pozitif psikoloji aslında sorun odaklı gelişen psikoloji bilimini tamamlayıcı nitelikte bir yaklaşımdır.

Pozitif psikoloji, bireyin hayatı kısır döngüye girdiğinde veya anlamsız olmaya başladığı zaman ortaya çıkan patolojileri ortadan kaldırmak ve yaşam kalitesini iyileştirmek amacıyla kurumlar tarafından tercih edilmektedir (Seligman & Csikszentmihalyi, 2000). Hayatı daha anlamlı hale getirebilmek ve iş yaşam dengesini sağlamak bireyler için oldukça önemlidir. Bunu gerçekleştirirken de daha iyi iş ve yaşam koşullarını talep etmek her bireyin hakkıdır. Nitekim daha fazla çaba gösteren, özgüveni yüksek ve çalışma arzusu olan bireylerin bazı ödüllerle desteklenmesi, terfi ettirilmesi ve etkin bir performans sistemi ile bunun tüm çalışanlara uygulanması kurumsal yönetim için de gereklidir. Örgütlerde pozitif psikoloji hareketini karakterize eden unsurlar ise şükran duyma, minnettarlık, olumlu sosyal davranış ve katılım dahil olmak üzere çeşitli olumlu insan deneyimleridir. Pozitif psikolojik yaklaşım, çalışanlara olumlu işyeri iklimi sağladığı gibi dayanıklılık düzeylerini de artırmaktadır (Bhandarkar & Jadhav, 2022).

Pozitif psikoloji, çalışanların, örgütlerin ve diğer organizasyonların mevcut beceri ve yeteneklerini geliştirmek, hem bireylerin hem de öğütlerin olumlu ve güçlü yönlerini desteklemek ve geliştirmek amacıyla ortaya çıkan bir yaklaşımdır. Keyifli yaşam sürebilmek, yaşamı daha anlamlı hale getirebilmek ve dolayısıyla refah düzeyini yükseltmek olumlu yaklaşımlarla mümkün olabilecektir. Pozitif psikolojinin kurucusu Seligman'a göre hayatın anlamlı ve yaşanılabilir olması için çalışanların keyifli yaşamın nasıl sürdürülebileceği ve anlamlı yaşayabilmenin koşullarının neler olduğunu anlaması gerekir (Seligman & Csikszentmihalyi, 2000). Bu da

pozitif psikoloji ile mümkündür. Peterson (2008) ise hayatı daha anlamlı hale getiren unsurların neler olduğuna yönelik yapılan çalışmaları pozitif psikoloji ile ilişkilendirmiştir (Peterson, 2008). Olumsuz durumlara karşı olumlu gelişmeleri göstermek, kötü nitelendirilebilecek vakaların onarılması gibi iyi şeyleri de inşa edebilmek, patolojik vakaları iyileştirmek gibi normal insanların hayatlarını daha anlamlı hale getirmek buna örnek olarak gösterilebilir.

Pozitif psikoloji, psikolojinin insanların deneyimlediği gerçek sorunları göz ardı etmesi gerektiğini ifade etmez. Psikolojinin bireylerin sorunlarının üstesinden gelmesi dışında normal bireyler içinde çözümler üretebilmesini ifade etmektedir. Pozitif psikolojinin asıl amacı, yıllardır egemen olan problem odaklı psikolojiyi tamamlamak ve genişletmektir. Pozitif psikolojiyi destekleyen birçok unsur bulunmaktadır. Birincisi, hayatta kötü ve olumsuz olan şeyler kadar iyi şeylerin de var olması diğeri ise bireylerin hayatında iyi olan şeyler yalnızca sorunlu olanın yokluğun ötürü değildir. Depresyona girmemek ile sabahları yataktan heyecanla çıkmak ve önümüzdeki güne hazırlanmak arasındaki fark buna örnek olarak gösterilebilir.

Pozitif psikolojik yaklaşıma göre;

✓ İnsanların birçoğu mutludur.

✓ Mutluluk hayattaki iyi şeyler için önemli bir etmendir. Hayattan memnun olan insanların sonunda mutlu olabilmek için daha fazla nedenleri olur çünkü mutluluk normal hayatta veya çalışma hayatında arzu edilen sonuçlara, sosyal ilişkilerin tatmin edilmesine ve hatta sağlıklı ve uzun bir yaşama yol açar.

✓ Çoğu insan dayanıklıdır. Bireysel dayanıklılığa sahip bireyler sorunların çözümüne odaklanır.

✓ Mutluluk, bireylerin hayal kırıklıkları ve maruz kaldıkları aksiliklerin etkilerine karşı tampon görevi görür.

✓ İnsanlar hayatlarını daha anlamlı hale getirebilmek için diğer insanlara olan ihtiyacın farkına varırlar.

✓ Manevi duygular ve dini inanışlar dünyaya olan bağlılığı artırabilir.

Hayatı daha iyi yaşayabilmek bireylere öğretilebilir (Peterson, 2008).

Nitekim bireylerin olaylara olumlu açılardan yaklaşması, sorunların üstesinden gelebilmek için çözüm odaklı düşünmesi, varoluş nedeninin farkına varması, beceri ve yeteneklerinin farkına vararak hayatını daha iyi noktaya taşıyabilmesi mümkündür. Pozitif psikoloji örgütsel sürdürülebilirlik açısından, örgütsel bağlılık, bireysel dayanıklılık, kişisel iyi-oluş ve pozitif psikolojik sermaye gibi konulara odaklanır.

1.1. **Örgütsel Bağlılık**

Örgütsel bağlılık, çalışanların işlerine ve organizasyonlarına duygusal, psikolojik ve davranışsal bağlılıklarını ve katılımlarını ifade eder (Meyer & Allen, 1991). Örgütsel bağlılık düzeyi yüksek çalışanlar, işleriyle güçlü bir bağ hisseden, işlerinde bir amaç duygusuna sahip olan ve şirketlerin amaç ve hedeflerine ulaşmasına yardımcı olmak için ellerinden gelen çabayı göstermeye motive olan bireylerdir. Örgütsel psikolojide çalışan bağlılığı, örgütlerin etkinliğine sağlamış olduğu katkı ve personel motivasyonu nedeniyle önemli bir faktördür (Macey & Schneider, 2008). Örgütsel katılım ise çalışanların belirli bir faaliyete veya çabaya duygusal, psikolojik ve davranışsal olarak atılımını ifade etmektedir. Çalışanlar için önem arz eden belirli bir şeye bağlılık, ilgi ve duygu çalışanların örgütsel hissiyatını göstermektedir. Örgütsel bağlılık, iş, hobiler, ilişkiler ve kişisel gelişim dahil olmak üzere yaşamın çeşitli yönlerinde kendini gösterebilir.

Çalışanların örgütsel bağlılık düzeylerinin yüksek oluşu örgütsel sürdürülebilirlik için önemli olduğu gibi çalışanların iş motivasyonu için de önemli bir etkendir. Çalışan katılımının sonuçlarına yönelik üç yaklaşım mevcuttur. Birincisi, meslektaşların ve yöneticilerin desteği ve takdirinin kazanılması, performans geri bildirimi sonucunda öğrenme ve gelişim fırsatları sağlanması ve beceri ve yeteneklerin kullanımı gibi bir dizi motive edici kaynak olarak algılanır (Bakker & Schaufelı, 2008).

Örgütsel bağlılık, çalışanların işlerine ne kadar bağlı ve ilgili olduklarını gösteren oldukça önemli bir kavramdır. İşine ve örgütüne bağlı çalışanların daha hevesli, daha istekli ve iş motivasyonu daha yüksek çalışanlar oldukları yapılan çalışmalarda görülmektedir. Bunun dışında, çalışan katılımı aynı zamanda bireyin topluluk faaliyetlerine, sosyal sorumluluk çalışmalarına ve gönüllük esaslı faaliyetlere katılımını da ifade etmektedir.

Bireyler çalışma hayatı boyunca önemli kazanımlar elde etme fırsatına sahip olabilirler. Örgütsel katılım eğitim ve kişisel gelişime katkı sağlayarak, öğrenme sürecine aktif katılımı, yeni bilgi veya beceriler elde edinilmesine de imkan sunar. Ancak örgütsel katılım düzeyi kişiden kişiye değişiklik gösterebildiği gibi zaman içerisinde aynı çalışanda zamanla değişiklik de gösterebilir. Motivasyon, iş tatmini, bağlılık düzeyi, değerler ve dış çevre gibi faktörler, çalışanların katılım derecesini etkileyebilir. Kişisel katılımı geliştirmek ve desteklemek çoğu zaman daha büyük bir tatmin duygusu oluşturduğu gibi mutluluk ve başarı hissine de yol açabilmektedir.

1.2. **Bireysel Dayanıklılık**

Bireysel dayanıklılık, pozitif psikoloji için de önemli ve gerekli olan bir çalışan özelliğidir. Bireylerin sorunların üstesinden gelme yeteneği, direnme gücü ve çevresinde yaşanan olayları analiz ederek çözüm üretebilme yeteneği

hem bireye hem de örgüte katkı sağlayan önemli kişisel özellikleridir. Bireyler olaylar ve durumlar karşısında gösterdiği tepki bireyden bireye farklılık göstermektedir. Nitekim biyolojik ve fizyolojik olarak her bireyin farklı genler taşıdığı da bilinmektedir. Dayanıklılık kavramı, bireyin sahip olduğu nitelikler, zorluklar karşısında uyum gösterme yeteneği ve geçirilen zorlu süreçler sonrasında toparlanma ve olumlu değişiklikler gösterebilme yeteneği olarak tanımlanır (Britt, Shen , Sinclair , Grossman, & Klieger, 2016).

Bireysel dayanıklılık, bireyin stres ve olumsuzluklar karşısında etkili bir şekilde çalışmaya devam etme kapasitesidir. Bireysel dayanıklılık, doğuştan gelen bir kişilik özelliği olmadığından sonradan güçlendirilebilen bir niteliktir. Beceri ve yeteneklerin geliştirilmesi, baskı ve stres altında çalışabilme ve değişim karşısında uyum sağlayabilme gibi yeteneklerin geliştirilmesi buna örnek olarak gösterilebilir (Luthans & Youssef, 2004). Dayanıklı bireylerin bir diğer önemli özelliği ise duygularını yönetebilme gücüne sahip olmalarıdır. Stres, kaygı ve üzüntü gibi olumsuz duyguları sağlıklı yollarla analiz ederek bunlarla başa çıkabilirler. Bu durumda bireylerin zor zamanlarda duygusal dengeyi korumalarına yardımcı olabilmektedir.

Bireysel dayanıklılık gösteren bireylerde iyimserlik, olumlu bakış açısı, mücadele, esnek veya yüksek uyum düzeyi gibi özellikler görülebilir. Problem çözme becerileri yüksek olduğu gibi zorlukların üstesinden gelebilme yetenekleri de güçlüdür. Bireysel dayanıklılık gücü, genetik unsurlar, yetiştirilme tarzı, eğitim ve yaşam deneyimleri gibi faktörlerden etkilenmektedir.

1.3. **Bireysel İyi Oluş (Kişisel Refah)**

Pozitif psikoloji için önemli bir diğer faktör refah düzeyi veya iyilik halidir. Çalışanların refahının yükselmesi, motivasyon kazanmaları ve iş tatmini sağlayabilmeleri amacıyla çalıştıkları örgütler tarafından önemli programlar düzenlenmektedir. Çalışanların fiziksel, zihinsel ve duygusal sağlığını korumak ve genel refahını geliştirmek amacıyla yapılan bu girişimler pozitif psikolojiyi de desteklemektedir. Bu programlar, bireylerin olumlu yaşam tarzı değişiklikleri yapmalarını, stresi azaltmalarını, sağlık sonuçlarını iyileştirmelerini ve yaşam kalitelerini artırmalarını desteklemek için tasarlanabilir.

Pozitif psikoloji, insanların uzun vadede nasıl daha iyi şeyler yapabileceği, neler yaparak daha mutlu olabileceği ve nasıl gelişebileceğiyle ilgilenmektedir. Bireysel iyi-oluş veya kişisel refah düzeyi de bunu anlayabilmenin yoludur. Çünkü farklı kişisel özelliklere sahip bireylerin değer yargıları, yaşama biçimleri ve olaylara bakış açıları da farklılık gösterir. Dolayısıyla iyi oluş yöntemleri ve düzeyleri bireyden bireye farklılık göstermektedir. Bireysel iyi oluş çalışmalarıyla ünlü Diener (2000)'e göre bireysel iyi oluş, "kişilerin yaşamlarına ilişkin bilişsel ve duygusal değerlendirmeleridir (Dienner, 2000).

Veenhoven (1997)'e göre ise bireysel iyi oluş yaşamın kişiye ne kadar iyi hissettirdiği, kişinin beklentilerini ne kadar iyi karşıladığı ve ne kadar arzu edilir olduğunun göstergesidir (Veenhoven, 1997).

Bireylerin refah düzeyinin yükselmesi ve olumsuz sayılabilecek durumların azalması bireyin iyi hissedebilmesi, iş yaşam dengesi ve memnuniyet düzeyi için önemlidir. Bunu bilişsel ve duygusal olarak değerlendirmek gerekirse yaşama yönelik genel memnuniyet düzeyimiz, aile ve iş ile ilgili olumlu değerlendirmeler bilişsel, genel iyi olma hali, olumlu duyguların yoğunluğu ve olumsuz duyguların yokluğu veya eksikliği ise duygusal iyilik durumu olarak değerlendirilebilir (Kashdan, 2004).

Bireysel iyi olma halinin önemli göstergelerinden biri yaşam memnuniyetidir. Çalışanların yaşam kalitesini değerlendirmesi, bu değerlendirme sonucunda iş ve yaşamı hakkında yapmış olduğu çıkarımlar iyilik durumuyla ilgili gösterge niteliğindedir. Sonuç olarak bireyin psikolojik olarak hayattan duymuş olduğu memnuniyet durumu, iş ve yaşam dengesi, çalışma hayatındaki tatmin durumu bireysel iyi olma hali için önemli unsurlar olarak nitelendirilebilir. Bireylerin iyi olma durumunu ölçmek için birçok test ve değerlendirme ölçeği kullanılabilmektedir.

1.4. **Pozitif Psikolojik Sermaye**

Pozitif psikolojik sermaye (PPS), bireylerin genel refahlarını ve performanslarını iyileştirmek için geliştirebilecekleri olumlu niteliklere ve psikolojik kaynaklara odaklanan, psikoloji ve örgütsel davranış alanında yer alan bir disiplindir (Luthans & Youssef, 2004). Çalışanların kendilerini nasıl algıladıkları ve tanımladıkları sorusuna cevap aranırken ölçülmesi gereken özellikler, pozitif psikolojik sermayenin temel bileşenlerini oluşturur (Akçay, 2011). PPS bireylerin dayanıklılığını, iş ve yaşam motivasyonunu ve genel psikolojik refah düzeyini yükseltmede önemli bir unsur olarak görülmektedir. PPS, dört ana bileşenden oluşmaktadır. Çalışanların hedef ve amaçlarına ulaşmaya olan inançlarını temsil eden *umut*, görev ve sorumlulukları mevcut beceri ve yetenekleriyle tamamlayan *öz yeterlilik*, zor ve sıkıntılı dönemlerin ve süreçlerin üstesinden gelme yeteneği olarak *dayanıklılık* ve son olarak geleceğe yönelik olumlu beklentileri temsil eden *iyimserlik* bu dört bileşeni oluşturmaktadır (Luthans & Youssef, 2007).

Şekil 1: Pozitif Psikolojik Sermayenin Bileşenleri

Kaynak: Luthans, F., & Youssef, C. M. (2007). Emerging positive organizational behavior. Journal of management, 33(3), 321-349. isimli eserden uyarlanmıştır.

Yapılan çalışmalarda PPS'nin hem çalışanlar için hem de örgütler için birçok alanda faydalı olduğu düşünülmektedir. Bireyler ve kuruluşlar bu olumlu nitelikleri geliştirdiğinde, çalışan bağlılığının artmasına, daha iyi iş performansına ve genel refahın artmasına yol açabilir. Ek olarak PPS, eğitim ve müdahaleler yoluyla geliştirilebilir ve iyileştirilebilir; bu da onu kişisel ve kurumsal gelişim için değerli bir kavram haline getirir.

Çalışanların iş yerine bağlılık düzeylerinin arttırılması, iş motivasyonlarının sağlanması ve işletme performansının artırılarak rekabet avantajı sağlanmasına yönelik katkısı nedeniyle PPS son derece önemlidir (Akçay, 2011). Çünkü çalışanların bilgi ve teknolojinin kullanıcısı, sahibi ve yayıcısı olarak en değerli sermaye olduğu bilinmektedir. Çalışanların pozitif psikolojik sermaye düzeylerinin belirlenmesi, düşük veya yeterli olmayan personele yönelik olarak iyileştirme veya motive sağlayıcı çalışmaların yürütülmesi örgütlerin etkin çalışması için gereklidir.

Pozitif psikoloji, umut, mutluluk, memnuniyet gibi pozitif kişisel davranışlar ile çalışanların pozitif özelliklerinin incelenmesini ifade etmektedir. Dolayısıyla güçlü insan kaynağına sahip örgütlerin pozitif psikolojik sermayeye sahip olduğu söylenebilir (Seligman & Csikszentmihalyi, 2000). Pozitif örgütsel davranış kişilerin güçlü yönlerine ve psikolojik kapasitelerine odaklanan pozitif psikolojinin alt bileşeni niteliğindedir. Örgütsel davranış alanında yürütülen çalışmalar PPS'nin ve bileşenlerinin işletme performansı, çalışanların iş tatmini ve örgütsel bağlılık düzeylerine pozitif yönde etkisi olduğunu ortaya koymuştur (Yazar & Özutku, 2019; Akçay, 2011; Uygungil & İşçan, 2018).

2. ÖRGÜTSEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK

Örgütsel sürdürülebilirlik, bir örgütün gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılarken kendi yeteneğinden ödün vermeden, mevcut ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde faaliyet gösterme ve gelişme yeteneğini ifade etmektedir. Bu süreç, uzun dönemli başarı odağında ekonomik, çevresel ve sosyal hususları dengelemeyi amaçlayan çok çeşitli uygulamaları, farklı stratejileri ve ilkeleri kapsamaktadır. Örgütsel sürdürülebilirlik, gelir ve kar elde etme vizyonunun çok ötesinde bir varoluş, misyon ve hedefler bütünüdür. Büyüme, karlılık, sosyal sorumluluk ve toplumsal fayda örgütlerin sürdürülebilirliği için önemli gerekçelerdir.

Örgütlerin uzun süre hayatta kalabilmeleri için güçlü örgüt yapısına(örgütsel dayanıklılık), pozitif örgüt kültürüne, sosyal uyuma, paydaş katılımına ve teknoloji kullanımına ihtiyacı bulunmaktadır.

2.1. Örgütsel Dayanıklılık

Örgütsel dayanıklılık kavram olarak beklenmedik ve hızlı gelişen değişimler karşısında örgütlerin dinamik bir duruş sergileme yeteneğidir (Aydın, 2021). Örgütsel dayanıklılık, bir örgütün temel fonksiyonlarını yürütürken ve stratejik hedeflerini korurken, zor süreçlere yanıt verebilme, sorunların üstesinden gelebilme ve değişikliklere uyum sağlama yeteneğini ifade eder. Örgütlerin karşılaşabileceği zor dönemler, doğal afetler, ekonomik krizler, siber güvenlik tehditleri, salgın hastalıklar veya diğer beklenmedik krizler gibi çeşitli biçimlerde ortaya çıkabilir ve dayanıklılık düzeyi düşük olan örgütleri tahrip edebilir. Örgütsel dayanıklılık, uzun dönemli sürdürülebilirlik ve örgütsel hedefleri başarma noktasında son derece önemlidir. Nitekim güçlü örgütsel yapıya sahip organizasyonların hayatta kalma süreleri nispeten daha yüksek olacaktır.

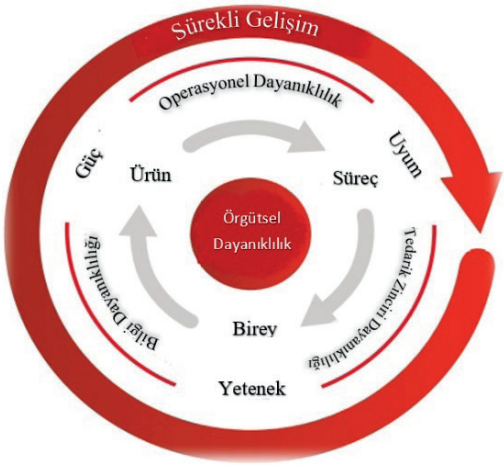

Şekil 1: Örgütsel Dayanıklılık Akış Şeması

Kaynak: BSİ "Organizational Resilience Report"dan Türkçe'ye uyarlanmıştır (Aydın, 2021).

Örgütsel dayanıklılığın bilişsel, davranışsal ve bağlamsal olmak üzere üç temel bileşeni bulunmaktadır (Lengnick-Hall, Beck, & Lengnick-Hall, 2011). Bilişsel dayanıklılık örgütün olayları anlama ve sezgi gücü olarak ifade edilir. Bir örgüte esneklik sağlayarak ilerlemesine imkân veren ortak zihniyet genellikle uzmanlık, fırsatçılık, yaratıcılık ve belirsizliğe rağmen kararlılığın karmaşık bir karışımıdır. Dayanıklılığın bilişsel temelleri, gerçekliğin sağlam bir şekilde kavranmasını ve temel varsayımları sorgulamak için amansız bir arzuyu gerektirir. Davranışsal dayanıklılık, bir örgütün ortaya çıkan durumlardan, fırsatlardan fayda sağlayabilmesi için ihtiyaç duyulmadan önce harekete geçme ve yatırım yapma kapasitesi olarak tanımlanır (Lengnick-Hall, Beck, & Lengnick-Hall, 2011). Bağlamsal esneklik, bir örgütün bilişsel dayanıklılık ve davranışsal dayanıklılık kapasitelerinin bütünleştirilmesi ve kullanımı için gerekli ortamı sağlar (Okun , 2021).

Örgütsel dayanıklılığın sağlanması, pozitif örgüt kültürünün oluşumuyla, öğrenen örgüt felsefesinin yaratılmasıyla da yakından ilgilidir. Çalışanların bu misyon doğrultusunda hareket etmesi, ortak paydada buluşması ve örgüt amaç ve hedefleri doğrultusunda faaliyetlerini sürdürmesi örgütsel sürdürülebilirlik açısından olumlu katkı sağlayacaktır.

Örgütlerde iç kontrol sisteminin etkinliği, risk planlaması ve yönetimi, sorun yönetimi, esneklik ve uyum yeteneği örgütsel dayanıklılık için kritik öneme sahiptir. Örgütsel dayanıklılık, işletmeler ve kurumlar için tüm fonksiyonları ilgilendirdiğinden döngüsel bir süreç olarak ele alınmalıdır. Yapılan çalışmaların planlanması, değerlendirilmesi, uyum sürecinin etkinliği, hazırlanan kısa ve uzun vadeli planların denetimi bu süreçte etkin olarak yürütülmelidir. Tüm sorunların üstesinden gelmek zor olsa da risklerin belirlenmesi ve eylem planlarının hazırlanması sorunların çözümü noktasında örgütlere katkı sağlayabilecektir.

2.2. **Pozitif Örgüt Kültürü Yaratma**

Psikoloji literatüründe yaygın olarak kullanılmasına rağmen, pozitif örgütsel psikolojinin açık ve net bir tanımı bulunmamaktadır (Donaldson & La, 2010). Pozitif örgütü anlayabilmek için öncelikle pozitif psikolojinin anlaşılması gerekir. Pozitif psikoloji, "Pozitif öznel deneyimin, olumlu bireysel özelliklerin ve pozitif kurumları inceleyen bir yaklaşımdır. Dolayısıyla pozitif örgüt kültüründen veya pozitif örgüt ikliminden bahsedebilmek için bunun çalışanlar tarafından bilinmesi ve birçok alanda uyarlanması gerekir.

Pozitif örgüt kültürü yaratmanın en büyük göstergesi, katılımcı bir misyonla bunun oluşturulmasıdır. Yani hissedarların, yöneticilerin ve çalışanların ortak paydada buluşarak bu kültürü önemsemesi ve tüm faaliyetlerde bu vizonla hareket etmesi oldukça önemlidir. Pozitif örgüt kültürünü yaratabilmek ve güçlendirmek için aşağıdaki faaliyetler tasarlanabilir;

- ✓ Çalışanların örgütsel bağlılık ve iş tatmin düzeylerini artırılması
- ✓ İş yerinde güven iklimi oluşturulması
- ✓ Örgüt içinde ve dışında güçlü iletişim ağlarının oluşturulması
- ✓ Öğrenen örgüt kültürünün benimsenmesi
- ✓ Çalışanlar için net hedef ve beklentiler tanımlanması
- ✓ Amaç ve hedeflere ulaşma düzeyini ölçülerek geri bildirim yapılması
- ✓ Yüksek performanslı çalışanları takdir edilerek ödüllendirilmesi
- ✓ Çalışanların eğitim ve gelişim programlarıyla desteklenmesi
- ✓ Değişime uyum sağlayacak esnek örgüt düzeninin sağlanması
- ✓ Kırılgan dönemler için alternatif çözümlerin belirlenmesi
- ✓ Çalışanların iş ve yaşam dengesi kurabilmeleri için fırsatlar sunulması

gerekir.

Pozitif örgüt kültürü, çalışanların kendilerini değerli hissedebildiği, örgütüne ve işine bağlı kalarak motive hissettikleri bir çalışma ortamıdır. Bu ortamın sağlanması daha yüksek çalışan motivasyonu sağlayarak iş yerinde verimliliğin artmasına imkan sağlar. Böyle bir kültürün inşa edilmesi ve sürdürülmesi çalışanların bağlılık düzeylerini artırırken örgütlerin de sürdürülebilirliğine katkı sağlar. Ayrıca güçlü örgüt kültürüne sahip örgütler, daha uzun süre faaliyet gösterebildiği için rakiplerine göre rekabet avantajı da sağlayabilirler.

Pozitif örgüt kültürünün sağlayabileceği katkılar çalışan refahını etkileyebileceği gibi örgüt içerisinde adil bir çalışma ortamını da teşvik edecektir. İnsan kaynakları uygulamalarının birçoğu pozitif psikoloji ekseninde tasarlanırsa çalışanların iş tatmin düzeyleri, motivasyonları ve örgütsel bağlılık düzeyleri artabilecektir.

3. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Örgüt kültürü kavramı, 1970'lerde ABD ve Avrupa'daki araştırmacıların, Japon şirketlerin yükselen performanslarının kaynaklarını ve bu şirketlerdeki örgüt kültürünün bu performansa olumlu katkı sağlayıp sağlamadığının belirlenebilmesi amacıyla ortaya çıkmaya başladı (Tataruşanu & Onea, 2013). Daha sonra yürütülen çalışmalarda, örgüt kültürünün tanımlanması, değişimlerin izlenmesi ve yorumlanması gibi örgüt kültürünün organizasyonel süreçlere olan etkisi ayrıntılı olarak incelenmiş, kültürün iş ortamına ve çalışma hayatına etkileri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Pozitif psikolojik yaklaşım, örgütleri değişim için güdüleyen, başarı ve sonuç odaklı çalışmalara imkan veren ve çalışanların güçlü bağlılık duygusuyla çalışarak örgütün amaç ve hedeflerine ulaşmasını sağlayan bir yakla-

şımdır. Örgütsel sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi, bunun örgüt kültürüne yerleştirilmesi ile mümkündür. Örgütsel amaç ve stratejilerin belirlenmesi, örgüt kültürünün pozitif psikoloji ekseninde oluşturulması, çalışanların ve yöneticilerin bu kültürü benimsemesi ve faaliyetlerin stratejik hedeflerle uyumlu olarak hazırlanması son derece önemlidir.

Örgütsel sürdürülebilirlik ve pozitif psikolojik yaklaşım, başta çalışanlar olmak üzere örgüt ekosisteminde yer alan tüm paydaşları ilgilendirmektedir. Sürdürülebilirlik için örgütsel süreçlerin tasarlanması ve uygulanması, organizasyonun gelecekte nasıl görünmesi gerektiği ve sürdürülebilirliğin oynayacağı rol hakkında büyük ve zor sorular sorarak başlanmalıdır. Örgütlerin proaktif olmaları, değişim ve dönüşüm için esnek örgütsel yapıya sahip olabilmeleri sürdürülebilirliğe katkı sağlayabilecektir.

Pozitif psikoloji güçlü yönlere, olumlu duygulara ve çalışanların gelişimine odaklanan bir yaklaşımdır. Sürdürülebilirlik çabalarını geliştirmek isteyen örgütlerin bu yaklaşımı benimsemesi ve bir örgüt kültürü haline getirmesi çalışanların sürece katılımları için katkı sağlayacaktır. Organizasyonlar, pozitif psikoloji ilkelerini stratejilerine ve uygulamalarına entegre ederek uzun vadeli sürdürülebilirliklerine ve başarılarına katkıda bulunabilirler.

Sonuç olarak pozitif psikoloji, çalışanların refahını ön planda tutarak, olumlu bir işyeri kültürü yaratarak ve dayanıklılık ve yenilikçiliği teşvik ederek sürdürülebilirliği teşvik etmek isteyen kuruluşlar için değerli bir araç olabilir. Pozitif psikoloji ile örgütsel sürdürülebilirliğin desteklenmesi; çalışan refahını, dayanıklılığı ve uzun vadeli amaç ve hedeflere ulaşmak için mücadeleyi teşvik eden bir çalışma ortamı oluşturmak için pozitif psikolojinin ilke ve uygulamalarının uygulanmasını içerir.

KAYNAKÇA

Akçay, V. H. (2011). Pozitif Psikolojik Sermaye Kavramı ve İşletmelerde Sürdürülebilir Rekabet Üstünlüğünü Sağlamadaki Rolü. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13*(1), 73-98.

Aydın, E. (2021). Güçlü Örgütsel Yapı için Bireysel Dayanıklılık. F. Üstün, & A. K. Ballı içinde, *Örgütsel Davranış Şimdi Bu Konular Konuşuluyor* (s. 300-314). Ankara: Detay Yayıncılık.

Bakker, A., & Schaufelı, W. (2008). Positive organizational behavior: Engaged employees in flourishing organizations. *Journal of Organizational Behavior*, 147-154.

Bhandarkar, K., & Jadhav, S. (2022). Positive Psychology - A Catalyst Factor to Foster Employee Resilience. *Journal of Positive School Psychology, 6*(3), 6303-6317.

Britt, T., Shen , W., Sinclair , R., Grossman, M., & Klieger, D. (2016). ow much do we really know about employee resilience? *Industrial and Organizational Psychology, 9*(2), 378-404.

Dienner, E. (2000). Subjective well-being: The science of happiness and a proposal for a national index. *American Psychologist, 55*(1), 34-43.

Donaldson, S., & La, K. (2010). Positive organizational psychology, behavior, and scholarship: A review of the emerging literature and evidence base. *The journal of positive psychology*, 177-191.

Kashdan, T. (2004). The assessment of subjective well-being (issues raised by the Oxford Happiness Questionnaire). *Personality and Individual Differences, 36*(5), 1225-1232.

Lengnick-Hall, C., Beck, T., & Lengnick-Hall, M. (2011). Developing a capacity for organizational resilience through strategic human resource management. *Human Resource Management Review, 21*(3), 243-255.

Luthans , F., & Youssef, C. (2007). Emerging Positive Organizational Behavior. *Journal of Management, 33*(3), 321-349.

Luthans, F., & Youssef, C. (2004). Human, Social and Now Positive Psychological Capital Management: Investing in People for Competitive Advantage. *Organisational Dynamics, 33*(2), 143-160.

Macey, W., & Schneider, B. (2008). The meaning of employee engagement. *Industrial and organizational psychology, 1*(1), 3-30.

Meyer, J., & Allen, N. (1991). A three-component conceptualization of organizational commitment. *Human Resource Management Review*, 61-89.

Okun , O. (2021). Örgütsel Dayanıklılık. M. Ak içinde, *Örgütsel Davranış Üzerineliteratürel Analiz ve Ölçekler* (s. 251-274). Ankara: Nobel.

Peterson, C. (2008, May 16). *What is positive psychology, and what is it not?* Psychology Today: https://www.psychologytoday.com/us/blog/the-good-life/200805/what-is-positive-psychology-and-what-is-it-not adresinden alındı

Seligman, M. (2002). Positive Psychology, Positive Prevention, and Positive Therapy. C. Snyder, & S. Lopez içinde, *POSITIVE PSYCHOLOGY* (s. 3-13). Oxford: Oxford University Press.

Seligman, M., & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive Psychology. *American Psychologist*, 5-14.

Tataruşanu, M., & Onea, A. (2013). Organizational Culture and Values for Corporate Sustainability. *Anale, Seria Ştiinţe Economice*, 151-157.

Uygungil , S., & İşçan, Ö. F. (2018). Pozitif Psikolojik Sermaye, Örgütsel Bağlılık ve Örgütsel Sinizm Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(31), 435-453.

Veenhoven, R. (1997). Advances in understanding happiness. *Revue Québécoise de Psychologie, 18*(2), 29-74.

Yazar, F., & Özutku, H. (2019). Psikolojik Sermayenin Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkisine Yönelik Bir Araştırma. *Kocatepe İİBF Dergisi, 21*(2), 70-81.

Bölüm 6

BİLİŞSEL YAŞLANMA

Cem SOYLU[1]

1 Araştırma Görevlisi Doktor, Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6250-3450

Giriş

Yaşlanma, yaşam boyu gelişim açısında bakıldığında vücut sistemindeki içsel ve ilerleyici değişiklikler nedeniyle zaman içerisinde ortaya çıkan değişiklikleri ifade eder (Whitbourne ve Whitbourne, 2015). Artan kronik yaş, bireyin genellikle fiziksel ve bilişsel bağımsızlığını doğrudan etkileyerek, günlük yaşamındaki temel yeteneklerini kısıtlar ve işlevsel açıdan bireylerin gerilemelerine neden olur. Bettio, Rajendran ve Gil-Mohapel (2017), yaşlanmanın hem fiziksel hem de bilişsel açıdan düşüşlerle ilişkili doğal bir biyolojik süreç olduğunu, bilişsel gerilemelerin hem normal yaşlanma sürecinde hem de nörodejeneratif hastalıklar gibi patolojik yaşlanma sürecinde ortaya çıkabileceğini ve bireylerin yaşam kalitelerini azaltabileceğini belirtmiştir. Yaşa bağlı ortaya çıkan bilişsel gerilemeler birçok yaşlıda ortak olarak gözlemlenmekle birlikte bu gerilemelerin şiddeti yaşlı yetişkinler arasında önemli ölçüde farklılıklar göstermektedir (Yang ve ark., 2023; Lindenberger, 2014).

Alan yazında bilişsel yaşlanma ile ilgili ilk araştırmalar yirminci yüzyılın ortalarından sonra bilişsel psikolojinin yükselişi ile başlamıştır (Zhao ve ark., 2023). Davranışçılık ekolünün psikoloji alanındaki baskınlığının azalmaya başlamasıyla zihinsel süreçler gözlemlenebilir olaylar olarak görülmeye başlanmış, dikkat ve bellek dâhil olmak üzere biliş konusu birçok araştırmacıların ilgi alanına girmiştir (Anderson, 2000). Bilişsel alanda yürütülen araştırmalar 1960'lardan önce genç ve yaşlı bireyler arasındaki zihinsel işlevlerdeki farklılıklara odaklanarak çoğunlukla tanımlayıcı türde yapılırken, 1960'ların ortalarında sonra ise bilişin yaşlanma sürecinden nasıl ve neden farklı şekillerde etkilendiği konusuna ve bilişsel yaşlanmanın nörobilimine doğru kaymıştır (Anderson ve Craik, 2017). Welford ve Birren tarafından 1965'te yayınlanan "Davranış, yaşlanma ve sinir sistemi: Davranış hızının biyolojik belirleyicileri ve yaşla birlikte değişimi" başlıklı çalışması ile bir dizi bilişsel yaşlanma araştırması yayınlanmıştır. Bununla birlikte, gelişim ve yaşlanma sürecinin boylamsal çalışmalarla daha iyi analiz edilmesi, yaşa bağlı araştırma bulgularının yorumlanması için yeni fikirler sağlamış ve birçok nöro görüntüleme çalışmasıyla yaşlanmanın içsel mekanizması daha net bir şekilde ortaya konulmuştur (Yang ve ark., 2023).

Bilişsel yaşlanma sürecinin iyi bir şekilde açıklanması ve özelliklerinin belirlenmesi, sağlıklı yaşlanmanın teşvik edilmesinin ve olabilecek hastalıkların erken teşhisinin temelini oluşturmaktadır (Yang ve ark., 2023). Bununla birlikte bazı araştırmacılar bilişsel işlevlerin yaşam boyu sağlık ve iyi oluşun temel bir bileşeni olduğunu ve dolayısıyla yaşlanma ile bilişsel işlevler arasındaki ilişkinin anlaşılmasının ulusal bir öncelik haline geldiğini belirtmiştir (Alwin ve Hofer, 2008). Buna karşın, özellikle ülkemizde bilişsel yaşlanma ile ilgili çalışmaların sayısı oldukça azdır. Bu bölümde sırasıyla bilişsel yaşlanmanın tanımı ve türleri, bilişsel yaşlanmanın boyutları, modelleri, beyin ve bilişsel

yaşlanma arasındaki ilişki ve son olarak bilişsel yaşlanma da önleme ve müdahale çalışmaları ile ilgili bilgi verilecektir.

1. Bilişsel yaşlanmanın tanımı ve türleri

İnsanlar yaş aldıkça, bazıları olumlu da olsa birçoğu olumsuz yönde biyolojik, psikolojik, sosyolojik ve bilişsel açıdan birçok şekilde değişim ve gelişim örüntüsü gösterirler (Glisky, 2007). Bilişsel yaşlanma, kabaca yaşla birlikte ortaya çıkan bilişsel değişiklikleri ve işlevsel düşüşleri ifade eder (Cai ve ark., 2014; Zhao ve ark., 2023). Bilişsel yaşlanma farklı disiplinlerde ele alınan bütünleştirici bir bilim alanıdır ve biliş ile ilgili kavramların incelemesine ve artan yaşla birlikte ortaya çıkan değişimlere yönelik olası nedensel yapıların ortaya çıkarılması temeline dayanmaktadır (Wideman, 2008).

Bazı araştırmacılar yaşa bağlı bilişsel değişikliklerin, kuramsal olarak uzak veya yakın yaşam olaylarının birer sonucu olarak ortaya çıktığını savunmuştur (Williams ve Kemper, 2010). Uzak yaşam olayları, bilişsel gelişimi ve işlevselliği etkileyen bebeklik ve çocukluk gibi yaşamın erken dönemlerinde deneyimlenen fiziksel, kültürel ve sosyal koşullara karşılık gelir (Martin ve Martin, 2002). Yakın yaşam olayları ise bireyin içerisinde bulunduğu gelişimsel dönem gibi çok daha yakın zamanda deneyimlediği yaşam olaylarına karşılık gelir (Martin ve Martin, 2002). Yapılan araştırmalar hem uzak hem de yakın yaşam olayların bilişsel yaşlanmaya katkıda bulunduğunu ortaya koymuştur (Brandt ve ark., 2012; Britton ve ark., 2008).

Bilişsel yaşlanma alanında çalışmalarını yürüten araştırmacıların ele aldığı en temel noktalardan bir tanesi bilişin tüm yönlerinin gelişimsel süreçlerden eşit şekilde etkilenip etkilenmediği ve bazı bireylerin belirli bir ölçüde bilişsel gerilemeden korunup korunmadığıdır (Kemper ve McDowd, 2008). Yapılan araştırmalar genel olarak dikkat, bellek ve yönetici işlevler gibi bilişin birçok alanında yaşla birlikte gerilemeler olduğu konusunda görece hem fikir olsa da, bu gerilemelerin düzeyi ve şiddetinde bireyden bireye büyük farklılıklar olduğunu göstermektedir (Wilson ve ark., 2002). Bir diğer ifade ile çoğu yaşlı birey artan yaşla birlikte bilişsel açıdan gerilemeler yaşasa da, bazıları demans gibi patolojik bilişsel yaşlanma süreci deneyimlerken, oldukça başarılı bilişsel performans gösteren istisnai yaşlı bireyler de bulunmaktadır (Cai ve ark., 2014; Lindenberger, 2014). Araştırmacılar bazı bireylerin neden artan yaşa rağmen bilişsel işlevselliğini güçlü bir şekilde korurken, diğerlerinin bilişsel açıdan patolojik olarak yaşlandıklarını açıklamak amacıyla bilişsel rezerv hipotezini öne sürmüşlerdir (Whalley ve ark., 2004). "Bilişsel rezerv" kavramı, beynin yaşlanması, patolojiler veya travmalara karşı ortaya çıkan farklı bilişsel gerilemelerin veya günlük işlevlerin duyarlılıklarını açıklamaya yardımcı olan bilişsel süreçlerin verimliliğine, kapasitesine ve esnekliğine karşılık gelir (Stern ark., 2020). Bilişsel rezerv, bireyin yaşa veya hastalığa bağlı ortaya çıkan beynindeki değişikliklerle ne kadar başarılı bir şekilde başa çıkabileceğini

etkiler (Stern ve ark., 2020). Bilişsel rezerv hipotezine göre daha yüksek rezerve sahip bireyler yaşlanma sürecini ve buna bağlı hastalıkları, bilişsel bozulmayı ve beyin ile bilişteki gerilemeleri tolere etme konusunda daha yeteneklidirler (Whalley ve ark., 2004). Bilişsel rezervdeki farklılıklar genetik olarak doğuştan belirlenmiş olsa da yaşam boyu maruz kalınan deneyimlerden de etkilenebilir. Bilişsel rezerv, bu nedenle sabit veya değiştirilemez değildir ve sadece yaşamın erken dönemlerindeki bilişsel yetenekler, eğitim, fiziksel egzersiz, boş zaman etkinlikleri veya sosyal katılımla sınırlı değildir (Stern ve ark., 2020).

Araştırmacılar kısmen bilişsel rezerve bağlı olarak ortaya çıkan bilişsel yaşlanma sürecini normal, başarılı ve patolojik olmak üzere üç farklı türe ayırmışlardır. "Normal bilişsel yaşlanma" süreci, işlem hızı ve belleğin bazı türlerinde, dil, görsel uzamsal işlev ve yönetici işlevler gibi belirli bilişsel yeteneklerde gerilemelerin yaşandığı yaşlanma sürecidir (Harada ve ark., 2013). Normal bilişsel yaşlanma süreci, yaşlı yetişkinler için araba kullanma, bankacılık ve ilaç kullanımı gibi günlük işlevsel yetenekleri etkileyen bilişsel süreçlerdeki gerilemeleri içerir. Normal yaşlanma sürecine beyinde hem yapısal hem de işlevsel olarak birçok fizyolojik değişiklik eşlik eder. Yapısal olarak yaşlanan beyin, bölgeler arasında aynı şekilde olmasa da genel anlamda hacim olarak azalır (Drag ve Bieliauskas, 2010). Normal yaşlanma sürecinde ortaya çıkan bu gerilemeler küçüktür ve işlev bozukluğuna neden olmamakla birlikte araba sürmek gibi günlük yaşamdaki bazı yetenekleri kısıtlayabilir (Harada ve ark., 2013). Bu gerilemeler henüz tam olarak anlaşılamamış olsa da, nöroloji alanında yürütülen araştırmalarındaki umut verici gelişmeler, gri ve beyaz cevher hacmindeki düşüşler ve beyaz cevher işlevindeki değişikliklerin bu gerilemeler ilişkili olabileceğini ortaya koymuştur (Harada ve ark., 2013).

"Patolojik bilişsel yaşlanma" ise normal yaşlanma sürecinde ortaya çıkan bilişsel gerilemelerin çok daha ötesinde sayıda ve şiddette gerilemelerin yaşandığı bir dizi bilişsel bozukluğu kapsayan bilişsel yaşlanma sürecidir (Chi ve ark., 2012). Normal bilişsel yaşlanmada frontal lob fonksiyonlarının gerilemesi ön plandayken, patolojik bilişsel yaşlanmada ise frontal disfonksiyonlar daha yaygındır (Chi ve ark., 2012). Bazı araştırmacılar özellikle nöronlar açısından zenginleştirilmiş önemli bir zar bileşeni olan kolesterol seviyelerindeki değişikliklerin beynin yaşlanma sürecine eşlik ettiğini ve bu durumun nöro dejeneratif hastalıklarda görüldüğünü belirtmişlerdir (Martin ve ark., 2010).

Son olarak, "başarılı bilişsel yaşlanma" ise hem geçerliği ve güvenirliği test edilmiş bilişsel testler hem de öz bildirim ölçekleri kullanılarak bireylerde artan yaşa rağmen herhangi bir nörobilişsel gerilemelerin ve eksikliklerin olmaması olarak tanımlanır (Malaspina ve ark., 2011). Başarılı bilişsel yaşlanma, eğitim gibi yaşamın erken dönemlerinde deneyimlenen faktörlerin yanı sıra, aynı zamanda yaşamın ortasında ve sonrasındaki yaşlılık döneminde deneyimlenen çeşitli yaşam tarzı faktörleriyle ilişkilendirilmiştir (Hauser, 2010). Bununla birlikte, bazı araştırmacılar başarılı bilişsel yaşlanmanın bireyin bilişsel rezerv

kapasitesinin veya ödünleme stratejilerinin etkin kullanımının bir sonucu olabileceğini belirtmişlerdir (Palmer ve Dawes, 2009). Bir diğer ifade ile bilişsel açıdan başarılı bir şekilde yaşlanan bireylerin hastalık öncesi yüksek bilişsel rezerv kapasitesine sahip olmaları nedeniyle yaşa bağlı ortaya çıkan yaygın bilişsel bozukluklardan kaçınmış olmaları veya bilişsel yeteneklerdeki düşüşleri telafi etmeyi öğrenmiş olmaları mümkündür.

2. Bilişsel yaşlanmanın boyutları

Artan yaşın bilişsel işlevler üzerindeki etkisini ele alan araştırmacılar dikkat, bellek, işlem hızı ve yönetici işlevler gibi farklı alanlara odaklanmışlardır (Harada ve ark., 2013; Ren ve ark., 2013). Bu farklı alanlarla birlikte araştırmacılar yaştan en çok etkilenen bilişsel işlevlerin dikkat ve bellek olduğunu ortaya koyarak, biliş üzerindeki yaşa bağlı etkilerin dikkat ve bellek olmak üzere iki temel alanda incelendiğini belirtmişlerdir (Glisky, 2007; Zhao ve ark., 2023).

2.1 Dikkat: Dikkat, farklı uyaranlar veya bilgiler arasında ayrım yapma, zihinsel olarak "bekleme" ve hedeflenen belirli bir uyarana veya olaya etkili bir şekilde yanıt verme gibi spesifik işlevlerin kombinasyonlarına karşılık gelen geniş bir kavramdır (Palmer ve Dawes, 2009). Zhao ve arkadaşları (2023) dikkatin yönetici işlevler yoluyla belirli uyaranlar üzerindeki konsantrasyonu kontrol etme yeteneğini ifade ettiğini belirtmiştir. Dikkat veya dikkatin kontrolü, yaşlı yetişkinlerin işlevsellik durumunda önemli bir faktör olarak alan yazında giderek daha fazla ele alınmaktadır (McDowd ve Hoffman, 2008).

Dikkat üzerine yapılan araştırmalar büyük ölçüde deneysel yöntemlerle yürütülmüştür. Deneysel yöntemle yürütülen tipik bir dikkat çalışmasında genç ve yaşlı yetişkinler görev performansı açısından grup düzeyinde değerlendirilerek birbirleri ile karşılaştırılır (McDowd ve Hoffman, 2008). Örneğin, Williams ve arkadaşları (2016) 24 genç (18-29 yaş) 24 yaşlı (60-76 yaş) bireyi hem davranışsal hem de elektro fizyolojik ölçümler kullanılarak dikkat performansı açısından karşılaştırmışlardır. Araştırmacılar davranışsal ölçümlerde yaşlı yetişkinlerin azalmış uyarı (alerting) gösterse de yönelme veya yönetici kontrol performanslarında genç yetişkinlerden farklı olmadıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca, uyarı verme ve yönelme ile ilgili elektro fizyolojik bileşenler her iki yaş grubunda da benzerken, yönetici kontrolle ilgili bileşenler yaşa bağlı farklılıklar göstermiştir (Williams ve ark., 2016). Son zamanlarda yürütülen benzer bir diğer çalışmada 30 yaşlı ve genç birey görsel ve işitsel uyaranlarla birlikte dikkat performansı açısından karşılaştırılmış ve dikkat manipülasyonu, genç yetişkinlerde görsel-işitsel bileşeni önemli ölçüde etkilerken, yaşlı yetişkinlerde etkilemediği belirtilmiştir (Pepper ve ark., 2023). Bu bulgular ile yaşlı yetişkinlerin multisensör entegrasyonla ilgili dikkat eksikliğine sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Bu konuda en kapsamlı çalışmalardan bir tanesi Verhaeghen ve Cerella'nın (2002) seçici

ve bölünmüş dikkatteki yaş farklılıkları ile ilgili meta analiz çalışmalarının gözden geçirildiği derleme çalışması ile yapılmış ve seçici dikkatte yaşa bağlı gerilemeler bulunmasa da ikili görev performansı (dual task performance) ve genel görev değiştirmede (global task-switching) yaşa bağlı gerilemeler olduğu belirtilmiştir.

Dikkat konusu ile ilgili yürütülen deneysel çalışmalarda gözlemlenen bireysel farklılıklar, hata ya da kontrol değişken olarak kabul edilir ve mümkün olduğunca ortadan kaldırılması gereken bir durumdur (McDowd ve Hoffman, 2008). Pek çok farklı bilişsel ve işlevsel sonucun değerlendirilmesiyle ortaya çıkan dikkat becerileri performansındaki farklılıklar ise asıl ulaşılması gereken noktalardır. Dikkati incelemek ve ölçmekle ilgilenen araştırmacıların karşılaştığı en zor sorunlardan biri, dikkatin çok yönlü doğasıdır. Bununla birlikte araştırmacılar dikkatin ve diğer bilişsel süreçlerin ölçümüne yönelik yaygın bir şekilde kullanılan testler ile yeni modellere dayalı ölçüm işlemlerin kullanımının çok daha etkili sonuçlar verebileceğini belirtmişlerdir (McDowd ve Hoffman, 2008).

2.2 Bellek: Bellek, geçmiş deneyimleri hatırlama yeteneği olarak tanımlanır ve aynı zamanda bilgi depolama ve geri alma yeri olarak işlev görür (Ren ve ark., 2013). Belleğin, diğer bilişsel işlev ve yeteneklere benzer şekilde farklı türleri bulunmaktadır ve bellek birçok bilişsel ve motor faaliyetler için oldukça önemlidir (Luo ve Craik, 2008; Ren ve ark., 2013). Yapılan araştırmalar, yaşla birlikte bireylerin bellek performanslarının genel anlamda bir düşüş sergilese de bütün bellek türlerinde benzer bir düşüşün olmadığını hatta yaş arttıkça bazı bellek performanslarının daha iyi hale geldiğini ortaya koymuştur (Luo ve Craik, 2008).

2.2.1 Kısa süreli bellek ve çalışma belleği: Kısa süreli bellek ve çalışma belleği kavramsal açıdan farklı olmalarına rağmen alan yazında zaman zaman birbirleri yerine kullanılabilmektedir. Bazı korelasyonel çalışmalarda bu yapılar tutarlı bir şekilde birbirinden ayrılamamış ve aralarında büyük bir örtüşme olduğu öne sürülmüştür (Aben, Stapert ve Blokland, 2012). Kısa süreli bellek bilginin korunma sürecini, çalışma belleği ise bilginin korunma süreci ile birlikte manipüle edilme sürecini ifade etmektedir (Aben ve ark., 2012). Kısa süreli bellek, bir telefon numarasını arayana kadar tekrarlamak gibi yakın zamanda yaşanan bir olayı kısa bir süre için akılda tutma becerisini içerir. Çalışma belleği ise, bilginin eş zamanlı olarak sürdürülmesi ile birlikte aynı zamanda aktif bir şekilde manipüle edilme sürecini de içerir. Sınırlı bir kapasiteye sahip olan çalışma belleği okuma, problem çözme veya öğrenme gibi diğer bilişsel görevlerin yerine getirilmesiyle ilişkili bilgilerin geçici olarak depolanma sürecinden de sorumludur (Baddeley, 1983). Örneğin, iki basamaklı iki sayıyı çarpma işleminde, bazı basamakları çarparken diğer basamakları ise akılda tutarak toplamak gerekir. Bu işlemde kısa süreli bellek sadece akılda tutmayı gerektirirken, çalışma belleği ise akılda tutma ile birlikte

aynı zamanda toplama sürecini de gerektirir (Baddeley ve Hitch, 1974). Bazı araştırmacılar bilişsel işlevselliğin çalışma belleğine bağlı olduğunu ve çalışma belleğindeki azalmanın bilişsel yaşlanmanın ana nedeni olduğunu öne sürmüşlerdir (Wu ve ark., 2023).

Yapılan araştırmalar yaşın çalışma belleğini kısa süreli belleğe göre daha fazla etkilediğini göstermektedir. Örneğin, Bopp ve Verhaeghen (2005) bir meta analiz çalışmasında hem yalnızca depolama gerektiren görevlerde (kısa süreli bellek) hem de depolama ile birlikte işlem süreci gerektiren görevlerde (çalışma belleği) yaş farklılıkları olduğunu belirtmiş ve çalışma belleğinin kısa süreli belleğe göre yaşa daha fazla duyarlı olduğunu vurgulamıştır. Bu bulguya karşın, bir diğer kapsamlı araştırma Jaroslawska ve Rhodes'ın (2019) meta analiz çalışması ile yapılmış ve bilginin geçici olarak depolanmasını ve işlenmesini gerektiren çalışma belleği üzerinde yaşın küçük bir etkisi olduğu ortaya konmuştur. Rypma ve arkadaşları ise (2001) artan yaşla birlikte azalan çalışma belleği performansının hangi beyin bölgeleri ile ilişkili olabileceğini genç ve yaşlı yetişkinlerde karşılaştırmıştır. Araştırmacılar, genç yetişkinlerin yaşlı yetişkinlere göre daha fazla dorsal ventral prefrontal kortekste aktivasyon gösterirken, daha az rostral ventral prefrontal korteks aktivasyonu gösterdiklerini ve dolayısıyla yaşlanmanın çalışma belleğinin bileşenleri için önemli olan dorsal ventral prefrontal korteks beyin bölgelerini etkileyebileceğini ortaya koymuştur.

2.2.2 Açık (Explicit or declarative) ve örtük (Implicit memory or non-declarative) bellek: Açık veya bildirimsel bellek, bilinçli ve kasıtlı olarak belirli bir zamanda yapılan olayların geri çağrılması anlamına gelirken, örtük bellek ise tanıdık bir şarkıya anında tepki vermek gibi bireylerin farkında olmadan bir diğer ifade ile bilinçli hatırlamanın yokluğundaki davranış üzerindeki etkilere karşılık gelir (Graf ve Schacter, 1985). Açık bellek kendi içerisinde semantik ve episodik bellek olarak iki gruba ayrılır (Luo ve Craik, 2008). Semantik bellek, dünya hakkında genel bilgiyi ifade eder ve yaşla birlikte iyi durumda olsa da, isimler için tipik olarak yaşlanma süreci ile birlikte gittikçe bozulur. Episodik bellek ise kişisel olarak bireylerin deneyimlediği olayları ve süreçleri hatırlamaktan sorumludur ve bazı görevlerde yaş farklılıkları ortaya çıkmazken bazı görevlerde yaş farklılıkları görülmektedir (Luo ve Craik, 2008).

Araştırmalar yaşa bağlı örtük bellek düşüşlerinin açık bellek düşüşlerine göre çok daha küçük olduğunu, bir diğer ifade ile yaşlı yetişkinlerin açık bellek performanslarında örtük bellek performanslarına göre daha fazla bozulma yaşadığını ortaya koymuştur. Örneğin, Mitchell ve Bruss (2003) genç, orta yaşlı ve yaşlı bireyleri dahil ettikleri bir çalışmada örtük bellek performansının yetişkinlik boyunca genellikle sabit kaldığını, buna karşın açık belleğin ise yaşa bağlı azalma gösterdiğini belirtmişlerdir. Drury, Kinsella ve Ong (2000) genç ve yaşlı yetişkinlerde açık belleği serbest resim hatırlama görevi ile örtük belleği ise algısal öğrenmeyle ile ölçmüş ve yaşlı grupta hem serbest hatırlama

hem de algısal öğrenme performansının bozulduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca araştırmacılar, yönetici işlevlerin hem açık hem de örtük belleği öngördüğünü ortaya koymuşlardır (Drury ve ark., 2000). Ward, Berry ve Shanks (2013) ise yaşın açık ve örtük bellek üzerindeki etkisini bir derleme çalışması ile incelemiş ve uygun yöntemler ve kontroller kullanıldığında, etki açık bellekteki azalmadan daha küçük olmasına rağmen, hazırlamanın (priming) yaşlı bireylerde gençlere göre azaldığı belirtmiştir. Park ve Festini (2017) son 50 yılda bellek ve yaşlanma kuramları üzerine yürütülen çalışmaları gözden geçirmiş ve araştırma sayıları arttıkça yaşa bağlı bellek gerilemelerine katkıda bulunan daha çok değişken tanımlandığını, yapısal eşitlik modellemesi de dâhil olmak üzere istatistiksel olarak daha ileri analizlerin tek mekanizmalı modellerden çok faktörlü modellere geçişi sağladığını belirtmiştir.

2.3 Yönetici işlevler (Executive functioning): Yönetici işlevler alan yazında oldukça yaygın bir şekilde kullanılsa da tanımlanması oldukça zor bir kavramdır (Palmer ve Dawes, 2009). Bazı araştırmacılar yönetici işlevlerin tek bir geniş yapı olup olmadığının tartışmakla beraber engelleme / ket vurma (inhibition), görevler arası geçiş yapma (shifting) ve güncelleme (updating) olmak üzere üç alt alandan oluştuğunu öne sürmüştür (Maldonado ve ark., 2020). Bilişsel bakış açısına göre yönetici işlevler beynin nörolojik bütünlüğü ile ilişkili bir dizi zihinsel sürece karşılık gelir ve bu süreçler yaşlanma ile bilişin diğer yönleri arasında aracı bir değişken olarak rol oynadıkları için oldukça önemlidir (Luszcs ve Lane, 2008). Kray, Eber ve Lindenberger (2004) yönetici işlevlerin genellikle, davranışsal aktiviteleri gerçekleştirmek ve bunları düzenlemek için alt düzey süreçleri yöneten üst düzey süreçleri ifade ettiğini belirtmiştir. Luszcs ve Lane (2008) ise alan yazındaki birçok araştırmacının yönetici işlevlerin karmaşık düşüncelerin kontrolüne ve davranışın düzenlenmesine karşılık geldiği konusunda görece hem fikir olsa da özellikle geropsikologlar tarafından operasyonel tanımının büyük ölçüde değiştiğini belirtmiştir.

Yönetici işlevler, araştırmacılar arasında gittikçe daha sık çalışılan bir konu haline gelmiş ve genellikle yaşlanmaya eşlik eden bilişsel değişiklikleri anlamak ve açıklamak için kullanılmıştır (Luszcs ve Lane, 2008). Bilişsel yaşlanmanın bir mekanizması olarak yönetici işlevleri ele alan çalışmalarda farklı test ve ölçüm araçları kullanılmıştır. Yönetici işlevler ile frontal loblar arasındaki ilişki nedeniyle, frontal lob hasarına duyarlı olduğu bilinen nöropsikolojik testler, yönetici işlevleri ölçmek amacıyla yaygın olarak kullanılmaktadır (Bryan ve Luszcz, 2000). Yönetici işlevlerin yaygın olarak değerlendirildiği ve en sık kullanılan testlerden bir tanesi 'Stroop Test'dir (Palmer ve Dawes, 2009). Stroop paradigması, okuryazar yetişkinler arasında kelime okumanın renk adlandırmaya göre daha otomatik (veya daha hızlı işlenme) olduğu gerçeğine dayanmaktadır. Katılımcılara kelimenin içeriğiyle uyumsuz bir renkteki mürekkeple basılmış bir dizi kelime ismi sunulur (Örneğin, yeşil kelimesi kırmızı mürekkeple basılabilir) ve katılımcıdan her kelimenin anlamını göz

ardı ederek her birinin basıldığı mürekkebin rengini hızla belirtmesi istenir. Maldonado ve arkadaşları (2020) tarafından yapılan bir derleme çalışmasında dört yüzün üzerinde araştırma bulgusu incelenmiş ve yönetici işlevlerde yaşla birlikte genel farklılıklar ortaya çıktığını, performanstaki farklılıkların tekdüze olmadığını ve yaşın etkisinin görev düzeyinde ortaya çıktığını belirtmiştir.

2.4 Zekâ. Akıcı zekâ (fluid intelligence), yeni durumlardaki soyut sorunları çözme yeteneğiyken, kristalize zekâ (crystallized intelligence) çeşitli alanlarda eğitim ve deneyim yoluyla edinilen bilgi ve becerileri temsil eder (Cattell, 1987). Kristalize zekâ bir anlamda bireyin kendi kültürünün kolektif zekâsını kendi kullanımı için ne ölçüde benimsediğini gösterir ve kısmen bireyin akıcı zekâ düzeyine bağlı olsa da büyük ölçüde kültüre ile kurmuş olduğu iletişimden ortaya çıkan faktörlere bağlıdır (Horn ve Cattell, 1967).

Kesitsel ve boylamsal veriler akıcı zekânın yaşla birlikte azaldığına işaret ederken, kristalize zekânın ise yaşla birlikte sabit kalma eğiliminde olduğunu ve hatta yetişkinlerin yaşam süresi boyunca artabileceğini göstermektedir. Örneğin, Bugg ve arkadaşları (2006), 20-89 yaş arasındaki bireylerde akıcı zekâyı incelemişler ve akıcı zekâda yaşa bağlı azalmalar olduğunu ve işlem hızının ve frontal ölçümlerin akıcı zekâ performansında önemli bir varyansı açıkladığını belirtmişlerdir. Ryan, Sattler ve Lopez'in (2000) çalışmasından elde edilen bulgular da akıcı zekâ ölçümlerinin ilerleyen yaşla birlikte kristalleşmiş zekâ ölçümlerinden daha fazla düşüş gösterdiği görüşüyle tutarlıdır. Bu bağlamda yaştan olumsuz olarak etkilenmeyen ya da çok daha az etkilenen kristalleşmiş zekânın, yaşlı yetişkinlerin diğer bilişsel boyutlarda yaşanan gerilemelerin işlevsel etkilerini telafi etmek için kullanabilecekleri ortak bir gücü temsil ettiği söylenebilir (Palmer ve Dawes, 2009).

3. Bilişsel yaşlanma modelleri

Bilişsel yaşlanma alanında çalışmalarını yürüten araştırmacıların en temel odak noktalarından bir tanesi farklı bilişsel işlevlerdeki yaşa bağlı düşüşlerin nedenlerini ve altlarında yatan mekanizmaları ortaya çıkarmak olmuştur (Wang ve ark., 2023). Bu bağlamda artan yaşla birlikte ortaya çıkan gerilemelerin nedenlerini ve süreçlerini ortaya koymak amacıyla alan yazında birçok bilişsel yaşlanma modeli geliştirilmiştir (Wang ve ark., 2023). Alwin ve Hofer (2008) bilişsel yaşlanma sürecini açıklayan (1) yaşa bağlı düşüşlerin ortak nedeni olarak stresi vurgulayan psikolojik kuramlar (2) hastalıkların veya bozuklukların başlanmasında ve ilerlemesinde dışsal etkiler olarak işlev gören nörolojik yapıları vurgulayan biyolojik kuramlar ve (3) sosyal süreçlerin sağlık (bilişsel işlevsellik dâhil) eşitsizliklerini ve değişim oranlarındaki farklılıkları açıkladığını öne süren engellilik ve dezavantajlara ilişkin sosyolojik kuramlar olmak üzere kuramların üç farklı sınıfta ele alınabileceğini belirtmişlerdir.

Kensinger ve Gutchess (2017) ise bir derleme çalışmasında bilişsel yaşlanma kuramlarını temel olarak a) kaynakların varlığına (availability of

resources) odaklanan modeller, b) ödünleyici / telafi edici (compensation) stratejilere odaklanan modeller ve c) alana özgü kayıp alanlarına (Domain-specific versus domain-general) odaklanan modeller olmak üzere üç ana gruba ayırmıştır. Kaynakların varlığına odaklanan modeller yaşa bağlı bilişsel performansın azalmasında dikkat, yönetici işlevler ve ketleme gibi bilişsel alanlardaki kaynakların sınırlı hale gelmesinin önemini vurgulamıştır. Bu modeller, yaşla birlikte sosyoafektif kayıpların bilişsel kaynaklardaki düşüşlerden kaynaklandığını öne süren bazı kuramlarla birlikte, sosyal ve duygusal süreçlerin incelenmesi için oldukça önemli olmuştur. Ödünleyici modeller ise yaşlı yetişkinlerin yaşla birlikte ortaya çıkan bilişsel zorluklarla baş etme sürecinde ek kaynaklar kullandığını savunmaktadır ve bilişsel sinirbilim yöntemlerinden türetilen birçok model geliştirilmiştir. Alana özgüye karşılık genel modeller ise yaşa bağlı değişikliklerin yörüngesinin farklı alt bölgelere göre değiştiğini öne sümektedir (Kensinger ve Gutchess, 2017). Wang ve arkadaşları (2023) ise bilişsel yaşlanma ile ilgili modelleri davranışsal modeller ve özellikle görüntüleme teknolojisinin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan nöral modeller olmak üzere iki gruba ayırmış ve davranışsal modeller ve nöral mekanizma modellerinin birbirini tamamlayarak bilişsel yaşlanmanın doğasını ortaya çıkarmaya çalıştığını belirtmiştir. Son olarak bazı araştırmacılar bu spesifik modellerin yaşa bağlı bilişsel azalmaların belirli bir yönünü ortaya çıkarsa da yaşa bağlı gerilemelerin nedenlerini anlamak için yaşam boyu genetik ve çevresel faktörleri dikkate alan bütünleştirici bir model geliştirmenin daha doğru olduğunu öne sürmüştür (Wang ve ark., 2023).

4. Beyin ve bilişsel yaşlanma

Normal yaşlanma sürecinde, beyinde birçok değişiklik meydana gelir ve araştırmacılar beyin yapısında meydana gelen değişikliklerin bilişsel işlevsellikteki değişikliklerle yakından ilişkili olduğunu ortaya koymuştur (Bettio ve ark., 2008; Lockhart ve DeCarli, 2014). Örneğin, Kaup ve arkadaşları (2011) sağlıklı yaşlılarda beyin bölgeleri ile bilişsel performans arasındaki ilişkiye odaklandıkları kapsamlı bir derleme çalışmasında, beyindeki bazı bölgesel alanların boyutu ile bilişsel performans arasında pozitif yönde bir ilişki bulunduğunu belirtmişlerdir. Daha detaylı olarak araştırmacılar bu ilişkilerin hipokampal oluşum ile genel biliş ve bellek; frontal ölçümler ile yönetici işlevler arasında olduğunun altını çizmişlerdir. Elde edilen bu bulgularla birlikte, hem beyindeki nöral yapıların hem de bilişsel işlevlerin karmaşık olması, beyin ve davranış arasındaki bu ilişkilerin açık ve net bir şekilde ortaya konmasını ciddi anlamda zorlaştırmaktadır. Bu nedenle söz konusu yapılar arasındaki ilişkiler, gerek nöropsikolojik testler gerekse de nöro görüntüleme teknikleri ile test edilebilir olsa da büyük ölçüde henüz ortaya çıkarılamamıştır. Bununla birlikte, bilişsel süreçlerin beyin anatomisine ve fizyolojisine bağlı olduğu göz önüne alındığında, gözlemlenen davranışsal değişikliklerden önce beyin bütünlüğündeki değişikliklerin ortaya çıkması oldukça muhtemeldir.

Yaşlanmayla ilgili hem kesitsel hem de boylamsal çalışmalardan elde edilen tutarlı bulgulardan bir diğeri ise serebral beyaz cevher başta olmak üzere beyin hacminin genel olarak yetişkinlik boyunca azaldığıdır (Jernigan ve Gamst, 2005). Ren ve arkadaşları (2003) ilerleyen yaşın genellikle beyin hacminde yılda yaklaşık %0.23 oranında bir azalmaya neden olduğunu belirtmiştir. Jäncke ve arkadaşları (2015) yaşlanma ve beyin büyüklüğü arasındaki ilişkiyi yaklaşık 550 genç 300 yaşlı birey üzerinde incelemiş ve yaşlı bireylerde önemli ölçüde daha küçük beyin hacimleri olduğunu, beyin boyutundaki azalmanın bütün beyin bölgelerine eşit derecede dağılmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte, pozitron emisyon tomografisi (PET) ve fonksiyonel manyetik rezonans görüntüleme (fMRI) gibi teknikler kullanılarak yapılan çalışma bulgularının derlendiği bir çalışmada çalışmaların yüzde yetmişinin yaşlı katılımcılarda daha fazla aktivasyonun daha iyi bilişsel performansla ilişkili olduğu belirtilmiştir (Eyler ve ark., 2011). Ayrıca araştırmacılar, bu ilişkinin evrensel olmadığını temel olarak frontal korteks beyin tepkisinde görüldüğünü ve genç bireylerle karşılaştırıldığında yaşlılar arasında daha yaygın olduğunu belirtmişlerdir (Eyler ve ark., 2011).

Bilişsel yaşlanma ve beyin alanlarında çalışmalarını yürüten çoğu araştırmacının hem fikir olduğu en temel bir diğer bulgu bireyler arası farklılıklar ve değişkenliktir (Glisky, 2007). Bir diğer ifade ile bilişteki yaşa bağlı değişiklikler bütün bilişsel alanlarda veya tüm yaşlı bireyler de aynı olmadığı gibi, beyin yapısındaki yaşa bağlı değişiklikler de bütün beyin bölgelerinde ve bireylerde tek tip değildir. Bu bireysel farklılıkların nedenlerinden bir tanesi beyin rezervidir. Beyin rezervi genellikle nörobiyolojik sermaye (nöron sayısı, sinaps, vb.) olarak tanımlanır ve beynin yapısal özelliklerindeki bireysel varyasyonların, klinik veya bilişsel değişiklikler ortaya çıkmadan önce bazı kişilerin beyin yaşlanması ve patolojiyle diğerlerine göre daha iyi başa çıkmasına olanak tanıdığını savunur (Stern ve ark., 2020). Fratiglioni ve Wang (2007) beyin rezervini, beyindeki yaşa bağlı değişiklikleri ve patolojiyi, belirgin klinik belirtiler gelişmeden önce tolere edebilme yeteneği olarak tanımlamışlardır. Valenzuela'da (2008) yapmış olduğu bir derleme çalışmasında bu tanımla tutarlı olarak yüksek beyin rezervi ile demans riskinin azalması arasında net ve tutarlı bir ilişki olduğunu belirtmiştir.

Bu bireysel farklılıkların altında yatan nörobiyolojinin daha iyi anlaşılması, ileri yaştaki bireylerin yaşam kalitelerini iyileştirme çabalarına katkı sağlayacaktır (Eyler ve Kovacevic, 2010). Ayrıca, beynin spesifik bölgeleri üzerine yapılan analizler ve boylamsal yöntem kullanan daha yeni çok değişkenli yaklaşımlar, beyin yaşlanmasının kritik yönlerini aydınlatma, "Normal" ve "Sağlıklı" beyin yaşlanması arasındaki farkları anlama potansiyeline sahiptir (Lockhart ve DeCarli, 2014).

5. Bilişsel yaşlanma da önleme ve müdahale çalışmaları

Artan yaşla birlikte yetişkinler genellikle dikkat ve işlem hızı açısından daha kötü performans gösterirler, motor kontrol ve öğrenme yetenekleri azalır ve büyük ölçüde olumsuz yönde davranışsal değişiklikler sergilerler. Farklı bilişsel alanlarda ortaya çıkan bu düşüş ve gerilemeler, bir bütün olarak hafif bilişsel bozukluk, Alzheimer hastalığı veya Alzheimer hastalığı ile ilişkili demans gibi nörodejeneratif bozukluklara neden olur (Cai ve ark., 2014). Bununla birlikte, araştırmacılar yaşlanma süreci ile birlikte ortaya çıkan fonksiyonel bozulmanın kaçınılmaz olmadığını, bilişsel-motor yaşlanmanın günlük işlevler üzerindeki olumsuz etkisini azaltmanın ve yaşam kalitesini artırmanın aktif bir yaşam tarzına sahip olmak gibi bazı müdahaleler veya yaşam tarzı değişiklikleri ile mümkün olduğunu belirtmişlerdir (Yan ve Zhou, 2009). Williams ve Kemper (2010) yaşlanma sürecinde azalan bilişsel performansın artırılması ya da korunmasına yönelik uygulanan müdahaleleri gözden geçirmiş ve elde edilen bulguların bilişsel yaşlanmayı optimize etmede bilişsel ve fiziksel aktivitenin, sosyal katılımın ve terapötik ilişkinin olumlu etkileri olduğunu belirtmiştir. Bir diğer ifade ile bilişsel gerileme kaçınılmaz değildir. Nitekim bazı yaşlı yetişkinler, bilişsel işlevlerini 70'li ve 80'li yaşlarına kadar önemli ölçüde koruyarak genç yetişkinlerden daha iyi ya da aynı performansı gösterebilirler (Glisky, 2007).

Bilişsel müdahaleler, davranışsal, duygusal veya fiziksel işlevlere odaklanan müdahalelerin aksine, doğrudan veya dolaylı olarak bilişsel işlevlerdeki performansı artırmayı ya da gerilemeleri önlemeyi hedefleyen müdahaleler olarak tanımlanabilir (Bahar-Fuchs, Clare ve Woods, 2013). Bir diğer ifade ile bilişsel müdahaleler, bilişsel işlev bozuklularını önlemek amacıyla geliştirilen ve farmakolojik olmayan spesifik müdahale şeklidir (Dai ve ark., 2023). Bilişsel müdahalelerin etkilerine ilişkin yürütülen ilk araştırmalar, genellikle egzersizleri erken yetişkinlikten orta ve ileri yetişkinliğe geçişin altında yatan süreçleri test etmenin bir yolu olarak tasarlanmış ve egzersiz yapmanın bilişsel işlevler üzerindeki etkisini genç ve yaşlı yetişkinler üzerinde karşılaştırmıştır (Stine-Morrow ve Basak, 2011). Bilişsel müdahaleler genel olarak, bilişsel eğitim (cognitive training) ve bilişsel rehabilitasyon (cognitive rehabilitation) olarak iki ana sınıfa ayrılır (Bahar-Fuchs ve ark., 2013). Bilişsel eğitim tipik olarak bellek, dikkat veya problem çözme gibi belirli bilişsel işlevleri artırmak için tasarlanmış bir dizi standartlaştırılmış görevleri içerir. Bilişsel rehabilitasyon ise başlangıçta beyin hasarı olan kişilerle çalışarak geliştirilen, ancak ilerleyen koşullara da aynı şekilde uygulanabilen, bilişsel bozukluğu olan kişilerin rehabilitasyon sürecine odaklanan müdahaleleri ifade eder (Bahar-Fuchs ve ark., 2013).

Alan yazında bilişsel yaşlanmanın artırılmasına ya da azalan performansın durdurulmasına yönelik, bilişsel, fiziksel, sosyal ve beslenme ile ilgili birçok müdahale türü geliştirilmiştir (Williams ve Kemper, 2010). Bu müdahale türleri arasında yer alan ve özellikle çalışma belleğini güçlendirmeye yönelik

yürütülen bilişsel müdahaleler özellikle son yıllarda oldukça popüler hale gelmiştir (Wu ve ark., 2023). Cavallini, Pagnin ve Vecchi (2003), genç ve yaşlı bireylerde iki farklı bellek stratejisinin bilişsel işlevler üzerindeki etkisini incelemiş ve her iki grubunda performansında artma olduğunu belirtmişlerdir. Gross ve arkadaşları (2012) ise yaşlı bireyler için uygulanan bellek eğitimlerinin etkinliğini bir meta analiz çalışması ile incelemişler ve alan yazında 10 farklı bellek eğitimi olduğunu ve bellek performansı ile ilgili birden fazla strateji geliştirmenin daha büyük kazanımlarla ilişkili olduğunu ortaya koymuşlardır. Bir diğer sistematik derleme çalışması ise Gates ve arkadaşları (2011) tarafından bilişsel ve bellek egzersizlerinin bellek performansı üzerindeki etkisinin karşılaştırılması amacıyla yürütülmüş ve bilişsel egzersizlerin bellek stratejilerine göre daha fazla fayda sağladığı belirtilmiştir.

Bilişsel müdahalelere benzer olarak, fitnes gibi fiziksel müdahalelerin de yaşlanma süreci ile ortaya çıkan bilişsel gerilemeler üzerinde etkili olduğuna dair birçok araştırma bulgusu vardır (Lindenberger, 2014). Kesitsel ve boylamsal çalışmalardan elde edilen veriler, fiziksel egzersizlerin fonksiyonel kapasite, güç, engellilikten yoksunluk ve fiziksel bağımsızlık ile ilişkili olduğunu ve daha da önemlisi güçle birlikte performans, denge-hareketlilik ve günlük yaşam aktivitelerinde artma, düşmelerde ise azalma olduğunu göstermektedir (Lindenberger, 2014; Paterson, Jones ve Rice, 2007). Aktif olarak fiziksel, motor veya entelektüel egzersizlerle uğraşmak veya bilinçli olarak çoklu duyusal uyarılar almak, işlevsel düşüşü önleyebilir ve bilişsel işlevleri koruyabilir (Cai ve ark., 2014). Örneğin, Deary ve arkadaşları (2006) katılımcıların 11 yaşındaki bilişsel performansı, cinsiyeti, sosyal sınıfı ve APOE-ε4 genotipi kontrol değişkeni olarak alındığında yaşlı bireylerde fitnesın bilişsel başarılı yaşlanma ile anlamlı olarak ilişkili olduğunu belirtmişlerdir. Gow, Pattie ve Deary (2017) yaşlı bireylerde aktivitelere katılımın bilişsel azalma üzerindeki etkisi boylamsal bir çalışma ile incelemiş ve elde edilen bulguların yaşam boyu yaklaşımı desteklediğini, bir diğer ifade ile farklı yetişkinlik dönemlerinde yapılan boş zaman ve fiziksel aktivitenin bilişsel yetenekleri artırabileceği veya gerilemeleri azaltabileceği belirtilmişlerdir.

İnsan ve hayvan çalışmalarından elde edilen veriler fiziksel aktivitenin, hipokampusta yeni nöronların oluşmasında önemli olan beyin kaynaklı çeşitli faktörlerin miktarını arttırdığını göstermektedir (Cotman, Berchtold ve Christie, 2007). Bununla birlikte egzersiz, diyabet, hipertansiyon ve kardiyovasküler hastalık gibi beyin fonksiyon bozukluğuna ve nörodejenerasyona neden olan periferik risk faktörlerini azaltmaktadır (Cotman ve ark., 2007). Colcombe ve Kramer (2003) tarafından 18 müdahale türünün sonuçlarının değerlendirildiği bir meta analiz çalışmasında fitnes eğitiminin biliş için çok önemli faydaları olduğu en önemli faydanın ise yönetici-kontrol süreçlerinde meydana geldiği belirtilmiştir. Ayrıca araştırmacılar biliş üzerindeki olumlu etkilerin büyüklüğünün fitnes antrenman seanslarının süresine, türüne ve katılımcılarının cinsiyeti dâhil olmak üzere bir dizi faktörlere bağlı olduğunu

belirtmişlerdir (Colcombe ve Kramer, 2003). Bu bulgular ile çelişir bir şekilde Etnier ve arkadaşlarının (2006) meta analiz çalışmasında ise kesitsel çalışmalar veya son test karşılaştırmalarının kullanıldığı araştırmalarda fitnes etki büyüklüğü ile bilişsel etki büyüklüğü arasında anlamlı bir ilişki olmadığı ve fitnesın bilişteki varyansın sadece %8'ini açıkladığı belirtilmiştir.

Sonuç

Psikoloji alanında davranışçılık ekolünün baskınlığını yitirmesi ve bilişsel psikolojinin daha popüler hale gelmesi ile bilişsel yaşlanma konusundaki çalışmalar hızla artmaya başlamıştır. Araştırmacılar farklı bilişsel performans türleri ile ilişkili beyin bölgelerini tespit etmeye odaklanmış ve yaşlı yetişkinlerin bazı bilişsel görevleri yerine getirirken genç yetişkinlerden farklı beyin bölgelerinin aktive olduğunu ortaya koymuşlardır (Glisky, 2007).

Bilişsel yaşlanma üzerinde çalışmalarını yürüten araştırmacılar bilişsel performansları değerlendirmek amacıyla geçerliği ve güvenirliği test edilmiş bilişsel testler ve öz bildirim ölçekleri ile birlikte fMRI ve PET gibi nöro görüntüleme teknikleri kullanmaktadırlar. Bu teknik ve yöntemler ile bilişsel yaşlanmanın akıcı ve kristalize zekâ, işlem hızı, dikkat, alıcı ve ifade edici dil, görsel-uzamsal yetenekler, bellek ve yönetici işlevler gibi farklı alanları test edilmektedir (Eyler ve Kovacevic, 2010). Özellikle tepki süresi ve doğru hatırlama gibi bellek performansının test edildiği çalışmalar büyük ölçüde davranışsal ölçümlere dayanmaktadır. Davranışsal ölçümlerle birlikte hem biliş ve duygudaki yaşla birlikte değişiklikleri hem de bilişsel yaşlanma sürecindeki bireyler arası farklılıkları anlamaya yardımcı olmak için her geçen gün daha güçlü nörobilimsel tekniklerin kullanımına artan bir ilgi olmuştur (Eyler ve Kovacevic, 2010).

Araştırmalar, yaş ile bazı bilişsel performanslar arasında güçlü düzeyde ters-U ilişkileri olduğunu ortaya koymuştur (Salthouse, 2012). Bununla birlikte elde edilen veriler yaşa bağlı bilişsel performanstaki düşüşün farklı bilişsel işlevlerde farklı düzeylerde ortaya çıkabileceğini ve bazı işlevlerin artan yaşa rağmen görece iyi korunduğunu göstermektedir (Harada ve ark., 2013). Örneğin, artan yaşla birlikte kelime bilgisi performansı ile ölçülen kristalize zekâ (kelime dağarcığı ve genel bilgi testlerinden) gibi bazı yetenekler sabit kalsa ve hatta yaşamın ileri dönemlerinde artsa da akıcı zekâdaki performansın azaldığı belirtilmiştir (Palmer ve Dawes, 2009). Ayrıca araştırmalar, bireyler yaşlandıkça, genellikle işlem hızında genel bir azalma ve düşüş olduğunu ortaya koymuştur (Palmer ve Dawes, 2009). Bu bakımdan bilişsel işlevlerde görülen yaşa bağlı değişiklikler bilişsel alanlar arasında önemli ölçüde farklılık gösterir ve bazı bilişsel işlevler yaşlanma sürecine karşı diğerlerinden daha duyarlıdır (Glisky, 2007). Bununla birlikte, bilişsel yaşlanma alanında yürütülen araştırmaların önemli bir kısmı dikkat ve belleğe odaklanmıştır ve bu alanlarda ortaya çıkan gerilemeler diğer bilişsel alanlarda gözlemlenen varyansların büyük bir oranını açıkladığı belirtilmiştir (Glisky, 2007).

KAYNAKÇA

Aben, B., Stapert, S., & Blokland, A. (2012). About the distinction between working memory and short-term memory. *Frontiers in Psychology*, *3*, 301. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2012.00301

Alwin, D. F., & Hofer, S. M. (2008). Opportunities and challenges for interdisciplinary research. In Hofer, S. M., & Alwin, D. F. (Eds.). *Handbook of cognitive aging: Interdisciplinary perspectives*, (syf. 2-30). Sage Publications.

Anderson, J. R. (2000). *Cognitive psychology and its implications*. Worth Publishers

Anderson, N. D., & Craik, F. I. (2017). 50 years of cognitive aging theory. *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, *72*(1), 1-6. https://doi.org/10.1093/geronb/gbw108

Baddeley, A. D., & Hitch, G. (1974). Working memory. In G. H. Bower (Ed.), *The psychology of learning and motivation: Advances in research and theory* (syf. 47–89). New York: Academic Press.

Baddeley, A. D. (1983). Working memory. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. B, Biological Sciences*, *302*(1110), 311-324.

Bahar-Fuchs, A., Clare, L., & Woods, B. (2013). Cognitive training and cognitive rehabilitation for mild to moderate Alzheimer's disease and vascular dementia. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, (6).

Bettio, L. E., Rajendran, L., & Gil-Mohapel, J. (2017). The effects of aging in the hippocampus and cognitive decline. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, *79*, 66-86. https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2017.04.030

Bopp, K. L., & Verhaeghen, P. (2005). Aging and verbal memory span: A meta-analysis. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, *60*(5), 223-233. https://doi.org/10.1093/geronb/60.5.P223

Brandt, M., Deindl, C., ve Hank, K. (2012). Tracing the origins of successful aging: The role of childhood conditions and social inequality in explaining later life health. *Social Science & Medicine*, *74*(9), 1418-1425. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2012.01.004

Britton, A., Shipley, M., Singh-Manoux, A., ve Marmot, M. G. (2008). Successful aging: The contribution of early-life and midlife risk factors. *Journal of the American Geriatrics Society*, *56*(6), 1098-1105. https://doi.org/10.1111/j.1532-5415.2008.01740.x

Bryan, J., & Luszcz, M. A. (2000). Measurement of executive function: considerations for detecting adult age differences. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, *22*(1), 40-55. https://doi.org/10.1076/1380-3395(200002)22:1;1-8;FT040

Bugg, J. M., Zook, N. A., DeLosh, E. L., Davalos, D. B., & Davis, H. P. (2006). Age differences in fluid intelligence: Contributions of general slowing and frontal decline. *Brain and Cognition*, *62*(1), 9-16. https://doi.org/10.1016/j.bandc.2006.02.006

Cai, L., Chan, J. S., Yan, J. H., & Peng, K. (2014). Brain plasticity and motor practice in cognitive aging. *Frontiers in Aging Neuroscience*, *6*, 31. https://doi.org/10.3389/fnagi.2014.00031

Cattell, R. B. (1987). *Intelligence: Its structure, growth and action*. Elsevier.

Cavallini, E., Pagnin, A., & Vecchi, T. (2003). Aging and everyday memory: the beneficial effect of memory training. *Archives of Gerontology and Geriatrics*, *37*(3), 241-257. https://doi.org/10.1016/S0167-4943(03)00063-3

Chi, Y. K., Kim, T. H., Han, J. W., Lee, S. B., Park, J. H., Lee, J. J., ... & Kim, K. W. (2012). Impaired design fluency is a marker of pathological cognitive aging; results from the Korean longitudinal study on health and aging. *Psychiatry Investigation*, *9*(1), 59-64. http://dx.doi.org/10.4306/pi.2012.9.1.59

Colcombe, S., & Kramer, A. F. (2003). Fitness effects on the cognitive function of older adults: a meta-analytic study. *Psychological Science*, *14*(2), 125-130. https://doi.org/10.1111/1467-9280.t01-1-01430

Cotman, C. W., Berchtold, N. C., & Christie, L. A. (2007). Exercise builds brain health: key roles of growth factor cascades and inflammation. *Trends in Neurosciences*, *30*(9), 464-472. https://doi.org/10.1016/j.tins.2007.06.011

Dai, X., Lingli, W., Han, Z., & Li, H. (2023). Cognitive Training Effect and Imaging Evidence. In Zhang, Z. (Eds.), *Cognitive Aging and Brain Health* (sy. 171-183). Springer Nature.

Deary, I. J., Whalley, L. J., Batty, G. D., & Starr, J. M. (2006). Physical fitness and lifetime cognitive change. *Neurology*, *67*(7), 1195-1200. http://dx.doi.org/10.1212/01.wnl.0000238520.06958.6a

Drag, L. L., & Bieliauskas, L. A. (2010). Contemporary review 2009: cognitive aging. *Journal of Geriatric Psychiatry and Neurology*, *23*(2), 75-93. http://dx.doi.org/10.1177/0891988709358590

Drury, J. L., Kinsella, G. J., & Ong, B. (2000). Age differences in explicit and implicit memory for pictures. *Neuropsychology, 14*(1), 93–101. https://doi.org/10.1037/0894-4105.14.1.93

Etnier, J. L., Nowell, P. M., Landers, D. M., & Sibley, B. A. (2006). A meta-regression to examine the relationship between aerobic fitness and cognitive performance. *Brain Research Reviews*, *52*(1), 119-130. https://doi.org/10.1016/j.brainresrev.2006.01.002

Eyler, L. T., & Kovacevic, S. (2010). Neuroimaging of Successful Cognitive and Emotional Aging. In Depp, C. A. & Jeste, D. V. (Eds.), *Successful Cognitive and Emotional Aging* (syf. 137-155). American Psychiatric Publishing.

Eyler, L. T., Sherzai, A., Kaup, A. R., & Jeste, D. V. (2011). A review of functional brain imaging correlates of successful cognitive aging. *Biological Psychiatry*, *70*(2), 115-122. https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2010.12.032

Fratiglioni, L., & Wang, H. X. (2007). Brain reserve hypothesis in dementia. *Journal of Alzheimer's disease*, *12*(1), 11-22. https://doi.org/10.3233/jad-2007-12103

Gates, N. J., Sachdev, P. S., Fiatarone Singh, M. A., & Valenzuela, M. (2011). Cognitive and memory training in adults at risk of dementia: A systematic review. *BMC Geriatrics*, *11*(1), 1-14. https://doi.org/10.1186/1471-2318-11-55

Glisky, E. L. (2007). Changes in cognitive function in human aging. In Riddle, D. R. (Eds.). *Brain aging: Models, methods, and mechanisms*, (syf. 3-20). CRS Press.

Gow, A. J., Pattie, A., & Deary, I. J. (2017). Lifecourse activity participation from early, mid, and later adulthood as determinants of cognitive aging: The Lothian Birth Cohort 1921. *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, *72*(1), 25-37. https://doi.org/10.1093/geronb/gbw124

Graf, P., & Schacter, D. L. (1985). Implicit and explicit memory for new associations in normal and amnesic subjects. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 11*(3), 501–518. https://doi.org/10.1037/0278-7393.11.3.501

Gross, A. L., Parisi, J. M., Spira, A. P., Kueider, A. M., Ko, J. Y., Saczynski, J. S., ... & Rebok, G. W. (2012). Memory training interventions for older adults: A meta-analysis. *Aging & Mental Health*, *16*(6), 722-734. http://dx.doi.org/10.1080/13607863.2012.667783

Harada, C. N., Love, M. C. N., & Triebel, K. L. (2013). Normal cognitive aging. *Clinics in Geriatric Medicine*, *29*(4), 737-752. http://dx.doi.org/10.1016/j.cger.2013.07.002

Hauser, R. M. (2010). Causes and consequences of cognitive functioning across the life course. *Educational Researcher*, *39*(2), 95-109. https://doi.org/10.3102/0013189X10363171

Horn, J. L., & Cattell, R. B. (1967). Age differences in fluid and crystallized intelligence. *Acta Psychologica, 26*(2), 107–129. https://doi.org/10.1016/0001-6918(67)90011-X

Jäncke, L., Mérillat, S., Liem, F., & Hänggi, J. (2015). Brain size, sex, and the aging brain. *Human brain mapping*, *36*(1), 150-169. https://doi.org/10.1002/hbm.22619

Jaroslawska, A. J., & Rhodes, S. (2019). Adult age differences in the effects of processing on storage in working memory: A meta-analysis.*Psychology and Aging, 34*(4), 512–530. https://doi.org/10.1037/pag0000358

Jernigan, T. L., & Gamst, A. C. (2005). Changes in volume with age--consistency and interpretation of observed effects. *Neurobiology of Aging*, *26*(9), 1271-1274. https://doi.org/10.1016/j.neurobiolaging.2005.05.016

Kaup, A. R., Mirzakhanian, H., Jeste, D. V., & Eyler, L. T. (2011). A review of the brain structure correlates of successful cognitive aging. *The Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neurosciences*, *23*(1), 6-15. https://doi.org/10.1176/appi.neuropsych.23.1.6.

Kray, J., Eber, J., & Lindenberger, U. (2004). Age differences in executive functioning across the lifespan: The role of verbalization in task preparation. *Acta Psychologica*, *115*(2-3), 143-165. https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2003.12.001

Kemper, S. & McDowd, J. M. (2008). Dimensions of cognitive aging executive function and verbal fluency. In Hofer, S. M., & Alwin, D. F. (Eds.). *Handbook of cognitive aging: Interdisciplinary perspectives*, (syf. 181-192). Sage Publications.

Kensinger, E. A., & Gutchess, A. H. (2017). Cognitive aging in a social and affective context: Advances over the past 50 years. *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, *72*(1), 61-70. http://dx.doi.org/10.1093/geronb/gbw056

Lindenberger, U. (2014). Human cognitive aging: corriger la fortune?. *Science*, *346*(6209), 572-578. http://dx.doi.org/10.1126/science.1254403

Lockhart, S. N., & DeCarli, C. (2014). Structural imaging measures of brain aging. *Neuropsychology Review*, *24*, 271-289. http://dx.doi.org/10.1007/s11065-014-9268-3

Luo, L., & Craik, F. I. (2008). Aging and memory: A cognitive approach. *The Canadian Journal of Psychiatry*, *53*(6), 346-353. https://doi.org/10.1177/070674370805300603

Luszcz, M. A., & Lane, A. P. (2008). Executive function in cognitive, neuropsychological, and clinical aging. In Hofer, S. M., & Alwin, D. F. (Eds.). *Handbook of cognitive aging: Interdisciplinary perspectives*, (syf. 193-206). Sage Publications.

Malaspina, L., Woods, S. P., Moore, D. J., Depp, C., Letendre, S. L., Jeste, D., ... & HIV Neurobehavioral Research Programs (HNRP) Group. (2011). Successful cognitive aging in persons living with HIV infection. *Journal of Neurovirology*, *17*, 110-119. https://doi.org/10.1007/s13365-010-0008-z

Maldonado, T., Orr, J. M., Goen, J. R., & Bernard, J. A. (2020). Age differences in the subcomponents of executive functioning. *The Journals of Gerontology: Series B*, *75*(6), 31-55. https://doi.org/10.1093/geronb/gbaa005

Martin, P., ve Martin, M. (2002). Proximal and distal influences on development: The model of developmental adaptation. *Developmental Review*, *22*(1), 78-96. https://doi.org/10.1006/drev.2001.0538

Martin, M., Dotti, C. G., & Ledesma, M. D. (2010). Brain cholesterol in normal and pathological aging. *Biochimica et Biophysica Acta (BBA)-Molecular and Cell Biology of Lipids*, *1801*(8), 934-944. https://doi.org/10.1016/j.bbalip.2010.03.011

McDowd, J. M., & Hoffman, L. (2008). Challenges in attention: Measures, methods, and applications. In Hofer, S. M., & Alwin, D. F. (Eds.). *Handbook of cognitive aging: Interdisciplinary perspectives*, (syf. 122-133). Sage Publications.

Mitchell, D. B., & Bruss, P. J. (2003). Age Differences in Implicit Memory: Conceptual, Perceptual, or Methodological? *Psychology and Aging, 18*(4), 807–822. https://doi.org/10.1037/0882-7974.18.4.807

Palmer, B. W., & Dawes, S. E. (2010). Cognitive aging: From basic skills to scripts and schemata. In Depp, C. A. & Jeste, D. V. (Eds.), *Successful Cognitive and Emotional Aging* (syf. 47-54). American Psychiatric Publishing.

Park, D. C., & Festini, S. B. (2017). Theories of memory and aging: A look at the past and a glimpse of the future. *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, *72*(1), 82-90. https://doi.org/10.1093/geronb/gbw066

Paterson, D. H., Jones, G. R., & Rice, C. L. (2007). Ageing and physical activity: evidence to develop exercise recommendations for older adults. *Applied Physiology, Nutrition, and Metabolism*, *32*(2), 69-108. https://doi.org/10.1 139/H07-11

Pepper, J. L., Usherwood, B., Bampouras, T. M., & Nuttall, H. E. (2023). Age-related changes to the attentional modulation of temporal binding. *Attention, Perception, & Psychophysics*, 1-15. https://doi.org/10.3758/s13414-023-02756-8

Ren, J., Wu, Y. D., Chan, J. S., & Yan, J. H. (2013). Cognitive aging affects motor performance and learning. *Geriatrics & Gerontology International*, *13*(1), 19-27. https://doi.org/10.1111/j.1447-0594.2012.00914.x

Ryan, J. J., Sattler, J. M., & Lopez, S. J. (2000). Age effects on Wechsler adult intelligence scale-III subtests. *Archives of Clinical Neuropsychology*, *15*(4), 311-317. https://doi.org/10.1016/S0887-6177(99)00019-0

Rypma, B., Prabhakaran, V., Desmond, J. E., & Gabrieli, J. D. E. (2001). Age differences in prefrontal cortical activity in working memory. *Psychology and Aging, 16*(3), 371–384. https://doi.org/10.1037/0882-7974.16.3.371

Salthouse, T. (2012). Consequences of age-related cognitive declines. *Annual Review of Psychology*, *63*, 201-226. https://doi.org/10.1146/annurev-psych-120710-100328

Stern, Y., Arenaza-Urquijo, E.M., Bartr´es-Faz, D., Belleville, S., Cantilon, M., Chetelat, G., Ewers, M., et al., (2020) Whitepaper: Defining and investigating cognitive reserve, brain reserve, and brain maintenance. *Alzheimers Dement* 16, 1305-1311. https://doi.org/10.1016/j.jalz.2018.07.219

Stine-Morrow, E. A., & Basak, C. (2011). Cognitive interventions. In Schaie, K. W., & Willis, S. L. (Eds.) *Handbook of the psychology of aging* (7th ed.). Elsevier Academic Press *Handbook of the Psychology of Aging* (syf. 153-171). Academic Press.

Valenzuela, M. J. (2008). Brain reserve and the prevention of dementia. *Current Opinion in Psychiatry*, *21*(3), 296-302. https://doi.org/10.1097/YCO.0b013e3282f97b1f

Verhaeghen, P., & Cerella, J. (2002). Aging, executive control, and attention: A review of meta-analyses. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, *26*(7), 849-857. https://doi.org/10.1016/s0149-7634(02)00071-4

Wang, D., Tang, Z., Zhao, J., & Lu, P. (2023). The Overview of Cognitive Aging Models. In Zhang, Z. (Eds.), *Cognitive Aging and Brain Health* (syf. 47-60). Springer Nature.

Ward, E., Berry, C., & Shanks, D. (2013). Age effects on explicit and implicit memory. *Frontiers in Psychology*, *4*, 639. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00639

Welford, A. T., & Birren, J. E. (1965). Behavior, aging, and the nervous system: biological determinants of speed of behavior and its changes with age. Thomas.

Widaman, K. F. (2008). Integrative perspectives on cognitive aging: Measurement and modeling with mixtures of psychological and biological variables. In Hofer, S.

M., & Alwin, D. F. (Eds.). *Handbook of cognitive aging: Interdisciplinary perspectives*, (syf. 50-68). Sage Publications.

Williams, K. N., & Kemper, S. (2010). Interventions to reduce cognitive decline in aging. *Journal of Psychosocial Nursing and Mental Health Services*, *48*(5), 42-51. https://doi.org/10.3928/02793695-20100331-03

Williams, R. S., Biel, A. L., Wegier, P., Lapp, L. K., Dyson, B. J., & Spaniol, J. (2016). Age differences in the Attention Network Test: Evidence from behavior and event-related potentials. *Brain and Cognition*, *102*, 65-79. http://dx.doi.org/10.1016/j.bandc.2015.12.007

Wilson, R. S., Beckett, L. A., Barnes, L. L., Schneider, J. A., Bach, J., Evans, D. A., & Bennett, D. A. (2002). Individual differences in rates of change in cognitive abilities of older persons. *Psychology and Aging, 17*(2), 179–193. https://doi.org/10.1037/0882-7974.17.2.179

Whalley, L. J., Deary, I. J., Appleton, C. L., & Starr, J. M. (2004). Cognitive reserve and the neurobiology of cognitive aging. *Ageing Research Reviews*, *3*(4), 369-382. https://doi.org/10.1016/j.arr.2004.05.001

Whitbourne, S. K., & Whitbourne, S. B. (2015). *Adult development and aging: Biopsychosocial perspectives* (Canadian Ed.). John Wiley & Sons.

Wu, Y., Zang, M., Wang, B., & Guo, W. (2023). Does the combination of exercise and cognitive training improve working memory in older adults? A systematic review and meta-analysis. *PeerJ*, *11*, e15108. https://doi.org/10.7717/peerj.15108

Yan, J. H., & Zhou, C. L. (2009). Effects of motor practice on cognitive disorders in older adults. *European Review of Aging and Physical Activity*, *6*(2), 67-74. https://doi.org/10.1007/s11556-009-0049-6

Yang, Y., Wang, D., Hou, W., & Li, H. (2023). Cognitive Decline Associated with Aging. In Zhang, Z. (Eds.), Cognitive Aging and Brain Health (sy. 25-46). Springer Nature.

Zhao, S., Li, Y., Shi, Y., & Li, X. (2023). Cognitive Aging: How the Brain Ages? In Zhang, Z. (Eds.), *Cognitive Aging and Brain Health* (syf. 9-21). Springer Nature.

Bölüm 7

SAĞLIK OKURYAZARLIĞININ SAĞLIKTA İLETİŞİM ÜZERİNE ETKİSİ: BİR ARAŞTIRMA

Zübeyir ÖZÇELİK[1]

1 Dr. Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı, zubeyir_ozcelik @hotmail.com, Orcid: 0000 0001 7027 7396

GİRİŞ

Sağlık hizmetinden faydalananların sağlık konusu hakkında ilgi ve bilgi düzeylerinin zamanla arttığı bilinmektedir. Bu anlamda hastaların kendi sağlıklarından büyük oranda sorumlu olmaları ve yine sağlık durumlarına yönelik olarak karar alma süreçlerine katılmaları beklenmektedir. Sağlık alanındaki gelişmeler; sağlık sorunları, sağlık hizmetleri, hasta sorumlulukları ve haklarını bilmek gibi kişilere yeni roller yüklemiştir (Tontuş, 2014). Yapılan araştırma sonuçlarına göre; hastanın kendi sağlığı konusunda karar süreçlerine katılımı; hasta memnuniyeti ile hastanın bilgi düzeyini artırmakta, anksiyeteyi azaltmakta, iyileşme sürecini olumlu etkilemektedir (Brabers vd., 2016). Bu anlamda sağlık alanında çalışmayan vatandaşların sağlık okuryazarlığı düzeyi önem kazanmaktadır.

Modern toplumda sağlık okuryazarlığı sağlık ve esenlik için temel bileşendir. Çünkü sağlık okuryazarlığı sağlık alanındaki sonuçları etkileyen hayati belirleyicilerdendir. Sağlık okuryazarlığı hem genel okuryazarlıkla hem de bireyler için gerekli olan "sağlık bilgilerini okuma, anlama, anlatma, uygulama, hastalıkları önleme ve hayat kalitesini artırma" gibi konularla ilişkilidir (Van Der Scheer-Horst vd., 2023).

Sağlık hizmetlerine erişim bir hak olduğu gibi sağlık okuryazarlığı da bireyler için bir hak olmalıdır (World Health Organization, 2013). Nitekim sağlık okuryazarlığı düşük seviyede olan hastalar, tedavi sürecini olumlu etkileyen "iletişim" konusunda problemler yaşamaktadırlar (Akbolat v.d. 2016). Diğer bir ifadeyle sınırlı sağlık okuryazarlığı hem sağlık sistemi hem de bireyler için ciddi bir problem alanıdır (Van Der Scheer-Horst vd., 2023).

Sağlık okuryazarlığının yüksek düzeyde olması ise hasta memnuniyetini, sağlık bakım kalitesini ve tedaviye uyumu yükseltmekte ve "hekim-hasta iletişimi" konusunda önemli fırsatlar sunmaktadır (Tanrıöver v.d, 2014). Bu nedenle memnuniyete ilişkin çalışmaların kapsamı "iletişime" dönük çalışmalar olarak gerçekleştirilmiştir (Na´poles vd., 2009). Çünkü doktorların iletişime bakış açıları ile hastaların iletişime bakış açıları arasında farklılıklar vardır. Doktorların hastalara verdiği bilgilerin hastalar tarafından anlaşılmadığı ya da yanlış anlaşıldığı yapılan çalışmalarda ortaya çıkmaktadır (Jansson, 2011, 19). Hasta tedavisinin aşamlarında; tedavi öncesi ve sonrasında özellikle de tedavi anında iletişim ve iletişim yönetimi çok önemlidir.

Sağlığın söz konusu olduğu her tür iletişim sağlık iletişiminin konusunu oluşturmaktadır. Çünkü etkin bir sağlık iletişimi her zaman toplum sağlığının devam etmesinde hayati bir öneme sahiptir (Yang, Huang, 2021). Bu bağlamda sağlık iletişimini kısa bir tanımla; "genel olarak sağlıkla ilgili mesajların yayılması ve yorumlanması" şeklinde ifade etmek mümkündür (Yeşildal vd., 2021). Daha kapsayıcı bir tanımla ifade etmek gerekirse sağlık iletişimi; insanları, sivil toplum kuruluşlarını, sağlık uzmanlarını, politika yapıcıları ve

toplumu geliştirmek amacıyla, sağlıkla ilgili bilgileri paylaşarak insanları yönlendirmeyi ve iletişime dahil etmeyi, onların davranışlarını, çalışmalarını ya da sağlıkla ilgili alacağı kararları etkileyerek değiştirmelerine yardımcı olmayı ve farklı gruplara ulaşmayı hedefleyen farklı disiplinleri biraraya getiren çok boyutlu bir yaklaşımdır (Gündoğdu, 2021).

Bazı çalışmalarda sağlık okur-yazarlığı; "etkin bir sağlık iletişiminin gerçekleşmesindeki on temel unsurdan birisi" olarak görülürken (Gündoğdu, 2021) bazı çalışmalarda da "sağlık okuryazarlığının oluşturulması ve yükseltilmesi" sağlık iletişimin amaçlarından birisi olarak değerlendirilmektedir (Yeşildal vd., 2021).

Literatürdeki bilgi birikiminden hareketle; "Ankara il merkezinde bulunan hastanelerden hizmet alan bireylerin sağlık okuryazarlığı düzeyleri ile sağlık iletişimleri arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla bu çalışma hazırlanmıştır. Çalışmanın temel hipotezi; "Ankara il merkezinde bulunan hastanelerden" *hizmet alan bireylerin sağlık okuryazarlığı düzeyleri ile sağlık iletişimleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır*" cümlesidir.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Kuramsal çerçeve sağlık okur-yazarlığı ve sağlık iletişimi şeklinde iki alt başlıktan oluşmaktadır.

1.1. Sağlık Okuryazarlığı

Bilgi sistemleri ile karşılıklı etkileşime sahip olan sağlık okuryazarlığı, birey ve toplum sağlığı açısından hayati bir öneme sahiptir. Çünkü sağlık okuryazarlığı yeterli seviyeye ulaşmış olan bireyler sağlık sistemiyle ilgili engellerle bu düzeye ulaşamamış insanlara nazaran daha az karşılaşmaktadırlar (Bonnie v.d., 2022). Sağlık okuryazarlığı; insanların toplum içinde sağlıkla ilgili bilgilere kolaylıkla ulaşmasını, anlamasını ve yorumlamasını, sağlığının daha iyi yönde olmasını sağlamak için bu bilgiyi kullanabilmesi amacıyla moral ve yeteneğini belirleyen sosyal ve bilişsel beceriler şeklinde tanımlanmaktadır (Nutbeam, 1998, 349). Bir başka tanıma göre de sağlık okuryazarlığı; "okuryazarlıkla bağlantılı, insanların sağlıklarıyla ilgili olarak günlük yaşamlarında karar almak, yaşam kalitelerini yükseltmek ve sürdürmek için sağlıklarını geliştirme ve hastalıklarını önleme amacıyla gerekli sağlık bilgisine erişme, anlama, değer biçme ve bilgiyi kullanmayı sağlayacak bilgi, motivasyon ve yeterliliktir (Sorensen v.d., 2012, 12)

Sağlık Okur yazarlığı; bireysel, kültürel ve sosyal faktörler, entelektüel bilgi, dinleme, konuşma, okuma, yazma becerileri ve hatta aritmetik gibi çok geniş yelpazedeki faktörleri içeren bir kavramdır (Nielsen-Bahlman v.d., 2004). Bu anlamda sağlık okuryazarlığı bireyin sağlığına yönelik karar alma süreçlerine doğru şekilde dâhil olması (Brabers v.d 2016), sağlık durumunu olumsuz yönde etkileyecek riskleri öngörerek gerekli önlemleri alabilmesi (Sezer, Kadıoğlu,

2014) ve hasta ile sağlık çalışanı arasındaki ilişkiyi olumlu yönde etkilemesi adına önemli (Akbolat vd., 2016) görülmektedir. Bireylerin kendilerini daha iyi ve daha sağlıklı hissedebilmeleri; sağlık organizasyonlarının hastalara ve sağlık profesyonellerine daha nitelikli hizmet sunabilmeleri için kritik öneme sahip olan (Madson, 2022) sağlık okuryazarlığının sonuçları iki farklı açıdan araştırılabilir. Bunlar sistemsel ve bireysel düzeylerdir. Bireysel düzeydeki sağlık sonuçları memnuniyet ile ilgili konular olan; klinik sonuçlar ve sağlıkla ilgili yaşam kalitesini içerirken; maliyetler, yeni program ve müdahalelerin gerçekleştirilmesi ve kaynak ayrımı ise sistem düzeyindeki sonuçları içermektedir (Al Sayah, Williams, 2012).

1.2. **Sağlık İletişimi**

Günümüzde halen "metafor" özelliğini koruyan ve kısaca "bir kanal aracılığıyla bilginin hareketi, akışı ya da etkili tarzda transferi" olarak tanımlanabilen iletişim (Barker, 2016) insanlar için son derece merkezi bir önem taşımaktadır. Çünkü etkili iletişim aile, eğitim, iş ve sosyal yaşam başta olmak üzere hayatın her alanında başarının en önemli faktörlerinden birisidir (Payne, Horn, 2007). Çünkü literatür incelendiğinde sağlık iletişiminin farklı rollere sahip olduğu görülmektedir. Sağlık iletişimi; insanları, toplumları, sağlık alanında çalışanları ve politika yapıcılarını yönlendirme rolü bulunurken, sivil toplum kuruluşlarının sağlık sistemine uyum sağlamasını ve sağlıkla ilgili beklenen davranışları göstermesini sağlamaktadır (Sezgin, 2015).

Bireylerin ve toplumların hayatında son derece hayati öneme sahip olan iletişim, "sağlık iletişiminin de" temel konularından birisini oluşturmaktadır. Sağlık iletişimi ile ilgilenen taraflar bu kavramın tanımını sürekli güncelleme ihtiyacı duymaktadırlar. Çünkü sağlık iletişimi multidisipliner bir kavramdır (Schiavo, 2014). Örneğin kültürlerarası sağlık iletişimi araştırmacıları "sağlık ve hastalık" kavramlarının tanımlarının bile kültürlere göre farklılık gösterdiğini ifade etmektedirler. Benzer şekilde iletişim algısı da kültürlere göre farklılık göstermektedir (Wright, vd., 2013). Bu nedenle doktor hasta iletişiminde kültürlerarası farklılıkların ya da benzerliklerin, dikkate alınması gerekmektedir (Büyükaslan, 2018).

Sağlık iletişimi genel olarak "sağlıkla ilgili mesajların yayılması ve yorumlanması" ya da "sağlığı geliştirmek, kişilerin ve toplumun sağlıkla ilgili kararları üzerinde etkili olmak ve bilgilendirmek için iletişim stratejilerinin incelenmesi ve kullanımı" olarak ifade edilebilir (Yeşildal, vd., 2021, 109).

Bu kavram ile ilgili olarak geliştirilen tanımlar analiz edildiğinde sağlık iletişiminin sağlık hizmeti alanlar, sağlık profesyonelleri, politika yapıcılar ve özellikli gruplar gibi tüm paydaşlar açısından önemli bir role sahip olduğu görülmektedir (Schiavo, 2014).

1.3. Sağlık İletişimi ve Sağlık Okuryazarlığı İlişkisi

Sağlık okuryazarlığı, bireysel sağlık ve sağlık maliyetleri üzerindeki etkisi nedeniyle sağlık iletişimi literatüründe büyük ilgi görmüştür. Sağlık okuryazarlığı ve sağlık iletişimi konusunda yapılan çalışmalarda, hastaların sağlık okuryazarlığının ve sağlık iletişiminin önemi birlikte ortaya konulmuştur. Bu çalışmalarda sağlık okuryazarlığının düşük olduğu bireylerin sağlık iletişimi faaliyetlerini algılama ve uygulamalarının da çok daha zor olduğu belirtilmiştir (Kolca, 2021). Diğer taraftan sağlık okuryazarlığı, sağlık iletişiminin bir faaliyet alanı olarak değerlendirilmektedir (Işık, 2019).

Literatürdeki bazı çalışmalarda sağlık okur-yazarlığı; "etkin bir sağlık iletişiminin gerçekleşmesindeki on temel unsurdan birisi" olarak görülürken (Gündoğdu, 2021) bazı çalışmalarda da "sağlık okuryazarlığının oluşturulması ve yükseltilmesi" sağlık iletişimin amaçlarından birisi olarak değerlendirilmektedir (Yeşildal vd., 2021). Sağlık iletişiminin önemli faaliyet alanlarına bakıldığında; farkındalık oluşturma, sağlık davranışlarına ikna çabaları, güvenilir sağlık bilgisinin oluşması ve yayılması, sosyal destek araçları, sağlık okuryazarlığının hastaya kazandırılarak hastanın güçlendirilmesidir (Doğanyiğit, 2021).

2. METODOLOJİ

2.1. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı; Ankara il merkezinde bulunan hastanelerden hizmet alan bireylerin sağlık okuryazarlığı düzeyleri ile sağlık iletişimleri arasındaki ilişkiyi belirlemektir.

2. 2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Ankara il merkezinde bulunan hastanelerden, 15 Mayıs 2023-15 Haziran 2023 tarihleri arasında hizmet alan insanlar araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Araştırma evreninin zaman, para ve çaba açısından ulaşılamayacak kadar büyük olması nedeniyle, Ankarada'ki hastanelerden hizmet alan hastalardan rasgele tesadüfi yolla seçilen 315 kişi üzerinde anket soru formu uygulanmıştır. Örneklemin belirlenmesinde ilk aşamada araştırmanın amacı ve sınırları çerçevesinde evrenin tanımı yapılmıştır. İkinci aşamada evreni oluşturacak örneklem çerçevesi belirlenmiştir. Son olarak da bu evrenden doğruluğu yüksek olan tesadüfi örnekleme yöntemiyle örnek büyüklüğü seçilmiş ve anket formları aracılığıyla veriler elde edilmiştir.

2.3. Veri Toplama ve Analiz Yöntemi

Araştırmada elde edilen veriler üç bölümden oluşan anket formu aracılığıyla toplanmıştır. Formun birinci bölümünde katılımcıların demografik özelliklerine ait dört soru yer almaktadır. İkinci bölümde 25 sorudan oluşan"-sağlık okuryazarlığı" ölçeği yer almaktadır. Bu ölçeğin hazırlanmasında Aras

ve Bayık'ın; Sağlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin Türkçe Formunun Geçerlik ve Güvenilirliğinin Değerlendirilmesi"(Aras, Bayık, 2017) başlıklı çalışmalarından yararlanılmıştır.

Anket formunun üçüncü kısmında ise 10 soru dan oluşan "sağlık iletişimi" ölçeği yer almaktadır. Bu ölçeğin hazırlanmasında Yeşildal, ve arkadaşlarının (2021) "Sağlık İletişimi Sorunları: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması" başlıklı çalışmalarından yararlanılmıştır (Yeşildal, v.d., 2021).

Veriler AMOS, SPSS 16. versiyon programında frekans analizlerine ve hipotez testlerine tabi tutularak değerlendirilmiştir; elde edilen bulgular tablolara aktarılmıştır.

2.4. Araştırmanın Temel Hipotezi

Araştırmanın temel hipotezi; Ankara il merkezinde hastanelerden hizmet alan bireylerin sağlık okuryazarlığı düzeyleri ile sağlık iletişimleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır, şeklindedir.

2.5. Verilerin Analizi

Bu bölümde kullanılan ölçeklerin güvenilirlik değerine, örneklemin demografik niteliklerine, sağlık okuryazarlığına ve sağlık iletişimine" ilişkin frekans analizlerine yer verilmiştir.

2.5.1. Demografik Nitelikler

Seçilen örneklemin demografik özelliklerine ilişkin bilgiler Tablo 1'de yer almaktadır. Katılımcıların % 54,7'si erkek, %72'si 19-45 yaş aralığında, %55,6'sı evli, %69,8'i lisans ve lisansüstü eğitim seviyesindedir.

Tablo 1 *Örneklemin demografik özellikleri*

Değişkenler		n	%
Cinsiyet	Kadın	170	54,7
	Erkek	141	45,3
Yaş	0-18	13	4,2
	19-25	83	26,7
	26-35	58	18,6
	36-45	82	26,4
	46-55	53	17,0
	56+	22	7,1
Medeni Durum	Evli	173	55,6
	Bekar	130	41,8
	Boşandı	7	2,3
	Eşi Öldü	1	0,3

Eğitim Durumu	İlkokul	9	2,9
	İlköğretim	3	1,0
	Ortaokul	4	1,3
	Lise	51	16,4
	Ön Lisans	27	8,7
	Lisans	185	59,5
	Lisans Üstü	32	10,3

2.5.2. Ölçeğin Güvenilirlik (Crombach's Alfa) Değeri

Sağlık Okur Yazarlığına ve Sağlık İletişimine ilişkin güvenilirlik değerleri Tablo 2'de sunulmaktadır. Kullanılan her iki ölçeğin de crombach alfa değeri %90'ın üzerinde ve oldukça güvenilir olduğu değerlendirilmiştir.

Tablo 2 *Ölçeğin Crombach's Alfa Değeri*

Ölçekler	**Madde Sayısı**	**Crombach's Alfa Değeri**
Sağlık Okuryazarlığı	25	0,931
Sağlık İletişimi	10	0,920

Ölçeklerin güvenirliklerinin uygun ve yüksek olduğu görüldükten sonra, her iki ölçek için doğrulayıcı faktör analizleri yapılarak verilerin geçerliği test edilmiştir. Şekil 1'de Sağlık Okuryazarlığı ölçeği için yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonuçları görülmektedir. Sağlık Okuryazarlığı ölçeği kullanılarak elde edilen veriler, analiz için gerekli koşulları sağlamaktadır.

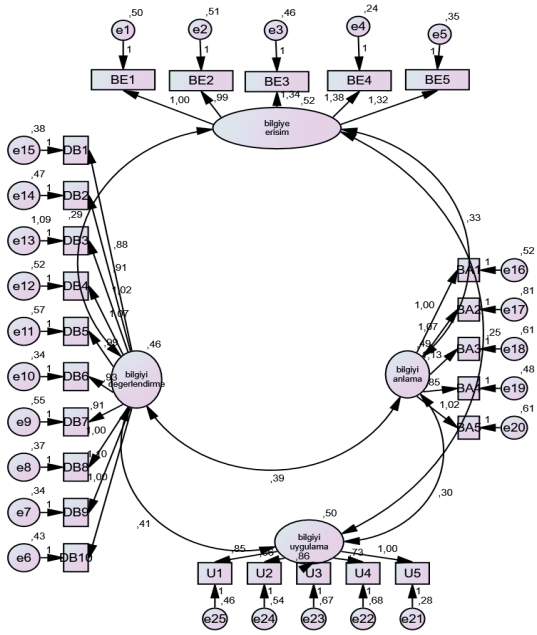

Şekil 1 Sağlık Okuryazarlığı Ölçeğinin Geçerlilik Sonuçları

CMIN=166,232; DF=112; CMIN/DF=1,482; p=0,000; GFI=0,916; AGFI=90; NFI=0,911; RFI=0,895; IFI= 0,875; TLI=0,921; CFI=0,916; RMSEA=0,076

Sağlık Okuryazarlığı ölçeğinin faktör analiz sonuçlarına bakıldığında KMO 0,931, Bartlett's Test of Sphericity sonuçları anlamlıdır. Açıklanan toplam varyans % 86,20'dır. Ölçeği oluşturan faktör yükleri 0,630-0,920 arasında yer almaktadır. Bu sonuçlar; ölçeğin geçerli ve kullanılabilir olduğunu göstermektedir. Sağlık okuryazarlığı ölçeğinin crombach alfa değeri 0,931 çıkmıştır.

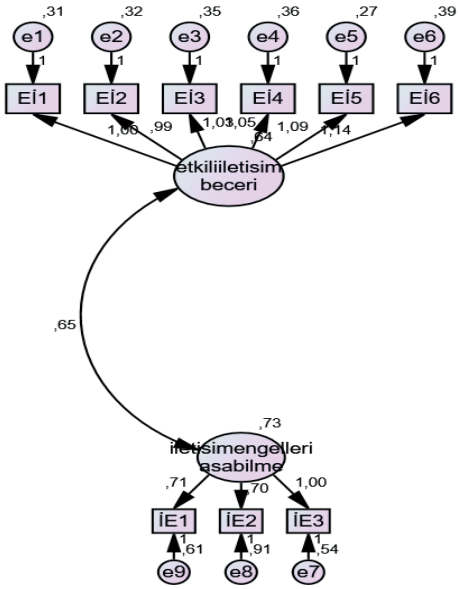

Şekil 2. Sağlık İletişimi Ölçeğinin Geçerlilik Sonuçları

CMIN=94,396; DF=26; CMIN/DF=3,631; p=0,000; GFI=0,935; AGFI=0,887; NFI=0,897; RFI=0,928; IFI= 0,962; TLI=0,947; CFI=0,962; RMSEA=0,092

Sağlık İletişimi ölçeğinin doğrulayıcı faktör analiz sonuçlarına bakıldığında KMO 0,934, Bartlett's Test of Sphericity sonuçları anlamlıdır. Açıklanan toplam varyans % 88,21'dir. Ölçeği oluşturan faktör yükleri 0,670-0,950 arasında yer almaktadır. Sağlık İletişimi Ölçeğinin crombach alfa değeri 0,920 çıkmıştır.

Bu sonuçlara göre her iki ölçeğin geçerli ve kullanılabilir olduğu değerlendirilmiştir.

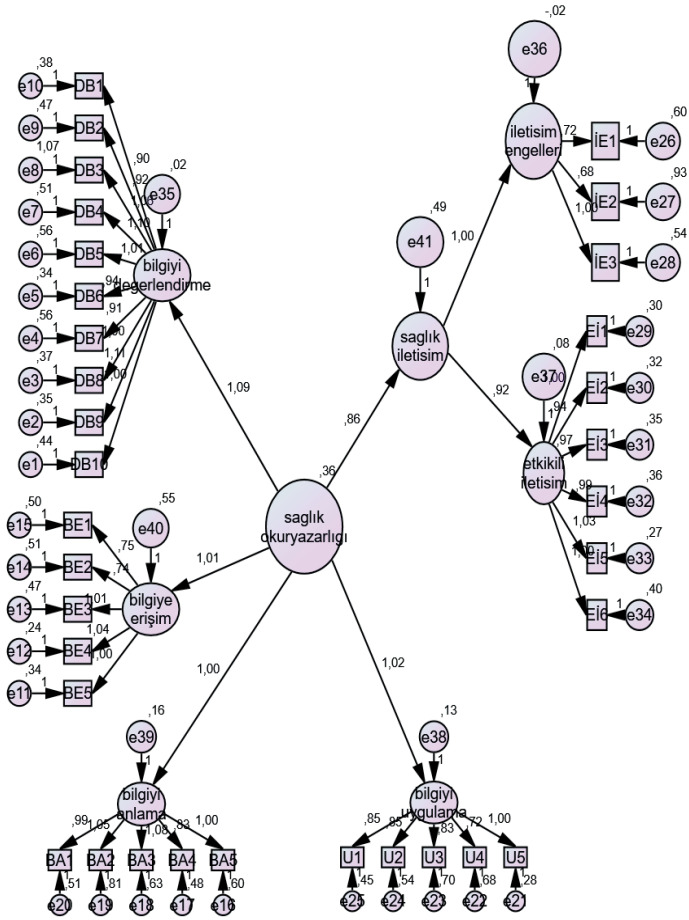

Şekil 3 Sağlık Okuryazarlığını Sağlık İletişimi Üzerine Etkisini Gösteren Yol Analizi Sonuçları

CMIN=94,396; DF=26; CMIN/DF=3,631; p=0,000; GFI=0,935; AGFI=0,887; NFI=0,897; RFI=0,928; IFI= 0,962; TLI=0,947; CFI=0,962; RMSEA=0,092

Şekil 3'te sağlık okuryazarlığının, sağlık iletişimini etkilediğine dair yol analizi görülmektedir. Analiz sonucu elde edilen uyum iyilikleri kabul edilebilir düzeydedir. Dolayısıyla bu model kullanılabilir özelliktedir.

Table 3 *Sağlık Okuryazarlığını Sağlık İletişimi Üzerine Etkisini gösteren regresyon analiz sonucu*

R	R^2	F	p<0,05
0,542	0,294	128,835	0,000

Tablo 3 incelendiğinde görüleceği üzere, sağlık okuryazarlığının, sağlık iletişimi üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır (p=0,00). Başka bir ifade ile sağlık iletişiminin %29,4'ü sağlık okuryazarlığı tarafından açıklanabilir.

Bu çalışmanın sonuçlarıyla benzer alanda çalışma yapan araştırmacıların sonuçları birbiri ile uyumludur. Örneğin; Demirli (2018) yaptığı çalışmada yetersiz sağlık okuryazarlığı düzeyine sahip olan hastaların, hastalığın seyrini etkileyecek olumsuz iletişim sorunları yaşadıkları sonucuna ulaşmıştır. Doğan ve Çetinkaya (2019) ise yaptığı çalışmada akademisyenlerin sağlık okur yazarlığı düzeylerinin düşük olduğunu tespit etmişler ve bu durumu düzeltmek ve iletişimi artırmak için kampanyaların yapılmasını önermişlerdir.

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

Sağlık okuryazarlığı bireylerin sağlık ile ilgili bilgilere erişimini, sağlık ile ilgili bilgileri anlamasını, sağlık ile ilgili bilgileri değerlendirebilmesini, sağlık ile ilgili bilgileri uygulama ve kullanabilmesini ifade etmektedir. Sağlık okuryazarlığı ile bir insanın; doğduğu ortamı, çevresi, işi, hayat tarzı, alışkanlıkları ve kültürü arasında karşılıklı etkileşim bulunmaktadır. Sağlık okuryazarlığı insanların sağlıkla ilgili sorun ve problemlerinde ne yapabileceklerini, nereye başvuracaklarını, önceden öğrendikleri bilgi birikimleri kapsamında algılayabilme, analiz etme ve yorumlama gücünü ifade etmektedir. Bu bağlamda sağlık iletişimi, sağlık iletişiminin kaynakları önem kazanmaktadır. Kitle iletişim araçları olan gazete, televizyon, radyo ve ilan panoları sağlık iletişimin sıklıkla kullanıldığı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ankara'da ikamet eden sağlık çalışanları haricinde kamu ve özel hastanelerden hizmet alan bireylerin sağlık okuryazarlığı düzeyleri ile sağlık iletişimleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmaya 311 kişi katılmıştır.

Çalışmada sağlık okuryazarlığı ve sağlık iletişimine ait iki ölçek kullanılmış ve bu ölçeklerin doğrulayıcı faktör analizler AMOS programı aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Sonrasında sağlık okuryazarlığının sağlık iletişimini etkilediğini ortaya çıkaran yol analizi çalışması gerçekleştirilmiştir.

Sağlık okuryazarlığı, sağlık iletişiminin bir alt faaliyet alanı olarak değerlendirilmektedir. Sağlık okuryazarlığı, bireysel sağlık ve sağlık maliyetleri üzerindeki etkisi çok büyüktür. Bu nedenle, sağlık okuryazarlığı konusu üzerinde kamu otoriteleri, akademisyenler ve araştırmacılar önemle durmuşlardır.

İnsanların farkındalığının artırılması ve hangi sağlık problemi ile karşılaştığında nereye başvurması gerektiğine yönelik sağlıkta okuryazarlık ve iletişimin geliştirilmesi için kamu otoriteleri ve sivil toplum kuruluşları tarafından yürütülen kampanyalar, etkinlikler ve hazırlanan yazılı ve görsel materyaller çok önemli bir yer tutmaktadır.

İşyerlerinde de sağlığın korunması ve geliştirilmesi sağlık okuryazarlığı düzeyinin artırılmasıyla mümkün olacaktır. İşte sağlık okuryazarlığı geliştirildiği takdirde işe devamsızlık, işgücü devir oranının artması, motivasyon kaybı gibi işte istenmeyen davranışların sergilenmesi de azalacaktır.

Bu çalışmanın sonuçlarına göre sağlık okuryazarlığı arttıkça sağlık iletişimi de arttığı ortaya çıkmıştır. Sağlık düzeyinin iyileştirilmesinde önemli rol üstlenen sağlık okuryazarlığının yeterli olmaması, bireysel olarak sağlık hizmetlerinden etkili bir şekilde faydalanamama ve sağlıksız bir yaşama sebep olurken, toplumsal düzeyde verimliliğin azalmasına ve sağlıkla ilgili maliyet artışına neden olmaktadır. Bu nedenlerle yetişkinlere yönelik sağlık okuryazarlığını arttırabilecek müdahalelere gereksinim önem kazanmaktadır.

KAYNAKÇA

Al Sayah, Fatima & Williams, Beverly. (2012). An integrated model of health literacy using diabetes as an exemplar, *Canadian Journal of Diabetes*. 36. 27–31.

Aras, Z., Bayık, T. (2017). Sağlık okuryazarlığı ölçeği'nin Türkçe formunun geçerlik ve güvenilirliğinin değerlendirilmesi, *F.N. Hem. Dergisi*, 25(2), 2017, ss. 85-94.

Akbolat M., Gülcan K., Öztürk T. (2016). Sağlık çalışanlarının iş yaşamında karşılaştıkları iş-aile çatışması örgütsel bağlılıklarını etkiler mi?, Sakarya İli Örneği, *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 19(2), 153-169.

Barker, Alan (2016), *Improve your communication skills*, Fourth Edition, Kogan Page, Great Britain.

Bonnie, B., Sanigorsk A., N. Brayshaw, V. Vaughan, M. Lotfaliany, S. McCoombe, M. Tembo, S. Hosking (2022). A cross-sectional health literacy profile of Australian regional adults using the health, *Australian and New Zealand Journal of Public Health,* 47(1), 2022, pp. 1-8.

Brabers, A. E., J.D.J.M.Rademakers, J., Groenewegen, P. P., Dıjk, L. V., Jong, J. D. (2016), *What role does health lıteracy play ın patıents' ınvolvement ın medıcal decısıon-makıng*? Plos One.

Büyükaslan, A. (2018). Sağlık iletişiminde sektörel tespitler, *Erciyes İletişim Dergisi*, 2018, 5(3), ss. 2-10.

Doğan, M. & Çetinkaya, F. (2019). akademisyenlerde sağlık okuryazarlığı düzeyinin olumlu sağlık davranışlarıyla ilişkisi. *Sağlık Bilimleri Dergisi*, 28 (3), 135-141. DOI: 10.34108/eujhs.492647

Doğanyiğit, Seray Öney (2021), *Sağlık iletişiminde web 2.0 ve çevrimiçi sosyal destek: facebook'ta kullanımlar doyumlar yaklaşımı bağlamında kanser hastaları grubu üzerine bir araştırma*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı, İstanbul, ss. 8-20.

Demirli, P. (2018). *Bireylerin sağlık okuryazarlığı üzerine bir araştırma: Edirne ili örneği*, Yüksek Lisans Tezi Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sağlık Kurumları Yöneticiliği Anabilim Dalı, Edirne.

Gündoğdu, G. (2021). Televizyon sağlık programlarının eleştirel sağlık iletişimi bağlamında izleyici yönünden analiz edilmesi, *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 8 (2) ,186-205.

Gündoğdu, G. (2021). *Medya ve iletişim çalışmaları doktora programı sağlık iletişiminde egemen bakıştan eleştirel bakışa: televizyon sağlık programlarının eleştirel sağlık iletişimi yönünden analiz edilmesi*", Doktora Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi İletişim Bilimi ve İnternet Enstitüsü İstanbul.

Işık, T. (2019), "*Sağlık iletişiminde dijital iletişim kanallarının kullanımı: sektör aktörlerinin sosyal medya hesaplarının incelenmesi*", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, İstanbul, s.35.

Jansson, B. S. (2011), *Improving healthcare through advocacy*: *a guide for the health and helping professions*. Birleşik Krallık: Wiley.

Kolca, D. (2021). *Covid-19 ile ilgili hazırlanan kamu spotlarının sağlık okuryazarlığı ve sağlık iletişimi üzerine etkisi: hastalar, sağlık çalışanları ve sağlık yöneticileri görüşleri ile karma bir araştırm*a, Doktora Tezi, Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı Sağlık Yönetimi Doktora Programı İstanbul.

Madson, M. (2023). *Composing health literacies: perspectives and resources for undergraduate writing ınstruction*. (n.d.). Taylor & Francis Birleşik Krallık.

Nielsen Lynn -Bahlman, Allison M. Panzer, David A. Kindig (2004), *Health literacy*, The National Academies Press, USA.

Nápoles, A. M., Gregorich, S. E., Santoyo-Olsson, J., O'Brien, H., Stewart, A. L. (2009). Interpersonal processes of care and patient satisfaction: do associations differ by race, ethnicity, and language?" *Health Services Research*, *44*(4), 1326-1344.

Nutbeam, D. (1998). *Health promotion glossary*, Health Promot. Int. 3(4), 349-364.

Payne, S., Sandra H. (2007). *Health communication, theory and practice*, Mc.Graw Hill Book Company, USA.

Schiavo, R. (2014). *Health communication, from theory to practice*, Second Edition, Jossey-Bass Publication, USA.

Sezer, A., & Kadıoğlu, H. (2014). Yetişkin sağlık okuryazarlığı ölçeğinin geliştirilmesi *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 165-170.

Sezgin, D. (2015). Sağlık iletişiminde paradigma ihtiyacı: disiplinlerarası işbirliğine çağrı, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 68 (3), ss. 95-101.

Sorensen, K. (2019). Defining health literacy: exploring differences and commonalities, Editors: Orkan O., Ullrich B., Diane L.-Z., Paulo P., Kristine S., *International Handbook of Health Literacy*, First Pub., Great Biritain, s.1.

Tanrıöver, M. D., Yıldırım, H. H., Ready, F. N. D., Çakır, B., & Akalın, H. E. (2014), Sağlik okuryazarliği araştirmasi, *Sağlık-Sen Yayınları*, *6*, 42-47.

Tontus, Ö., & Karakaya, K. (2014). Sınırlı sağlık okuryazarlığının sağlığa ve sağlık hizmetleri kullanımına etkileri, *Sağlığa ve Sosyal Politikalara Bakış*, (19), 32-35.

Van der Ellis, H., Scheer, G., Rutten, I. S., Jos B., Willemijn K. S., E. Das, J. Bart S., W.Y. Lankveld, (2023). Limited health literacy in primary care physiotherapy: Does a physiotherapist use techniques to improve communication?", *Patient Education and Counseling*, 109, pp. 1-9.

Wright, B. K., L. Sparks, H.Don O'Hair (2013). *Health communication in the 21.st. century*, Wiley-Blackwell, USA.

Yang F., Zili H. (2021), Health communication and trust in institutions during the COVID-19 lockdown in China's urban communities, *Urban Governance*, 1 , pp. 17-22.

Yeşildal, M., Dömbekci, H. Akman, Öztürk, Y. E. (2021). Sağlık iletişimi sorunları: bir ölçek geliştirme çalışması, *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi,* ss. 108-119.

World Health Statistics (2013), World Health Organization Report.

Bölüm 8

DAVRANIM BOZUKLUĞU VE İLİŞKİLİ DAVRANIM SORUNLARI OLAN ÇOCUKLARDA AİLE TEMELLİ DESTEK PROGRAMLARININ İNCELENMESİ

Yunus YÜCEL[1]

Damla Ekin BARUT

1 Dr. Öğr. Üy. Yunus Yücel: İstanbul Topkapı Üniversitesi, Orcıd ID: 0000-0002-4050-8242

1.GİRİŞ

Davranım bozukluğu, çocukların ve ergenlerin karşılaştığı önemli bir psikiyatrik sorundur. Bu bozukluk, çocuğun yaşına uygun olmayan kalıcı davranışsal problemlerle karakterizedir ve çocuğun günlük işlevselliğini ve sosyal ilişkilerini olumsuz yönde etkileyebilir (APA, 2013).

Davranım bozukluğu, saldırganlık, yıkıcı davranışlar, yalan söyleme, düşmanlık ve sosyal kurallara uymama gibi belirgin davranışsal özelliklerle kendini gösterir. Bu sorunlar, çocuğun aile, okul ve toplum içinde uyum sağlamasını zorlaştırır ve uzun vadeli olumsuz sonuçlara yol açabilir. Davranım bozukluğu olan çocuklarla çalışan klinik uzmanlar, bu çocukların ailelerinin de desteklenmesinin önemli olduğunu vurgulamaktadır. Aileler, çocuklarının davranış sorunlarıyla başa çıkmak için büyük bir yük altında olabilirler ve doğru beceri ve stratejilerle donatılmadıklarında çaresizlik ve stres yaşayabilirler. Bu nedenle, davranım bozukluğu olan çocuklara yönelik aile temelli destek programları önemli bir müdahale yöntemi haline gelmiştir (Kazdin, 2000).

1.1.Problem Durumu

Davranım bozukluğu ve ilişkili davranış sorunları, çocukluk döneminin en yaygın psikiyatrik bozukluklarından biridir ve çocuğun yaşam kalitesini ve işlevselliğini olumsuz etkileyebilir. Bu bozukluklar, çocuğun günlük yaşamında ve sosyal ilişkilerinde sorunlara neden olabilir, akademik başarıyı etkileyebilir ve ileride daha ciddi sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlayabilir (Gacono, 2001).

Davranım bozukluğu olan çocukların aileleri, bu sorunlarla başa çıkmak için önemli bir yük altında olabilirler. Bu aileler, çocuklarının saldırganlık, yıkıcı davranışlar, düşmanlık ve sosyal kurallara uymama gibi belirgin davranış sorunlarına karşı uygun bir şekilde müdahale etmekte zorlanabilirler. Ayrıca, aile içi iletişim sorunları, düşük destek düzeyi ve ebeveynler arasındaki uyumsuzluk gibi faktörler, davranım bozukluğu olan çocukların sorunlarını daha da derinleştirebilir. Çocuklarda görülen agresif tavırlar (Bandura, 1973), bu süreci daha da zorlaştırmaktadır.

Bu bağlamda, davranım bozukluğu ve ilişkili davranış sorunları olan çocuklarda aile temelli destek programlarına yönelik araştırmalar ve müdahaleler büyük önem taşımaktadır. Bu programlar, ailelere çocuklarıyla başa çıkmak ve gelişimlerini desteklemek için gerekli becerileri kazandırmayı hedefler. Ancak, mevcut araştırmaların ve kanıtların yetersiz olduğu gözlemlenmektedir. Dolayısıyla, davranım bozukluğu olan çocukların ailelerine yönelik etkili ve kanıta dayalı destek programlarının geliştirilmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir (Kazdin, 1992).

1.2.Önem ve Gerekçe

Bu çalışma, davranım bozukluğu ve ilişkili davranış sorunları olan çocuklarda aile temelli destek programlarının etkisini ve etkinliğini incelemektir. Bu programların ailelere ne tür faydalar sağladığını, çocukların davranışlarında nasıl bir iyileşme sağladığını ve programların nasıl yapılandırılması gerektiğini anlamayı hedeflemektedir.

Araştırma, mevcut aile temelli destek programlarının etkisini ve etkinliğini değerlendirerek, daha etkili ve özelleştirilmiş programların geliştirilmesine katkıda bulunmaktır. Bu çalışma, programların ailelere sağladığı faydaları ve çocukların davranışlarında sağladığı değişimleri belirleyerek, ailelere yönelik daha etkili müdahale stratejilerinin ve destek programlarının oluşturulmasına yardımcı olacaktır.

Ayrıca, araştırma bulguları, klinik uygulamada bu tür destek programlarının kullanımını ve yönlendirmesini güçlendirecek, sağlık uzmanlarına ve ebeveynlere rehberlik edecektir. Bu çalışma, davranım bozukluğu olan çocuklara yönelik aile temelli destek programlarının etkisini ve önemini daha iyi anlamamızı sağlayarak, bu alanda gelecekteki araştırmaları teşvik etmeyi ve klinik uygulamalarda iyileştirmeler yapmayı amaçlamaktadır.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

Bugün, kliniklere en sık başvuru nedenlerinden biri, çocuklarda görülen davranış bozukluğu belirtileridir. Özellikle erkek çocuklarda, davranış bozukluğu belirtileri olarak sözel veya fiziksel saldırgan davranışlar sıklıkla gözlemlenir. Bu belirtiler genellikle semptom düzeyinde olduğu için çocuğun ruhsal sağlığıyla ilgili herhangi bir çalışma yapılamaması, ileride daha yıkıcı davranış bozukluklarına hatta antisosyal davranışlara yol açabilir (Ateş, 2014). Çocuklarda davranış bozukluğu, çocuğun uyum sağlama yeteneklerinin bozulduğu ve sosyal normlara uymakta zorlandığı bir durumu ifade eder. Sözel veya fiziksel saldırganlık, yalan söyleme, hırsızlık, kural tanımama gibi davranışlar davranış bozukluğu belirtilerine örnek olarak verilebilir. Davranış bozukluğu gösteren çocuklarda erken müdahale önemlidir. Bu nedenle, çocuğun davranışlarının değerlendirilmesi ve uygun tedavi yöntemlerinin belirlenmesi için ruhsal çalışmalar yapılması önemlidir. Bu şekilde, çocuğun davranış bozukluğu daha da ilerlemeden önlem alınabilir ve uygun destek sağlanabilir (Thomas, 2007).

2.1.Davranım Bozukluğu

Çocukluk çağında gözlemlenen davranış bozuklukları, araştırılan ve üzerinde çalışılan konulardan biridir. Bu davranış bozuklukları, saldırgan davranışlar, aşırı hareketlilik, söz dinlememe, dürtüsel davranışlar, aşırı çekingenlik/utangaçlık ve antisosyal davranışlar gibi belirtiler altında

sınıflandırılmaktadır. Bu belirtiler arasında tedaviye en zor yanıt verenin saldırgan davranışlar olduğu belirtilmektedir. Davranış bozuklukları, çocuğun uyum sağlama yeteneklerinin bozulduğu, sosyal etkileşimlerde sorun yaşadığı ve toplumsal normlara uymakta güçlük çektiği bir durumu ifade eder (Cimbora, 2003).

Saldırgan davranışlar, çocuğun başkalarına zarar verme, kavga etme, öfke patlamaları gibi agresif eylemler sergilemesini içerir. Saldırgan davranışlar, diğer davranış bozukluklarına kıyasla tedaviye daha dirençli olabilir. Bu nedenle, bu tür davranışları gösteren çocukların değerlendirilmesi ve tedavi edilmesi zorlu bir süreç olabilir. Tedavi genellikle birçok farklı yöntemin kombinasyonunu içerebilir, örneğin psikoterapi, davranış terapisi, aile terapisi ve gerekirse ilaç tedavisi gibi yaklaşımlar kullanılabilir. Davranış bozukluklarıyla mücadele etmek için erken tanı, uygun değerlendirme ve bireyselleştirilmiş tedavi önemlidir. Aynı zamanda, çocuğun sosyal çevresinde de destekleyici bir ortam sağlanması ve ailelerin eğitilmesi gerekmektedir (Nixon, 2002).

Düşük sosyoekonomik düzey, çocuğun sağlıklı gelişimini etkileyen bir risk faktörü olabilir. Sınırlı kaynaklara sahip olmak, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimde zorluklar yaşamak, aile içindeki stres faktörleri gibi etkiler, davranım bozukluğu belirtilerinin ortaya çıkmasını tetikleyebilir. Çevresel faktörler de davranım bozukluğu belirtilerinde rol oynayabilir. Yüksek suç oranına sahip bir çevrede büyümek, çocuğun şiddet, saldırganlık veya anti sosyal davranışları model almasına ve bu davranışları sergilemesine yol açabilir. Çocuğun mizacı da davranım bozukluğu riskini etkileyen bir faktördür (Bulut, 2010). Örneğin, dürtüsellik, yüksek aktivite düzeyi veya düşük uyum yeteneği gibi mizaç özellikleri davranım bozukluğu belirtileriyle ilişkilendirilebilir. Aile faktörleri de önemlidir. Ailedeki anne-baba işlevlerinin yetersiz olması, düşük ebeveynlik becerileri, ebeveynler arasındaki çatışmalar veya aile içi şiddet gibi durumlar, çocuğun davranım bozukluğu belirtileri geliştirmesinde etkili olabilir. Bu risk faktörleri davranım bozukluğu belirtilerinin ortaya çıkmasında etkili olsa da, her çocuk için geçerli olmayabilir. Çocuğun bireysel özellikleri ve diğer çevresel faktörler de etkileyici olabilir (Campell, 1997).

Davranım bozukluğu (DB), uzun süreli ve tekrarlayıcı antisosyal davranışları içeren, toplumsal uyum sorunlarına ve başkalarının temel haklarının ihlaline yol açan bir durumdur. DB belirtileri gösteren çocuklar, en az 6 ay boyunca sık veya şiddetli antisosyal davranışlar sergilerler. Bu davranışlar, çocukların yaşına uygun toplumsal normlara uymama, meydan okuma, düşmanlık, uyum sorunları ve yıkıcılık gibi şekillerde kendini gösterebilir. Küçük çocuklarda, DB belirtileri genellikle meydan okuma, düşmanlık, uyum sorunları ve yıkıcılık gibi karşı gelme davranışlarında ortaya çıkar (Derman, 2013).

DSM-V (American Psychiatric Association, 2013) kriterlerine göre, davranım bozukluğu (DB) tanısı koymak için en az üç tanı ölçütünün mevcut olması gerekmektedir. Bu tanı ölçütleri dört alt boyutta yer alır: insanlara ve hayvanlara karşı saldırganlık, eşyaları kırıp dökme, dolandırıcılık veya hırsızlık, kuralları büyük ölçüde çiğneme. DB tanısı alan bireyler genellikle aile, okul ve sosyal yaşamlarında ciddi sorunlarla karşılaşır ve suç içeren davranışlar sergiler. DB terimi ile "kanuna aykırı davranış" terimi bazen karıştırılabilir. "Kanuna aykırı davranış" terimi, DB'nin "kurallara büyük ölçüde uymama" alt boyutuyla benzerlik gösterir. Ancak DB, diğer üç alt boyutla birlikte daha geniş ve karmaşık bir yapıyı kapsar. DB, antisosyal davranışları içeren geniş bir yelpazeyi ifade ederken, "kanuna aykırı davranış" terimi daha spesifik olarak hukuki normlara uymama durumunu vurgular (Sheldrick, 1995).

Özetle, DB tanısı için DSM-V kriterlerine göre en az üç tanı ölçütünün mevcut olması gerekmektedir. DB, bireylerin sosyal, aile ve okul yaşamlarında ciddi sorunlara neden olan ve suç içeren davranışları içeren bir bozukluktur. "Kanuna aykırı davranış" terimi ise DB'nin "kurallara büyük ölçüde uymama" alt boyutunu ifade ederken, DB daha geniş bir kapsamı temsil etmektedir.

2.1.1.İnsanlara ve hayvanlara karşı saldırganlık

İnsanlara ve hayvanlara karşı saldırganlık, davranım bozukluğunun bir alt boyutudur ve DB tanısı için bir tanı ölçütünü oluşturur. Bu belirtiler, bireyin başkalarına yönelik saldırganlık ve zarar verme eğilimini içerir. İnsanlara ve hayvanlara karşı saldırganlık belirtileri çocukluk döneminde başlayabilir ve ergenlik ve yetişkinlik dönemlerinde de devam edebilir. Bu belirtiler arasında kavga etme, dövüşme, zorbalık yapma, başkalarına saldırma, hayvanlara işkence etme gibi davranışlar yer alabilir (Gacono ve ark., 2001).

İnsanlara ve Hayvanlara Karşı Saldırganlık alt boyutunda yer alan bazı davranım bozukluğu belirtileri vardır. Bu belirtiler, bireyin başkalarına ve hayvanlara yönelik saldırganlık eğilimini ve zarar verme davranışlarını ifade eder. Davranım bozukluğu tanısı için en az bir tanı ölçütünün karşılanması gerekmektedir (Ercan ve ark., 2016).

- Sık sık başkalarına kabadayılık eder, gözdağı verir ya da başkalarının gözünü korkutur.
- Sık sık kavga eder, kavga başlatır.
- Başkalarını ağır yaralayabilecek bir gereçle yaralayabilir (örnek; sopa, taş, kırık şişe, bıçak, ateşli silah vb.).
- İnsanlara karşı acımasız davranır.
- Hayvanlara karşı acımasız davranır.
- Kişinin gözü önünde çalar (örnek; saldırıp soyma, kapkaççılık, zorla para alma, silahlı soygun vb.).

- Birini cinsel etkinlikte bulunmaya zorlar.

Bu belirtiler, bireyin başkalarına karşı agresif, saldırgan ve zarar verici davranışlar sergilediğini gösterir. Bu davranışlar, sosyal uyumsuzluk, normlara uymama ve başkalarının haklarını ihlal etme şeklinde kendini gösterebilir.

2.1.2. Eşyaları kırıp dökme

"Eşyaları kırıp dökme" davranışı, davranım bozukluğunun "İnsanlara ve Hayvanlara Karşı Saldırganlık" alt boyutunda yer alan bir belirtidir. Bu belirti, bireyin kasıtlı olarak eşyalara zarar verme, kırma, parçalama veya dökme eğilimini ifade eder. Bu davranış, çevresindeki eşyalara ve mülklere zarar verme, yok etme veya tahrip etme şeklinde kendini gösterebilir. Davranım bozukluğu tanısı için DSM-V'de belirtilen tanı ölçütlerinden en az üçünün karşılanması gerekmektedir. Bu nedenle, sadece "eşyaları kırıp dökme" belirtisinin varlığı tek başına davranım bozukluğu tanısı koymak için yeterli değildir. Tanı için diğer belirtiler, süreklilik ve şiddet gibi faktörler de göz önünde bulundurulmalıdır (Gacono ve ark., 2001).

2.1.3. Kuralları büyük ölçüde çiğneme

"Kuralları büyük ölçüde çiğneme" davranışı, davranım bozukluğunun bir alt boyutunu temsil eder. Bu belirti altında yer alan davranışlar, bireyin toplumsal normları, kuralları ve otorite figürlerinin talimatlarını sürekli olarak ihlal etmesini içerir.

Aşağıda "Kuralları Büyük Ölçüde Çiğneme" alt boyutunda yer alan bazı belirtiler verilmiştir (Ölçek, 2010):

- Okul kurallarına ya da öğretmenlerin talimatlarına uymama.
- Ev kurallarını ihlal etme, ebeveynlere karşı direnç gösterme.
- Halka açık yerlerde, topluluklarda ya da sosyal etkinliklerde kurallara uymama.
- Yasaklanmış veya tehlikeli davranışlarda bulunma (örneğin, alkol veya uyuşturucu kullanma).
- Sosyal normları ve değerleri umursamama.
- Otorite figürlerine meydan okuma veya karşı gelme.

Bu belirtiler, bireyin sosyal normlara, kurallara ve otoriteye karşı sürekli direnç gösterdiğini ve uyumsuz davrandığını gösterir. Bu tür davranışlar, bireyin sosyal, okul ve aile yaşamında sorunlara neden olabilir.

2.2. Davranım Bozukluğu ile İlişkili Davranış Sorunları

Davranım bozukluğu, genellikle çocukluk çağında başlayan ve uzun süreli olarak devam eden, sosyal uyum sorunlarına ve tekrarlayıcı davranışlara yol

açan bir psikiyatrik bozukluktur. Davranım bozukluğu olan bireylerin yanı sıra, bazı ilişkili davranış sorunları da görülebilir. İşte davranım bozukluğuyla ilişkili bazı davranış sorunlarına aşağıda yer verilmiştir.

2.2.1. Dikkat eksikliği hiperaktivite bozukluğu (DEHB)

Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu (DEHB), çocukluk çağında başlayan, dikkat eksikliği, hiperaktivite ve dürtüsellik gibi belirtilerle kendini gösteren bir nörobiyolojik bir bozukluktur. Bu bozukluk, genellikle okul çağındaki çocuklarda görülür, ancak yetişkinlerde de devam edebilir.

DEHB'nin belirtileri üç ana kategori altında incelenebilir (Kılıç ve Şener, 2005):

- Dikkat Eksikliği: DEHB'li bireyler, dikkatlerini odaklamakta zorlanabilirler. Derslerde veya görevlerde dikkatlerini sürdürmede güçlük çekebilirler. Detaylara odaklanmak yerine genel resme odaklanma eğilimindedirler. Ayrıca, görevleri tamamlamakta zorlanabilir, düşünceleri ve eşyaları düzenlemekte sorun yaşayabilirler.

- Hiperaktivite: Hiperaktivite belirtileri, hareketlilik, yerinde duramama ve aşırı enerjik olma şeklinde kendini gösterir. DEHB'li çocuklar, sürekli olarak yerlerinde oturamazlar, sık sık koşarlar veya tırmanırlar. Konuşmada aşırı aktiftirler ve sakin bir şekilde beklemekte zorlanırlar.

- Dürtüsellik: DEHB'li bireyler, düşünmeden hareket etme eğilimindedirler. İçgüdüsel olarak yanıt verirler ve düşünmeden davranışlarda bulunurlar. Başkalarını sürekli olarak keserler, sabırsızlık gösterirler ve beklemekte güçlük çekerler. Ayrıca, sosyal kuralları ihlal etme eğiliminde olabilirler.

DEHB'nin nedeni tam olarak bilinmemekle birlikte, genetik ve çevresel faktörlerin etkileşimi düşünülmektedir. Beyindeki kimyasal dengesizliklerin ve sinir sistemiyle ilgili sorunların rol oynadığı düşünülmektedir. DEHB teşhisi, belirtilerin en az altı ay boyunca sürekli olarak var olması ve işlevselliği olumsuz yönde etkilemesi gerekmektedir. Tanı sürecinde çocuğun davranışları, aile gözlemleri, öğretmen raporları ve değerlendirme araçları kullanılır (Gacono ve ark., 2001).

2.2.2. Depresyon ve anksiyete bozuklukları

Depresyon ve anksiyete bozuklukları, psikiyatrik rahatsızlıklar arasında yaygın olan ve ciddi etkileri olan durumlardır. İşlevsellikleri ve yaşam kalitesini olumsuz yönde etkileyebilirler. Depresyon, uzun süren düşük ruh hali, ilgi kaybı, umutsuzluk, enerji eksikliği, uyku problemleri, iştah değişiklikleri, konsantrasyon güçlüğü ve intihar düşünceleri gibi belirtilerle karakterize edilen bir ruhsal bozukluktur. Depresyon, kişinin günlük yaşamını etkileyebilir, iş, okul ve ilişkiler gibi alanlarda sorunlara yol açabilir. Depresyon genellikle tedavi edilebilir ve terapi, ilaçlar ve destek grupları gibi

tedavi seçenekleri bulunur. Anksiyete bozuklukları, sürekli endişe, korku, gerginlik ve vücutta fiziksel belirtilerle kendini gösteren rahatsızlık verici bir durumdur (Ateş, 2014).

Genel anksiyete bozukluğu, panik bozukluğu, sosyal anksiyete bozukluğu ve travma sonrası stres bozukluğu gibi çeşitli türleri vardır. Anksiyete bozuklukları, kişinin günlük işlevselliğini etkileyebilir, sosyal ilişkilerde sorunlara ve sağlık sorunlarına neden olabilir. Terapi, ilaç tedavisi ve rahatlama teknikleri gibi tedavi seçenekleri anksiyete bozuklukları yönetiminde kullanılır. Depresyon ve anksiyete bozuklukları arasında bazı ortak noktalar vardır ve bir kişide aynı anda hem depresyon hem de anksiyete belirtileri görülebilir. Genetik faktörler, kimyasal dengesizlikler, stres, travma, çevresel faktörler ve kişisel geçmiş gibi çeşitli faktörler, depresyon ve anksiyete bozukluklarının gelişimine katkıda bulunabilir (Ingoldsby ve Shaw, 2002).

2.2.3. Dürtüsellik

Dürtüsellik, bir kişinin düşünmeden veya düşünce süreci olmadan hızlıca harekete geçme eğilimidir. Dürtüsellik, kontrolsüz davranışlar, anlık tepkiler ve isteklerin hemen tatmin edilmesi gibi durumları içerebilir. Dürtüsellik, bireyin duygusal, sosyal ve işlevsel düzeyde sorunlara yol açabilen bir özelliktir. Dürtüsellik, çeşitli durum ve koşullarda ortaya çıkabilir. Dikkat eksikliği hiperaktivite bozukluğu (DEHB), bazı kişilik bozuklukları, bipolar bozukluk, madde kullanımı, stres, yüksek düzeyde kaygı gibi durumlar dürtüsellikle ilişkilendirilebilir. Dürtüsellik, bazı durumlarda olumlu sonuçlara yol açabilir. Örneğin, acil bir durumda hızlıca harekete geçmek hayat kurtarıcı olabilir. Ancak, dürtüsellik genellikle kontrolden çıkmış ve düşünce sürecinden yoksun hareket etme eğiliminde olmak anlamına gelir. Bu durum, yanlış kararlar almayı, riskli davranışları beraberinde getirebilir ve kişinin ilişkileri, iş performansı, finansal durumu ve genel yaşam kalitesini olumsuz etkileyebilir. Dürtüsellikle başa çıkmak için bazı stratejiler kullanılabilir. Bunlar arasında duyguları tanımak ve kontrol etmek, sakinleştirici teknikler uygulamak, düşünceleri sorgulamak ve mantıklı bir şekilde hareket etmek, planlama ve organizasyon becerilerini geliştirmek, stres yönetimi tekniklerini kullanmak, sosyal destek aramak ve profesyonel yardım almak bulunabilir. Dürtüsellik, bireysel farklılıklar gösteren bir özelliktir ve her bireyin dürtüsellik düzeyi farklı olabilir (Pliszka, 2007).

2.3. Davranım Bozukluğunun Tarihçesi

Çocuk ve gençlerdeki yıkıcı nitelikteki zorlayıcı davranışlar, geçmişte sürekli olarak dikkat çeken bir konu olmuştur. 20. yüzyılın başlarında, çocuk haklarının önem kazanmasıyla birlikte, çocuklardaki davranış sorunları üzerine önemli değerlendirmeler ve ilk araştırmalar ortaya çıkmıştır. Ancak, Amerikan Psikiyatri Birliği'nin (APA) 1952'de yayımladığı orijinal DSM (Diagnostics and Statistical Manual of Mental Disorders) kitabında

çocuk ve ergen psikiyatrik tanılarına özel bir bölüm bulunmamaktadır. DSM'de o dönemde yetişkinler için "sosyopatik kişilik; antisosyal davranışlar" kategorisi yer almaktadır. DSM'de sosyopati kavramı tanımlanmış ve davranış bozukluğu ve antisosyal kişilik bozukluğunun temelini oluşturacak ilk klinik değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirmede sosyopati, cinsel sapma, alkolizm, dissosyal ve antisosyal tepkilerle ilişkilendirilerek ele alınmıştır (Gacono ve ark., 2001).

Sonraki yıllarda DSM, çocuk ve ergen psikiyatrik tanılarına yönelik ayrı bir bölüm olan "Disruptif, İkili Birleşen ve Dürtüsel Kontrol Bozuklukları" başlığı altında bilgiler içeren DSM-5'e güncellenmiştir. Bu güncelleme, çocuklardaki zorlayıcı davranışları daha spesifik ve ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bu dönemde, çocuk ve gençlerdeki zorlayıcı davranışları anlamak ve tedavi etmek için daha fazla araştırma ve çalışma yapılmaktadır. Bu çalışmalar, erken müdahale, aile destek programları, eğitim ve psikososyal müdahaleler gibi farklı yöntemlerin etkili olabileceğini göstermektedir (Gacono ve ark., 2001).

DSM-III (APA, 1980) ile birlikte davranım bozukluğu tanımı yapılmış ve özgül davranışlar tanılama kriteri olarak kullanılmıştır. DSM-III'de davranım bozukluğunun dört alt tipi tanımlanmıştır: sosyalize olmayan agresif, sosyalize olmayan nonagresif, sosyalize agresif ve sosyalize nonagresif tipler. DSM-III-R (APA, 1987) ise özgül antisosyal davranışlar listesini geliştirmiş ve en az altı ay süresince üçünün varlığını şart koşan 13 tanı ölçütü belirlemiştir. DSM-III-R'de üç alt tip tanımlanmıştır: grup agresif, tek başına agresif ve ayrıştırılmamış tipler. Bu süreçte DSM'nin güncellenmesiyle birlikte davranım bozukluğu ve antisosyal kişilik bozukluğu tanıları ve kriterleri daha spesifik hale getirilmiş ve ayrıntılandırılmıştır. Bu sayede daha kesin tanılar konulabilmesi ve uygun tedavi yaklaşımlarının belirlenmesi amaçlanmıştır (akt. Ölçek, 2010). Davranım bozukluğunun tanı olarak Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından kodlanıp, Uluslararası Hastalık Sınıflandırmasında (ICD) yer alması 1977 yılında dokuzuncu versiyonunda gerçekleşmiştir. Bu versiyonda davranım bozukluğunun beş alt tipi tanımlanmıştır: sosyalleşmemiş tip, sosyalleşmiş tip, takıntılı tip, davranış ve duyguların karışık olduğu tip ve diğer tipler.

ICD-10'da (WHO, 1992) ise davranım bozukluğu ve karmaşık duygusal bozukluk (KOKGB) tanıları birleştirilmiş ve 23 davranışın olduğu bir liste yayımlanmıştır. Davranım bozukluğu tanısı koymak için en az 3 belirtinin varlığı ve bunlardan birinin en az son 6 ay içinde görülmesi gerekmektedir. ICD-10'da davranım bozukluğunun altı alt tipi bulunmaktadır: aileyle sınırlı tip, toplumsallaşmamış tip, toplumsallaşmış tip, karşı çıkma baş kaldırma tipi, başka davranım bozukluğu tipi ve belirlenmemiş tip. Bu tanımlar ve alt tipler, davranım bozukluğunun belirtilerini ve çeşitliliğini daha ayrıntılı bir şekilde sınıflandırmayı ve tanı koymayı amaçlamaktadır. Bu sayede uygun tedavi ve müdahale yaklaşımları belirlenebilmektedir.

2.4. Davranım Bozukluğuna Sebep Olan Etkenler

Davranım bozukluğu ve ilişkili davranış sorunlarına neden olan etkenler, çoklu faktörlerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkar. Bu faktörler arasında çevresel etkenler, nörobiyolojik etkenler, genetik faktörler ve mizaç özellikleri gibi birçok etken bulunmaktadır (Burke, 2008).

Burke ve arkadaşları (2008) davranım bozukluğunun risk faktörlerini üç ana kategori altında sınıflandırmışlardır: biyolojik risk faktörleri, çocuğa ait bireysel faktörler ve psikososyal faktörler. Biyolojik risk faktörleri, davranım bozukluğunun genetik, nöroanatomik, nörokimyasal, otonom sinir sisteminin uyarılması, prenatal ve postnatal problemler, nörotoksinlere maruz kalma gibi biyolojik etkenlerle ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Çocuğa ait bireysel faktörler, davranım bozukluğunda mizaç özellikleri, bağlanma stilleri, nöropsikolojik fonksiyonlar, zeka ve akademik performans, okuma problemleri, impulsivite ve davranış inhibisyonu, sosyal bilişsel beceriler, erken fiziksel olgunlaşma gibi çocuğun bireysel özelliklerini ve yeteneklerini içermektedir. Psikososyal faktörler ise çocuğun yetiştirilme tarzı, yaşıtların etkisi, çocuğun kötüye kullanımı, sosyoekonomik nedenler, hayat stresörleri, başa çıkma becerileri gibi çevresel etkenlerin davranım bozukluğunda etkili olduğunu vurgulamaktadır. Bu risk faktörleri arasında genetik, nörobiyolojik, psikolojik ve sosyal etkenlerin birbirleriyle etkileşim içinde olduğu ve davranım bozukluğunun etiyolojisinde önemli bir rol oynadığı belirtilmektedir (Ateş, 2014).

Kaiser ve arkadaşları (1997) erken başlangıçlı davranım bozukluklarını açıklayan bir model geliştirmişlerdir. Bu modele göre, davranım bozukluğunun gelişiminde etkili olan faktörler üç başlık altında ele alınmıştır.

- Dezavantajlı Ekonomik ve Sosyal Çevre: Düşük yaşam koşulları, yoksulluk ve olumsuz ruh sağlığı sonuçlarıyla ilişkilidir. Yoksulluk, çevresel stres, depresyon, eksik çocuk sağlığı hizmetleri gibi faktörler çocukluk çağı davranış sorunlarının gelişiminde önemli bir rol oynar.

- Ebeveynlik: İşlevsel olmayan ebeveynlik, davranım bozukluklarında etkili olan önemli bir faktördür. İşlevsel olmayan ebeveynlikle ilişkili birçok değişken bulunmaktadır. Bu değişkenler arasında ebeveyn depresyonu, yoksullukla ilişkili stres, gündelik sorunlar, medeni uyuşmazlık, düşük ebeveyn eğitim düzeyi yer almaktadır (Gacono ve ark., 2001).

- Çocuk Özellikleri: Davranım bozukluklarıyla ilişkili olan çocuk özellikleri vardır. Bu bozukluğu olan çocuklar, bebeklik ve erken çocukluk döneminde kısa dikkat süresi, dürtüsellik, hiperaktivite, dil ve iletişim zorlukları, düşük kendini kontrol etme becerisi gibi özellikler gösterebilirler. Bu özellikler çocuğun sosyal çevreye daha savunmasız hale gelmesine ve uygun sosyal bilişlerin gelişimine etki edebilir (Olson ve Hoza, 1993).

Bu modelde, davranım bozukluğunun gelişiminde dezavantajlı ekonomik ve sosyal çevre, işlevsel olmayan ebeveynlik ve çocuk özellikleri gibi faktörlerin karşılıklı etkileşim içinde olduğu vurgulanmaktadır. Davranım bozukluğunun gelişiminde birçok faktör rol oynamaktadır. Bu faktörler aşağıda 3 başlık altıda ele alınmıştır.

2.4.1. Biyolojik etkenler

Davranış sorunlarının gelişiminde genetik ve nörobiyolojik etkilerin rolüne dair birçok araştırma ve görüş bulunmaktadır. Lynam (1998) tarafından ifade edildiği üzere, çevresel faktörler ile beyin işlevleri arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır. Sosyal deneyimler sadece beynin işleyişini etkilemekle kalmaz, aynı zamanda çevresel faktörler de genlerin işleyişini etkileyebilir.

Kandel (1998) ise psikiyatrik bozukluklar ile biyolojik faktörler arasındaki ilişkiyi üç başlık altında ele almıştır. İlk olarak, tüm zihinsel süreçlerin beyin işlemlerinden kaynaklandığından, psikiyatrik bozukluklar beyin fonksiyon bozuklukları olarak kabul edilir. İkincisi, genler ve onların protein ürünleri, beyindeki nöronlar arasındaki bağlantıların modellemesinde önemli bir rol oynadığından, genler psikiyatrik bozuklukların gelişimine katkıda bulunabilir. Üçüncüsü, genlerin davranışa katkıda bulunmasının yanı sıra, davranış ve sosyal faktörlerin de gen ifadesini ve böylece sinir hücrelerinin işlevini değiştirerek beyin ve psikolojik işlevler üzerinde etkileri olabileceğini belirtir. Bu görüşlerin ortak noktası, davranış sorunlarının gelişiminde genetik faktörlerin, beyin işlevlerinin ve çevresel faktörlerin etkileşim içinde olduğunu vurgulamaktır. Yani, çevresel faktörler beynin işleyişini etkileyebilirken, genetik faktörler de psikiyatrik bozuklukların gelişimine katkıda bulunabilir. Aynı şekilde, davranış ve sosyal faktörler de genlerin ifadesini değiştirerek beyin ve psikolojik işlevleri etkileyebilir (Gacono ve ark., 2001).

2.4.2. Bireysel etkenler

Duncan (1995) tarafından belirtilmiş olduğu gibi, bazı bireysel çocukluk özellikleri (mizaç, erken yaşta fiziksel saldırganlığa yatkınlık, sosyal-bilişsel işlevler, nöropsikolojik eksiklikler, duygusal küntlük, empati eksikliği) gelecekteki davranış problemleriyle ilişkilendirilmiştir. Moffitt (1993)'in "Yaşam Boyu Kalıcı Antisosyal Davranış Modeli"ne göre, risk faktörlerini gösteren veya bu faktörlere maruz kalan çocuklar, giderek daha ciddi yıkıcı davranışlara yol açabilecek bir gelişimsel yola girebilirler. Erken yaşlarda gözlenen olumsuz davranışlar zamanla ev, okul ve toplumla ilişkili zorluklara neden olabilir. Bu nedenle davranış sorunlarıyla ilgili etkili önleme programları, çocuklar bu gelişimsel yola girmeden önce veya kısa bir süre sonra hedeflemeli ve planlanmalıdır. Dodge (1993), çocuklarda davranış sorunlarının gelişimini açıklamak için "sosyal bilgi işleme süreci"

olarak adlandırılan bir dizi bilişsel adımın ortaya çıktığı bir sosyal uyarana yanıt modeli tanımlamıştır. Bu modele göre, saldırgan çocuklar düşmanca ipuçlarına karşı aşırı duyarlıdır, başkalarının düşmanca eylemlerini seçici bir şekilde algılarlar, ilişkilerinde sosyal bilişsel önyargılar sergilerler ve problem çözme konusunda saldırganlığı bir araç olarak kullanma eğilimindedirler. Kişilerarası çatışma durumlarında, bu tür eğilimlerin agresif davranışlara yol açması ve sorunların ortaya çıkması muhtemeldir. Yapılan uzun süreli araştırmalar, bu tür işleme yanlılıklarının ileriki yaşlarda görülen saldırgan davranışlarla ilişkili olduğunu düşündürmektedir.

Davranış sorunları olan çocuklarda nöropsikolojik eksikliklerin bulunduğuna dair açıklamalar da mevcuttur. Lynam ve Henry (2001)'e göre, bu eksiklikler düşük sözel beceriler, yönetici işleyişte zorluklar (öngörebilme, plan yapabilme, özdenetimi kullanabilme, problem çözebilme) ve bellek sorunlarını içerir. Ayrıca, erken yaşta davranış sorunları geliştiren çocukların zeka testi puanları diğer çocuklara kıyasla daha düşük bulunmuştur. Bu düşüklük, düşük sosyoekonomik çevrede büyüme veya akademik başarısızlıkla açıklanamamaktadır (Lynam ve ark., 1993).Yaşamın erken evrelerinde, çocuklar gelecekteki davranış sorunlarının gelişimiyle ilgili olarak bazı mizaç özelliklerinde bireysel farklılıklar gösterirler (Frick ve Morris, 2004). "Zor mizaçlı" bebekler veya küçük çocuklar genellikle sinirlilik, huzursuzluk, düzensiz davranış biçimleri, sabır eksikliği ve düşük uyumluluk gibi özelliklere sahiptirler (Bates ve ark., 1998). Sanson ve diğerleri (1993), "zor mizaçlı" olarak değerlendirilen bebeklerin 8 yaşına kadar saldırgan olma olasılıklarının daha yüksek olduğunu belirtmektedir. Caspi ve diğerleri (1995) tarafından yapılan uzun süreli bir araştırma, mizaç özelliklerinin erken yaşlardan itibaren antisosyal davranışları ve ergenlik dönemi davranış sorunlarını öngördüğünü göstermektedir.

Çocukların ahlaki gelişimi, genel gelişimlerinin önemli bir parçasını oluşturur. Bu dönemde, çocuklar ahlaki farkındalık kazanır, doğru ve yanlışı ayırt etme becerisi geliştirir ve kurallara, normlara uygun davranma yeteneği edinirler. Birçok birey, sadece yasa dışı olması nedeniyle değil, aynı zamanda başkalarına zarar vermenin kendisini kötü hissettireceği için zarar vermekten kaçınır (Cimbora ve McIntosh, 2003). Kesitsel araştırma bulguları, davranış problemleri sergileyen çocukların ve ergenlerin duygusal açıdan künt özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. Bu çocuklar, yaptıkları olumsuz davranışlar karşısında kendilerini suçlu ve kötü hissetme gibi duyguları daha az yaşarlar.

2.4.3. Psikososyal etkenler

Davranış bozuklukları ve ilişkili davranış sorunları, çevresel risk faktörlerinin önemli bir etkisi altında gelişir. Bu risk faktörleri arasında aile yapısı, ebeveyn tutumları, akran etkileri ve çocuğun büyüdüğü mahalle

yapısı yer almaktadır (Sanders, 2005). Ebeveynlik uygulamalarının antisosyal davranışlar üzerindeki etkisi araştırıldığında, cezalandırıcı disiplin, tutarsız davranışlar, ilgisiz ebeveyn tutumları ve fiziksel şiddet gibi olumsuz ebeveynlik davranışları önemli rol oynamaktadır (Powell ve ark., 2007). Stormshak ve arkadaşlarına (2000) göre, ebeveynlik uygulamaları ile çocuk davranışı arasındaki ilişki karşılıklıdır. Çocuk davranış sorunları, ebeveynlik davranışlarını etkilerken, aynı şekilde yetersiz veya kötü ebeveynlik tutumları da çocukların benzer davranışları sergilemesine yol açar. Bu durumun tersi de geçerlidir. Ebeveynlerin katı disiplin yöntemleri (sözel saldırganlık, fiziksel kötüye kullanım, kuralcı ve sınırlayıcı yaklaşım), çocukluk ve ergenlik döneminde görülen davranış sorunlarıyla yakından ilişkilidir (Ilomaki ve ark., 2006).

Davranışçı kuramlar, öğrenmeyi model alma ve edimsel koşullanmaya odaklanır ve davranış sorunlarının gelişimi ve sürdürülmesini açıklar. Ebeveynlerine fiziksel istismara maruz kalan çocuklar, ileriki yaşlarda daha saldırgan olma eğilimindedir (Coie ve Dodge, 1998). Saldırgan davranışlar, amaca ulaşmada etkili olmasından dolayı pekiştirilir ve sürdürülme olasılıkları daha yüksektir. Çocuklar, okulda, televizyonda veya başka bir yerde gördükleri saldırgan tutumları taklit edebilirler (Huesmann ve Miller, 1994). Davranış sorunları ve suç işleme davranışları, akran reddine maruz kalma ve antisosyal akranlarla uzun süreli sosyalleşme ile ilişkilidir. Akranları tarafından reddedilen çocuklar, zaman içinde artan davranış sorunları sergiler (Coie ve ark., 1992). Saldırgan davranışlar gösteren çocuklar, ergenlik dönemiyle birlikte akran reddine maruz kaldıklarında daha ciddi suçlara karışma olasılıkları artar. Saldırgan çocuklar, benzer davranışları sergileyen diğer saldırgan çocuklarla bir araya gelme eğilimindedir. Bu birliktelik, akran modellemesini, grup içi dayanışmayı ve istenmeyen davranışların yayılmasını beraberinde getirir (Poulin ve Boivin, 2000).

Saldırganlık oranları yüksek sınıflara yerleştirilen saldırgan çocukların daha agresif hale geldiği bulunmuştur. Thomas ve Bierman (2006), Davranış Sorunlarını Önleme Araştırma Grubu'nda yaptıkları çalışmada, birkaç yıl boyunca saldırgan sınıflara maruz kalan çocukların, saldırgan sınıflarda daha az zaman geçiren akranlarından daha yüksek düzeyde saldırganlık gösterdiklerini belirtmiştir. Çocukların büyüdükleri sosyal çevre ve toplumun yapısı, davranış sorunlarının gelişmesiyle yakından ilişkilidir. Sosyoekonomik açıdan düşük bölgelerde yaşayan çocukların davranış problemleri geliştirme riski daha yüksektir. Bu çocukların toplumsal şiddete maruz kalma olasılığı artar ve ergenlik döneminde davranış sorunlarını ve dışa vurma davranışlarını önemli ölçüde etkiler (McCabe, Lucchini ve diğerleri, 2005). Ayrıca, suç mağduru olan çocukların da davranış sorunları gösterme ve davranış bozukluğu veya kontrolsüz öfke patlamaları ve saldırganlık (KOKGB) tanısı alma olasılıkları daha yüksektir (Tiet ve ark., 2001).

2.5. Davranım Bozukluğu ve İlişkili Davranış Sorunları Olan Çocuklarda Aile Temelli Destek Programları

Davranım bozukluğu ve ilgili davranış sorunlarının azaltılmasına yönelik çalışmalarda, bilişsel psikoloji ilkeleri, yöntemleri ve teknikleri sıkça kullanılmaktadır. Bu çalışmalarda, teknikler belirli bir program doğrultusunda açık, net, tutarlı bir şekilde uygulanmaktadır (Bratter, 1976).

Çocukların davranış sorunlarının azaltılmasında, aile içi ilişkilerin ve aileden alınan destek önemli bir role sahiptir. Kring ve diğer araştırmacılara göre, davranış sorunlarının tedavi edilmesinde en umut verici yaklaşımlardan biri, çocuğun ebeveynleri ve diğer aile üyelerini içeren programlardır. Araştırmalar, erken müdahale edilen ve ebeveyn eğitimlerini içeren programların, kısa süreli olsa bile olumlu sonuçlar verdiğini göstermektedir (Baker, 2012). Çocukların davranış sorunlarının tedavisinde, olumlu ebeveyn-çocuk etkileşimi ve sert disiplin uygulamalarından kaçınma önemlidir. Araştırmalar, davranış sorunları yaşayan çocukların tedavi programlarında ebeveyn eğitimlerinin en güçlü desteği aldığını göstermektedir (Ateş, 2014).

Ebeveyn eğitimlerinin olumlu sonuç vermesinin temelinde, davranış bozukluklarının gelişim sürecindeki aile faktörü yatmaktadır. Genel olarak, davranış sorunları evde uyumsuz ebeveyn-çocuk etkileşimleri nedeniyle yanlışlıkla gelişir ve devam eder. Ebeveyn eğitimleri, davranış sorunları yaşayan çocuklar ve aileleri için kritik bir öneme sahiptir. Ebeveynlerin çocuklarıyla empati kurması, duygusal ifadelerini doğru bir şekilde iletmeleri önemlidir. İletişimde açıklayıcı bir dil kullanılmalı, kuralların ve sınırlamaların nedenleri çocuklara açıklanmalıdır. Ayrıca, ebeveynler çocuklarını sosyal etkinliklere yönlendirmeli, sosyal çevrelerini yakından takip etmelidir (Blair ve ark., 2014). Davranım bozukluğu ve ilişkili davranış sorunları olan çocuklarda aile temelli destek programları, çocukların ve ailelerinin yaşadığı zorlukları ele alarak destek sağlamayı amaçlayan programlardır. Bu tür programlar, çocuğun davranış sorunlarıyla başa çıkmasına yardımcı olurken, ailenin de etkili ebeveynlik becerilerini geliştirmesine ve aile işlevselliğini arttırmasına yöneliktir.

2.5.1. Fonksiyonel aile terapisi

Fonksiyonel aile terapisi, 11-18 yaş arası gençlere yönelik olarak evde antisosyal ve yıkıcı davranışları azaltmayı hedefleyen bir tedavi yöntemidir. Bu tedavi, aile iletişimi ve desteği üzerine odaklanırken, olumsuz ve işlevsiz ebeveyn ilişkisi kalıplarının azaltılmasını amaçlar. Fonksiyonel aile terapisi (FFT), ergenlerin sorunlu davranışlarının aile içinde belli bir işlevi olduğunu varsayar. Bu işlevler, destek ve yakınlığın düzenlenmesi veya aile üyeleri arasındaki mesafenin düzenlenmesi gibi unsurları içerir. Tedavi süreci genellikle 3 ay sürer ve aşamalardan oluşur. Bu aşamalar, aile katılımının sağlanması, motivasyonun oluşturulması, davranış değişikliğinin

gerçekleştirilmesi ve diğer davranışlara genelleme yapılmasıdır (Alexander ve ark., 2000).

2.5.2. Kısa stratejik aile terapisi

Kısa stratejik aile terapisi, üç temel ilkeye dayanmaktadır. İlk olarak, tedavi bir Aile Sistemleri Yaklaşımı çerçevesinde gerçekleştirilmelidir. İkincisi, aile içindeki örüntüler ve etkileşimler her bir aile üyesinin davranışını etkiler. Üçüncüsü ise müdahaleler, aile sistemindeki etkileşim kalıplarını hedef alır. Bu programın uygulanması sonucunda, gençlerde yıkıcı davranışlarda azalma, aile içi olumlu iletişimde artış ve uyum sağlamada iyileşme görülmüştür (Kuhn ve ark., 2015).

2.5.3. Öfke kontrol eğitimi

Kızgınlık kontrolü eğitimi, öfkeyle başa çıkma programı ve saldırganlıkla başa çıkma programı olarak iki farklı programın birleşimiyle geliştirilmiştir. Her iki programda da, saldırganlık kavramını açıklayan bilişsel davranış deseni vurgulanır, bu desen ise sosyal etkileşimlerde düşmanca ipuçlarına artan ilgi ile ilişkilidir. Bilişsel davranışçı modele göre, saldırganlık gelişiminde sosyal ipuçlarının yanlış değerlendirilmesi temel bir faktördür. Öfke kontrolü eğitimi müdahaleleri, gençlerin sosyal bilgi işleme sorunlarını değiştirmeye odaklanır. Bu amaçla, öfke yönetimi, yeni perspektifler kazanma, sosyal problem çözme, duygusal farkındalık geliştirme, rahatlama teknikleri, sosyal beceriler ve hedef belirleme gibi konular üzerinde yoğunlaşan 18 grup oturumunu içermektedir (Lochman ve ark., 1999).

2.5.4. Eğitim ve danışmanlık

Bilişsel modele göre, psikolojik rahatsızlıkların temelinde yer alan ortak mekanizma, bireyin ruh hali ve davranışlarını etkileyen çarpıtılmış ve işlevsiz düşüncelerdir. Bu çarpıtılmış düşünceler, kişinin büyüme döneminde edindiği hatalı öğrenmelere dayanmaktadır. Bilişsel terapide, danışanın yanlış düşünce kalıplarının düzeltilebilmesi için, geliştirdiği kuralları ve inançları yeniden sorgulamak önemlidir. Bilişsel-davranışçı terapi, sınırlı bir zaman diliminde gerçekleşen, şimdiki zamana odaklı bir yaklaşımdır. Bu terapi yaklaşımı, bireylerin kişilerarası ilişkilerinde ve iç dünyalarında uyumlu bir şekilde işlevlerini yerine getirmeleri için gerekli olan bilişsel ve davranışsal becerileri kazandırmayı hedefler (Beck, 2011).

Bundan dolayıdır ki bireyde ki ruh halini yansıtan şeyin tespiti ve aileye bu konuda eğitim ve danışmanlık verilmesi davranım bozukluluğunun tedavisi için de önem arz etmektedir. Eğitim ve danışmanlık, aile temelli destek programlarının önemli bir bileşenidir. Bu programlar, ebeveynlere çocuklarının davranış sorunlarıyla nasıl başa çıkacaklarını ve daha etkili bir şekilde ebeveynlik yapacaklarını öğretmek için eğitim ve danışmanlık hizmetleri sunar. İşte bu bileşenin bazı özellikleri (Chien ve ark., 2008):

- Davranış sorunlarının anlaşılması: Eğitim ve danışmanlık, ebeveynlere çocukların davranış sorunlarını anlamaları konusunda yardımcı olur. Davranış sorunlarının nedenleri, ortaya çıkışı ve etkileri hakkında bilgi sağlanır. Ebeveynler, çocuklarının davranışlarını daha iyi anlayarak onlara nasıl yardımcı olabileceklerini öğrenir.

- Etkili iletişim becerileri: Programlar, ebeveynlere etkili iletişim becerileri kazandırmayı hedefler. Çocuklarla sağlıklı bir iletişim kurma, duyguları ifade etme ve çatışmaları yönetme konularında rehberlik sağlanır. Ebeveynler, açık ve anlayışlı bir iletişimle çocuklarıyla daha iyi bağlantı kurabilir ve davranış sorunlarının çözümünde iletişim aracı olarak etkili olabilir.

- Sınırlar ve kurallar koyma: Eğitim ve danışmanlık, ebeveynlere sınırlar ve kurallar koyma konusunda destek olur. Ebeveynler, çocuklarına yapıcı sınırlar belirleme, disiplin stratejileri uygulama ve tutarlılık sağlama becerilerini öğrenir. Bu, çocukların sorumluluklarını anlamalarını, davranışlarını kontrol etmeyi öğrenmelerini ve olumlu davranışları teşvik etmeyi sağlar.

- Olumlu pekiştirme kullanma: Programlar, ebeveynlere olumlu pekiştirme stratejileri öğretir. Ebeveynler, çocuklarının olumlu davranışlarını fark ederek takdir etme, ödüllendirme ve teşvik etme becerilerini geliştirir. Olumlu pekiştirme, çocukların istenmeyen davranışları azaltırken istenen davranışları artırabilir.

- Stres yönetimi ve öz bakım: Eğitim ve danışmanlık, ebeveynlere stres yönetimi becerileri ve öz bakım konusunda destek sağlar. Ebeveynler, kendi ihtiyaçlarına zaman ayırma, stresle başa çıkma stratejileri uygulama ve destek arama konularında bilgilendirilir. Bu, ebeveynlerin daha iyi refah sağlamasını ve çocuklarına daha iyi destek olmasını sağlar (Ateş, 2014).

Eğitim ve danışmanlık, ailelere davranış sorunlarıyla başa çıkma konusunda gerekli bilgi ve becerileri sağlayarak ailelerin güçlenmesine yardımcı olur. Aileler, bu programlar sayesinde çocuklarının davranış sorunlarını daha etkili bir şekilde yönetebilir ve aile içi ilişkileri geliştirebilir (Arkan ve Üstün, 2009).

2.5.5. Problem çözme becerisi geliştirme

Bandura (1977), Sosyal-Öğrenme kuramı içerisinde, bireylerin problem çözme becerilerini çevrelerindeki diğer bireylerin davranışlarını taklit ederek öğrendiğini vurgulamaktadır. Bireyler, yeteneklerine ve başa çıkma becerilerine olan inançlarıyla doğrudan ilişkili olan problem çözme yeteneklerini bu şekilde geliştirmektedir. Problem çözme, Kalaycı (2000) tarafından "engellerin üstesinden gelme ve istenen yeni duruma ulaşma süreci" olarak tanımlanırken, Korkut (2002) ise daha önceki deneyimler yoluyla öğrenilen kuralları basitçe uygulamanın ötesine geçerek yeni çözüm yolları bulabilme olarak tanımlamaktadır. Problem çözme süreci, bilişsel

becerilerin yanı sıra duygusal ve davranışsal özellikleri de içeren karmaşık bir süreçtir. Bu süreç, bireylerin psikolojik uyumu, özgüveni, etkili iletişim ve karar verme becerileriyle yakından ilişkilidir. Dodge ve Feldman (1990)'a göre, gençlerin sosyal problem çözme becerilerindeki eksiklikler, saldırganlık, davranış bozuklukları ve madde kötüye kullanımı gibi ciddi olumsuz sonuçlara yol açabilir. Kuzgun (1992) ise sosyal problem çözme becerilerinin yaşantılarla öğrenildiğini belirtmektedir. Her deneyim aslında bir öğrenme fırsatıdır. İşlevsel problem çözme becerileri, problemi doğru tanımlama, bilgi toplama, çözüm seçeneklerini belirleme ve en uygun seçeneği seçme sürecini içeren bir süreçtir.

2.5.6. Grupla psikolojik danışma

Grupla psikolojik danışma, kişiler arası ilişkilerin geliştirilmesini hedefleyen, üyelerin duyguları, değerleri ve tutumları üzerinde odaklanan, aynı zamanda her üyenin davranışsal hedeflerini gerçekleştirmeyi amaçlayan, bir psikolojik danışman tarafından yönetilen profesyonel bir terapötik destek sürecidir (Voltan-Acar, 2003). Trotzer (1989), grupla psikolojik danışmayı, birçok danışanın yaşamlarında tatmin olmadıkları alanlarla yüzleşmek ve bir psikolojik danışman liderliğinde bu sorunlara çözüm yolları bulmak amacıyla bir araya gelen insanlar arasındaki iletişim ağı olarak tanımlamıştır. Sank ve Shaffer (1984)'a göre, grupla terapi sürecinin birçok etkili yönü vardır ve bireysel terapiye kıyasla avantajlara sahiptir. Benzer sorunlar yaşayan kişilerle grup sürecinde bir araya gelmek, bireyin güçlü ve iyileştirici bir deneyim yaşamasına yardımcı olur.

Grup süreci, sosyalleşme ve gözlemleme fırsatları sunduğu için, zorluklarla karşılaşan bireye dolaylı öğrenme imkanları sunar. Birey, diğerlerinin başarılarını gözlemleyerek değişim için adım atmaya cesaret bulabilir. Grup, karşılıklı etkileşimlerin olduğu dinamik bir süreçtir. Üyeler birbirlerine güvenmeyi ve duygularını açmayı öğrenirler. Ayrıca, üyeler başkalarına yardım ederken de öğrenme fırsatları yakalarlar (Sertelin Mercan, 2007).

2.5.7. Ebeveyn becerilerinin geliştirilmesi

Patterson ve diğer araştırmacıların uzun yıllar süren çalışmalarının ardından geliştirilen program, davranışsal öğeler içermektedir. Bu programda ebeveynlere, çocuklarda görülen antisosyal davranışları azaltmak için kullanabilecekleri yöntem ve teknikler öğretilmektedir. Öğretilen teknikler arasında prososyal davranışları teşvik etme, ödüllendirme, pekiştirme ve sönme gibi davranışsal stratejiler bulunmaktadır. Patterson'ın programı, diğer araştırmacılar tarafından da temel alınmış ve farklı çalışmalarda kullanılmıştır. Bu çalışmalarda, programın davranım bozukluğu ve çocuklarda kabul edilemez davranışlarla ilgili müdahalelerde etkili olduğu gözlemlenmiştir (Patterson, 1982).

Ebeveyn becerilerinin geliştirilmesi, aile temelli destek programlarının önemli bir amacıdır. Bu programlar, ebeveynlere çocuklarının davranış sorunlarıyla başa çıkma konusunda yardımcı olurken aynı zamanda ebeveynlik becerilerini geliştirme fırsatı sunar. İşte ebeveyn becerilerinin geliştirilmesine yönelik bazı yaklaşımlar (Liu ve ark., 2007):

- Ebeveynlik eğitimi: Ebeveynlik eğitimi, ebeveynlere çocukların gelişimini anlama, duygusal ihtiyaçlarını karşılama, sınırlar ve kurallar koyma, etkili iletişim kurma ve olumlu pekiştirme gibi becerileri öğretir. Bu eğitimler, ebeveynlere pratik stratejiler sunar ve onları çocuklarıyla daha sağlıklı bir ilişki kurmaya teşvik eder.

- Bilişsel davranışçı yaklaşım: Bilişsel davranışçı yaklaşım, ebeveynlerin davranışlarının çocukların davranışlarını etkilediğini vurgular. Bu yaklaşıma göre, ebeveynlerin düşünceleri ve inançları davranışlarını şekillendirir. Programlar, ebeveynlere olumsuz düşünce kalıplarını fark etme, olumlu düşünceleri güçlendirme ve daha etkili davranışlar sergileme konusunda rehberlik eder (Kartol, 2018).

- Modelleme ve rol oynama: Ebeveynler, programlar aracılığıyla modelleme ve rol oynama yoluyla yeni becerileri deneme fırsatı bulur. Eğitmenler veya danışmanlar, ebeveynlere çeşitli senaryolar üzerinden etkili iletişim, sınırlar koyma ve disiplin stratejileri gibi becerileri uygulama ve deneme imkanı sağlar. Bu sayede ebeveynler, pratik deneyimlerle becerilerini geliştirir (Dinç, 2003).

- Destek grupları ve danışmanlık: Ebeveynlere destek grupları ve danışmanlık hizmetleri sunmak, ebeveynlerin birbirleriyle deneyimlerini paylaşmasını ve birbirlerine destek olmasını sağlar. Bu gruplar, ebeveynlerin sorunları hakkında konuşma, duygusal destek alma ve stratejileri paylaşma imkanı sunar. Ayrıca, bireysel danışmanlık hizmetleri de ebeveynlere özel olarak ihtiyaçlarına yönelik destek sağlar.

- Uygulama ve geri bildirim: Ebeveyn becerilerini geliştirmek için önemli bir adım, öğrenilen becerilerin günlük hayatta uygulanmasıdır. Programlar, ebeveynlere evde pratik yapma fırsatı sunar ve geri bildirim sağlar. Ebeveynler, deneyimlerini paylaşarak güçlü yönlerini ve zorluklarını tanıyabilir ve gelişimlerini izleyebilir.

Ebeveyn becerilerinin geliştirilmesi, ailelerin çocuklarının davranış sorunlarıyla daha etkili bir şekilde başa çıkmasına yardımcı olurken aile içi ilişkileri de güçlendirir. Ebeveynler, bu becerileri kullanarak çocuklarına destek olurken aynı zamanda kendi ebeveynlik deneyimlerini de iyileştirirler(Ateş, 2014).

2.5.8. Aile içi ilişkilerin güçlendirilmesi

Aile içi ilişkilerin güçlendirilmesi, aile üyeleri arasındaki bağları, iletişimi ve dayanışmayı artırmayı amaçlayan bir süreçtir. Aile içi ilişkilerin güçlendirilmesi, sağlıklı bir aile ortamı oluşturmak, aile üyelerinin birbirlerini desteklemek ve birlikte büyümek için önemlidir. İşte aile içi ilişkilerin güçlendirilmesine yönelik bazı stratejiler (Cook ve ark., 1999):

- Açık ve etkili iletişim: Aile içi iletişim, sağlıklı ilişkilerin temelidir. Aile üyeleri arasında etkili iletişim kurmak için birbirlerini dinlemeyi, duyguları ifade etmeyi, empati yapmayı ve anlayış göstermeyi öğrenmek önemlidir. Aile bireyleri arasında düzenli aile toplantıları veya iletişim zamanları ayarlamak, sorunları tartışmak ve duyguları paylaşmak için fırsatlar yaratmak iletişimi güçlendirebilir.

- Birlikte vakit geçirme: Aile üyelerinin birlikte vakit geçirmesi, bağları güçlendirir ve ilişkileri destekler. Ortak etkinlikler planlamak, ailecek yemek yemek, film izlemek, oyun oynamak veya dışarıda gezmek gibi etkinlikler aile içi bağları güçlendirebilir. Her bir aile üyesinin ilgi alanlarına ve ihtiyaçlarına uygun aktiviteler düzenlemek önemlidir.

- Aile değerleri ve ritüelleri: Aile içi ilişkilerin güçlendirilmesinde aile değerleri ve ritüelleri önemlidir. Aile üyeleri arasında ortak değerlerin belirlenmesi ve bunların yaşantıya yansıtılması, aile bireylerinin birbirleriyle daha iyi anlaşmalarını ve ortak amaçlara odaklanmalarını sağlar. Aile ritüelleri, özel günlerde veya haftalık rutinlerde yapılan tekrarlayan aktivitelerdir. Örneğin, haftalık aile toplantıları düzenlemek veya belirli bir günü ailecek birlikte geçirmek gibi ritüeller oluşturmak aile içi bağları güçlendirir (İmren ve ark., 2013).

- Destekleyici ve saygılı iletişim: Aile üyeleri arasında destekleyici ve saygılı bir iletişim ortamı oluşturmak ilişkileri güçlendirir. Olumlu geri bildirim vermek, birbirini teşvik etmek, başarıları kutlamak ve karşılıklı olarak saygı göstermek aile içinde sağlıklı bir iletişim kültürünün oluşmasına yardımcı olur.

Aile içi ilişkilerin güçlendirilmesi süreci, her aile için farklı olabilir. Aile üyelerinin birbirlerini anlamaya, desteklemeye ve iletişim kurmaya odaklanmaları önemlidir. Gerekirse, bir uzmandan destek almak da aile içi ilişkilerin güçlendirilmesinde yardımcı olabilir (Ateş, 2014).

2.5.9. Destek ağı oluşturma

Destek ağı oluşturma, aile üyelerine sosyal, duygusal veya pratik destek sağlamak için dış kaynakları kullanmayı içerir. Bir destek ağı, aile üyelerine stresle başa çıkmada yardımcı olabilir, güvenlik ve destek duygusu sağlayabilir ve ailenin genel refahını artırabilir. İşte destek ağı oluşturmanın bazı yolları (Liu ve ark., 2007):

- Aile, arkadaşlar ve komşularla bağlantı kurma: Yakın çevrenizdeki aile üyeleri, arkadaşlar ve komşular, bir destek ağı oluşturmanın önemli bir parçasıdır. Onlarla düzenli iletişim halinde olmak, paylaşım ve dayanışma fırsatları yaratır. Zor zamanlarda destek isteyebileceğiniz bir ağ oluşturmak için ilişkilerinizi güçlendirin (Sevinç, 2014).

- Topluluk kaynaklarını kullanma: Toplumda bulunan kaynakları kullanmak, destek ağı oluşturmada yardımcı olabilir. Mahalle merkezleri, toplum merkezleri, kütüphaneler, ebeveynlik programları gibi yerlerde düzenlenen etkinliklere katılarak diğer ailelerle tanışabilir ve destek bulabilirsiniz. Sosyal hizmet kuruluşları, danışmanlık merkezleri ve sağlık hizmeti sağlayıcıları gibi kurumlar da destek alabileceğiniz kaynaklar olabilir.

- Destek gruplarına katılma: Belirli konularla ilgilenen destek grupları, aile üyelerine benzer deneyimleri olan insanlarla bağlantı kurma fırsatı sunar. Örneğin, ebeveynlik, çocuk yetiştirme, boşanma, bağımlılık gibi konularda destek gruplarına katılarak bilgi alışverişinde bulunabilir, deneyimleri paylaşabilir ve duygusal destek alabilirsiniz (Ateş, 2014).

Destek ağı oluşturmak, aile üyelerinin birbirine ve dış kaynaklara güvenebildiği, desteklendiği ve destekleyici ilişkilerin kurulduğu bir ortam yaratmayı amaçlar. Bu şekilde aileler, güçlü bir destek ağı sayesinde günlük zorluklarla başa çıkabilir ve genel olarak daha sağlıklı bir aile birliği oluşturabilirler. Genel olarak, ebeveyn becerilerinin geliştirilmesi ve aile içi ilişkilerin güçlendirilmesi, aile temelli destek programlarının temel hedefleridir. Bu programlar, ebeveynlere çocuk yetiştirme konusunda bilgi ve beceriler sunarak, aile içi iletişimi ve etkileşimi artırarak, aile üyeleri arasında sağlıklı ilişkilerin kurulmasını destekleyerek ailenin genel refahını ve çocukların gelişimini olumlu yönde etkilemeyi amaçlar (Özakkaş, 2004).

Ebeveyn becerilerinin geliştirilmesi programları, ebeveynlere çocuk yetiştirme konusunda bilgi, stratejiler ve pratik yöntemler sunar. Bu programlar, ebeveynlerin çocuklarının duygusal ihtiyaçlarını anlamalarını, etkili iletişim kurmalarını, sınırlar ve kurallar koymalarını, disiplin yöntemleri kullanmalarını ve çocuklarının gelişimine destek olmalarını sağlar. Ebeveynler, bu programlar sayesinde çocuklarıyla daha sağlıklı ve olumlu ilişkiler kurarak, onların duygusal, sosyal ve bilişsel gelişimini destekleyebilir (Ünal, 2006).

Bu destek programları, ailelerin günlük zorluklarla başa çıkmalarına yardımcı olur, stresi azaltır, aile üyeleri arasında iletişimi iyileştirir ve aile birliğini sağlamlaştırır. Ayrıca, çocukların duygusal, sosyal ve akademik gelişimine olumlu etki eder ve olası davranış sorunlarını önlemeye yardımcı olur. Ebeveynler, bu programlar sayesinde kendilerini daha güvende hisseder, çocuklarını daha iyi anlar ve onlara daha iyi destek olurlar.

3. Davranım Bozukluğu İle İlişkili Literatür Bulguları

3.1.Davranım Bozukluğu ve İlişkili Davranış Sorunları Olan Çocukların Durumuna Ait Bulgular

Davranım bozukluğu ve ilişkili davranış sorunları olan çocuklarla ilgili yapılan araştırmalar, çeşitli bulgular ortaya koymaktadır. İşte bu konuda bazı önemli bulgular:

- Yetersiz veya olumsuz ebeveynlik davranışları: Davranım bozukluğu olan çocukların ailelerinde, cezalandırıcı disiplin uygulamaları, tutarsız davranışlar, ilgisizlik ve fiziksel şiddet gibi olumsuz ebeveynlik davranışları daha yaygın olarak görülür. Bu tür ebeveynlik davranışları, çocuğun davranış sorunlarını artırabilir.

- Çevresel risk faktörleri: Aile yapısı, ebeveyn tutumları, akran etkileri ve büyüdükleri mahalle gibi çevresel risk faktörleri, davranım bozukluğu olan çocukların gelişiminde önemli bir etkiye sahiptir. Özellikle düşük sosyoekonomik düzeyde yaşayan çocuklar, davranış problemleri geliştirme riski daha yüksek olabilir.

- Akran ilişkileri: Davranım bozukluğu olan çocukların akranlarıyla ilişkileri genellikle olumsuzdur. Bu çocuklar, akran reddine maruz kalabilir ve antisosyal akranlarla daha fazla zaman geçirebilir. Bu durum, davranış sorunlarının artmasına ve suç işleme davranışlarına yatkınlığı artırabilir.

- Saldırganlık ve şiddet modelleri: Davranım bozukluğu olan çocuklar, fiziksel istismara maruz kalmış veya saldırganlık modellerini gözlemlemiş olabilirler. Bu da onların daha agresif davranmalarına neden olabilir. Ayrıca, medyadaki saldırgan tutum ve davranışların taklit edilmesi de bu çocukların davranış sorunlarını etkileyebilir.

- Destek ağı eksikliği: Davranım bozukluğu olan çocukların aileleri genellikle destek ağı eksikliği yaşar. Bu çocuklar için uygun destek hizmetlerine erişim sınırlı olabilir. Aile içi ilişkilerin güçlendirilmesi ve ebeveyn becerilerinin geliştirilmesi gibi destek programları bu noktada önemli bir rol oynayabilir.

Bu bulgular, davranım bozukluğu ve ilişkili davranış sorunlarının karmaşık bir etiyolojisi olduğunu ve çevresel faktörlerin önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Çocukların yaşadığı çevresel koşulların iyileştirilmesi ve aile destek programlarının uygulanması, davranım sorunlarıyla başa çıkmada etkili bir strateji olabilir.

3.2. Davranım Bozukluğu ve İlişkili Davranış Sorunları Olan Çocuklara Sahip Ailelerin Durumuna Ait Bulgular

Davranım bozukluğu ve ilişkili davranış sorunları olan çocuklara sahip ailelerle ilgili yapılan araştırmalar, çeşitli bulgular ortaya koymaktadır. İşte

bu konuda bazı önemli bulgular:

- Stres ve zorlanma: Davranım bozukluğu olan çocuklara sahip aileler, genellikle yoğun stres ve zorlanma yaşarlar. Çocuğun sürekli olarak olumsuz davranışlar sergilemesi, aile içi ilişkileri gerilimli hale getirebilir ve ebeveynlerin duygusal olarak yıpranmasına neden olabilir.

- Ebeveynlik stili: Davranım bozukluğu olan çocuklara sahip ebeveynler arasında, tutarsız ve disiplinsiz ebeveynlik davranışları daha yaygın olabilir. Bunun yanı sıra, aşırı katı veya aşırı hoşgörülü ebeveynlik yaklaşımları da görülebilir. Bu tür ebeveynlik stilleri, çocuğun davranış sorunlarını artırabilir.

- Destek eksikliği: Davranım bozukluğu olan çocuklara sahip aileler, destek ağı eksikliği yaşayabilirler. Aileler, çocuklarıyla ilgili sorunları paylaşabilecekleri, danışmanlık alabilecekleri veya destek gruplarına katılabilecekleri bir destek ağına sahip olmayabilirler. Bu durum, ebeveynlerin çocuklarıyla başa çıkmada zorlanmalarına yol açabilir.

- İlişkilerde bozulma: Davranım sorunları olan çocuklar, aile içi ilişkilerde bozulmalara neden olabilir. Ebeveynler arasında anlaşmazlıklar, kardeşler arasında rekabet ve gerilim gibi sorunlar ortaya çıkabilir. Bu durum, aile içi iletişimi olumsuz etkileyebilir ve aile üyeleri arasında çatışmalara yol açabilir.

- Sosyal izolasyon: Davranım bozukluğu olan çocuklara sahip aileler, sosyal izolasyon riski altında olabilirler. Diğer ailelerle ilişkileri zorlaşabilir ve aileler, çocuklarının davranış sorunları nedeniyle dışlanma veya yargılanma endişesi yaşayabilirler.

Bu bulgular, davranım bozukluğu olan çocuklara sahip ailelerin zorlu bir durumla karşı karşıya olduğunu ve destek ihtiyaçlarının olduğunu göstermektedir. Ailelere yönelik destek programları, ebeveyn becerilerinin geliştirilmesi, stres yönetimi ve aile içi iletişim konularında yardımcı olabilir. Aynı zamanda destek grupları veya danışmanlık hizmetleri, ailelere destek sağlamada etkili olabilir.

3.3. Davranım Bozukluğu Olan Çocuklarda Aile Temelli Destek Programlarına Ait Bulgular

Davranım bozukluğu olan çocuklar için aile temelli destek programları, çocuğun davranış sorunlarıyla başa çıkma becerilerini artırmayı, aile içi iletişimi güçlendirmeyi ve ailedeki stres düzeyini azaltmayı hedefler. Bu tür destek programlarıyla ilgili yapılan araştırmalar çeşitli bulgular ortaya koymuştur:

- Ebeveyn becerilerinin gelişimi: Aile temelli destek programları, ebeveynlere çocuklarıyla etkili iletişim kurma, sınırlar koyma, disiplin

yöntemleri kullanma ve olumlu takviyeler sağlama gibi becerileri öğretmeyi amaçlar. Araştırmalar, bu programların ebeveynlerin becerilerinde olumlu bir değişim sağladığını göstermektedir.

- Davranış sorunlarında azalma: Aile temelli destek programları, çocuğun davranış sorunlarının azalmasına yardımcı olabilir. Ebeveynlerin yeni becerileri kullanmaya başlaması ve daha tutarlı bir şekilde davranması, çocuğun istenmeyen davranışlarını azaltabilir. Araştırmalar, bu tür programların çocukların davranış sorunlarında belirgin bir azalma sağladığını göstermektedir.

- Aile ilişkilerinde iyileşme: Aile temelli destek programları, aile içi iletişimi güçlendirmeyi ve aile üyeleri arasındaki ilişkileri iyileştirmeyi hedefler. Ebeveynler arasındaki anlaşmazlıkların azalması, kardeşler arasındaki rekabetin azalması ve daha destekleyici bir aile ortamının oluşması gibi olumlu değişiklikler görülebilir.

- Stres düzeyinde azalma: Davranım bozukluğu olan çocuklarla başa çıkmak, ebeveynler için yoğun stres kaynağı olabilir. Aile temelli destek programları, ebeveynlere stres yönetimi stratejileri öğretebilir ve stres düzeylerini azaltmalarına yardımcı olabilir. Araştırmalar, bu tür programların ebeveynlerin stres düzeylerinde azalma sağladığını göstermektedir.

- Uzun vadeli etkiler: Aile temelli destek programlarının uzun vadeli etkileri üzerine yapılan araştırmalar sınırlı olsa da, bazı çalışmalar, bu tür programların çocuğun davranışlarında uzun vadeli olumlu değişikliklere neden olabileceğini göstermektedir. Ailelerin yeni becerileri sürekli olarak kullanmaları ve destekleyici bir aile ortamını sürdürmeleri durumunda, çocuğun davranış sorunlarının kalıcı bir şekilde azalması mümkün olabilir.

Bu bulgular, davranım bozukluğu olan çocuklara sahip ailelerin desteklenmesi ve aile temelli programların etkinliğini vurgulamaktadır. Ancak her aile farklıdır ve her çocuğun ihtiyaçları farklılık gösterebilir. Bu nedenle, bireyselleştirilmiş bir yaklaşımın benimsenmesi ve profesyonel rehberlik almanın önemi büyüktür.

4. Sonuç

Aile temelli destek programları, davranım bozukluğu ve ilişkili davranış sorunları olan çocukların ailelerine, çocukların davranışlarını yönetme ve olumlu davranışları teşvik etme konusunda gerekli becerileri kazandırmaktadır. Hipotezi doğrulanmıştır. Aile temelli destek programlarının davranım bozukluğu ve ilişkili davranış sorunları olan çocukların ailelerine olumlu etkileri olduğuna dair birçok çalışma bulunmaktadır. Bu programlar, ebeveynlere çocuklarının davranışlarını yönetme, sınırlar koyma, disiplin yöntemleri kullanma ve olumlu takviyeler sağlama gibi becerileri öğretmeyi amaçlar. Bu beceriler, çocukların istenmeyen davranışlarını azaltırken, olumlu

davranışlarını teşvik etmeye yöneliktir. Aile temelli destek programlarının etkinliğini değerlendiren araştırmalar genellikle bu programları alan ailelerle kontrol grubu arasında karşılaştırma yaparak gerçekleştirilir. Bu çalışmalarda, program alan ailelerin çocuklarındaki davranış sorunlarında ve ilişkili sorunlarda daha belirgin bir iyileşme olduğu bulunmuştur. Programlar, ebeveynlerin davranışlarını değiştirmelerine ve daha tutarlı bir şekilde davranmalarına yardımcı olur. Bu da çocuğun davranışlarında pozitif bir değişime yol açar. Aynı zamanda, ebeveynler arasındaki iletişimi güçlendirerek aile içi ilişkilerin iyileşmesine katkıda bulunur. Bununla birlikte, her aile farklıdır ve aile temelli destek programlarının etkinliği bireysel faktörlere bağlı olarak değişebilir. Programların başarısı, ailelerin programlara katılım düzeyi, program süresi, destekleyici bir ortamın sağlanması gibi faktörlere bağlı olabilir. Sonuç olarak, aile temelli destek programları, davranım bozukluğu ve ilişkili davranış sorunları olan çocukların ailelerine gerekli becerileri kazandırmada etkili bir yöntemdir. Bu programlar, çocukların davranışlarını yönetmelerine yardımcı olurken, aile içi ilişkilerin güçlenmesini ve olumlu bir aile ortamının oluşmasını sağlar.

Aile temelli destek programları, davranım bozukluğu olan çocukların ailelerinde aile iletişimini ve ilişkilerini iyileştirme potansiyeline sahiptir hipotezi doğrulanmıştır. Aile temelli destek programları davranım bozukluğu olan çocukların ailelerinde aile iletişimini ve ilişkilerini iyileştirme potansiyeline sahiptir. Bu programlar, aile içi iletişimi güçlendirmeyi, olumlu ilişki kurmayı ve aile üyeleri arasında sağlıklı etkileşimleri teşvik etmeyi hedefler. Davranım bozukluğu olan çocukların aileleri genellikle stresli bir durumla karşı karşıyadır ve bu durum aile içi ilişkileri olumsuz etkileyebilir. Aile temelli destek programları, ailelerin bu stresli durumlarla başa çıkmalarına yardımcı olur ve aile üyeleri arasında daha iyi iletişim kurmalarını sağlar. Bu programlar, ailelere iletişim becerileri, empati, duygusal destek sağlama ve problem çözme gibi konularda eğitim verir. Aile üyeleri arasındaki etkileşimlerin kalitesini artırır ve olumlu bir iletişim ortamının oluşmasına katkıda bulunur. Aile temelli destek programları, ailelerin birlikte zaman geçirmelerini, oyun oynamalarını, paylaşım yapmalarını teşvik eder. Bu etkinlikler aile üyeleri arasında bağların güçlenmesine ve birlikte çalışma becerilerinin gelişmesine yardımcı olur. Yapılan araştırmalar, aile temelli destek programlarının davranım bozukluğu olan çocukların ailelerinde aile iletişimini ve ilişkilerini iyileştirdiğini göstermektedir. Ailelerin programlara katılımı ve programların sürekliliği, etkinliği üzerinde etkili faktörler olarak değerlendirilmektedir. Aile temelli destek programları, davranım bozukluğu olan çocukların ailelerinde aile iletişimini ve ilişkilerini iyileştirme potansiyeline sahiptir. Bu programlar, ailelerin iletişim becerilerini geliştirmelerini ve olumlu bir aile ortamının oluşmasını destekler. Bu da davranım sorunları olan çocukların iyileşme sürecine katkıda bulunur.

Davranım bozukluğu ve ilişkili davranış sorunları olan çocuklarda aile temelli destek programları, çocukların davranışlarında olumlu değişimlere

neden olmaktadır. Çalışmada ki yapılana alan yazın incelenmesinde de bu hipotez doğrulanmıştır. Davranım bozukluğu ve ilişkili davranış sorunları olan çocuklarda aile temelli destek programlarının çocukların davranışlarında olumlu değişimlere neden olduğuna dair hipotez doğrulanmıştır. Bu hipotezi destekleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Örneğin, Jones ve McCurdy (2001) tarafından yürütülen bir araştırma, aile tabanlı bir davranışsal müdahale programının davranım sorunları olan çocukların davranışlarında anlamlı bir düzelme sağladığını göstermiştir. Program, ebeveynlere çocuklarının davranışlarını yönetme ve sınırlar koyma becerilerini öğretmeyi içeriyordu. Çalışma sonuçları, çocukların agresif davranışlarının azaldığını ve pozitif davranışlarının arttığını göstermiştir. Benzer şekilde, Webster-Stratton ve Hammond (1997) tarafından yapılan bir çalışma, davranım bozukluğu olan çocuklara ve ailelerine yöneldikleri bir aile temelli destek programının çocukların davranışlarında olumlu değişimlere neden olduğunu bulmuşlardır. Program, ebeveynlere etkili iletişim, sınırlar koyma, disiplin stratejileri ve olumlu takviyeler gibi becerileri öğretmeyi amaçlamaktaydı. Çalışma sonuçları, çocukların saldırganlık düzeylerinin azaldığını ve sosyal becerilerinin geliştiğini göstermiştir. Bu gibi çalışmalar, aile temelli destek programlarının davranım bozukluğu ve ilişkili davranış sorunları olan çocuklarda olumlu değişimlere katkıda bulunduğunu göstermektedir. Ancak, her aile ve çocuk farklı olduğundan, programların etkileri bireysel farklılıklara bağlı olarak değişebilir. Bu nedenle, programların bireyselleştirilmesi ve düzenli takip ve değerlendirmenin yapılması önemlidir.

Çalışmanın bulguları, Jones ve McCurdy'nin (2001) çalışmasıyla uyumlu olarak, davranım sorunları olan çocukların davranışlarında anlamlı bir düzelme olduğunu ortaya koymaktadır. Aile tabanlı bir davranışsal müdahale programının uygulanması, çocukların agresif davranışlarını azaltırken pozitif davranışlarını artırmaktadır. Benzer şekilde, Webster-Stratton ve Hammond (1997) tarafından yapılan çalışma da davranım bozukluğu olan çocuklara ve ailelerine yönelik bir aile temelli destek programının olumlu sonuçlar verdiğini göstermektedir. Program, ebeveynlere iletişim becerileri, sınırlar koyma, disiplin stratejileri ve olumlu takviyeler gibi becerileri öğretmeyi hedeflemektedir.

KAYNAKÇA

APA (American Psychiatric Association). (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders, DSM-5* (5th Edition). American Psychiatric Publishing.

Arkan, B., ve Üstün, B. (2009). Davranım bozukluğu olan çocuklara psikiyatrik yaklaşımda anne-baba eğitim programları: İki örnek bağlamında bir değerlendirme. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar. 1*, 155-174.

Ateş, S. (2014). *Davranım bozukluğu tanısı alan ergenlerin ebeveynlerinde psikopatolojik özellikler ve cinsiyetlerine göre karşılaştırılması.* (Uzmanlık tezi). Bakırköy Prof. Dr. Mazhar Osman Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi Psikiyatri Kliniği.

Baker, K. (2012). Conduct disorders in childrenand adolescents. *Paediatrics and Child Health,* 23(1), 75-90. http://doi.org/20.500.12904/10182.

Bandura, A. (1973). *Agresssion: A social learning analysis*. Prentice- Hall.

Bulut, F. (2010). *Ergenlerde görülen kural dışı davranışların aile işlevselliği, aile risk faktörü ve yaşam kalitesi açısından incelenmesi.* (Yüksek lisans tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Burke, J. D., Pardini, D. A., & Loeber, R.. (2008). Reciprocal relationships between parenting behavior and disruptive psychopathology from childhood through adolescence. *J. Abnormal Child Psychology, 36*(5), 679-692. http://doi.org/10.1007/ s10802-008-9219-7

Campell, A., Sapochnik, M., & Müncer, S. (1997). Sex differences in agression: does social representation mediate from of aggression. *Britsh Journal of Social Psychology*, *36*(2), 161-171. https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1997. tb01125.x

Caspi, A., Henry, B., Mcgee, R. O., Moffitt, T. E., & Silva, P. A. (1995). Temperamental origins of child and adolescent behavior problems: From age three to age fifteen. *Child Development, 66,* 55-68. https://doi.org/10.2307/ 1131190

Chien, W. T. (2008) Effectiveness of psychoeducation and mutual support group program for family caregivers of Chinese people with schizophrenia. *The Open Nursing Journalist*, *2*, 28-39. http://doi.org/10.2174/1874434600802010028.

Christian, R. E., Frick, P. J., Hill, N. L., Tyler, L., & Frazer, D. R. (1997). Psychopathy and conduct problems in children: II. ımplications for subtyping children with conduct problems. *Journal of The American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 36,* 233-241.

Cimbora, D. M., & Mcintosh, D. N. (2003). Emotionial respeoces to antisocial acts in adolescent males with conduct disoerder: A link to effecetive moralty. *Journal of Cilinicial Child and Adolescent Psychol, 32,* 296-301.

Coleman, M. (1992). *Behavior disorders theory and practice*. Allyn and Bacon.

Cook, J. A., Heller, T., & Pickett, S. A. (1999). The effect of support group participation on caregiver burden among parents of adult offspring with severe mental illness. *Fam Relat, 48*(4), 405-410. https://doi.org/10.2307/585248.

Derman, M. T., ve Başal, H. A. (2013). Okulöncesi çocuklarında gözlenen davranış problemleri ile ailelerinin anne-baba tutumları arasındaki ilişki. *Amasya Üniversitesi Eğitim Fakütesi Dergisi, 2*(1), 115-144.

Dinç, A. (2013). *Çocuk suçluluğunda "anne" faktörü.* (Yüksek lisans tezi). Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı.

Dodge, K. A., & Coie, J. D. (1987). Social information processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups. *Journal of Personality and Social Psychology, 53,* 1146-1458.

Duncan, R. D., Kennedy, W. A., & Patrick, C. J. (1995). Four-factor model of recidivism in male juvenile offenders. *Journal of Clinical Child Psychology. 24*(3), 250-257.

Ercan, E., Ercan, E. S., Akyol-Ardıç, Ü., ve Uçar, S. (2016). Çocuklar için saldırganlık ölçeği anne-baba formu: Türkçe geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Anadolu Psikiyatri Dergisi, 17*(Ek1), 77-84.

Frick, P. J. (2012). Developmental pathways to conduct disorder: Implications for future directions in research, assessment, and treatment. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology, 41*(3), 378-389.

Gacono C. B., Nieberding, R. J., Owen, A., & Rubel, J. (2001). *Treating conduct disorder, antisocial, and psychopathic personalities treating adult and juvenile offenders with special needs*. J. B. Ashford, B. D. Sales, W. H. Reid (Ed.). American Psychological Association.

Harrington, R., & Maskey, S. (2008) Behaviour disorders children and adolescents. *Child Psychiatry and Developmental Disorders, 36*(9), 482-485.

Ingoldsby, E.M., & Shaw, D. S. (2002). Neighborhood contextual factors and early-starting antisocial pathways. *Clinical Child and Family Psychology Review*, *5,* 21-55.

İmren S. G., Rodopman Arman, A., Gümüştaş, F., Yulaf, Y., ve Çakıcı, Ö. (2013). Karşıt olma karşıt gelme bozukluğu ve/veya davranım bozukluğu eşhastalanımı olan ve olmayan DEHB tanılı çocuk ve ergenlerde aile işlevselliğinin değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi. 38*(1), 22-30.

Kaiser, A., & Hester, P. (1997). Prevention of conduct disorder through early ınterventıon: a social-communicative perspective. *Behavioral Disorders, 22*(3), 117-130.

Kazdin, A. E. (1993). Treatment of conduct disorder: Progress and directions in psychotherapy research. *Development and Psychopathology, 5*, 277-310.

Kazdin, A. E. (2000). Treatments for aggressive and antisocial children. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America, 9*(4), 841-858.

Kendall, P. C., Hudson, J. L., Gosch, E., Flannery-Schroeder, E., & Suveg, C. (2008). Cognitive behavioral therapy for anxiety disordered youth: A randomized clinical trial evaluating child and family modalities. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 76*(2), 282-298.

Kılıç, B. G., ve Şener, Ş. (2005). Dikkat eksikliği hiperaktivite bozukluğu olan çocuklarda karşıt olma karşı gelme bozukluğu/davranış bozukluğu eş hastalanımında aile işlevleri ve psikososyal değişkenlerin karşılaştırılması. *Türk Psikoloji*

Dergisi, 16, 21-28.

Lipsey, M. W., Wilson, S. J., & Derzon, J. H. (2003). The effecets of school-based ınterventıon on agressive behavior: A mete-analysis. *Jorunal of Consulting and Clinical Psychology, 71*(1), 136-149.

Lochman, J. E. (2006). Translation of research into interventions. *International Journal of Behavioral Development, 30*(1), 31-38.

Lochman, J. E., Nelson, W. M., & Sims, J. P. (1981). A cognitive behavioral program for use with aggressive children. *Journal of Clinical Child Psychology, 10*, 146-148.

Lynam, D., & Henry, B. (2001). The role of nuropsychological deficits in conduct disorder. In J. Hill and B. Maughan (Eds.)., *Conduct disoerders in childhood and adolescent.* (pp. 235-263). Cambridge University Pres.

Merrell, K. W. (2003). *Preschool and kindergarten behavior scales. test manual.* Clinical Psychology Publishing Company.

Nagin, D., & Tremblay, R. E. (1999). Trajectories of boys' physical aggression, opposition, and hyperactivity on the path to physically violent and nonviolent juvenile delinquency. *Child Development, 70,* 1181-1196.

Nixon, R. D. (2002). Treatment of behavior problems in preschoolers: A review of parent training programs. *Clinical Psychology Review, 22*(4), 525-546.

Ölçek, N. (2010). *Davranım bozukluğu tanısı alan hastaların ailesel değerlendirilmesi ve ebeveynlerinin psikiyatrik tanı dağılımı.* (Uzmanlık tezi). Bakırköy Prof. Dr. Mazhar Osman Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi 13. Psikiyatri Kliniği.

Özakkaş, T. (2004). *Bütüncül psikoterapi* (2. Baskı). Litera Yayıncılık.

Pliszka, S. (2007). AACAP work group on quality ıssues. practice parameter for the assessment and treatment of children and adolescents with attentiondeficit/ hyperactivity disorder. J. Am. Acad. *Child Adolesc. Psychiatry, 46*, 894-921.

Powell, N. R., Lochman, J. E., & Boxmeyer, C. L. (2007). The prevention of conduct problems. *International Review of Psychiatry, 19*(6), 597-605.

Rhee, S. H., & Waldman, I. D. (2002). Genetic and environmental influences on antisocial behavior: A meta-analysis of twin and adoption studies. *Psychological Bulletin, 128*, 490-529.

Seçkin, S. (2015). *Ergenlerde ebeveynlerden algılanan ilgi/kabul ile ergenin sosyal uyumu ve dürtü kontrol düzeyi arasındaki ilişki.* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sevinç, T. E. (2014). *Çocukluk çağı anksiyete bozukluklarında bilişsel davranışçı erapi: korku avcısı programının etkililiği.* (Doktora tezi). Ege Üniversitesi SBE Klinik (Uygulamalı) Psikoloji Anabilim Dalı.

Şen, M. (2011) Türkiye'de ergen profili. *Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü Eğitim-Kültür ve Araştırma Dergisi, 7,* 27-95.

Thomas, R. C. (2007). Yıkıcı davranım bozukluğu. B. J. Sadock & V. A. Sadock (Ed.)

Kaplan and Sadock's comprehensive text book içinde (s. 3205 – 3215). Lippincott Williams & Wilkins.

Tiet, Q. Q., Bird, H. R., Hoven, C. W., Moore, R., Wu, P., & Wicks, J. (2001). Relationship between specific adverse life events and psychiatric disorders. *Journal of Abnormal Child Psychology, 29*, 153-164.

Ünal, H. (2006). *Davranım bozukluğu tanısı alan ilköğretim öğrencilerineokullarda sunulan danışmanlık hizmetlerinin incelenmesi.* (Yüksek lisans tezi). Çukurova Üniversitesi SBE.Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı.

WHO (World Health Organization). (1992). *Mental and behavioral disorders, clinical description and diagnostic guidelines.* In: International Classification of Diseases (10th Ed.).

Bölüm 9

JOHN LOCKE'UN EPİSTEMOLOJİK ARGÜMANTASYONU TEMELİNDE DOĞUŞTANCILIK ELEŞTİRİSİ

Ayşe Gül ÇIVGIN[1]

1 Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, BARTIN / TÜRKİYE, acivgin@bartin.edu.tr, ID: 0000-0003-2838-6737

1) GİRİŞ

Modern felsefenin başlangıcı, yoğun bir biçimde, bazı ilkelerin, idelerin, temel kavramların ve harflerin, Tanrı tarafından yaradılıştan verilip verilmediği ya da doğal olarak içimize (yani ruhumuza ya da zihnimize) yerleştirilip yerleştirilmediği tartışmalarına sahne olmuştur. Bu bağlamda değerlendirilebilecek görüşlerden biri de doğuştancılık (inneizm) düşüncesidir. Doğuştancılık zeminini, Tanrı'nın insan zihnine kendine dair kavramlar, ideler tabettiği, böylece akıl sahibi bir varlık olan insandan beklediği bağlılık ya da tapınmayı güvence altına aldığı ve insanı kendisinden mahrum bırakmayarak ona bilginin temellerini ve yaşam kurallarını bahşettiği düşüncesinde bulur. Tanrı'nın sonsuz iyiliği ve bilgeliğinin bir nişanesi olarak yaşamın rehberliği ve ahlakın temeli için insan zihnine doğuştan bazı ilkeler, ideler yazdığını savunan doğuştancılık, bunların belli bir olgunluğa gelindiğinde -ki bu genellikle aklın kullanılmaya başlandığı zamana denk düşer- fark edildiğini ve kolylıkla onaylandığını iddia eder. Yolton'a göre bu, doğuştancılıkla ilgili argümanların 'naif' biçimidir. Nitekim, bazı ilkelerin doğuştan geldiğinin nasıl ispatlanacağını sorgulayanlar için cevap, çoğunlukla sunulur sunulmaz kolaylıkla ve hızlıca onaylanmalarıdır. Ancak öğreti, 1688'lerde değişmiş, bazı ilkelerin 'doğuştan' tabedildiği iddiası meseleye dâhil edilmemiş ve sonrasında da 'doğuştan' ifadesi yalnızca kolayca onaylanan ilkeler için kullanılmaya başlamıştır (Yolton, 1968: 28-29). Bununla birlikte öğretinin bu biçimi, on sekizinci yüzyılın ilk yıllarında yeniden gündeme gelmiş ve öğretiye "ahlakı ve dini istikrara kavuşturmanın, insanlara erdemli yaşam için kesin ve sağlam temeller sunmanın bir aracı olarak" tekrar başvurulmuştur. Zira doğuştan geldiği varsayılan ilkeler, her zaman toplumun değerlerinin formülasyonları olarak asli ve önemli görülmüştür (Yolton, 1968: 29).

Fark edileceği üzere, doğuştancılık sadece epistemolojik değil, fakat aynı zamanda dini, ahlaki ve siyasi boyutları olan çok yönlü bir meseledir. Özellikle doğuştan ilkeler veya ideler, bazı görüş ve iddiaların hem sorgulanamaz olduklarını savunmak hem de kesinlik ve zorunluluklarını temellendirmek için kalkan olarak kullanılmıştır. Nitekim doğuştancılığa göre zihnimizde hazır halde bulduğumuz ilkeler, kavramlar, ideler a prioridir. Tecrübeden bağımsızlıkları bakımından kesin ve zorunlu doğrulardır; bunların kanıtlanmalarına ihtiyaç yoktur; dolayısıyla da herkes tarafından açık ve seçik bir biçimde bilinirler. Belli bir prensibe dayalı her açıklama, a prioridir (Nutku, 2020: 13).

İşte, bilgini kaynağı ve sınırını ampirist bir bakış açısıyla çizen John Locke, tam da burada devreye girer ve doğuştancılığın zamanla "ilkeler sorgulanmamalıdır" söylemini beraberinde getirerek bazı öğretilere körü körüne biat edilmesini, kısacası dogmatizme neden olduğunu ileri sürerek tümüyle karşı çıkar (Locke, 1975: I.IV.24: 101). Bir başka ifadeyle, söz konusu ilkeler gerek dini gerek ahlaki gerekse siyasi açıdan başkaları üzerinde otorite sağlamak ve egemenlik kurmak için kullanılabilir. Altınörs (2016: 19), Locke'un bazı öğretilere 'sorgulanamazlık zırhı' giydiren dogmatizm

tehlikesine dikkat çekmek için doğuştancılık eleştirisi yaptığını düşünür. Aynı çerçevede Kanu da (2021: 146) Locke'un, doğuştan gelen ilke ya da fikirlerin, insanların zihinlerini kontrol etmek ve yönetmek için yetkin birer aygıt olarak kullanılmalarına karşı çıktığını, bu yüzden özellikle doğuştancılığı savunanları bilme ve araştırma sürecine engel teşkil eden kişiler olarak gördüğünü vurgular. Benzer bir değerlendirmede bulunan Jolley ise (1999: 32), Locke'un karşı çıkısının ardında sadece felsefi bir hatayı düzeltme isteğinin değil, aynı zamanda topluma yönelik bir tehdidi de ifşa etme arzusunun bulunduğunu söyler.

O halde, doğuştancılık, rasyonel bir sorgulama imkânını ortadan kaldırdığı için otoriter bir düşünceye kapı aralar. Dolayısıyla Locke'un doğuştancılık karşıtlığı hem tüm bu endişelerinin hem de anti-otoriter yapısının ve eğilimlerinin bir neticesi şeklinde yorumlanabilir. Ne yazık ki Locke'un öngörüsü gerçekleşmiş, kendisi de yaşadığı dönemde otorite sayılanlar tarafından doğuştancılığı reddeden görüşleri nedeniyle ateizme kapı aralamakla suçlanmıştır (Woolhouse, 2011: 259).

2) ELEŞTİRİNİN AMACI VE KAPSAMI

Locke, başyapıtı *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*'nin birinci kitabının ikinci bölümüne, "Zihinde Doğuştan İlkeler Yoktur" başlığını verir. Bu bölümün devamında insanın doğuştan, yaratılış itibarıyla bazı spekülatif ve pratik ilkeler, önermeler, bilgiler ya da idelere sahip olduğu iddialarını ayrıntılı ve sistematik bir biçimde eleştirir ve tümüyle reddeder. Doğuştancılıktan, bilgilerimizin ya da idelerimizin bazılarının Tanrı ya da doğa gibi duyularımız dışında bir kaynak tarafından verilmelerini anlar ve kendi ampirizmiyle tutarlı bir biçimde bunu tenkit eder. Zira bu görüş, a priori bilgilerin ortaya çıkışını, bazı bilgilerimizin tecrübe dışı bir yolla verildiği kabulüne dayandırır.

Oysa Locke, her şeyin tecrübeyle, duyu yoluyla edinildiğini savunur. Bu bakımdan Kail (2020: 183), Locke'un bilginin kaynağını tecrübede araması bakımından genetik ampirizm doktrini içinde değerlendirilebileceğini savunur. Buna karşı Greenlee (1972: 251), Locke'un kendi ampirizmini yani duyularda olmayan hiçbir şeyin zihinde olmayacağını savunmak için doğuştan gelen ilkeler anlayışını eleştirerek işe başlamasını, onun yaygın ve alışılagelmiş bir okuması olarak yorumlar. Özellikle kitabının bu bölümünde rasyonalizme karşı bir ampirist duruş olarak alışılmış yorumunun, Locke'un genetik psikolojisine dair yanlış bir görüşten daha karmaşık nedenlerden dolayı hatalı olduğunu savunur. Görüldüğü üzere, Locke'un doğuştancılık eleştirisiyle neyi amaçladığı konusunda Locke yorumcuları arasında temel ayrılıklar bulunur.

Düşünce sistemiyle insan bilgisinin kaynağını, kesinliğini ve kapsamını keşfetmeyi amaçlayan Locke, bilginin ortaya çıkışını tecrübedeki kökenine kadar izini sürer ve bu doğrultuda da insanın doğal yetilerini kullanarak nasıl bilgi edindiğini ve kesin bilgiye ulaştığını göstermeye çalışır. Gerçektende, ona göre nasıl ki Tanrı'nın görme yetisi verdiği bir insanın renk idelerine doğuştan

sahip olduğunu iddia etmek saçma ise doğru ve kesin bilgilere ulaşmayı mümkün kılan yetilerin doğal işleyişinin tespit edilmesi de zihne doğuştan tabedilmiş ilkelerin, bilgilerin, idelerin mevcut olduğu iddiasının saçmalığını göstermeye yetecektir. *Deneme* boyunca bu saçmalığı göstermeye çalışan Locke, insanın bilme faaliyetini sorgulamaya yönelik argümantatif adımlar atar. Zihnin belirli türdeki gerçekleri bilme kapasitesine sahip olduğunu kabul eder, ancak bu kapasite için doğuştan terimini kullanmaz (McGrew, 1992: 310). Onun doğuştancılığa yönelik eleştirilerini Copleston (1998:81), bilginin ampirik temellerini atmak için zemin temizliği yapmak şeklinde yorumlar. İşte bu zihinsel temizliği Locke, 'Bütün parçadan büyüktür' gibi spekülatif ya da 'Kendine nasıl davranılmasını istiyorsan başkasına da öyle davran' gibi pratik doğuştan gelen ilkelerimizin, veyahut 'Tanrı', 'cevher', 'özdeşlik' gibi doğuştan gelen idelerimizin olmadığını göstererek yapmaya çalışır.

3) DOĞUŞTAN SPEKÜLATİF İLKELER ELEŞTİRİSİ

Locke'a göre doğuştancılık büyük ölçüde, bütün insanların onaylayıp üzerinde anlaşmaya vardığı belirli bazı spekülatif bilgiler bulunduğu kabulüne dayanır. Söz konusu ilkelerin, evrensel olarak benimsendikleri için de mevcudiyetin en başında insan ruhuna damgalandıkları varsayılır. En yaygın ve neredeyse sorgulanmaksınız kabul edilen spekülatif ilkelerin başında, 'Bir şey ne ise odur' ve 'Aynı şeyin hem olması hem olmaması imkansızdır' ilkeleri gelir.

Locke'un, 'evrensel onay kanıtına' ilk karşı çıkışı, bütün insanların bazı ilkeler konusunda anlaştıkları iddiasının doğru olsa bile, bunun ilkelerin doğuştanlığının bir kanıtı olmadığına yöneliktir. Zira evrensel bir anlaşmaya varmanın farklı yollarını bulmak, mantıksal bakımdan her zaman mümkündür (Locke, I.II. 3: 49). İkinci karşı çıkışını ise insanların büyük çoğunluğunun bu ilkelerden habersiz yaşamaları ekseninde dillendirir. Özellikle çocukların ve akıl hastalarının, bu ilkeler hakkında en ufak fikirleri ya da kavrayışları yoktur. Benzer şeyler cahiller için de söylenebilir. Söz konusu ilkelere sahip oldukları, fakat henüz bilincinde olmadıkları da söylenemez, çünkü farkına ya da bilincine varılmayan bir şeyin zihinde bulunması mümkün değildir. Eğer bulunduğu ileri sürülürse, bu, insanın hiç haberdar olmadığı, belki de hiçbir zaman olamayacağı ilkelerle yaşamını sürdürdüğü anlamına gelir ki bunun insan yaşamı için herhangi bir değer ve önemi bulunmaz.

Evrensel onay iddiasını desteklemek için ileri sürülen bir diğer argüman, aklın kullanılmaya başlanmasıyla birlikte mezkûr ilkelerin bilinip onaylandıklarıdır. Locke, bu kabulü, aklın (i) keşfetmeye, bulmaya yardımcı olduğu ve (ii) kullanılmaya başlanmasıyla birlikte bilmeyi ve onaylamayı sağladığı varsayımları altında inceler. İlk varsayımla (i) insanın doğuştan bilme kapasitesine sahip olması kastediliyorsa, Locke'a göre bu durumda, bilinen ya da bilinebilecek her şeyin, bütün ilkelerin ya da bilgilerin doğuştan olması gerekir, yani bazı ilkelerin doğuştan ancak bazılarının sonradan edinildiğini söylemek çelişkilidir. Dahası bu, matematikteki aksiyomlar ile onlardan

çıkarsanan teoremler arasında hiçbir farkın kalmamasına, hepsinin doğuştan ve aklını kullanan herkes tarafından aynı kesinlikle bilinen doğrular olarak ele alınmasına neden olur. Oysa fiiliyatta hiç de böyle değildir. Buna karşılık, eğer akıl, zaten bilinen ilkelerden ya da önermelerden bilinmeyenleri çıkarsama yetisi olarak değerlendiriliyorsa, bu kez de doğuştanlığı varsayılan ilkeleri ortaya çıkarmak için yine aklın kendisine başvurmak anlamsızdır. Ayrıca, doğuştan mevcut ancak aklı kullanmaya başlamadan önce habersiz olunan ilkelerin, zihinde bulunması demek, onların aynı anda hem bilinmesi hem de bilinmemesi demektir. Bu ise bizzat doğuştan geldiği iddia edilen, 'Aynı şeyin hem olması hem olmaması imkânsızdır' ilkesiyle çelişir.

Tüm bu eleştiriler dışında Locke, aklın bu ilkeleri (ii) kullanılmaya başlandığı zaman bildiği ve onayladığı varsayımına da karşı çıkar. Bu varsayım, doğuştan olmayan doğruların önerilir önerilmez hemen onaylanmadıkları, oysa doğuştan olanların hemen onaylandıkları kabulünden güç alır. İlk türdekiler, aklın yardımıyla ispat edip kabul ettiklerimize, oysa ikinciler akıl yürütmeden doğrudan anlayıp onayladıklarımıza karşılık gelir (Locke, 1975: I.II.11: 53). Ancak Locke'a göre, bazı doğruların hemen onaylaması doğuştan edinildiklerinin bir göstergesi değildir; bu, zihnin bir kanıtlama çabasına girmeden, tıpkı gözün ışığı görmesindeki gibi bazı şeyleri doğrudan görme faaliyeti, yani görülemedir. Adı geçen varsayım ise aslında bunların örtük bir biçimde bilinmelerinde aklın hiçbir rolünün bulunmadığını söyler.Gerçekten de eğer aksi iddia ediliyorsa bunu ileri sürenlerin 'Aynı şeyin hem olması hem de olmaması imkânsızdır' ilkesini de aklın bir çıkarımı olarak kabul etmeleri gerekir. Bu bağlamda, meselenin çözümü aslında şu soruya verilecek cevapta düğümlenir: Akla rehberlik etmesi için tabedildiği iddia edilen bir ilkenin keşfi için, yine akla ihtiyaç duyulması ne anlama gelir? Bu, kısır döngü değil midir? Kısacası, doğuştan bir ilkenin ortaya çıkartılmasında ve anlaşılmasında, aklın herhangi bir rolü yoksa aklı kullanmaya başlamakla birlikte onun bildiğini ve onaylandığını, bu bağlamda da aklın bu ilkeyi keşfetmeye yardım ettiğini söylemek, hiçbir anlam ifade etmez. Bir anlamı olsa bile, bu, doğuştanlığın bir kanıtı değildir.

Locke, itirazlarını, söz konusu varsayımın yanlışlığını ve mantıksızlığını göstermek üzerinden de sürdürür. Varsayım yanlıştır, çünkü bu ilkelerin aklın kullanımı kadar erken bir dönemde zihinde bulunmadıklarını gösteren pek çok örnek mevcuttur. Yani aklın kullanımı ile bu ilkelerin keşfedildiği zaman birbirine yanlış bağlanmıştır. Bu hususa en iyi örnek, çocuklar gösterilebilir. Onlar, 'Aynı şeyin hem olması hem de olmaması imkânsızdır' ilkesini bilmeden çok daha önce akıllarını zaten kullanırlar. Oysa cahil ve barbarların büyük bir kısmı akıllarını kullansalar bile, bu ve buna benzer ilkelerden bihaberdirler. Bu örnekler ışığında, insanların bu gibi genel ve soyut ilkelerin bilgisini edinmeden önce de akıllarını kullanabildiklerini ifade eden Locke, aklı kullanmaya başlamak ile bu ilkelerin bilgisine erişmenin aynı zamanda gerçekleşmediğini, aynı zamanda gerçekleşse bile bunun doğuştanlığın bir kanıtı olmadığını ileri sürer.

Soruşturmasını aynı istikamette derinleştiren Locke, bazı genel ve soyut ilkelerin aklın (ii) kullanılmaya başlanmasıyla birlikte bildiği ve onayladığı iddiasıyla aslında onların aklın kullanımından önce fark edilip bilinmedikleri, fakat büyük bir olasılıkla yaşamın bir döneminde onayladıklarının söylenmek istendiğini düşünür. Ne var ki bu durumda da ilkelerin tam ne zaman bilinip onaylandıkları belli değildir. Üstelik bu, diğer tüm bilinebilir ilke ve doğrular için de aynı biçimde geçerlidir, dolayısıyla aklın kullanılmaya başlanmasıyla bilindikleri iddiası doğuştan bilinenleri diğerlerinden ayırmada ölçüt olamaz. Bilinip onaylanmaları ile aklın kullanımı aynı zamana denk gelse bile, bu, ilkelerin doğuştan olduklarını kanıtlamaya yetmez. Locke'a göre, bir ilkenin, ondan tümüyle başka bir yapı ve işlevsel alana sahip bir yetinin, yani aklın kullanılmaya başlanmasıyla birlikte fark edilmesine dayanarak, önceden zihne tabedildiğini varsaymak mantıklı değildir. Aynı mantıksızlık, konuşmaya başlamak ile bu ilkelerin onaylanmalarının aynı zamana denk geldiği iddiasında da görülebilir. Locke, eleştirilerini çocukların nasıl konuşmaya başladıklarına dair gözlemleriyle sürdürür. Öncelikle çocuklar duyuları üzerinde en çok izlenim bırakan dış nesnelere dair tikel idelere sahip olurlar. Daha çok duyumsanır nesnelerle tanışırlar ve zihinleri idelerle dolmaya başladıkça da hafızada saklama ve adlandırma kabiliyetleri gelişir. Aradan zaman geçtikçe ideleri çeşitli biçimlerde bir araya getirme, çoğaltma, soyutlama gibi becerileri arttığı gibi, buna paralel bir biçimde de genel ve soyut adları öğrenirler. Ancak Locke'a göre, idelerin edinilmesi, adların verilmesi ve aklın kullanımı arasında bir ilişki olsa da, bu, ideleri doğuştan edindiğimiz anlamına gelmez. Zira özellikle bebeklerin konuşmaya başlamadan önce, en erken ilişki kurdukları, duyularında en çok izlenim bırakan dış nesnelere dair şeylerin idelerine sahip oldukları ve hafızanın da yardımıyla bu idelerden bazılarının aynı bazılarının farklı olduğunu keşfettikleri kolaylıkla gözlemlenebilir. Örneğin, bir çocuk tatlının acı olmadığını, bu ideler arasındaki farkı dile getirmeden çok daha önce bilir, bu bilgisi de doğuştan değil sonradan duyum yoluyla edindiği idelerdendir (Locke, 1975: I.II. 15: 55).

Bazı ilkelerin ya da önermelerin aklın (ii) kullanılmaya başlanmasıyla birlikte bilindiği ve onaylandığı varsayımını, çocuklarda dâhil tüm insanların aslında sözü edilen ilke ya da önermeleri oluşturan terimleri ya da ideleri duyup anlar anlamaz kabul ettikleri üzerinden temellendirilmeye çalışılmasına da Locke, karşı çıkar. Zira bu varsayım doğru kabul edildiğinde hem sonradan edinilen ve öğrenilen doğrular ile doğuştanlığı iddia edilenler arasında bir fark kalmaz hem de sadece bazı ilke ya da önermelerin değil, duyulur duyulmaz onaylanan tüm önermelerin doğuştanlığının kabul edilmesi ve temel önermeler olarak değerlendirilmesi gerekir. Böyle bir durum ise sadece 'Bir ile birin toplamı ikiye eşittir', 'Bir ile ikinin toplamı üçe eşittir' gibi anlaşıldığı zaman onaylanan bazı önermelerin değil, tüm sayısal önermelerin, matematiksel hesaplamaların veya işlemlerin, dahası doğa felsefesi de dâhil tüm bilimlerin önermelerinin doğuştan edinilen temel önermeler vasfında kabul görmesini

zorunlu hale getirir. Bu varsayım ayrıca, insanların sadece idelerine sahip oldukları önermeleri doğuştan kabul etmelerini değil, fakat aynı zamanda terim ya da ideleri birbirini dışlayan içerikteki tüm önermeleri de doğuştan kabul etmelerini gerektirir. Örneğin, 'Aynı şeyin hem var hem yok olması imkânsızdır' önermesi ne kadar kesin, doğru ve doğuştan ise bu önermenin temeli ve daha kolay anlaşılabilir hali olan 'Aynı farklı değildir' önermesinin de o kadar kesinlikte doğuştanlığı olduğu onaylanmalıdır. Böyle bir durumda ise bu türde çok fazla sayıda doğuştan önerme olacaktır.

Bununla birlikte, burada dikkat edilmesi gereken hususlardan biri, bir önermeyi oluşturan ideler doğuştan olmazsa, önermenin kendisinin de doğuştan olamayacağıdır. Yani doğruluklarının temeli olan ideler doğuştan olmadıkça, onların oluşturduğu önemelerin ne doğruluğundan ne de doğuştanlığından söz edilebilir. Bu nedenle Woolhouse (2019: 100), Locke'un gerçek hedefinin idelerin doğuştanlığı değil, bilginin doğuştanlığı olduğunu söyler: Zira "onu oluşturan ideler ya da malzemeleri doğuştan olmadıkça hiçbir bilgi doğuştan olamayacağı için, doğuştan idelere karşı getirilen her argüman, aslında, doğuştan bilgiye karşı getirilmiş bir argümandır." Locke idelerin doğuştanlığını savunanların şu sorulara cevap vermesinin meselenin daha iyi anlaşılmasında yol gösterici olacağını düşünür: 'Aynı' ya da 'farklı' ve 'imkân' ya da 'imkânsızlık' idelerinin tüm insanlarda doğuştan var olan evrensel ideler oldukları söylenebilir mi? Çocuklar 'tatlı' ya da 'acı' ve 'sıcak' ya da 'soğuk' idelerinden önce, 'aynı' ya da 'farklı' ve 'imkân' ya da 'imkânsızlık' idelerine mi sahiptir? Bir çocuğun annesini bir yabancıdan ayırt etmesini mümkün kılan 'Aynı şeyin hem olması hem olmaması imkânsızdır' ilkesine dair bilgisi midir? Hiç kuşku yok ki, soruların tümüne Locke, kısaca 'hayır' cevabını verir. Özellikle çocukların 'tatlı', 'yumuşak' ve 'sıcaklık' gibi anne karnında duymuş olabilecekleri ideler bir yana bırakıldığında, doğuştan kabulü gören ve evrensel önermeleri oluşturan terimlere karşılık gelen ideleri yoktur. Tam tersi, onlar ideleri sonradan ve yavaş yavaş tecrübeyle edinirler. Benzer bir biçimde 'elma' ve 'ateş' idelerine sahip bir çocuk, 'Elma ateş değildir' önemesini kolay ve çabuk da onaylar, ancak 'aynı' ve 'farklı' idelerinden oluşan 'Aynı şeyin hem olması hem olmaması imkânsızdır' önermesini hemen ve kolaylıkla öğrenip onaylayamaz (Locke, 1975: I.II.23). Bunun temel nedeni, sözcükleri öğrenmenin kolay olmasına rağmen, anlamlarını öğrenmenin zor olmasıdır. Zira anlamlar, çocuğun ilişkili olduğu duyulur nesnelere verilen adlardan daha geniş kapsamlı ve soyut oldukları için tam anlamıyla öğrenilmeyebilie ve adların yerini tuttukları ideler açıkça oluşturulamayabilir, dolayısıyla hatırlanmaları da daha fazla zaman alabilir. Ayrıca, sözcükleri anlamayan, anlasa bile o sözcüklerden oluşturulmuş önermeleri hiç duymamış, duysa bile onaylamamış pek çok insanın vardır. Bu da yine doğuştancılığın savunulamayacağının açık kanıtıdır.

Bütün bunların ötesinde, Locke, zihinde doğuştan bir ide varsa, bunun hafızada bulunması ve önceden mevcut bir algının bilinci olarak anımsanması

gerektiğini düşünür. Hatırlamak, bir şeyi, öncen bilindiği veya algılandığı bilinciyle algılamak demektir. Zira hafızada tutulmayan ve zihne giren her ide yenidir ve bunların hatırlanması gerekmez. O hâlde, zihinde bir ide ya daha önce hafızada bulunmayan yeni ve henüz bilinmeyen bir algı olarak ya da daha önce hafızada bulunan ve zihinde yeni olmadığı bilincinin eşlik ettiği bir algı olarak bulunmalıdır. Bu nedenle, doğuştan gelen ideler var ise bunların hafızada bulunmaları, hafızadaysalar dışarıdan izlenimler olmaksızın canlandırılmaları ve ne zaman canlandırılırlarsa canlandırılsınlar tamamen yeni olmadıklarına dair algıyı da beraberinde getirmeleri lazımdır. Eğer bu kabul edilirse, aklın kullanılmaya başlanmasıyla birlikte bu tür idelerin de hatırlanması, ancak bu hatırlanmanın da yeni ideler olarak deneyimlenmemesi gerekir. Oysa bu mümkün değildir. Zira renkleri tanıyan ve ayırt eden, ancak daha sonra gözlerini kaybeden bir insan, zamanla renk idelerine ilişkin hafızasını yitirir ve kör doğmuş bir insan gibi renk idelerine sahip olamaz. Ne zaman ki yeniden görmeye başlar, ancak o zaman görme yetisiyle ulaştığı renk idelerini yeniden edinir ve böylelikle onları canlandırıp hatırlayabilir (Locke, 1975, I.III.21).

Bunun dışında Locke, duyulur duyulmaz onaylanan 'Bir ile ikinin toplamı üçtür', 'Yeşil kırmızı değildir' türünden kendiliğinden açık ve tikel önermelerin, doğuştan gelen tümel önermelerden çıkarsandığı iddiasını da reddeder. Buradaki karşı çıkışın gerekçesi, daha tümel önermelerden haberdar olunmadan bu tür tekil önermelerin bilinip onaylanmasına dairdir. 'Aynı şeyin hem var hem yok olması imkânsızdır' tümel önermesinden hiç haberi olmayanların, 'Yeşil kırmızı değildir" önermesini kolaylıkla ve aynı kesinlikle bildikleri açıkça görülür. Bu tür önermelere ne tümel oldukları ne de sürekli kullanılmadıkları gerekçesiyle karşı çıkılırsa, anlaşılır anlaşılmaz onaylanmalarının hiçbir anlamı yoktur. Zira anlaşılır anlaşılmaz kabul görmeleri doğuştan edinildiklerinin göstergesi ise bu göstergeye sahip ister tekil ister tümel her tür önermenin aynı kesinlikte doğuştanlığı kabul görmelidir.

Locke, bir başka itirazını, anlaşılır anlaşılmaz onaylamanın tam da doğuştan olmamanın bir göstergesi olduğu üzerinden dile getirir. Doğuştancılık, apaçık ve doğuştan geldiği ileri sürülen ilkelerin anlaşılıncaya kadar habersiz kalındığını varsayar. Şimdi, böyle bir durumda, doğuştan olduğu kabul edilen ilke ya da önermeler varsa Locke'a göre, şu sorulara cevap verilmesi beklenir: Sözü edilen ilke ve önermeler doğuştan geliyorlarsa kabul edilmeleri için onaya sunulmalarına neden ihtiyaç duyulur? Doğal bir biçimde zihnimizde bulunuyorlar ise onaylanmadan önce de bilinmeleri gerekmez mi? Sonradan onaylanmaları onları zihinde doğanın yaptığından daha açık ve seçik hâle mi getirir? Eğer daha açık hâle getirdiği düşünülüyorsa bu, bir şeyin öğrenildikten sonra öğrenilmeden öncekine göre daha iyi bilindiği anlamına gelmez mi? Locke, böyle bir akıl yürütmenin, söz konusu ilke ve önermelere uygulandığında, onların öğrenildikten sonra doğanın insana bahşettiğinden daha açık ve anlaşılır bir hâle geldiğini ifade ettiğini, bunun da ilkelerin ne

doğuştan ne de tüm diğer bilgilerin temeli olduklarını kanıtladığını vurgular. Tüm bu gerekçelendirmeler neticesinde Locke, hiçbir spekülatif ilke, bilgi ya da idenin doğuştan edinilmediği sonucuna ulaşır.

4) DOĞUŞTAN PRATİK İLKELER ELEŞTİRİSİ

Pratik ilkelerin doğuştan olup olmadıkları meselesine sıra geldiğinde Locke (1999: 35-36) şu soruları yöneltir: "Ruhta doğuştan, ona kendi yetileri olan irade ve zihin kadar tabii ve tanıdık gelecek şekilde nakşedilmiş ahlaki buyruklar var mıdır, yok mudur? Bu ahlaki buyruklar, bulundukları şekilde değişmeden ve daima açık olarak, herhangi bir araştırma ve ciddi bir düşünme olmaksızın bizim tarafımızdan bilinebilirler mi, bilinemezler mi?" Locke, bu tarz ilkelerin evrensel bir onaya sahip olmadıklarını kanıtlamanın spekülatif ilkelerinkilerden çok daha kolay olduğunu düşünür. 'Bir şey ne ise odur' kadar doğrudan ve hazır onay alabilen ya da 'Aynı şeyin hem olması hem olmaması imkânsızdır' kadar açık bir doğruluğa sahip pratik önerme örnekleri vermek güçtür. Ancak söz konusu ilkelerin doğuştanlıklarının şüpheli olması doğruluklarını şüpheli kılmaz, kendiliklerinden apaçık olmasalar bile, yine de aynı ölçüde doğru ve kesindirler.

Zikredilen pratik ilkeler nelerdir? diye sorulduğunda, bu soruya Locke'a göre çoğu insan, 'adalet' ve 'sözleşemeye bağlılık' cevabını verir. Hatta daha da ileri giderek, haydut ve hırsızların bile kendi aralarında bu ilkelere uygun yaşadıklarını söyleyenler bile vardır. Locke'un burada özellikle Platon'un *Politeia* diyalogundaki meşhur adalet tartışmasına atıfta bulunduğu açıktır. Platon'a göre (2007: 351-d) adalet, hangi tür topluluk olursa olsun birlik ve beraberliği sağlarken, adaletsizlik ise ister sitede ister orduda isterse de haydutlar arasında olsun nefret ve düşmanlığı körükleyerek iş yapamaz hâle getirir. Elbette ki Locke'a göre dikkat edilmesi gereken, sözü edilen insanların kendi aralarında bu ilkelere uygun yaşamalarının, ilkelerin doğuştanlığın bir kanıtı olmadığıdır. Onlar için adalet sadece toplulukların uyum içinde davranmasını, kendi aralarındaki çıkar birliğinin bozulmamasını sağlayan bir araçtır. Yoksa, insanları soyan ya da öldüren bir kimsenin, kendi hırsız arkadaşına karşı adaletli davranması, adaleti pratik bir ilke olarak benimsediği ve onayladığı anlamına gelmez. Dolayısıyla hiç kimse, hırsızlık, dolandırıcılık ve yağmayla yaşamlarını sürdüren insanların kendi aralarında birliğin bozulmaması adına kabul ettikleri ve onayladıkları adalet ve dürüstlük ilkelerine doğuştan sahip olduklarını ileri sürmez.

İnsanların doğuştan pratik ya da ahlaki ilkelere uygun eylemlerde bulunmasalar bile, yine de içten içe bunların doğruluklarını bilip onayladıkları argümanına karşılık Locke (1975: I.III..3: 67) şöyle söyler: 'İnsanların eylemleri her zaman düşüncelerinin en iyi tercümanlarıdır.' Öncelikle, insanların büyük bir kısmının sadece söylemleriyle değil, eylemleriyle de söz konusu ilkelere uygun davranmadıkları herkesçe bilinir. İkinci olarak, pratik ilkeler yalnızca niyetlerle ilgili değildir. Zira doğrudan yaşantımızda uygulanmak üzere kullandığımız

kurallar oldukları için kuramsal olmalarının yanında eylemlerimizin de onlara uygun olması gerekir, aksi taktirde spekülatif ilkelerimizden hiçbir farkları kalmaz. Dahası, insanın aklıyla bulamayacağı hiçbir ahlak kuralı da yoktur. Nasıl ki doğuştan varsayılan her bir spekülatif ilkenin kendiliğinden apaçıklığı kabul ediliyor ve ne doğruluğunu kesinleştirmek ne de benimsemek için herhangi bir kanıta ya da gerekçeye başvuruluyorsa, her bir pratik ilke için de aynısı göz önünde tutulmalıdır. Örneğin, 'Aynı şeyin hem olması hem olmaması imkânsızdır' önermesinin nedenini sorgulayan ve buna cevap bulmaya çalışan bir kişi, Locke'a göre, sağduyudan yoksun bir insandır; çünkü bu önermenin hem kendiliğinden apaçık olduğu için kanıtlanmasına gerek yoktur hem de terimlerini anlayan herkes tarafından doğrudan onaylanır. Fakat toplumsal yaşamı düzenleyen 'insan kendisine nasıl davranılmasını istiyorsa başkasına da öyle davranmalıdır' önermesini ilk kez duyan bir kimse, 'neden?' diye sorabilir ve ispat edilmesini isteyebilir. Bu nedenle Locke'a göre, pratik ilkeler doğuştan ya da kendiliklerinden apaçık olsalardı, hiç kimse tarafından kanıtlanmaları istenmez, duyulduğu ve anlaşıldığı anda sorgulamaksızın hemen kabul edilirdi. Oysa, gerçekte hiç de öyle değildir.

Benzer biçimde, insani ilişkilerde geçerli olan pek çok ahlak kuralının farklı beklentilere ya da mutluluk anlayışlarına göre değişiklik göstermesi de Locke'a göre, doğuştan olmadıklarının bir işaretidir. Nitekim pratik ilkeler, doğuştan ve Tanrı tarafından verilselerdi, farklılıklarından söz edilememesi gerekirdi. Aynı eksende, ahlaklılığın hakiki temeli olan Tanrı yasası ve istenci bilinmeden de benimsenen pek çok ahlak kuralı vardır. Üstelik, söz konusu kuralların sözle ya da içsel onaylamaları doğuştanlıklarının bir belirtisi değildir. Herkes tarafından kolaylıkla kabul göreceği üzere, bu kuralları beğendiğini ve tasvip ettiğini söyleyen pek çok kişi, yaşamının belirli dönemlerinde kendi çıkarını gözeten ve bu kuralları ihlal eden eylemler içinde bulunabilir. Gerçekten de insanın yaşamı ve eylemleri, düşüncelerinin göstergesi olarak değerlendirilse, pratik kuralları benimsemeyen, kesinlik ve bağlayıcılıkları konusunda pek de ikna olmayan çok sayıda insan olduğu görülür. Bununla birlikte, sergilenen bu karşı eleştirilere rağmen, ahlaksal bilinç ya da vicdanın kuralların çiğnenmesini engellemeye yardımcı olduğu, bunun da sonuçta içsel bir zorunluluk ve onay sağladığı öne sürülebilir. Ancak Locke, vicdanı doğuştanlığın bir kanıtı olarak öne sürenlere iki biçimde karşı çıkar. İlkin, birçok insanın, doğuştan olmaksızın da çeşitli ahlak kurallarını benimseyebilmesidir. İkincisi ise birçok insanın eğitim, gelenek, görenek tarafından yönlendirilerek aynı bilincç durumuna erişebilir olmasıdır.

Locke, pratik ilkelerin doğuştan oldukları iddiasına yönelik pek çok karşı argüman ileri sürmekle birlikte, insanlık tarihinde yaşanmış, somut örnekler üzerinden de soruşturmasını derinleştirir. Ona göre, doğuştan ve zihne damgalanmış pratik ilkeler olsaydı, onlara açıkça aykırı davranmak ya da uymamak mümkün olmazdı. Ancak herkesin bildiği gibi en uygarından en barbarına kadar bütün bir insanlık tarihi, bu kuralların açık açık çiğnendiği sayısızı örneğe sahne olmuştur. Uygar olduğu söylenen toplumlarda bile

çocuklarını vahşi hayvanlara, açlık ve soğuğa terk edenler ya da ebeveynlerini belli bir yaşa geldikleri için öldürenler olmuş, fakat bunlar ne kınanmış ne de sorumlu tutulmuşlardır. Bazı kabileler çocuklarını diri diri toprağa gömmüşler bazıları çocuklarının etlerini yemekten çekinmemiştir. Dahası, farklı toplumların büsbütün birbirine aykırı pratik ilkeleri ve yaşam tarzları vardır. Bir toplumda değerli ve önemli görülen bir eylem, başka bir toplumda kınanır ve hoş karşılanmaz ya da bir yerde pişmanlık duyulan bir eylem, başka bir yerde takdir toplayabilir. Locke (1975: I.III.9: 72) sorar: Gerek adalet, dindarlık, eşitlik, namus, iyilik gibi doğuştan geldiği iddia edilen ilkelere gerekse bunların doğuştan geldiklerinin kanıtı olarak kullanılan evrensel onaya nasılve nerede ulaşılır? Açıktır ki, soru aslında imkânsızlığı içinde barındıran bir kinayeyi dile getirir; cevap çok kısa ve basittir: Hiçbir biçimde ve hiçbir yerde ulaşılamaz.

Yukarıda zikredilen somut örneklere rağmen, kurallara uyulmamasının bahanesini bilinmemelerinde bulmanın da bir önemi yoktur. Herkesçe bilindiği gibi ayıplanma, kınanma ve cezalandırılma korkusu taşıdıkları hâlde kurallara aykırı davranan birçok insan vardır. Sadece tek tek insanların değil, bütünüyle bir ulusun da doğuştan olduğu ileri sürülen bir kurala açıkça karşı çıkması veya ondan haberdar olmadığını ileri sürmesi mümkün değildir. Hatta kimi insanların, doğruluğuna inanmasalar da içinde bulundukları toplumda saygınlıklarını korumak ya da toplumdan dışlanmamak adına kurallara sahip çıktıkları ortadadır. Böylece şu tespitte bulunulabilir: Nasıl ki zihne tabedilmiş olmasa bile, herhangi bir yasa ya da ilke olarak kabul edilen bir kuralın, toplumun tümü tarafından açıkça yadsınması ya da hiçe sayılması söz konusu değilse, aynı biçimde bilinmemesi de mümkün değildir. Aksine, bir pratik ilke doğuştan ise bütün insanlar tarafından iyi, doğru ve adil olarak bilinmeli hem yaşamda hem de inançta herkes tarafından taktir görmelidir. Oysa, durum hiç de öyle değildir.

Bununla birlikte, Locke'a (1975: I.III.12: 74) göre bir kurala uyulmamasının nedeni, bilinmemesi değil, doğuştan olmamasıdır. İddiasını desteklemek için Locke, doğuştan geldiği kabul edilebilecek şu kuralı inceler: 'Ebeveynler çocuklarınızı koruyun ve besleyin'. Bu kuralın ya insanların eylemlerini tüm koşullarda yönlendiren bir ilke olması ya da herkesçe bilinen ve onaylanan bir doğruluk taşıması gerekir. Ancak her ikisi de Locke'a göre, doğuştanlığı kanıtlamaz. Daha önce de ifade edildiği gibi bu, tüm insanların eylemlerini yönlendiren bir ilke değildir; çünkü çocuklarını terk eden, istemeyen, öldüren pek çok insan vardır. Tüm insanlarca bilinen ve onaylanan bir doğruluk da taşımazlar. Zira bu bir önerme değil, buyruktur; buyruk ise herhangi bir onay sunmadığı için doğru ya da yanlış olamaz. Onaya sunması için 'Ebeveynlerin çocuklarını koruması ve beslemesi ödevidir' biçiminde ifade edilmesi gerekir. Locke bu düşüncesi ile Kant'ın ödev ahlakına giden yolu açmış görünür.

Bütün bunların yanında, yasanın olmaığı bir durumda nasıl ki sorumluktan söz edilemez ise yasa koyucu ile ödül-ceza sistemi olmaksızın da yasanın bilinip kabul edilmesinden söz edilemez. Bu nedenle Locke'a göre (I.III. 12-13), 'Tanrı', 'yasa', 'ödül', 'ceza', 'sorumluluk', 'öte dünya' ideleri doğuştan kabul edilmedikçe, pratik ilkeler doğuştan bir yasa ya da ödev olarak zihinde bulunamazlar. Açıktır ki ne söz konusu ideler doğuştandır ne de yukarıda ifade edilen ödevi yerine getirmeyen toplumlarda herhangi bir yasa gücü ve yaptırım vardır. Hatta Locke, Tanrı'nın koyduğu ve uymayanları da cezalandıracağını bildirdiği bir yasaya hiç çekinmeden uymayanlar olduğunu, Tanrı'nın koyduğu ve uyanları ödüllendireceğini vaat ettiği bir yasaya da göz göre göre karşı gelenlerin olduğunu düşünür. Dahası tüm insanların zihinlerinde doğuştan bir yasa olsaydı, yasa çiğnendiğinde verilecek cezaya dair bir bilginin de insanlarda doğuştan bulunması gerekirdi. Oysa insanlarda evrensel kabul görmüş ne doğuştan ideler ne de doğuştan pratik ilkeler bulunur.

Locke, doğuştan pratik ilkeler olduğunu iddia edenlere yönelik bir başka eleştirisini, bunların neler olduğunu açıkça dile getirmemeleri üzerinden değerlendirir. Ona göre böyle ilkeler bulunsaydı, öğrenilmelerine gerek kalmaz, sonradan öğrenilenlerden de kolayca ayırt edilirlerdi. Oysa faklı ülke, eğitim ve karakterdeki kişilerin, çelişkili olduğu kadar saçma da olan bazı ilkeleri, sorgusuz sualsiz kabul ettikleri, dahası dini ya da ahlaki ilkeler konumuna yükselttikleri bilinen bir gerçektir. Özellikle çocukları eğitmeye kendini adayanlar, Locke'un bakış açısıyla, boş zihinlere kendi inandıkları öğretileri ve ilkeleri aşılamaktan kaçınmazlar. Bu şekilde eğitilerek büyüyen çocuklar ise hafızalarında bir şeyleri muhafaza etmeye başlamadan önce, kendilerine öğretilmiş bu ilkelerden başka herhangi bir şeyi zihinlerinde bulamazlar. Bu nedenle de kendilerinde kaynağını bulamadıkları bu bilgilerin, Tanrı'nın ya da doğanın zihinlerine damgaladığı ilkeler olduğuna inanırlar, böylece sorgulama gereği duymazlar. Locke, sorgulama yapmanın hiç de olay olmadığının farkındadır. Sunları sorar (I.III.25): Kim kuşkucu, tanrıtanımaz, vatan haini suçlamalarına katlanabilecek sabır ve güçte olabilir? Kim Tanrı'nın zihne yerleştirdiğini düşündüğü bu ilkeleri çekinmeden irdeleyebilir? Kim kendi düşüncelerinin öncülü ve başka insanların onayıyla en saygın ilkeler olarak gördükten sonra bu ilkelerin kutsallıklarını benimsemenin önüne geçebilir? Cevap oldukça basittir, çok az kimse. İşte, tüm bu görüşleriyle Locke, insanların zihinlerine yerleşmiş idollere / putlara tapmalarının, kavramlara düşkünlüklerinin, saçmalıklara tanrısal işaretler diye inanmalarının ve bunlar adına savaşmayı göze almanın en yalın ve kolay açıklaması verir. Bütün bu eleştiriler neticesinde de, tüm insanların üzerinde anlaştıkları doğuştan gelen evrensel pratik ilkeler olmadığı görüşüne varır.

5) **SONUÇ**

Açıklanmaya çalışıldığı üzere Locke, doğuştancılığa yönelik eleştirilerinin temelinde, kendiliğinden apaçık ve doğuştan doğrular kisvesine bürünen

ilkelerin, zamanla sorgusuz sualsiz kabul görmeye başlaması, ahlakın ve dinin yol göstericisi konumuna yükselmesi bulunur. İnsanların, günlük hayatın işleyişinde düşüncelerini dayandıracak bazı ilke ve temellere ihtiyaç duydukları bilinen bir gerçektir. Ancak isteksiz, aceleci insanın bilgisizlik, dikkatsizlik ve tembellik, özellikle de alışkanlık nedeniyle bu ilkeleri sorgulamadan gözü kapalı kabul ettikleri, başkaları ne derse onayladıkları açıktır. Oysa Locke, tam da bu kabul ve onayın, başkalarının gözleriyle görmeyi beklemek kadar akılsızca olduğunu göstermek amacındadır. Kuşkusuz, Locke bu konudaki görüşleriyle, adeta Kant'ın, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanma kararlılığı ve yürekliliği gösterememesi olarak ifade ettiği, ergin olmama tanımını önceler (Kant, 1984). Elbette ki o da, bu ilkeleri sorgulamanın hiç de kolay olmadığının farkındadır.

Bununla birlikte Locke, kendi ampirist düşünce sistemiyle tutarlı bir biçimde, insan zihninde doğuştan tabedilmiş herhangi bir spekülatif ya da pratik ilke, bilgi ya da ide bulunduğu ve insanın onların bilincinde olduğu veyahut aklını kullanmaya başlamasıyla birlikte farkına vardığı görüşüne karşı çıkar. Bu karşı çıkışla, insan bilgisinin üzerine yükseleceği doğru temellere ulaşılabilmenin yolunu temizleyip açmak, böylelikle de her tür şüpheli varsayımlardan kurtulmak ister. İnsan zihnini doğuştan beyaz bir kağıda, boş bir odaya benzeten Locke, kaynağını tecrübeden alan bilgiyle bu kâğıt ya da odanın nasıl dolduğunu epistemolojisiyle açıklamaya çalışır.

Kuşkusuz felsefe tarihinde, doğuştancılığa karşı çıkan ilk ve tek filozof Locke değildir. Locke'tan önce de Locke zamanında da doğuştancılık çeşitli bağlamlarda eleştiriye tabi tutulmuştur. Onun eleştirilerini diğerlerinden ayıran en önemli husus, tümüyle sistematik ve bütüncül olmasıdır. Dahası, karşı çıkışı kendi düşünce sisteminin temellerine uygun bir biçimde bilgi teorisinin bütünüyle ve farkı katmanlarıyla da tutarlıdır.

KAYNAKÇA

Altınörs, Atakan. (2016). *İdealar ve Dil Bağlamında Locke ile Leibniz.* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

Copleston, Frederick. (1998). *Felsefe Tarihi Hobbes & Locke* (A. Yardımlı, Çev.). İdea Yayınevi, İstanbul.

Greenlee, Douglas. (1972). Locke and the Controversy over Innate Ideas, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 33, No. 2 (Apr. - Jun., 1972), pp. 251-264.

Jolley, Nichola (1999). *Locke: His Philosophical Thought*. Oxford University Press.

Kail, P.J.E. (2020). Locke, Berkeley, Hume: Epistemoloji. Epistemoloji. (H. D. Özcan, Çev., S. Hetherington, Der.), Fol Kitap: Ankara.

Kant, Immanuel. (1984). Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt, *Seçilmiş Yazılar*, (N. Bozkurt, Çev.) Remzi Kitabevi: İstanbul.

Kanu, Ikechukwu Anthony. (2012). John Locke's Polemic against Innate Ideas, *American Journal of Social Issues & Humanities*. Vol.2(3): 142-147.

Locke, John. (1975). *An Essay Concerning Human Understanding*. Edited with a foreword by Peter H. Nidditch, Clarendon Press: Oxford.

Locke, John. (1996). *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* (V. Hacıkadiroğlu, Çev). Kabalcı Yayınları: İstanbul.

Locke, John. (1999). *Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler* (İ. Çetin, Çev). Paradigma Yayınları: İstanbul.

Locke, John. (2007 & 2010). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme,* II-II cilt & III. IV. cilt. (M. D. Topçu, Çev). Öteki Yayınevi: Ankara.

McGrew, Timothy. (1992). Unraveling Innate Ideas. History of Philosophy Quarterly, Vol. 9, No. 3 (Jul., 1992): 307- 317.

Nutku, Uluğ. (2020). Yeniçağ Felsefesinde A priori Problemi. *Doğu Batı Yayınları*, Ankara.

Platon. (2007). Devlet, Çev. Hüseyin Demirhan, Palme Yayıncılık: Ankara.

Woolhouse, S. Roger. (2019). Ampirist Filozoflar. (G. Murteza, Çev). Pinhan Yayıncılık: İstanbul.

Woolhouse, S. Roger. (2011). *John Locke* (A. Terzi, Çev). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.

Yolton, W. John. (1968). *John Locke and the Way of Ideas*. The Clarendon Press:Oxford.

Bölüm 10

ÇİNCEDE NEZAKET DİLİ VE KÜLTÜR İLIŞKİSİ

Fatma Ecem CEYLAN[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Çin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Nevşehir, Türkiye, ecemceylan@nevsehir.edu.tr, https://orcid.org/0000-0001-8989-8715

1. GİRİŞ

Her bir toplumun dil ve kültür üzerine kendine özgü tanımlamaları ve açıklamaları bulunmaktadır. Türkçede "dil" sözcüğü geniş bir anlama sahip olmakla beraber "lisan" anlamına gelen "dil" kavramı, "insanların düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için kelimelerle veya işaretlerle yaptıkları anlaşma, lisan, zeban" anlamlarına gelmektedir (TDK, 2005, s. 526). Kültür ise "Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin" demektir (TDK, 2005, s. 1282)

Çincede "yǔyán, 语言" sözcüğü ile belirtilen "dil"in sözcük anlamı şudur: "Dil, insanoğluna özgü ifade etme, fikir alışverişinde bulunma aracı olan, ses bilgisi; kelime dağarcığı ve dilbilgisi gibi belli sistemlerden oluşan bir tür özel, toplumsal bir olgudur. Genellikle yazı biçimini kapsamaktadır, ancak yazıyla birlikte anıldığında yalnızca konuşma diline işaret etmektedir (Xiandai Hanyu Cidian, 2012, s. 1591)." Çincede "wénhuà, 文化" sözcüğüne karşılık gelen "kültür"ün sözcük anlamı, "Kültür, insanların toplumsal tarih gelişimi boyunca yarattığı maddi ve manevi değerlerin bütünüdür. Özellikle edebiyat, sanat, eğitim, bilim vb. manevi değerlere dikkat çekmektedir" olarak verilmiştir (Xiandai Hanyü Cidian, 2012, s. 1363)".

Türk ya da Çinli fark etmez dünyadaki araştırmacıların çoğu tarafından dil ve kültür arasındaki ilişki çoğu zaman bir bütün olarak ele alınmıştır. Jiang (2000), dil ve kültür arasındaki ilişkinin birbirinden ayrılamaz bir bütün olduğunu ifade ederek araştırmacıların bu ilişkiyi vurgulamak adına birçok metafor kullandığına dikkat çekmiştir. Bu metaforlardan ilki "*Dil, kültürün aynasıdır*" betimlemesidir. Bir diğeri ise buzdağı metaforudur. Bu metafor ile buzdağının görünen kısmı dil, suyun altında kalan kısmı ise kültürün görünmeyen parçaları olarak sembolleştirilmektedir (Jiang, 2000, s. 328; akt. Bakıner Çekin ve Çalışkan, 2020, s. 170)". Yine Jiang'ın öne sürdüğü bir başka metafor ise dil ve kültürün beden ve kan ile ilişkilendirilmesidir. Bu çerçevede "*Dil beden, kültür ise kandır. Kültür olmazsa dil ölür. Dil olmazsa kültür şekillenemez* (Jiang, 2000, s. 328; akt. Bakıner Çekin ve Çalışkan, 2020, s. 170)".

Ülkemizde ise Uygur (2013, s. 21) tarafından "*Dil, kültür yapısını bir arada tutan çimentodur*" benzetmesi yapılarak dil ve kültür arasındaki ilişki için çimento metaforu kullanılmıştır. Yine Uygur (2013, s. 21) bu ilişkiyi "*Dil, kültür alanının her yanını aydınlatan güneştir; dil, kültür kilimini dokuyan ipliktir; dil, tüm kültür anıtlarının yansıdığı akarsudur*" şeklinde farklı metaforlarla da betimlemiştir.

Ünlü dilbilimci Kaplan (1983) da dil ve kültürün bir bütün olarak ele alınması gerektiğini şu ifadeleriyle vurgulamaktadır:

"Dil ile tarih ve kültür arasındaki münasebeti bilen bir kimse, dili tek başına almaz. Zira dilde her kelimenin yazılış, ses, şekil ve manasını tayin eden tarih ve kültürdür. Yunus Emre'nin şiirlerinin dilini, yazıldığı devir ve çevreden ayrı ele alamazsınız. Zira o ağacın kökleri gelenek ile beraber, yetiştiği topraklara sımsıkı bağlıdır. Bu da gösterir ki, filolog sadece dilci değil, geniş kültürlü, kafası dil gibi hayatın bütün imkânlarına açık bir insan olmalıdır (Kaplan, 1983, ss. 188-189)."

Dilin bir parçası olan nezaket dili ise daima hem dil hem de kültür ile iç içe olmuştur. Her bir toplumun kendine özgü kültür, gelenek, görenek, örf ve âdet değerlerinin olması nezaket dilini de doğru orantılı olarak etkilemiştir. Tarihsel açıdan bakıldığında, nezaket öncelikle kültürel bir olgu olarak karşımıza çıkarken, zaman içerisinde dilde de karşılığını bulmuştur. Özellikle 20. yüzyılda nezaket üzerine yapılan araştırmalar ve Batılı dilbilimciler tarafından ileri sürülen nezaket kuramlarında nezaket olgusunun dile yansıması incelenmiştir.

Batılı araştırmacılar tarafından nezaket ilkeleri üzerine ileri sürülen kuramlar birbirinden farklı noktalara değinseler de Batı toplumları tarafından kabul edilen kültürel ve ahlaki değerleri net bir şekilde ortaya koymuştur. Bu kuramlardan Amerikalı Dilbilimci Robin Lakoff'un "Üç Uyum Kuralı", İngiliz dilbilimci Leech'in (1983) nezaket ilkeleri, Brown ve Levinson'ın (1987) nezaket modeli, Fraser'ın (1975,1980) "Konuşma Sözleşmesi" kuramı, Fraser ve Nolan'ın (1982) nezaket kuramları özellikle dikkat çekmektedir.

Robin Lakoff (1973, 1975)'un "Üç Uyum Kuralı", 1970'lerde Paul Grice tarafından ortaya atılan "İşbirliği İlkeleri" üzerinden şekillenmiştir. Konuşmacı ve dinleyici arasındaki diyaloğun kusursuz ilerlemesini amaçlayan bu kurallar, Lakoff (1973, 1975) tarafından "Dayatmadan kaçın", "Seçenek sun" ve "Dostluk kur" olarak belirlenmiştir (akt. Brown, 2015, s. 326; Ceylan, 2023, s. 272). Leech'in (1983) nezaket ilkeleri, Lakoff gibi, Paul Grice'in "İşbirliği İlkeleri" temel alınarak ortaya koyulmuştur. Bununla beraber Leech, nezaket ilkelerini, Lakoff'un "Üç Uyum Kuralı"ndan daha geniş kapsamda ele almıştır. Nezaket ilkelerini altı başlık altında inceleyen Leech, her bir ilkeyi alt kurallara ayırmıştır. Bunlar; 1) Düşüncelilik İlkesi 2) Cömertlik İlkesi 3) Takdir Etme/Onaylama İlkesi 4) Tevazu İlkesi 5) Uzlaşma İlkesi 6) Sempati İlkesidir (Leech, 1983, s. 132). Brown ve Levinson (1987) ise; iki farklı duygu türü olması nedeniyle nezaketi, olumlu ve olumsuz nezaket olmak üzere iki başlığa ayırmıştır. Olumlu nezaket, uzun süreli ilişkiler sonucunda insanların karşılıklı olarak duygularını hesaba katma anlayışının ön planda olmasını ve sosyal yakınlık çerçevesinde gösterilen ilgi ve onay ifadelerini kapsarken, olumsuz nezaket söylenmek üzere olan şey hoş karşılanmadığında ortaya çıkan saygı, kendini tutma, kaçınma ifadeleri olarak kendini göstermektedir (akt. Ceylan, 2023, s. 274).

Ünlü dilbilimcilerden Fraser (1990), nezaketin dört aşamalı olarak sınıflandırılmasını teklif etmiştir: 1) Toplumsal kurallara dayalı bakış 2) Diyaloğa dayalı bakış 3) Yüzü korumaya dayalı bakış 4) Konuşma sözleşmesine dayalı bakış. Fraser (1990) tarafından ileri sürülen toplumsal kurallara dayalı bakış, İngilizce konuşan toplumlar tarafından benimsenen nezaket anlayışını yansıtmaktadır. Esasen günümüzde iyi bir terbiye aldığını göstermek isteyen bir kişinin uyması gereken toplumsal ve davranışsal normları ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, her bir toplumun, belirli bir davranış ve düşünme şeklini belirleyen görgü kurallarına sahip olduğunu varsaymaktadır. Diyaloğa dayalı bakış, Grice'in İş Birliği ilkelerine dayanmaktadır. Yüzü korumaya dayalı bakışın kaynağı ise Brown ve Levinson'ın (1987) nezaket kuramıdır. Konuşma sözleşmesine dayalı bakış, Fraser (1975), Fraser ve Nolen (1981) tarafından sunulan bir yaklaşımdır (Fraser, 1990). Fraser (1975), Fraser ve Nolen'ın (1981) konuşma sözleşmesine dayalı bakış yaklaşımı, Brown ve Levinson'ın (1987) nezaket modelinden farklı özellikler taşımaktadır. Bununla birlikte her iki kuram da Grice'in İş Birliği ilkelerine ve Goffman'ın "yüz" teorisine dayanmaktadır (Fraser (1980)'den aktaran Al-Hindawi & Alkhazaali, 2016, s. 1540). Fraser ve Nolen'ın (1981) bu yaklaşımı, belirli bir sohbete giriş yaptıktan sonra katılımcıların en azından ön aşama için, diğerlerinden ne beklediğini belirleyecek olan bazı hak ve yükümlülükler üzerine açıklamalar getirmektedir. Kurama göre; zaman içerisinde, içeriğin değişmesinden kaynaklı olarak konuşma sözleşmesinin yeniden müzakere edilme olasılığı daima bulunmaktadır. Böylelikle katılımcılar birbirlerine karşı hangi haklara ve yükümlülüklere sahip olacaklarını düzenleyebileceklerdir (Fraser, 1990, s. 20).

Batılı araştırmacılar, nezaket üzerine farklı kuramlar ileri sürseler de nezaketin evrensel bir olgu olduğunda hemfikirlerdir. Çinli dilbilim uzmanları ise nezaketin evrensel bir olgu olduğunu savunmalarına rağmen, nezaket üzerine yaptıkları araştırmalarda Batılı dilbilim uzmanları tarafından ileri sürülen kuramların Batı kültürü bağlamında geliştirilmiş olduğunu, bu nedenle de Çin nezaketine tam olarak uyum sağlamadığı tezini ortaya koymaya çalışmışlardır (Gu, 1990, 1992; Mao, 1994; Al-Duleimi, Rashid & Abdullah, 2016, s. 264).

Çinli araştırmacılar tarafından yapılan diğer çalışmalar ise genellikle Çin nezaket olgusunu araştırırken, Batılı bilim insanları tarafından ileri sürülen kuramları Çin nezaketine uyarlamaya, bu kuramları kullanarak Çin nezaketini sınıflandırmaya veya tamamlamaya odaklanmışlardır. Dolayısıyla sadece Çin nezaket olgusu üzerine yoğunlaşan çalışmalar sınırlı oranda kalmıştır (akt. Wu, 2018). Bunun yanı sıra Çin'de nezaket üzerine yapılan birçok çalışmada Çin nezaketinin veya nezaket ilkelerinin Batıdaki nezaket kültürü ya da ilkeleriyle kıyaslanmaya çalıştığı gözlemlenmektedir. Bu araştırmalara örnek olarak; Wu Xiaoqing'in (2015) Çin ve Batı Kültürlerindeki Nezaket İlkeleri

Arasındaki Farklılıklar[1], Duan Jiamin'in (2020) Çin ve Batı Nezaket İlkeleri Arasındaki Farklılıklar ve Analizi[2], Luo Weixing'in Çin ve Batı Toplumlarının Nezaket İlkelerindeki Kültürel Farklılıklar[3] adlı çalışmaları verilebilir.

Batı kültürü göz önüne alındığında, Çin nezaketinin Çin kültürüne özgü, kendine has bir yapısı olduğu aşikârdır. Bu yüzden Çağdaş Çincede ve Çin kültüründe her ne kadar geçmişe yönelik nezaket kuralları görülmüyor olsa da Çin nezaketini özümsemek için öncelikle Çin tarihinde ve kültüründe nezaket olgusunu araştırmak bilhassa elzemdir. Bu çalışmada, öncelikli olarak Çin'de önemli olgulardan biri olarak kabul edilen nezaketin kökeni ve Çin'deki kültürel değerlerin nezaket diline nasıl yansıdığı incelenmiştir. Bununla birlikte çalışmada zaman zaman Batı toplumlarının nezaket kültürüne de değinilerek Çince nezaket dilinin kültürel ve toplumsal faktörler çerçevesinde şekillendiğine dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

2. ÇİN'DEKİ NEZAKET OLGUSUNA ETKİ EDEN KÜLTÜREL DEĞERLER

1.1. Li Kuralları (礼)

Çinli dilbilimciler tarafından yapılan araştırmaların odak noktası Çincede "lǐmào, 礼貌" olarak ifade edilen nezaket kelimesinin Antik Çin'de değer gören "lǐ (礼)"[4] kavramından türediği üzerinedir (Gu, 1990, 1992; Tang, 2002; Pan ve Ka´da´r, 2011; Wu & Zhou, 2018). Zhou dönemindeki kölelik sistemine ve sosyal hiyerarşik düzene tekabül eden "lǐ (礼)" kuralları, Antik Çin felsefesinin kilit noktalarından biri olmakla birlikte Konfüçyanizmin de temel ilkelerindendir.

Ünlü filozoflardan Xunzi (M.Ö. 313- M.Ö. 238), "lǐ (礼)" kavramının kökenini şu şekilde açıklamıştır:

"İnsanın doğası gereği özünde arzular bulunmaktadır. İnsan, arzuları gerçekleşmese de arzularının peşinden koşmayı bırakmaz. Ancak bu arzuları

1 Çalışmada öncelikle Çin ve Batı kültürü arasındaki farklılıklara değinilmiş, daha sonra Batılı dilbilim uzmanları Grice, Leech, Brown ve Levinson tarafından ileri sürülen nezaket kuramları hakkında genel bilgi verilmiştir. Bununla birlikte Çin'deki nezaket ilkeleri hakkında da bilgi veren çalışmada, Batıdaki nezaket kuramlarının Çin nezaket ilkelerine uyum sağlamadığı, Çin'deki ve Batıdaki nezaket ilkelerinin içeriğinin farklı olduğu vurgulanmıştır (Wu, 2015).

2 Çin ve Batıdaki nezaket ilkelerini analiz eden çalışmada, iki kültür arasındaki dil, gelenek-görenek ve yaşam alışkanlıklarındaki farklılıklara dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda, Duan (2020) çalışmasında, tarihsel, kültürel ve toplumsal faktörlerden kaynaklı olarak Doğu ve Batı toplumlarındaki nezaket ilkeleri farklılıklar gösterse de toplumların birbirleri ile ortak noktalar bulmaları ve birbirlerinin kültürlerine saygı göstermeleri gerektiğini vurgulamıştır.

3 Çalışmada öncelikle nezaketin evrensel bir olgu olduğuna dikkat çekilmiş, Çinli ve Batılı bilim insanlarının nezaket üzerine ileri sürdüğü kuramlar incelenmiştir. Akabinde çalışmada Çin ve Batı toplumlarında önemli olgulardan biri olarak kabul edilen nezaketin tarihi ve kültürel kökenleri hakkında genel bilgi verilerek iki toplumun nezaket ilkeleri arasındaki farklılıklar ortaya koyulmaya çalışılmıştır (Lu, 2005).

4 Lǐ (礼) kavramı, Çağdaş Çince Sözlük'te (Xiandai Hanyu Cidian), "toplumsal hayatta ahlak kavramından ve adet alışkanlıklarından kaynaklı olarak meydana gelen ve herkesin uyması gereken kurallar" anlamına karşılık gelmektedir (Xiandai Hanyu Cidian, 2012, s. 793). Lǐ'nin kökeni, Batı Zhou dönemine ait Zhouli (周礼) yani Zhou Ritüelleri adlı esere dayanmaktadır.

sınırlamazsa, körü körüne bu arzuların peşinden koşarsa, mücadeleler yakasını bırakmaz. (O yüzden) Mücadeleler felakete, felaketler ise yoksulluğa yol açar. Antik Çağ'daki bilge hükümdarlar bu kaostan nefret ettiler. Bu yüzden de insanların arzularına sınır koymak ve taleplerini karşılamak amacıyla "lǐ (礼)" kurallarını oluşturdular. Böylelikle insanların arzuları maddi olanaklardan dolayı asla tatmin edilemeyecekti. Malzemeler ise insanların arzuları nedeniyle asla tükenmeyecekti. Sonuç olarak; arzular ve malzemeler birbirini sınırlayarak varlıklarını sürdürecekti. İşte "lǐ (礼)"nin özü buydu (Xunzi, t.y.)"

Xunzi'nın deyişiyle "lǐ (礼)" kuralları aslında insanların arzuları ve bu arzuların karşılanamaması durumunda ortaya çıkan dengesizlik sonucunda meydana gelmiştir. Hükümdarlar ise insanların arzularının sınırları aşmasını önlemek için toplumsal düzeni bozan dengesizliği ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bu nedenle Antik Çin'de "lǐ (礼)" kurallarının toplum içindeki hiyerarşik düzeni koruyan bir davranış kuralı olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

İlkbahar-Sonbahar Savaşan Beylikler döneminde yaşayan Konfüçyüs (M.Ö. 551- M.Ö. 479) de dönemde sürekli olarak tekerrür eden savaşlardan halkı kurtarmak ve istikrarlı bir toplum düzeni kurabilmek için kökeni Zhou dönemine dayanan lǐ (礼) kurallarını yeniden düzenlemiştir. Bu suretle, Zhou Hanedanlığı'ndan (M.Ö. 1100) beri süregelen kölelik sistemine atıfta bulunmuştur (Gu, 1990; Lu, 2011).

Çin nezaketi üzerine yapılan araştırmalarda, *li*nin Çin nezaket ilkeleri ile ilişkilendirilmesinde Konfüçyüs ilkelerinin büyük payı vardır. Konfüçyüs'ün geleneksel Çin nezaketini etkileyen ilkelerinden biri olan zhèng míng (正名) ilkesi de buna en güzel örneklerdendir. Konfüçyüs, yaşadığı dönemde Zhou dönemindeki gibi toplumsal düzenin yeniden sağlanmasında "isimlerin düzenlenmesi" anlamına karşılık gelen zhèng míng (正名) ilkesinin önemli olduğuna vurgu yaparak toplumun hiyerarşi kurallarına göre hareket etmesini arzulamıştır (Lu, 2011, s. 94). Konfüçyüs'ün dikkat edilmesini arzuladığı bu hiyerarşi kuralları da Çin'deki nezaket ilkelerine etki etmiştir. Bu ilke, "Konuşmalar" adlı eserde şu şekilde ifade edilmiştir: "*Eğer kelimeler (unvanlar) doğru kullanılmıyorsa, sözler de mantıklı bir bütün oluşturamaz. Sözler mantıklı bir bütün oluşturamazsa; işler belki yapılır belki yapılamaz, devletin törenleri ve müzik yapılamaz* (Konfüçyüs, 2017, ss. 99-100)."

Konfüçyüs'ün bu söz ile kastettiği şey insanların hiyerarşik düzene dikkat etmesi ve kendisinden mevki olarak üstün kişilere yönelik doğru hitaplar ve sözler kullanması gerektiğidir. Lu (2011, s. 94), "Nezaket ve Kültür" başlıklı çalışmasında Konfüçyüs'ün "zhèng míng (正名)" ilkesi çerçevesinde Klasik Çincede "ölüm" kelimesinin kullanımının mevkiye göre değişiklik gösterdiğini vurgulamıştır. Aynı çalışmada Lu (2001), Klasik Çincede imparatorun ölümünü ifade etmek için "bēng, 崩"; bir cariyenin ölümünden bahsederken "hōng, 薨"; bir âlimin ölümünü belirtirken "zú, 卒" fiillerinin

kullanıldığı üzerinde durmuştur. Bununla beraber Lu (2001), Antik Çin'deki nezaket dilinin Çin feodal toplumundaki hiyerarşik düzene ait kavramları yansıttığına dikkat çekerek bu tezini "Guǎnzi Wǔ Fǔ (管子·五辅)" adlı eserde geçen şu sözlerle desteklemiştir: "*Üst ile alt makamlardaki herkesin erdemli olması, asil ve asil olmayan herkesin itaatkâr olması, yaşlı genç herkesin saygılı olması, fakirle zengin herkesin kanunlara uygun davranması nezaketin temel prensiplerindendir (Fa Jia, t.y.)*"[5]

Benzer şekilde, Çin'in önemli filozoflarından biri olan Mengzi, Çin'in yaşam tarzının tamamen "lǐ" tarafından yönlendirildiğini vurgulamıştır (akt. Tang, 2002, s. 70). Bunun yanı sıra Antik Çin felsefesinde saygı kavramı da "lǐ" kurallarının temel unsurlarından biri olarak gösterilmiştir. Yine Çinli filozof Mozi (墨子) da Jing Shang (经上) adlı eserinde "lǐ" kavramının tanımını "*saygı*" olarak açıklamıştır (Mozi, t.y.).[6] Sonuç olarak; Antik Çin'den günümüze kadar gelen "lǐ" kavramı yalnızca felsefi bir kavram olarak değil aynı zamanda bir nezaket unsuru olarak nesilden nesile aktarılmış ve nezaket kuralları içinde kendisine has bir yer edinmiştir.[7]

1.2. Toplumculuk (社群主义)[8]

Toplumculuk, Konfüçyanizmin etkisiyle şekillenmiş olup Çin kültürünün sosyal yapısına kadar işlemiştir. Antik Çin'deki sosyal yapıda, devlet (guó, 国), ailenin (jiā, 家) büyütülmüş bir hali olarak kabul edilmiş, devlet yönetimi, imparatorun "baba" olarak kabul görüldüğü ataerkil bir sistem üzerine kurulmuştur (Hu, 2007, s. 476).

Konfüçyanizmde en küçük topluluk ailedir (家庭)[9] ve aile, Çin toplum yapısının temel taşlarından biri olduğu için önemli bir yere sahiptir. Ailenin ana unsurları, eşler, ebeveynler ve çocuklardır. Çocuklar için gerçek bir aile birliği, evlilikten sonra gerçekleşmektedir. Ebeveynler ise ailenin sorumluluğunu üstlenmekle yükümlüdürler. Bu şekilde aileler arasında demokratik, uyumlu bir ilişki söz konusudur (Zhang, 2017, s. 960). Konfüçyanizmde aileyi sırasıyla akrabalar (家族), devlet (国家) ve dünya (天下) takip etmektedir (Hu, 2007, s. 477). Bu dört unsur arasındaki ilişkide aileden dünyaya doğru bir açılım olduğu görülmektedir. Ancak Çin düşünce yapısı baz alındığında, toplumculuğun temelini devletin oluşturduğu söylenebilir. Hu'ya göre (2007, ss. 477-478); toplumculuğun temelinde devletin olmasının sebebi ise Konfüçyanizmin sosyal ve siyasi düşüncesinin, devlet yönetimi üzerine odaklanmasından

5 上下有义，贵贱有分，长幼有等，贫富有度。凡此八者，礼之经也。

6 礼，敬也。

7 Konfüçyanizm ile bağlantılı olan bu nezaket kuralı, Çağdaş Çincece nezaket ilkeleri üzerine araştırma yapan Çinli dilbilimci Gu Yueguo (1990)'nun çalışmasında "Öz Küçümseme (贬己尊人准则)" ilkesi olarak adlandırılmıştır.

8 Shè Qún Zhǔyì.

9 Çin kültüründeki aile yapısı da Batıdan daha farklı özellikler göstermektedir. Çin kültüründe aile kavramı, felsefe ile de yakın ilişki içerisindedir. Özellikle Konfüçyanizmde ailevi değerlere çok önem verilmiş ve "anne babaya saygı" ilkesi üzerinde durulmuştur. Antik dönemlerden itibaren nesilden nesle aktarılarak günümüze kadar gelen bu değerler, Çin toplumu tarafından daima korunmuştur.

kaynaklanmaktadır.

Konfüçyüs ilkelerinin altında bir devletin nasıl yönetilmesi, bir yöneticinin nasıl olması gerektiğine dair birçok bilgi verilmiştir. Konfüçyanizmin de temel aldığı "Yí xiào zuò zhōng (移孝作忠)" ilkesi bir yöneticinin halka karşı nasıl bir tutum izlemesi gerektiğine dair tavsiyeler sunmaktadır. İlkede imparatorun halkına sevgi (rén, 仁) ile yaklaşması, halkın da imparatora sadık olması (zhōng, 忠) gerektiği vurgulanmıştır. "Konuşmalar" kitabına bu durum şu şekilde aksetmiştir:

"You Zi der ki: Ana babasına ve büyüklerine saygı duyan kişinin yöneticilerine (otoriteye) başkaldırdığı görülmemiştir. Üst insan, bu köklere dayanır, kök sağlam ise "Yol" da buradan meydana çıkar, büyüklere saygı duymak "İnsanlığın" temeli değil midir? (Konfüçyüs, 2017: 13)"

"Qi Beyi Jing, Konfüçyüs'e siyaseti sordu:

Konfüçyüs şöyle cevap verdi: Hükümdar hükümdar gibi, memur memur gibi, baba baba gibi, oğul oğul gibi olmalıdır (Konfüçyüs, 2017: 94)."

"Zi You şöyle cevap verdi: Geçmişte üstadımızın söylediklerini dinledim, yönetici olmak için iyilik ve insan sevgisi gerekir, böylece halk emirlere itaat eder (Konfüçyüs, 2017, s. 134)."

Konfüçyanizmde toplumculuk, bireyleri sosyal varlıklar olarak kabul görmektedir. Bireyin kendi varlığının anlamını kavrayabilmesi için toplumla iletişim kurabilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte Konfüçyanizm toplum değerlerine fazla odaklandığı için bireysel değerlerin toplum değerlerine bağlı olması gerektiğini savunmaktadır (Hu, 2007, ss. 476- 477).

Çin kültüründe toplumculuk, birliktelik, işbirliği ve dayanışma daima ön planda olmuştur. Çin toplumunun gelişmesiyle birlikte kolektivizm (ortaklaşacalık) değerleri de Çin'de yavaş yavaş kök salmaya başlamıştır (Duan, 2020, s. 62). Batı toplumlarında bireycilik, Çin toplumunda ise toplumculuk düşüncesinin ön planda olması nezaket diline de yansımıştır. Özellikle Brown ve Levinson'ın (1987) nezaket kuramlarında görülen olumsuz nezaket modeli genellikle bireyin haklarına müdahale yapıldığında ortaya çıkmaktadır. Ancak Çin toplumunda dinleyiciye yardım teklif etmek, davette ısrarcı olmak bireyin haklarına müdahale olarak görülmez veya dinleyicinin yüzüne karşı tehdit edici bir davranış içermez. Bu nedenle, Çin nezaketinin toplum odaklı olması onu Batı nezaketinden ayıran en büyük özelliklerden biridir. Mesela Çinlilerin yemek esnasında nezaket göstergesi olarak misafirlerinin tabaklarına yiyecek ekledikleri sıkça karşılaşılan bir durumdur. Zira Çin kültüründe bu davranış, nezaket ve misafirperverlik biçimi olarak kabul edilmektedir. Oysaki Batı kültüründe bu davranış biçimi bireyin seçme hakkının ciddi bir ihmali olarak görülebilmektedir (Duan, 2020, s. 62).

1.3. Yüz Kavramı (面子/脸)[10]

Çin'deki nezaket araştırmalarında, "lǐ"den sonra ön plana çıkan bir diğer kavram ise "yüz"dür. "Yüz" kavramı Çincede miànzi (面子) ve liǎn (脸) sözcüklerine karşılık gelmektedir. Batıda nezaket araştırmalarında da "yüz" kavramı önemli bir yer tutmaktadır.[11] Bu yüzden sıklıkla Çin nezaketindeki "yüz" kavramı ile karşılaştırılmıştır.

Ho (1976)'ya göre; yüz kavramı genellikle otorite, davranış biçimleri, kişilik, statü, itibar, haysiyet ve prestij gibi yakından ilişkili kavramlardan ayrıştırılarak açıklanmaktadır. Yüz, kişinin sahip olduğu, elde edilen veya atfedilen statüye, kişisel veya kişisel olmayan faktörlere bağlı olabilmekle birlikte kişiyle etkileşimde bulunan topluluğa göre de farklılıklar gösterebilmektedir. Bu noktada, yüz kazanma ve yüz kaybetme süreçleri de yüz kavramının içine dahil olmaktadır. Bireyler için yüz kazanma sürecinde çaba sarf etmek bir zorunluluk arz etmemektedir. Ancak yüz kaybetme süreci[12], bireyin toplumdaki konumunu etkileyen ciddi bir konudur (Hu, 1976, s. 867).

Miànzi (面子) ve liǎn (脸)[13] kavramlarının her ikisi de Çincede bireylerin ait oldukları toplumda itibar ve saygınlığı temsil etmektedir (Mao: 1994, s. 457). "Miànzi" kavramı, hayatta bireyin kendi çabalarıyla, başarılarıyla elde ettiği itibar anlamına gelmektedir. Bu itibar, kişisel çabayla kazanılmaktadır. Bireyin benliğini kazanması ise daima dış çevreye bağlıdır (Hu, 1944, s. 45). Bununla birlikte "miànzi" kavramı, Konfüçyüs geleneğine de atıf yaparak bireylerin bir topluluğun veya toplumun saygısını aradığı, öz-yetkinlik olarak kendini geliştirmeyi, iletişim kurmayı ve paylaşmayı teşvik eden bir geleneği temsil etmektedir (Tu, 1985, s. 249). Ho'ya göre (1976), bir kişinin ne kadar "miànzi"ya sahip olduğu, genellikle onun sosyal statüsü ile alakalıdır. Bir bireyin "miànzi" miktarı, etkileşimde bulunduğu topluluğa göre değişiklik göstermektedir. Örneğin; bir komutan komuta ettiği askerlerin arasında iyi bir itibara (miànzi) sahipken; entelektüel sınıfla etkileşim esnasında itibar sahibi biri olarak görülmeyebilir. Yine bir öğretmen çevresinde veya öğrencileri arasında iyi bir itibara sahipken, toplumun her kesiminde bu kanaat geçerli olmayabilir. Bu yüzden "miànzi" sabit bir miktarla belirlenemez. Fakat insanlığa katkı sağlamış, toplum içerisinde önemli yer edinmiş bilim insanları, yazarlar, şairler gibi toplumun her kesimine, tüm dünyaya hizmet eden bireyler, "miànzi"ya sahip olmaya en yakın kişilerdir (Ho, 1976, s. 869).

---

10 Miànzi/ Liǎn.

11 Goffman'ın (1967) yüz teorisi, Brown ve Levinson'ın (1987) nezaket modeli bu araştırmalara örneklerdendir.

12 Yüz, birey toplumun temel beklentilerini karşılamadığında kaybedilmektedir (Hu, 1976, s. 867).

13 Çincedeki yüz kavramlarını tarihi açıdan inceleyen Hu (1944), "miàn" kavramının Antik Çin edebiyatında da bulunduğuna dikkat çekmiştir. Hu'ya (1944) göre; "miàn" kavramı, M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren benlik ve toplum arasındaki ilişkiye mecazi bir anlam kazandırmıştır. "Miàn" ile karşılaştırıldığında, "liǎn"in Qing döneminde basılan Kangxi Sözlük'te (康熙字典) bulunduğu ve Yuan dönemine tarihlenen daha modern bir kavram olduğu göze çarpmaktadır (Hu, 1944, s. 45).

"Liǎn" ise topluluğun ahlaki açıdan iyi itibara sahip bir birey için duyduğu saygı anlamına karşılık gelmektedir. Liǎn ile tabir edilen bu iyi ahlaklı kişi, zorluklarla karşılaşsa dahi ahlakını hiç bozmadan yükümlülüklerini yerine getiren biridir (Hu, 1944, s. 45). Bu açıdan bakıldığında, "liǎn" toplumun ahlaki benliğe olan güvenini temsil etmektedir. Eğer bu güven kaybedilirse, bireylerin topluluk içindeki etkileşimi imkânsız hale gelmektedir. Hu (1944), Çincede "liǎn" kavramının hem ahlaki ölçütlerin uygulanması için sosyal bir yaptırım hem de içselleştirilmiş bir yaptırım olduğunu vurgulamıştır. Ho (1976) da, "liǎn" kavramının özel bir kesime ait olmadığını, toplumun bir üyesi olan herkesin hak edebileceği bir değer olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda Ho (1976), "liǎn" kavramından bahsederken bireylerin yüz kaybetme sürecine de değinerek "liǎn"in yalnızca toplum tarafından kabul görmeyen davranışlar sonucunda kaybedilebileceğine, toplumdaki insanlar ahlaki değerlerini korudukları sürece herkesin eşit oranda itibar göreceğine dikkat çekmiştir (Ho, 1976, s. 869).

Bu veriler ışığında, Çincedeki yüz kavramının doğrudan Çin kültürü ile alakalı olduğuna ve bireyin toplumdaki imajına odaklandığına ulaşılabilmektedir. Toplumdaki ahlak kurallarına uymayan bireyler, toplum tarafından dışlanmakta ve saygı görmemektedirler. Dolayısıyla toplum tarafından kabul gören ahlak kurallarına uymak, ki buna nezaket kuralları da dâhildir, bireyin toplumdaki saygınlığının korunması için oldukça önemlidir.

Mao (1994) ise miànzi (面子) ve liǎn (脸) kavramlarının Çin nezaketine olan etkisini şu şekilde açıklamıştır:

"Çin söyleminde nezaket, birçok açıdan bireylerin birbirlerinin yüzüne (miànzi/ liǎn) karşı nasıl saygı göstereceğini ve buna yönelik eylemleri nasıl gerçekleştireceğini bilmekle ilişkilidir. Başka bir deyişle, Çinli konuşmacılar, yüz hakkındaki bilgilerini sözlerle göstererek kibar kabul edilebilirler. Böyle bir yaklaşım, dinleyici tarafından nezaket timsali olarak değer görecektir. Bu nedenle miànzi ve liǎn hakkında gerekli olan bilgiye sahip olmadan uygulanan nezaket, misafirsiz bir parti düzenlemeye benzeyecektir (Mao, 1994, s. 463)."

Gu (1992, s. 13) da "Çağdaş Çincede Nezaket İlkeleri" başlıklı çalışmasında Çincedeki yüz kavramına dikkat çekmiş, "miàn (面) ve liǎn (脸)" kavramlarını pragmatik bir bakış açısıyla ele alarak azarlama, eleştiri, suçlama, davet ve istek ifadeleri ile ilişkilendirmiştir. Bununla birlikte Gu (1992) çalışmasında, Çincedeki nezaket ilkelerinden biri olarak ileri sürdüğü "Ortak Payda İlkesi (求同准则)" ile Çincedeki yüz kavramı arasında bağlantı kurmuştur (akt. Ceylan, 2023, s. 282). Gu'nun (1992) ileri sürdüğü "Ortak Payda İlkesi" esas alındığında, konuşmacı dinleyicinin yüzüne yönelik eylemlerinde dikkatli olmalı, kendi ve dinleyicinin yüzünü tehlikeye sokabilecek davranışlardan uzak durmalıdır. Bunun için de konuşmacı hem kendini küçük düşürmemek hem de dinleyicinin duygularını incitmemek adına daima ortak bir uzlaşma yolu bulmalıdır. Ancak bu şekilde nezaket çerçevesinde bir iletişim kurulabilecektir.

1.4. Öz Küçümseme (贬己尊人准则)[14]

Konfüçyanizmde hiyerarşik düzenin bir yansıması olan "öz küçümseme" ilkesi, Çin tarzı nezaketin en büyük özelliğidir. Çin kültüründe kendinle övünmek yerine karşıdakine saygı göstermek ve onu kendinden üstün konuma koymak yani mütevazı olmak elzem bir davranış biçimidir. Törenler Klasiği'nin (礼记)[15] Quli Shang (曲礼上) bölümünde, lǐ kurallarında mütevazılığa verilen önem şu şekilde açıklanmıştır: "*Lǐ, kendin hakkında mütevazı olup diğerlerine saygı göstermek demektir. Sırtında yük taşıyan bir seyyar satıcının dahi saygı duyulacak bir şeyi vardır* (Konfüçyüs, t.y.)"[16]. Aynı eserin Biaoji bölümünde de konuyla alakalı şu satırlara rastlanmaktadır:

"Konfüçyüs dedi ki: "Eski imparatorların ölümünden sonra onursal unvanlar alması onları şereflendirmek içindi. Fakat (verilen) unvanlar onları tek bir faziletle sınırladı. (Zira) Unvanlar (imparatorların) eylemlerinin ötesine geçseydi onlar bundan utanırlardı. Bu doğrultuda, üstün insan kendi eylemlerini abartmaz, kendini övmekten kaçınır, dürüst olmaya çalışır ve eylemlerinde sıradışılık amaçlamaz. Yalnızca doğru ve iyi olanla meşgul olur. Diğerlerinin güzel özelliklerini ön plana çıkarır ve başarılarını tebrik eder. Kendini ise onların altında konumlandırır. Bu nedenle erdemli insan kendini alçaltsa da (öz küçümseme ifadelerini kullanarak) halk ona saygı duyar ve onu onurlandırır (Konfüçyüs, t.y.)."[17]

Klasik Çincede uzun bir süre varlığını koruyan bu nezaket ilkesinin Çağdaş Çincedeki kullanımı günden güne azalmaktadır.[18] Bu da nezaket dili ile kültür arasındaki ilişkiyi betimleyen en güzel örneklerdendir. Hükümdar tarafından yönetilen feodal Çin'de sınıf ayrımlarının görülmesi, ancak Cumhuriyet'e geçişle eşitlik kavramının öne çıkması, modernleşen Çin toplumu ile birlikte insanın kendine olan değerinin artmasını ve "öz küçümseme" ilkesinin geri planda kalmasını sağlamıştır. Özetle, modernleşmeye giden Çin'in değişen kültür yapısı nezaket dilinin de değişmesine ve gelişmesine yol açmıştır.

---

14 Biǎn Jǐ Zūn Rén Zhǔnzé.

15 Lǐjì.

16 夫礼者，自卑而尊人。虽负贩者，必有尊也。

17 君子不自大其事，不自尚其功，以求处情；过行弗率，以求处厚；彰人之善而美人之功，以求下贤。是故君子虽自卑，而民敬尊之。

18 Pan ve Kadar (2011, s. 1525) geçmişten günümüze kadar Çin'deki nezaket tarihini karşılaştırmalı olarak inceleyerek çağdaş döneme geçerken Çincede var olan binlerce saygı ifadesinin artık kullanılmadığını ortaya koymuşlardır (akt. Ceylan, 2023, s. 277). Wang ve Zeng (2000, ss. 80-84) günümüzde Çinlilerin nezaket olgularından biri olarak öz küçümsemeyi tercih etmediğini, "diğerlerine saygı göster" ilkesi doğrultusunda hareket ettiklerini belirtmişlerdir. Zhu (1998, s. 22) ise mektuplaşmalarda kullanılan nezaket ilkeleri üzerine yaptığı çalışmada incelediği mektuplarda "öz küçümseme" ilkesinin kullanımına denk gelmediğini belirtmiştir.

3. ÇİN'İN KÜLTÜREL DEĞERLERİNİN NEZAKET DİLİNE YANSIMALARI

3.1. Hitap Biçimi (称呼语) [19]

Çincedeki hitap biçimi, Çin toplumunun nezaket alışkanlıklarını en iyi yansıtan unsurlardan biridir. Çinlilerin "özünü küçümse, başkalarını yücelt (贬己尊人准则)" nezaket kuralı, Klasik Çincede hitap biçimlerinde belirgin bir şekilde kullanılmaktadır. Bununla beraber günümüzde bu nezaket kuralı, "kendin hakkında mütevazı ol, başkalarını yücelt (自谦而尊人)"[20] şeklinde değişime uğramıştır (Guo, 2006, s. 38). Geleneksel Çin kültüründe "özünü küçümse, başkalarını yücelt" ilkesi doğrultusunda konuşmacı kendisinden bahsederken "özünü küçümseyen" ifadeler kullanırken, dinleyiciye ilişkin konularda "yüceltme" ve "saygı gösterme" ifadelerini kullanmaktadır. Guo (2006) çalışmasında bu hitap biçimlerine şu örnekleri vermiştir:

"Konuşma esnasında konuşmacı kendinden bahsederken "bǐrén, 鄙人"[21] veya "xiǎodì, 小弟"[22] vb. öz küçümseme ifadelerini kullanırken, dinleyiciden bahsederken "nín, 您"[23], "nín lǎo, 您老"[24] , "xiānshēng, 先生"[25] veya "géxià, 阁下"[26] vb. saygı ifadelerini kullanmayı tercih etmelidir. Yine konuşmacı "bendenizin görüşü" anlamına gelen "yú jiàn, 愚见" veya "zhuōjiàn, 拙见" ifadeleriyle fikrini beyan ederken, dinleyici için "kıymetli görüşünüz" manasına gelen "gāo jiàn, 高见" ya da "尊意, zūn yì" ifadelerini kullanarak dinleyiciyi yüceltmektedir."

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, Çin kültüründe konuşmacının mütevazı olması genel kabul gören bir davranış biçimidir. Eğer konuşmacı kendinden bahsederken sürekli şahsını öven sözler söylerse, toplum tarafından kendini beğenmiş, kibirli biri olarak görülecektir. Eğer dinleyiciyi küçümseyen sözler söylerse, bu sefer de insanlarda başkalarını küçümseyen bir izlenim bırakacaktır.

Çağdaş Çincede hitap biçimleri ise Gu'nun (1990) sınıflandırmasına göre şu şekildedir: 1) Akraba olan/olmayan 2) Mevkii olarak üstün olan/olmayan 3) Meslek olarak üstün olan/olmayan 4) Tanıdık olan/olmayan 5) Meslektaş olan/ olmayan 6) Aile ferdi olan/olmayan 7) Kadın/erkek 8) Genç/yaşlı 9) Resmi olan/Gayri resmi olan 10) Toplum içinde/ aile içinde (Gu'dan (1990) akt. Ceylan, 2023, s. 279).

---

19 Chēnghu Yǔ.

20 Zì qiān ér zūn rén.

21 Türkçede "bendeniz" manasına karşılık gelmektedir. Türkçe Sözlük'te "bendeniz" sözcüğünün anlamı şudur: "Alçakgönüllülük göstererek ben yerine ve "köleniz" anlamında kullanılan bir sözdür (TDK, 2005, s. 242)".

22 Türkçede "kardeşiniz, küçük kardeşiniz" manasına karşılık gelmektedir.

23 Türkçede "siz" anlamına denk gelmektedir.

24 Yaşça büyüklere saygı göstergesi olarak "siz" anlamına karşılık gelmektedir.

25 Türkçede "bay, beyefendi" anlamına karşılık gelmektedir.

26 Türkçede "zat-ı alileri, yüksek şahsiyetleri" anlamına karşılık gelmektedir.

Türk kültüründe olduğu gibi Çin kültüründe de hitap biçimleri nezaketin önemli bir parçasıdır. Bu nedenle resmi, yarı resmi ve resmi olmayan hitap biçimlerinin kullanımı konuşmacı ve dinleyici arasındaki ilişkiye bağlıdır. Bu doğrultuda, aile, akraba ve arkadaş ilişkilerinde daha samimi hitap biçimleri kullanılırken, yarı resmi ve resmi ilişkilerde daha saygın hitap biçimlerinin kullanımına dikkat edilmektedir.

İngilizcedeki akrabalık hitapları ile karşılaştırıldığında, Çincedeki akrabalık hitaplarının sayıca fazla olduğu anlaşılmaktadır ki Türkçede de durum aynı şekildedir. Özellikle arada kan bağı olmasa dahi, Türkçede olduğu gibi, samimi bir ortam yaratmak için konuşmacının yabancı olan birine yönelik "amca, teyze, dayı" vb. hitaplar kullanması Çincede yaygındır. Bununla birlikte Çin toplumunda çocukların yabancılara karşı "abla (jiějiě, 姐姐), abi (gēgē, 哥哥), teyze (āyí, 阿姨), amca (bóbo, 伯伯), dede (yéyé, 爷爷), nine (nǎinai, 奶奶)" gibi hitap biçimleri kullandığı görülürken, farklı meslek gruplarına karşı da "postacı amca (yóudìyuán shūshu, 邮递员叔叔), hemşire teyze (hùshì āyí, 护士阿姨), doktor amca/teyze (yīshēng shūshu, 医生叔叔/yīshēng āyí, 医生阿姨)" vb. ifadeler kullandığı dikkat çekmektedir (Xie, 2004, s. 62).

Diğer kültürlerde görülen isimle seslenme geleneği ise Çincede bulunmamaktadır. Konuşmacı ve dinleyici arasında samimi bir ilişki yoksa bir Çinliye ismiyle seslenmek onun rahatsız hissetmesine neden olacaktır.

3.2. Selamlaşma (招呼语)[27]

Selamlaşma, iletişimin başlangıcında duygusal bağlantı kurmak amacıyla kullanılan, hitap içermeyen sözlü ifade biçimidir. Çincede selamlaşma, "selamlaşma (zhāohū yǔ, 招呼语), hal hatır sorma (wènhòu yǔ, 问候语), temenni (hánxuān yǔ, 寒喧语)" ifadelerini de kapsamaktadır.

Xiao'a (2005) göre; bazı araştırmacılar selamlaşma ve hal hatır sormanın farklı özelliklere sahip olduğunu, ancak selamlaşmanın hal hatır sorma ve temenni işlevlerini de taşıdığını düşünmektedir. Araştırmacılardan bir kısmı da hal hatır sormanın selamlaşmanın içerisine girdiğini savunmaktadır (Xiao, 2005, s. 44). Xiao (2005) ise çalışmasında, selamlaşma ifadeleri ile hal hatır sorma ve temenni ifadeleri arasında keskin bir ayrımın bulunmadığına dikkat çekmiştir. Zira bu ifadelerden bazıları sadece bir işlevi yerine getirebiliyorken, bazıları birden fazla işlevi aynı anda yerine getirebilmektedir. Selamlaşma ifadeleri, Xiao'ın (2005, s. 44) deyimiyle karşılaşma ifadeleri (见面语), iletişimin önemli bir bileşenidir ve dostane bir tutumu ifade etme, konuya giriş yapma işlevine sahiptir.

Xiao'ın (2005) çalışmasında vurguladığı üzere, selamlaşma ifadelerinin iki önemli özelliği vardır. Bunlardan birincisi, bu ifadelerin belirgin etnik özelliklere sahip olmasıdır. Farklı kültürlerden kaynaklanan etnik farklılıklardan dolayı

27 Zhāohū Yǔ.

her milletin kendine özgü bir selamlaşma şekli bulunmaktadır. Mesela Çinliler selamlaşırken genellikle muhatabın yaptığı faaliyetlere yönelik ifadeler kullanabilmektedirler. Örneğin; konuşmacı muhatapla kitap okurken karşılaştıysa karşısındakine "Kitap mı okuyorsun? (Kàn shū ne?, 看书呢?)"; koşu yaparken karşılaştıysa "Koşu mu yapıyorsun? (Pǎo bù ne?, 跑步呢?)" vb. ifadeler yöneltebilir (Huang, 2003). Batılılar ise özel hayatın gizliliğine önem verdikleri için genellikle özel sorular sormaktan kaçınmaktadırlar.

Selamlaşma ifadelerinin ikinci özelliği ise belirgin bir çağa ait olmasıdır. Toplumlar her dönem modern çağa ayak uydurmak için kendilerini geliştirmişler, bununla birlikte de her dönem farklı selamlaşma ifadeleri kullanmışlardır. Çinliler eskiden muhataba ilgi ve alaka göstermek için "Yemek yedin mi? (Chīle ma?, 吃了吗?/ Nǐ chīfàn le ma?, 你吃饭了吗?)" ifadesi ile selamlaşırken şu günlerde bu ifadenin kullanımı azalmıştır. Günümüzde sık kullanılan Çince selamlaşma ifadeleri ise şunlardır: "Merhaba! (Nǐ hǎo!, 你好!/ Nín hǎo!, 您好!)", "Günaydın! (Zǎoshang hǎo!, 早上好!)", "İyi Günler! (Zhōngwǔ hǎo!, 中午好!)", "Nereye gidiyorsun? (Nǐ qù nǎlǐ?, 你去哪里?/ Shàng nǎ qù?, 上哪去?)", "Ne yapıyorsun? (Nǐ gàn shénme ya?, 你干什么呀?/ Máng shénme?, 忙什么?)" vb. (Xiao, 2005; Wang, 2018).

3.3. İltifatı Reddetme (恭维语应答)[28]

Çağdaş Çincede Konfüçyanizmin önemli bir parçası olan öz küçümseme ilkesinin kullanımı azalmasına rağmen, iltifat yanıtlarında öz küçümseme ilkesinin varlığı halen gözle görülür ölçüdedir.

İltifat dili; beklenti yaratma, teşvik etme, selamlaşma, tartışma açma ve çelişkileri çözme gibi birçok işlevi yerine getirmektedir. Her milletin kendine özgü dilsel ve kültürel özelliklere sahip olması ise toplumların iltifat ve iltifat yanıtları ifadelerinde farklılıklara sebep olmaktadır (Bo, 2002, s. 121).

Bo (2002), günlük iletişimde Çin ve Amerikan övgülerinin farkları üzerine yaptığı çalışmada, bir arkadaşlarının evine yemeğe davet edildiklerinde, Amerikalıların içeriye girer girmez genellikle ev sahibinin eşini (karısını), Çinlilerin ise ev sahibinin çocuklarını övdüklerinden söz etmiştir. Yine iltifat söz konusu olduğunda, Amerikalıların iltifatı memnuniyetle kabul ettiklerini, Çinlilerin ise iltifatı reddeden, mütevazı bir tutum sergilediklerini vurgulamıştır (Bo, 2002, s. 121). Zira Bo'nun (2002) da örneğinde vurgulandığı üzere, Çin kültüründe nezaket göstergesi olarak iltifatı hemen kabul etmek yerine, iltifatı özünü küçümseyerek mütevazı bir şekilde geri çevirmek veya iltifatı başka birine yönlendirmek oldukça yaygındır. Örneğin, bir Çinliye "Çok güzel yazı yazıyorsun" denildiğinde, övgüye karşılık olarak "Estağfurullah! Daha çok eksiğim var! (哪里哪里！我还差得远呢！)" şeklinde cevap verecektir. Bir Çinli iş arkadaşları tarafından övüldüğünde ise "Hepimizin emeği (都这是大家的功劳)", "O sizin teveccühünüz, bu ekibin ortak çalışmasının sonucu. (你

28 Zhāohū Yǔ.

过奖了，这都是团队共同努力的结果)" şeklinde karşılık vererek ya iltifatı başka birine yönlendirecek ya da "Bu sefer şansım yaver gitti. (这次我只是运气好而已)" gibi bir ifade kullanarak kendi başarısını küçültecektir.

Çin toplumunda övgüyü reddetme ve başkalarını öne çıkarma gibi unsurlar Çin kültürü ve nezaket dili açısından değerlidir. Bu nedenle kişinin kendini öne çıkarması, övgüyü kabul etmesi, başarısıyla övünmesi, kendini büyük göstermeye çalışması onun egoist ve kibirli biri olarak görünmesine yol açacaktır. Dolayısıyla Çin kültüründe iltifatlara mütevazı bir şekilde yanıt vermek önem arz etmektedir.

3.4. Teşekkür İfadeleri (致谢)[29]

Köklü bir kültüre sahip olan Çin toplumunda minnettarlık göstergesi olarak teşekkür ifadelerinin önemi büyüktür. Çincede antik dönemlerden günümüze kadar gelen birçok teşekkür ifadesi bulunmaktadır. Bunlar arasında "duō xiè, 多谢"[30], "Yǒu láo nín le, 有劳您了!"[31], "Máfan nín le!, 麻烦您了!" ve "Xīnkǔ nín le!, 辛苦您了!"[32] vb. ifadeler Çincede yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu ifadelerden "多谢!" doğrudan bir teşekkür anlamına sahipken, diğer ifadeler dolaylı bir anlatıma sahiptir. Bu nedenle Çincede teşekkür ifadelerinin kullanımı her iki katılımcının kimliği ve pozisyonu göz önüne alınarak yapılmalıdır. Mesela bir işçi patronuna teşekkür etmek isterken "多谢!" yerine "Size zahmet verdim" manasındaki "辛苦您了!" ifadesini kullanırsa bu yanlış bir kullanım olacaktır. Zira zahmeti çeken işçi olduğu için bu ifadeyi kullanması gereken patron olmalıdır. Dolayısıyla konuşmacı "zahmet verdim" ifadesini kullanırken bu hususa dikkat etmelidir.

Çincede teşekkür ifadelerinin kullanımında dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da kültür farklılıklarıdır. Çin'de aile içi veya samimi ilişkilerde bireylerin birbirine sürekli olarak teşekkür etmesi nadir görülen bir davranış biçimidir. Xie (2004, s. 62)'ye göre; İngiltere ve Amerika gibi ülkelerde bireyler sadece kendilerine yardımcı olan üstlerine, meslektaşlarına ve yabancılara değil, aynı zamanda yakın akrabalarına, arkadaşlarına, ebeveynlerine ve çocuklarına da aileden biri olmasına rağmen teşekkür ederek minnettarlık göstermektedir. Bununla beraber Çin'de "teşekkür ederim (xièxiè, 谢谢!) ifadesi daha sınırlı bir kullanıma sahiptir. Çinliler aile üyeleri ve arkadaşlar arasında genellikle teşekkür ifadeleri kullanmazlar. Hatta konuşmacı sürekli olarak teşekkür ederse, dinleyici tarafından çok mesafeli biri olarak algılanabilir veya bu durum dinleyiciyi rahatsız hissettirebilir (Lin, 2022, s. 109).

---

29 Gōngwéi Yǔ Yìngdá.

30 Zhìxiè.

31 "有劳您了!" ve "麻烦您了！" ifadeleri muhataptan bir şey yapmasını rica ederken kullanılmaktadır. "Size zahmet vereceğim" anlamına karşılık gelmektedir

32 "Teşekkür ederim" anlamına gelmektedir.

3.5. Örtmece Sözler (委婉语)[33]

Türkçe Sözlük'te "örtmece", "Söylenmesi kaba, çirkin veya sakıncalı görülen nesnelerin, kavramların, başka kelimelerle daha uygun ve edepli biçimde anlatılması, edebikelam" anlamına karşılık gelmektedir (TDK, 2005, s. 1549). Bu söylem, Çincedeki karşılığı ile neredeyse aynıdır.

Karşılıklı iletişim esnasında, bazı durumlarda konuşmacı söylemek istediklerini dinleyiciye iletmek için örtmece sözler kullanmayı tercih etmektedir. Bu söylemler aslında nezaketin bir parçasıdır. Çin kültüründe nezaket göstergesi olarak örtmece sözlerin kullanımı oldukça fazladır. Gu (1992), ileri sürdüğü nezaket ilkelerinde de bu noktaya değinmiş ve örtmece sözlerin kullanımını "Zarafet İlkesi (文雅准则)"[34] altında incelemiştir. Zarafet ilkesini örneklendirmek gerekirse;

A：Bugünkü yemek çok lezzetliydi, değil mi?

A: 我觉得今天的饭很好吃。你觉得呢？

A: Wǒ juédé jīntiān de fàn hěn hào chī. Nǐ juédé ne?

B1：Hayır, ben öyle düşünmüyorum. Çok kötüydü, bir lokma bile yiyemedim.

B1: 不，我不这样认为，今天的饭真的很难吃，一口也吃不上。

B1: Bù, wǒ bù zhèyàng rènwéi, jīntiān de fàn zhēn de hěn nán chī, yī kǒu yě chī bù shàng.

B2：Evet güzeldi ama benim damak lezzetime pek uymuyordu.

B2: 是的，不错。但不合我的口味。

B2: Shì de, bù cuò. Dàn bù hé wǒ de kǒuwèi.

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi, B1, konuşmacının sözlerine karşıt bir fikir belirtmekte ve bu söylemi örtmeceli bir söz kullanmadan gerçekleştirmektedir. Bu yüzden dinleyici açısından bu söylem sert ve kaba bir ifade olarak görülecektir. B2 ise Gu'nun (1992) zarafet ilkesine uygun, nezaketli bir söylemdir. Öncelikle dinleyiciye ona katıldığını belirten konuşmacı, daha sonra kendi fikrini yine nazik bir şekilde dinleyiciye aktarmaktadır. Nezaket dili, konuşmacı ve dinleyici arasındaki konuşmanın daima uzlaşma bağlamında olması demek değildir. İletişim esnasında konuşmacı ve dinleyicinin fikirlerinin uymadığı durumlar mutlaka olacaktır. Burada önemli olan, bu gibi durumlarla karşılaşıldığında kaba söylemlerle muhatabın duygularını incitmemektir. Örtmece sözlerin kullanımı bu gibi durumlarda oldukça faydalı olacaktır.

---

33 "有劳您了!" ve "麻烦您了！" ifadeleri muhataptan bir şey yapmasını rica ederken kullanılmaktadır. "Size zahmet vereceğim" anlamına karşılık gelmektedir.

34 Teşekkür ifadelerinden biridir. "Size zahmet verdim" anlamı taşımaktadır.

3.6. Davette Israr (反复邀请)[35]

Çincede iletişim esnasında katılımcıların konuşmalarını düzenleme şekli ve düşüncelerinin sohbet sürecine yansıması sohbet yapısı (huìhuà jiégòu, 会话结构) olarak adlandırılmaktadır (Lu, 2001, s. 3). Çinliler konuşma sürecinde genellikle sarmal düşünce modelini benimsemektedirler. Bu modelde, konuşmacı ve dinleyici arasında geçen birden fazla konuşma turunun ve müzakerenin ardından bir mübadele söz konusudur. Özellikle davet esnasında, katılımcıların bir konu üzerinde uzlaşması için uzun bir süre gerekmektedir (Lu, 2001, s. 3). Bu durum, yine Çin kültürünü yansıtmakta ve nezaket kuralı olarak değer görmektedir. Çinliler bir yere davet edildiklerinde, Batılıların aksine, daveti hemen kabul etmezler. Çin kültüründe davet edilen kişi sürekli olarak bahaneler üreterek (zahmet vermek, sorun olmak istememek vb.) konuşmacının davetini geri çevirirken, davet eden kişi de davetteki ısrarlı tutumunu sürdürecektir. Zira Çin toplumunda davet edilen kişinin daveti hemen kabul etmesi veya davet eden kişinin davetinde ısrarcı olmaması nezakete aykırı bir davranış türüdür. Dolayısıyla davet eden kişi davetinde samimi olduğunu göstermek için sürekli ısrar etmek durumunda, davet edilen kişi de karşı tarafın çıkarını düşünerek ona zahmet vermemek için daveti geri çevirmek zorundadır. Çincede davet edilen taraf tekrar tekrar daveti ret ederse, tarafların müzakeresi sürekli olarak devam edecek ve davet edilen taraf daveti kabul edene kadar da müzakere sürecektir. Lu (2001) bu durumu aşağıda verilen diyalogla örneklendirmiştir:

A: Yarın akşam yemeğe gelsene.

甲：明晚来家里吃饭吧。

Jiǎ: Míng wǎn lái jiālǐ chīfàn ba.

B: Boş ver. Yapacak işlerim var.

乙：算了吧，我还有些事要做。

Yǐ: Suàn le ba, wǒ hái yǒu xiē shì yào zuò.

A: İşin varsa bile yemek yemeden olmaz ki. Kibarlığa gerek yok.

甲：有事做也不能不吃饭呀，千万别客气。

Jiǎ: Yǒu shì zuò yě bù néng bù chīfàn ya, qiān wàn bié kèqì.

B: Evine gelirsem sana çok zahmet veririm.

乙：到您家去，又要给您添很多麻烦。

Yǐ: Dào nín jiā qù, yòu yào gěi nín tiān hěn duō máfan.

A: Zahmet olmaz. Yabancı değilsin ki, sadece yemek yiyeceğiz.

---

35 Zarafet ilkesi, argo kelimelerin ve ifadelerin yasaklandığı, kaba ve doğrudan söylemlerin daha az kullanıldığı, doğrudan söylemler yerine konuşmada örtmece sözlere (dolaylı anlatım) daha fazla yer verildiği nazik konuşma biçimini kapsamaktadır (Gu, 1992, s. 13; Ceylan, 2023, s. 281).

甲：不麻烦，我们也没把你当外人，吃顿例饭而已。

Jiǎ: Bù máfan, wǒmen yě méi bǎ nǐ dāng wàirén, chī dùn lì fàn ér yǐ.

B: Tamam o zaman, bir şeyler getirmemi ister misin?

乙：那好吧，要不要带点菜去了。

Yǐ: Nà hǎo ba, yào bùyào dài diǎn cài qùle.

A: Lütfen bir şey getirme, evde her şey var. O zaman anlaştık, arayacağım seni.

甲：千万别，家里有的是。就这样说定了，到时给你打电话。

Jiǎ: Qiān wàn bié, jiā li yǒu de shì. Jiù zhèyàng shuō ding le, dào shí gěi nǐ dǎ diànhuà.

B: Tamam, kesinlikle geleceğim.

乙：好，我一定去。

Yǐ: Hǎo, wǒ yīdìng qù.

Yukarıda verilen diyalogdaki konuşma dört turun sonunda tamamlanmıştır. Davet eden ve davet edilen taraf arasında sürekli müzakere yapıldığı, sonunda ise tarafların anlaşmaya vardıkları görülmektedir. Batı toplumu, Çin toplumunun aksine, genellikle doğrusal düşünce biçimini benimsediği için konuşmaları açık ve doğrudandır. Katılımcılar, davet esnasında birkaç tur içinde uzlaşmaya varmaktadırlar. Bununla birlikte Batı toplumu bireysel bağımsızlığına önem verdiği için davette ısrarcı olmamayı tercih etmektedir. Bu yüzden Çin kültüründeki gibi davette ısrar edilmesi, Batılı bir dinleyicinin olumsuz yüzünü tehdit edebilir ya da ona zorla bir fikir dayatıldığı izlenimi verebilir. Çin toplumunda konuşmacının davette ısrarcı olması ise Çin kültüründe sosyal ilişkilere verilen önemin bir yansıması olarak kabul edilmektedir.

4. **SONUÇ**

Antik dönemlerden itibaren lǐ (礼) kuralları üzerinde şekillenen görgü kuralları, Çin nezaketinin oluşmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Nezaket dili aracılığıyla Çin toplumunun antik dönemden günümüze kadar gelen kültürel değerleri gelecek nesillere ve diğer toplumlara aktarılmıştır. Böylelikle Çince nezaket dili, Çin toplumunun kültürel kimliğinin bir sembolü olarak işlev görmeye başlamıştır. Kültürün nezaket dilini sürekli olarak etkilemesiyle, Çincedeki nezaket dili de zaman içerisinde içinde bulunduğu döneme ayak uydurarak değişime uğramıştır. Ancak tüm modernleşme çabalarına karşın özünü asla kaybetmemiştir. Yoğun biçimde Çin kültürünün her bir ayrıntısına ilmek ilmek işlenen Konfüçyanizm düşüncesi, nezaket dilini de ağırlıklı olarak etkilemiştir.

Diğer toplumlardan farklı olarak, Çin'in binlerce yıldır Konfüçyüs düşüncesinin etkisi altında olması, kültürel bağlamda toplumculuk anlayışının gelişmesini sağlamıştır. Bu sayede Çin toplumunda bireyler toplumun çıkarını her şeyin üzerine koymuşlardır. Dolayısıyla Çin'de her bir söz ve eylem toplumun beklentilerini karşılayacak düzeyde olmuştur. Zira Çin toplumunda her bir birey için yüzünü koruma ve diğerlerinin yüzüne karşı saygılı olma ilkesi daima ön planda olmuştur. Özellikle Çinlilerin kendini övmeyi sevmemesi, kendinden bahsederken mütevazı davranışlar sergilemesi kendi yüzünü korumaya örneklerdenken, konuşmacının dinleyiciden bahsederken onu yücelten ifadeler kullanması "diğerlerinin yüzüne karşı saygılı olma" ilkesine atıf yapmaktadır. Batı kültürü olarak sayılan ve nezaket kuramlarını ileri süren dilbilimcilerin yetiştiği İngiliz ve Amerikan kültüründe ise bireycilik ön plandadır ve mahremiyet, bireysel özgürlük, kişisel alan vb. değerler ile bireysel hakların korunmasına büyük önem verilmektedir.

Batılı dilbilim uzmanları nezaket üzerine yaptıkları çalışmalarda her ne kadar nezaketin evrensel bir olgu olduğuna dikkat çekseler de Çinli araştırmacılar Batılı dilbilim uzmanları tarafından ileri sürülen nezaket kuramlarının Çin nezaketine birebir uygulanmasına karşı çıkmaktadırlar. Özellikle Batı nezaketinin birey odaklı olduğunu düşünen araştırmacılar, ki araştırmada bu noktaya değinilmiştir, Çin nezaketinin toplum odaklı olduğunu ve genellikle bireyin diğerlerine saygı gösterme eğilimi üzerine yoğunlaştığını belirtmişlerdir. Nezaket tüm dünyada evrensel bir olgu olarak kabul edilmesine rağmen toplumların farklı kültürel değerlere ve yaşam alışkanlıklarına sahip olması, nezaket unsurlarının da farklı özellikler taşımasına yol açmıştır. Örneğin; Çin kültüründe ağzını şapırdatmak, yüksek sesle yemek yemek bir kişinin yemeği beğendiğini ifade ederken, bazı kültürlerde bu durum nezaketsiz bir davranış biçimi olarak kabul görmüştür. Mesela Çinliler misafirlerinin tabağına yemek eklemeyi nezaket sembolü olarak kabul ederken, diğer kültürlerde bu durum yine nezaketli bir davranış biçimi olarak görülmeyebilir. Bu örneklerin hepsi nezaketin kültürle iç içe olduğunun kanıtı niteliğindedir. Çalışmada sıklıkla değinilen Batı toplumu ile Çin toplumunun nezaket kültürü arasındaki farklılıklar da farklı kültürlerde farklı nezaket ifadelerinin kullanıldığına dikkat çekerek nezaket dili ile kültür arasındaki ilişkiye ışık tutmaktadır. Çin kültürünün Çince nezaket diline yansımaları da yine resmi veya resmi olmayan hitap biçimlerinde, selamlaşma, iltifatı reddetme, teşekkür, davette ısrar ifadelerinde, dinleyiciyi kırmamak için söylenen örtmece sözlerde kendini göstermektedir. Çincedeki nezaket dilinin iyi bir şekilde öğrenilebilmesi ve özümsenmesi için de Çin'deki nezaket kültürünün iyi bir şekilde bilinmesi gereklidir. Zira farklı kültürlerle iletişim esnasında sadece o toplumun dilini öğrenmek yeterli değildir. Farklı toplumlar arasındaki kültürel farklılıkların ve iletişimsel sorunların en aza indirgenmesi için nezaket dilinin ve kültürünün birlikte ele alınarak bütüncül bir şekilde incelenmesi önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Al-Hindawi, F. H., & Alkhazaali, M. A. R. (2016). A critique of politeness theories. *Theory and Practice in Language Studies*, 6(8), 1537-1545. DOI: http://dx.doi.org/10.17507/tpls.0608.03

Bakıner-Çekin, A., & Çalışkan, H. (2020). Language and culture. *Language Teaching and Educational Research*, 3(1), 163-175. https://doi.org/10.35207/later.724966

Bo, S. 卜时红 (2002). Lun Zhong Mei gongwei yu zai richang jiaoji zhong de chayi 论中美恭维语在日常交际中的差异. *Yun Meng Xuekan* 云梦学刊, 23(1), 121-123.

Ceylan, F.E. (2023). Çağdaş Çincede nezaket ve nezaket ilkeleri. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 270-290. https://doi.org/10.22466/acusbd.1310085

Coşar, A. M., & Usta, Ç. (2016). Nasreddin Hoca fıkralarında Grice'ın işbirliği ilkesinin ihlali. *Millî Folklor*, 28 (109), 141-152.

Duan, J. 段嘉敏 (2020). Zhong xifang limao yuanze ji qi chayi fenxi 中西方礼貌原则及其差异分析. *Wenxue Jiaoyu* 文学教育, 21, 2.

Fa Jia. Guanzi. Wufu (t.y.). Erişim adresi: https://ctext.org/text.pl?node=48288&if=gb&show=parallel&remap=gb

Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. P. Cole ve J. Morgan (Ed.). *Syntax And Semantics 3* içinde (p. 41-58). New York: Academic Press. https://www.ucl.ac.uk/ls/studypacks/Grice-Logic.pdf

Gu, Y. (1990). Politeness phenomena in modern Chinese. *Journal of Pragmatics*, 14 (2), 237-257.

Gu, Y. 顾曰国 (1992). Limao, yuyong yu wenhua 礼貌、语用与文化. *Waiyu Jiaoxue yu Yanjiu* 外语教学与研究, 4, 10-17.

Guo, X. 郭新爱 (2006). Limao zhunze zai yanyu jiaoji zhong de yunyong 礼貌准则在言语交际中的运用. *Wulumuqi Zhiye Daxue Xuebao* 乌鲁木齐职业大学学报, 15 (3), 36-38.

Ho, D. Y.(1976). On the concept of face. *American Journal of Sociology*, 81(4), 867- 884, https://www.jstor.org/stable/2777600

Hu, H. C. (1944). The Chinese concepts of "face". *American anthropologist*, 46 (1), 45-64.

Hu, W. (2007). On Confucian communitarianism. *Frontiers of Philosophy in China*, 2(4), 475-487, https://www.jstor.org/stable/27823309

Huang, H. 黄河 (2003). Hanyu richang kouyu zhong da zhaohu de xianzhi yinsu 汉语日常口语中打招呼的限制因素. *Hanyu Xuexi* 汉语学习, 3, 56-59.

Karasu, K. (2015). Türkçe ve Arapça nezaket ifadeleri: Karşılaştırmalı bir inceleme. *Nüsha*, 40, 93-128.

Kerimoğlu, C. (2022). Dil canlı bir varlık mıdır?. *Gazi Türkiyat*, 30, 1-11.

Konfüçyüs (2017). *Konuşmalar.* G. Fidan (Çev.). İstanbul: Dedalus Kitap.

Konfüçyüs. Liji. Biaoji (t.y.). Erişim adresi: https://ctext.org/liji/biao-ji/zhs?searchu=%E5%90%9B%E5%AD%90%E4%B8%8D%E8%87%AA%E5%A4%A7

Konfüçyüs. Liji. Qüli Shang (t.y.). Erişim adresi: https://ctext.org/text.pl?node=47514&if=gb&show=parallel&remap=gb

Leech, G. N. (1983). *Principles of pragmatics*. London: Longman.

Lin, X. 林小凤 (2022). Zhongxi yu yong limao yuanze de chayi yu dui wai hanyu jiaoxue 中西语用礼貌原则的差异与对外汉语教学. *Yingyu Guangchang*英语广场, 34, 108-111.

Lu, Z. 卢志宏 (2001). Limao yu wenhua 礼貌与文化. Anhui Nongye Daxue Xuebao 安徽农业大学学报, 3, 94-96.

Luo, W. 骆卫星 (2005). Zhong Xifang shehui limao yuanze zhi wenhua chayi中西方社会礼貌原则之文化差异. *Zhongnan Minzu Daxue Xuebao: Renwen Shehui Kexue Ban*中南民族大学学报: 人文社会科学版, 25(3), 155-158.

Mozi. Jing Shang (t.y.). Erişim adresi: https://ctext.org/mozi/canon-i/zh

Pan, Y., & Ka´da´r, D. Z. (2011). Historical vs. contemporary Chinese linguistic politeness. *Journal of Pragmatics,* 43, 1525–1539.

Tang, Y. 唐拥军 (2002). Hanying limao yu wenhua jiazhi chayi tan wei 汉英礼貌与文化价值差异探微. Keshan Shizhuan Xuebao 克山师专学报, 21(4), 70-72.

Tu, W. (1985). Selfhood and otherness in Confucian thought. A. J. Marsella, G. DeVos & F. L. K. Hsu (Ed.). *Culture and Self: Asian and Western Perspectives* içinde (pp. 231-251). New York: Tavistock Publications.

Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Wang, Y. 王渊 (2018). Cong "ni hao" dao "hi"- Jiyu Hanyu zhaohu yu shiyong qingkuang de diaocha从"你好"到"Hi"——基于汉语招呼语使用情况的调查. *Hanzi Wenhua*汉字文化, 1, 1-2.

Wu, X. 吴小青 (2015). Zhong Xi wenhua zhong de limao yuanze chayi 中西文化中的礼貌原则差异. *Hubei Hanshou Daxue Xuebao* 湖北函授大学学报, (10), 146-147.

Wu, Y. 吴亚欣 & Zhou, X. 周晓丽 (2018). Zhongguo limao wenhua yanjiu de fanshi ji lilun jiangou 中国礼貌文化研究的范式及理论建构. *Jiangxi Shehui Kexue*江西社会科学, 10, 246-253.

Xiao, Y. 肖亚丽. (2005). Jianmian yu zhuanbian yu Zhongguo shehui bianqian- yi "chi le ma" dao "ni hao" de bianhua weili fenxi 见面语转变与中国社会变迁——以"吃了吗" 到 "你好" 的变化为例分析. *Qian Dongnan Minzu Shifan Gaodeng Zhuanke Xuexiao Xuebao* 黔东南民族师范高等专科学校学报, 23(1), 44-45.

Xie, D.谢丹 (2004). Zhong Xi limao chayi lunlüe 中西礼貌差异论略. *Chongqing Jiaoyu Xueyuan Xuebao* 重庆教育学院学报, 17 (1), 61-63.

Xunzi (t.y.). Erişim adresi: https://ctext.org/text.pl?node=12572&if=gb&show=paral-

lel&remap=gb_

Ying, Z. (2017). The Inheritance and variation of Confucian family culture–concept of family household and group consciousness in Japanese social culture. *2017 7th International Conference on Social Network, Communication and Education* (SNCE 2017) içinde (pp. 960-964). Armsterdam: Atlantis Press.

Zhang, Y., & Yu, G. 张艳红 & 于国栋 (2016). Hanyu gongwei huiying yu "duibi gongwei" moshi de huihua fenxi 汉语恭维回应语 "对比恭维" 模式的会话分析. *Xiandai Waiyu* 现代外语, 39 (5), 605-615.

Zhongguo Shehui Kexueyuan Yuyan Yanjiusuo Cidian Bianji Shibian 中国社会科学院语言研究所词典编辑室编 (2012). *Xiandai Hanyu cidian* 现代汉语词典. Beijing 北京: Shangwu Yinshuguan 商务印书馆.

Zhou, L. & Zhang, S. (2018). Reconstructing the politeness principle in Chinese: A response to Gu's approach. *Intercultural Pragmatics*, 15(5), 693-721.

Zhu, W. 朱维芳 (1998). Shuxin yu pian limao xianxiang diaocha 书信语篇礼貌现象调查. *Waiyu Jiaoxue yu Yanjiu*外语教学与研究, (1), 17-22.

Bölüm 11

DİJİTALLEŞMENİN KAMU KURUMLARINA YANSIMALARI ÜZERİNE SİSTEMATİK BİR DERLEME

Fatma YİĞİT AÇIKGÖZ[1]

Selin AYGEN ZETTER[2]

1 Öğr.Gör. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, fatmayigit@akdeniz.edu.tr ORCID No: 0000-0003-3748-1496.

2 Dr.Öğr.Üyesi.Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, selinaygen@akdeniz.edu.tr ORCID No:0000-0002-6146-3514

Giriş

Teknolojinin belirleyici rol oynadığı dijital çağda, teknolojik yeniliklerin hızı ve etkisi sürekli olarak gelişmekte ve değişmektedir. Bilgi, ses ve görüntülerin bilgi teknolojisi araçları kullanılmasıyla sayısallaştırılarak kaydedilmesi ve korunması olarak ifade edilebilen (Alanlı, 2020) dijitalleşme alanında yaşanan gelişmeler bireysel ilişkileri, yaşam biçimlerini ve toplumsal yapıları geçmişte olduğundan farklı bir boyuta taşımıştır. Özellikle 2000'li yılların ilk çeyreğinden itibaren endüstri toplumundan bilgi toplumuna doğru geçişin yaşanmasıyla dijitalleşme olgusu günlük hayatın vazgeçilmez bir parçası halini almıştır. Bu süreçle birlikte gerek birey gerekse kurum ve kuruluşlar dijital dönüşüme ayak uydurmak zorunda kalmışlardır.

Çoğu zaman dijitalleşme kavramı ile eş görülen dijital dönüşüm kavramı şirketlerin ve kuruluşların tüm iş süreçlerinin dönüştürülmesi, yeni iş modellerinin geliştirilmesi ve dijital verilerin hedeflere ulaşmak için kullanılması, dijital ortama aktarılan bilgilerin bilgi teknolojileri araçları yardımıyla kullanılması olarak nitelendirilebilinir (Schwertner, 2017). Bu bağlamda yaşamın her alanında durmadan gerçekleşmeye devam eden dijital dönüşümler; kamu kurumlarının işleyişi üzerinde de belirleyici rol oynamıştır. Bilgi ve iletişim teknolojisinin gelişmesi, internet kullanımının yaygınlaşması, bilgi çağı ve bilgi toplumu olarak tanımlanan çağa geçişle birlikte kamu hizmetlerinin sunulma biçimi de değişmiştir.

Nitekim, kamu hizmetlerinin hizmetten yararlananların beklentilerine uygun olarak hızlı, kaliteli ve etkin şekilde sunulabilmesi için kamu hizmetinin dijital ortamlarda sunulması zorunluluk haline gelmiştir (Çaptuğ, 2021). Dijital yönetim uygulamaları ile kamu kurumlarının iş akış yöntemleri ve metodolojileri dijital ortamın etkisi altında dönüşüme uğrayabilmekte, kamu politikalarının geliştirilmesinde ve hizmetlerinin sunumunda kurum içi ihtiyaçlardan ziyade, kullanıcı ihtiyaçlarına odaklanan ve kamu idarelerini yeniden yapılandıran bir dönüşüm sürecini içermektedir (Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD], 2014).

Diğer yandan, internet tabanlı uygulamaların ve mecraların artmasıyla; etkileşim, kullanım kolaylığı, eşzamanlılık, kitlesizleştirme, ucuz erişim vb. özellikleriyle yeni nesil iletişim kanalları hedef kitleye ulaşmak için örgütlerce sıklıkla tercih edilmeye başlanmıştır (Kayan, 2023). Bununla birlikte, internet tabanlı yeni uygulamalar birçok faydasının yanında güvenlik sorunu nedeniyle kamu kurumlarında uygulanırken özel sektöre oranla çok daha geç ve kontrollü kullanılagelmiştir (Turan, 2021). Bununla birlikte, kamu yönetiminin dirençli yapısı nedeniyle, dijitalleşmeye diğer alanlarda olduğu gibi kontrollü bir geçiş sağlanmıştır. Bunun yanı sıra, kamu kurumlarının iş yükünün sürekli olarak artması, sistematik bir biçimde bilgi iletişim teknolojilerinin kullanımını zorunlu kılmaktadır (Şat, 2020).

Kamu sektöründeki dijital çabaların, esnek yönetim, özelleştirme, yerelleştirme, verimlilik, etkinlik ve üretkenliği ön planda tutan yeni bir kamu yönetimi yaklaşımıyla gündeme geldiği söylenebilmektedir (Yıldırım, 2010). Ayrıca küreselleşmeyle birlikte ülkeler gelişen ve değişen koşullara ayak uydurabilmek için birbirleriyle giderek daha fazla rekabet etmektedir. Kamu yönetiminin kalitesi rekabette hayatta kalmada çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu durum kamu yönetiminin geleneksel yapısının sorgulanmasına ve bazı değişikliklere yol açmıştır. Bu bağlamdaki değişikliklerden biri de kamu yönetiminin dijitalleşmesi olmuştur (Turan, 2021).

Kamu yönetiminde meydana gelen dijital dönüşüm sürecini, bilgi ve iletişim teknolojilerinin kamu hizmetlerinde kullanımının yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan elektronik yönetim (E-Devlet) kavramıyla ilişkilendirmek mümkündür. Dünya genelinde birçok ülkede uygulanan E-Devlet projelerinin başarılı olmasında, kamu yöneticilerinin izlediği stratejiler yanında kamu otoritelerinin benimsediği misyon, vizyon ve devlet kültürü önemli bir etkendir (Hassna, 2009).

Dijitalleşme konusundaki dönüşümler kamu yönetimi ve kamu politikaları ile bu alanlardaki araştırmaları da derinden etkilemiştir. Literatürde kamu kurumlarının yeni dijital kamu hizmeti anlayışına uyum sağlaması, çalışanlarının dijitalleşen iş akış yöntemlerine uyumu ve dijital iletişim yöntemlerinin doğru bir şekilde kullanılması, dijital dönüşümün performansa ve verimliliğe etkileri gibi konularda örgüt kültürüne vurgu yapan çok sayıda çalışma bulunmaktadır (Ölmez, 2023).

Bu çalışmada da dijitalleşme sürecinin kamu kurumlarına yansımalarını ele alan araştırmaları sistematik bir derleme ile inceleyerek alan yazına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Yöntem

Çalışmanın verileri, Clarivate Analytics şirketine ait Web of Science (WoS) veri tabanından çekilmiştir. WoS, 1900'den günümüze kadar olan yayınları içeren geniş veri deposuna sahip olmasından dolayı en yaygın kullanılan, güvenilir ve kaliteli araştırma veri tabanlarından biri olarak kabul edilmektedir (Gaviria-Marin et al., 2019; Li & Hale, 2016; Merigó et al., 2015).

Bibliyometrik yöntemler, araştırmacıların analizlerini, alıntı, iş birliği ve yazı yoluyla ifade ederek, alanda çalışan diğer araştırmacılar tarafından üretilen toplu bibliyografik verilere dayandırmalarına olanak tanımaktadır (Zupic ve Čater, 2015). Bu nedenle çalışma kapsamında Web of Science veri tabanında bulunan dijitalleşmenin kamu kurumlarına etkisi üzerine kaleme alınmış yayınlar betimsel ve bibliyometrik bir analize tabi tutulmuştur.

Web of Science (WoS) veri tabanından "digitalization" and "public institutions" and "e-government" konusunda yayınlanan "article" or "review

article" olan akademik çalışmalar incelenmiştir. Diğer bir kısıt ise ortak bilim dili olarak kabul edilmesi ve yaygınlığı nedeniyle makalelerin dilinin İngilizce olarak yayımlanmış olması şeklinde belirlenmiştir. Çalışma kapsamında belirlenen kelimeler ile tarama yapıldığında ilk makaleye 1992 yılında rastlanmıştır. Bu sebeple, araştırma 1992-2023 yılları arasında yayınlanmış ve belirlenen filtreleme ve mantıksal sınama neticesinde elde edilmiş toplam 5.091 makale üzerinde yapılmıştır.

Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde "digitalization" and "public institutions" and "e-government" ile ilgili araştırmanın sınırlılıkları dikkate alınarak veri setinde yer alan makalelerin sayısal ve kavramsal değerlendirmelerine yer verilmiştir.

Araştırmaya konu olan alanın yıllar içindeki gelişimini görmek, alanın kat ettiği yolu görmek açısından önemlidir. Bu nedenle çalışmada dijitalleşmenin kamu kurumlarına etkisi üzerine yayınlanmış makalelerin sıklığına özellikle değinilmiştir.

Şekil:1 Dijitalleşmenin Kamu Kurumlarına Yansımaları Üzerine Yazılmış Yayınların Yıllara Göre Dağılımı

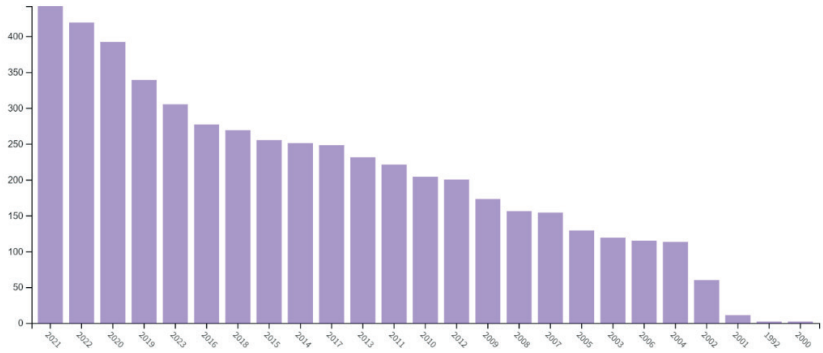

Araştırma konusuyla ilgili akademik çalışmaların yıllar içindeki yayın artışı Şekil-1'de gözlenebilmektedir. Yayınlar incelendiğinde ilk makalenin 1992 yılında yayınlandığı ve aynı yıl konuyu içeren sadece 2 makele bulunduğu görülmektedir. Diğer yandan yıllar içerisinde konuyla ilgili yayınların düzenli olarak arttığı görülmektedir. Bu noktada; 2021 yılında 442 yayına, 2022 yılında 419 yayına, 2020 yılında 392 yayına, 2019 yılında 339 yayına, 2023 yılında ise 305 yayına rastlanmaktadır. Yayınların artış grafiğine bakıldığında, 2004 itibariyle yayın sayısında ciddi artışlar olduğu görülmektedir.

İlk bilgisayarların 1930'lar itibariyle hayatımıza girdiği bilinmekle birlikte, 1970'ten sonra kişisel bilgisayarların yaygınlaşması ve günlük hayatın bir parçası haline gelmesi dijitalleşme adına önemli bir gelişmedir. Bununla birlikte, 1990'da geliştirilen ayrıntılı World Wide Web'in, interneti daha kolay ve erişilebilir hale getirmesi web sayfaları ve tarayıcılar ile etkilerinin

daha hızlı erişilebilir olmasını mümkün kılmıştır. Alanla ilgili ilk yayınların 1992'de başlaması da bu noktada değerlendirilebilir. Bununla birlikte alanda yayınların 2004 itibariyle ciddi anlamda artış gösterdiği bilinmektedir. Bu da 2000'ler itibariyle akıllı telefonların ve mobil cihazların yaygınlaşmasının sonucu olarak, insanların her yerde dijitalleşmesini sağlamasının etkilerinin akademiye yansımaları olarak yorumlanabilir.

Şekil: 2 Dijitalleşmenin Kamu Kurumlarına Yansımaları Konusunda Alana En Çok Katkı Sunan Yazarlar

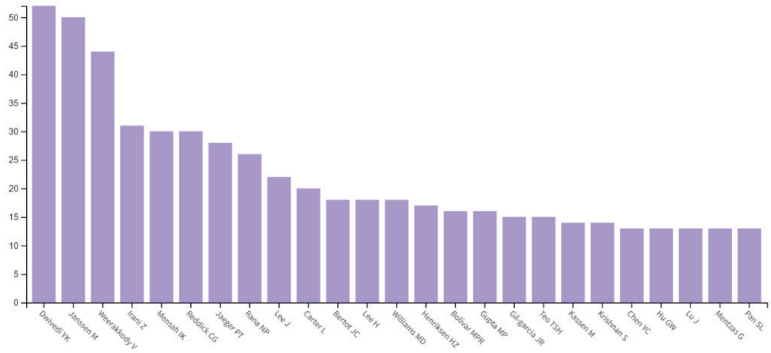

Araştırma kapsamında "digitalization" and "public institutions" and "e-government" arama kriterlerine uygun yayın yapan yazarlar listelenmiştir. Söz konusu analiz incelendiğinde, Swansea Üniversitesi'nden Dijital Pazarlama ve İnovasyon Profesörü Yogesh Kumar Dwivedi'nin 53 yayınla alana en çok katkı sunan yazar olarak karşımıza çıkmaktadır. Delft Teknik Üniversitesi'nden BİT ve Yönetişim Profesörü Marijn Janssen 50 yayınla, Bradford Üniversitesi'nden Dijital Yönetişim Profesörü Vishanth Weerakkody'in 44 yayınla alana katkı sunan diğer isimlerdir. Analiz irdelendiğinde alana katkı sunan akademisyenlerin İngiltere başta olmak üzere teknoloji ve bilişim yönünde ilerlemiş Çin, Hollanda, ABD gibi ülkelerden olduğu görülmektedir.

Şekil: 3 Dijitalleşmenin Kamu Kurumlarına Yansımaları Üzerine Yazılmış Yayınların Konu Sınıflandırılması

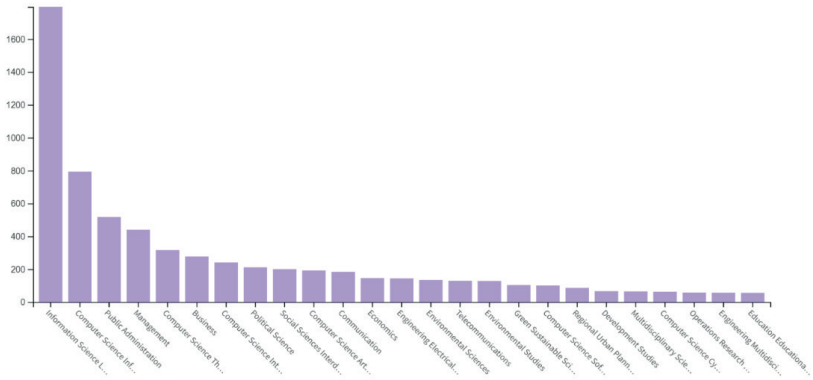

Araştırma konusuna ilişkin yapılan akademik çalışmaların hangi alanlarda yapıldığını incelemek için kategori analizi yapılmıştır. Bu analize göre; 1976 yayınla en çok araştırmanın "Information Science Library Science" alanında yapıldığı görülmektedir. Bu alanda yapılan yayınları; 793 araştırma ile "Computer Science Information Systems", 517 araştırma ile "Public Administration", 446 araştırma ile "Management" alanında yazılan yayınlar izlemektedir. Bununla birlikte; ekonomi, iletişim, telekomünikasyon, işletme gibi birçok alanı kapsayan disiplinlerarası araştırma yapıldığı da görülmektedir. Jacobs (1989)'e göre disiplinlerarası yaklaşım anlayışı gelişen dünyada, farklı disiplinlerin bilgi ve becerilerini işe koşarak yeniliklere uyum sağlamak adına sıkça başvurulan ve tercih edilen bir eğitim anlayışı olarak ifadelendirmektedir. Bu doğrultuda, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeyle birlikte, yönetim süreçleri dijital ortama taşınmış böylelikle dijital yönetim, e-yönetişim, mobil demokrasi, e-demokrasi gibi kavramlar ortaya çıkmıştır. İçinde yaşadığımız çağın karmaşık sorunları disiplinlerarası çalışmayı ve iş birliğini zorunlu kılmaktadır (Yaman ve Çakır, 2018). Bu bağlamda içinde bulunduğumuz çağda hem bireylerin hem de örgütlerin vazgeçilmez bir parçası haline gelen ve dijitalleşmeyi merkezine alan farklı bilim dallarından birçok çalışmaya rastlamak, alana katkı sağlamak adına son derece faydalı görünmektedir.

Şekil: 4 Dijitalleşmenin Kamu Kurumlarına Yansımaları Üzerine Yazılmış Yayınların İndeks Oranları

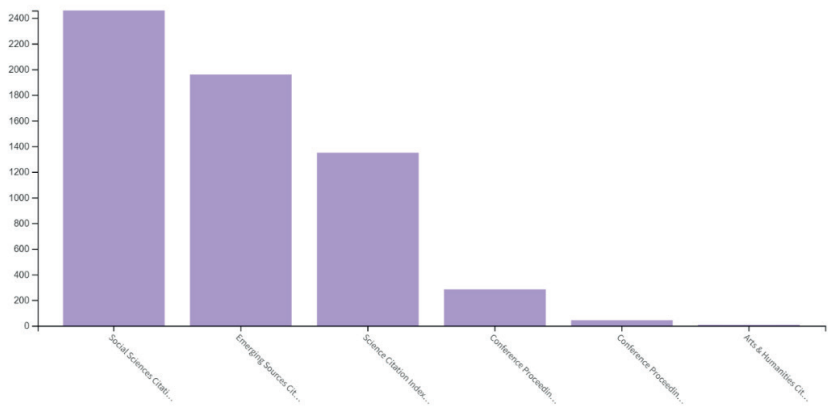

Akademik dergilerin indekslenme dizinleri hangi veritabanlarında tarandığı ve ilgili derginin etki gücünü gösteren önemli bir unsurdur. Bu tarama sistemi, dergileri bir araya toplayarak erişimi kolaylaştırmanın yanında, yayınların daha kaliteli ve değerli olması için de tetikleyici bir değer yaratmaktadır. Söz konusu bu tarama sistemlerinin genel işleyişi aynı olsa da incelediği alanlar farklılık arz etmektedir. Bu kapsamda araştırma kısıtları dahilinde yapılan analizde incelenen konuyla ilgili; 2458 Social Sciences Citation Index (SSCI), 1959 Emerging Sources Citation Index (ESCI), 1349 Science

Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED), 283 Conference Proceedings Citation Index – Science (CPCI-S), 43 Conference Proceedings Citation Index – Social Science & Humanities (CPCI-SSH), 7 Arts & Humanities Citation Index (A&HCI) yayın bulunmaktadır.

Şekil: 5 Dijitalleşmenin Kamu Kurumlarına Yansımaları Üzerine Yazılmış Yayınların Ülkelere Göre Dağılımı

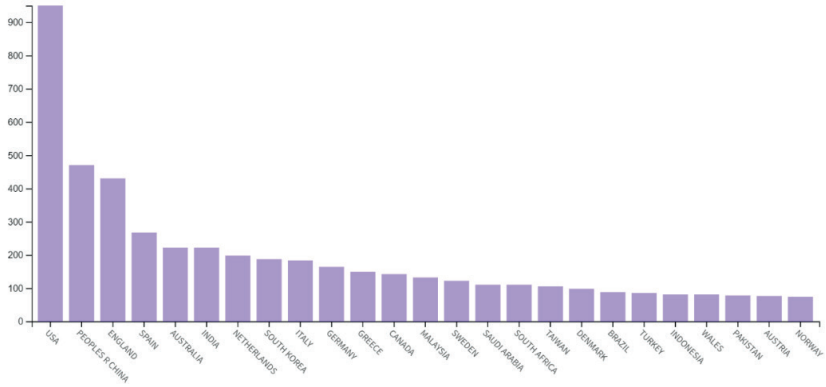

Sınırlılıklar dahilinde yapılan analiz sonuçları incelendiğinde çalışmaların en çok 950 yayınla Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) olduğu görülmektedir. ABD'yi 470 yayınla Çin ve 430 yayınla İngiltere izlemektedir. Diğer yandan aynı alanda Türkiye'den 85 yayın yapıldığı görülmektedir. ABD, teknoloji şirketleri ve inovasyon ekosistemi ile dijitalleşme konusunda lider bir ülkedir. ABD'de bulunan Silikon Vadisi teknoloji inovasyonunun yansıması şeklindedir. Bununla birlikte özellikle e-ticaret ve yapay zeka konusunda büyük ilerleme kaydeden ülkelerden biri olan Çin'in dijitalleşmenin yönetime etkileri konusunda yayınlar yapması gündelik yaşamın akademiye doğal yansıması olarak değerlendirilebilinir. Akademik yayın konusunda önde gelen bir diğer ülke de İngiltere'dir. İngiltere, teknolojiye ve inovasyona büyük önem veren ve dijital ekosistemi ülke geneline yayan bir sistem geliştirmiştir. İngiltere hükümeti, dijital para teşviki için bir dizi politika ve politika programı uygular. E-devlet hizmetleri, siber güvenlik düzenlemeleri ve dijital yetenek geliştirme programları bu çabaların bir parçasıdır. Dolasıyla akademideki gelişmelerin ülkelerin dinamikleriyle doğru orantılı şekilde ilerlediğini söylemek yerinde olacaktır.

Şekil: 6 Dijitalleşmenin Kamu Kurumlarına Yansımaları İlgili En Çok Alıntı Yapılan Makaleler

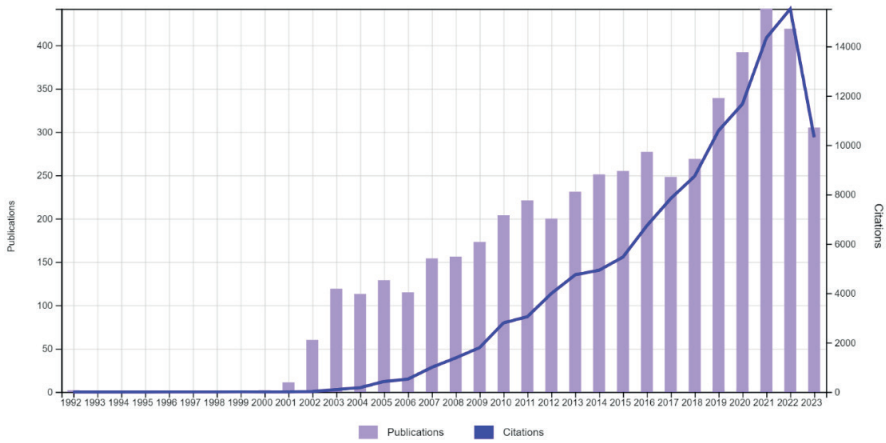

Araştırmada uygulanan kısıtlar dahilinde toplam 5,091 yayın görüntülenmiştir. Yayınlar arasında, Layne, K ve Lee, JW. tarafından 2001 yılında yayınlanan "Developing fully functional E-government: A four stage model" toplamda 1,227 ile en çok atıf alan yayın olarak listelenmektedir. Yayınlar arasında en çok atıf alan bu yayın, e-devletin geleneksel kamu idari yapısıyla nasıl bütünleştiğini anlatma ve e-devlet girişimlerinin zorluklarına odaklanmaktadır. Yazarların, kamu yöneticilerinin e-devlet hakkında düşünmelerine yardımcı olmak için kaleme aldığı makale, e-devlet gelişiminin farklı aşamalarını anlatmakta ve tam işlevsel e-devlet için bir "büyüme aşamaları" modeli önermektedir. Bir makalenin yoğun atıf alabilmesi için üzerinden zaman geçmesi bilinen bir gerçektir bu nedenle makalenin dijitalleşmenin yoğunlaşmaya başladığı yıllarda yazılması, dijital yönetim konusuna ayna tutması ve model önerisiyle katkı sunmasının makaleyi popüler yaptığı düşünülmektedir.

Alanda yayınlanan ve çok atıf alan bir diğer yayın ise Bertot, JC, Jaeger, PT. ve Grimes, JM. tarafından 2010 yılında yayınlanan, "Using ICTs to create a culture of transparency: E-government and social media as openness and anti-corruption tools for societies" başlıklı makaledir. Makale toplamda 1,080 atıf almıştır. Bu makale, bilgi ve bilgi iletişim teknolojilerinin, özellikle e-devlet ve sosyal medyanın, şeffaflığa ilişkin kültürel tutumlar üzerindeki potansiyel etkilerini araştırmaktadır.

Araştırmaya göre 1.042 atıfla en çok atıf alan bir diğer yayın ise Carter, L. ve Bélanger, F. tarafından 2004 yılında yayınlanan "The utilization of e-government services: citizen trust, innovation and acceptance factors" adlı makaledir. Bu çalışma, vatandaşların e-devlet girişimlerini benimsemesini etkileyen basit ama kapsamlı bir faktör modeli oluşturmak için Teknoloji

Kabul Modeli, Yeniliklerin Yayılması Teorisi ve Web Güven Modellerinden yapılarını birleştirmiştir. Vatandaşlara yönelik anket çalışması ile yapılan araştırma sonuçlarına göre; kullanım kolaylığı, uyumluluk ve güvenilirliğin vatandaşların bir e-devlet hizmetini kullanma niyetinin önemli belirleyicileri olduğunu göstermektedir. Alana yönelik kapsayıcı bir araştırma sunması ve e-devlet uygulamasının doğrudan tarafı olan vatandaş görüşü doğrultusunda oluşturulmasının makaleyi öne çıkardığı ön görülmektedir.

Sonuç

Dijitalleşme, teknoloji ve iletişim alanındaki hızlı gelişmelerle birlikte evrimleşen karmaşık bir süreçtir. Dijitalleşmenin gelişim süreci, bilgisayarların gelişimiyle başlamış, 20. yüzyılın başından itibaren, daha güçlü ve daha erişilebilir hale gelmiştir.

İnternetin doğuşu, kişisel bilgisayarların yaygınlaşması, mobil teknolojilerin yaygınlaşması, endüstri 4.0 ile yaşanan kazanımlar ve en nihayetinde büyük veri analitiğinin gerçekleştirilmesiyle internet üzerinden elde edilen tutarın büyük miktarda verilenmesi, hükümetlerin ve araştırmacıların daha iyi kararlar almasında dijitalleşmeden yararlanmalarında etkili olmuştur.

Hayatın her alanını etkisi altına alan dijital dönüşüm, kamu kurumları için de büyük önem taşıyan bir süreç halini almıştır. Kamu kurumları, vatandaşlara daha iyi hizmet sunmak, daha verimli çalışmak ve kamusal kaynakları etkili bir şekilde kullanmak amacıyla dijital teknolojileri benimsemek durumunda kalmışlardır.

Bu çalışmada da kamu kurumlarının dijital dönüşüme ayak uydurma süreçlerini konu alan akademik yayınlar sistematik derleme ile incelenmiştir. Yayınlar genel olarak değerlendirildiğinde yayınların teknolojinin gelişim hızına paralel şekilde arttığı ve teknolojinin en çok geliştiği ülkelerde yayın sayılarının daha fazla olduğu göze çarpmaktadır. Yayın kalitesini gösteren en önemli unsurlardan birisi araştırmanın yer aldığı indekstir. Bu noktada alanda yapılan yayınların çoğunluğunun Social Sciences Citation Index (SSCI) alanında yer alması dikkat çekici bir husustur. Konu üzerine araştırma yapılan alanların çeşitli olması ve disiplinlerarası yayınların çok olmasında dijitalleşmenin kapsayıcı etkisinin yanında, kamu yönetimi alanının da farklı disiplinleri ilgilendiren bir alan olmasının önemi olduğu düşünülmektedir.

Özetle, dijitalleşme teknolojik gelişmelerle birlikte gelişmeye devam eden bir olgudur. Gelecektede, yapay zeka, otomasyon ve sonuçların interneti gibi teknolojilerin daha fazla yaygınlaşmasıyla dijitalleşme daha da ilerleyecek bir alandır. Kamu hizmeti sunan kurumların teknolojiyi yakından takip etmeleri, akademik çalışmaların da desteği ile tekonolojik gelişmeleri kamu yararı adına dijitalleşmenin bir sonucu olarak bünyelerine dahil etmeleri önem arz etmektedir. Diğer yandan araştırmacıların da hem teknolojik gelişmeleri hem de kamu yönetimindeki gelişmeleri yakından takip ederek hem literatüre hem de kamu yararına katkı sunacak yayınlar yapmaları beklenmektedir.

KAYNAKÇA

Alanli, A. (2022). Kamu Sektöründe Dijitalleşmenin İnsan Kaynakları Yönetimine Etkisi; Mardin İlinde Nitel Bir Araştırma. PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8 (3), 100-117. Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/pesausad/issue/73629/1130587

Bertot, JC, Jaeger, PT ve Grimes, JM (2010). Şeffaflık kültürü yaratmak için BİT'lerin kullanılması: Toplumlar için açıklık ve yolsuzlukla mücadele araçları olarak e-devlet ve sosyal medya. Üç aylık hükümet bilgileri , 27 (3), 264-271.

Çaptuğ, M. (2021). "Covid-19 Salgınının Kamu Hizmetlerinin Dijitalleşmesi Sürecine Etkisi ve Sonuçları". Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 23: 1309-1327

Gaviria-Marin, M., Merigó, J. M., & Baier-Fuentes, H. (2019). Knowledge management: A global examination based on bibliometric analysis. Technological Forecasting and Social Change, 140, 194–220. https://doi.org/10.1016/J.TECHFORE.2018.07.006

Hassna, G. (2009). E-government in the wider context of change conceptualizing Burke and Litwin casual model of change to evaluate e-government initiatives. T. K. Bensghir (Ed.), E-transformation in public administration: From e-government to e-governance (s. 359-372) içinde. Ankara: TODAİE.

Jacobs, HH (1989). Disiplinlerarası Müfredat: Tasarım ve Uygulama. Alexandria, VA: Denetim ve Müfredat Geliştirme Derneği.

Kayan, F. (2023). "E-Ticaret İşletmelerinde İletişim Kanalları Tüketici Davranışlarına Etkileri: Bir Araştırma" (Doktora Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı. Isparta

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2022, Ekim). Recommendation of The Council on Digital Government Strategies. https://www.oecd.org/governance adresinden erişildi.

Ölmez, M. (2023). Kamu Hizmetlerinde Dijital Dönüşümün Örgüt Kültürünün Soyut Ve Somut Öğeleri Üzerindeki Çalışan Algısına Etkisi. Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 24 (2) , 127-156 . DOI: 10.53443/anadoluibfd.1242494.

Şat, N. (2020). Kavram olarak e-devlet. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8(102), 97-128.

Layne, K. ve Lee, JW (2001). Tam işlevsel e-devletin geliştirilmesi: Dört aşamalı modeli. Hükümet Bilgisi Üç Aylık Bülten, 18 (2), 122– 136

Layne, K. ve Lee, JW (2001). Tam işlevsel e-devletin geliştirilmesi: Dört aşamalımodeli. Hükümet Bilgisi Üç Aylık Bülten, 18 (2), 122– 136

Turan, H. (2021), Turan, H. Dijitalleşmenin Kamuda İnsan Kaynakları Yönetimine Etkileri: Covıd-19 Süreci Üzerinden Bir Değerlendirme.

Yaman, M. & Çakır, E. (2018). Dijitalleşen Dünyada Akıllı Afet ve Acil Durum Uygu-

lamaları İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 7 (2) , 1124-1138 . DOI: 10.15869/itobiad.399043

Yıldırım, M. (2010). Kamu yönetiminde bilgi yönetiminin gerekliliği üzerine bir inceleme. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 7(1), 1311-1334.

Zupic, I., & Čater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. Organizational Research Methods, 18(3), 429–472. https://doi.org/10.1177/1094428114562629

Bölüm 12

HASTANE İŞLETMELERİNDE KAYNAK TÜKETİM MUHASEBESİ

İbrahim YÜKSEL[1]

1 Dr. İbrahim Yüksel, Dokuz Eylül Üniversitesi Hastanesi, ORCID: 0000-0002-6323-8337

GİRİŞ

Son yıllarda nüfusun ve yaşlı bireylerin sayısındaki artış ile salgın (pandemi vb.) ve kronik hastalıklarda yaşanan artışlar sağlık hizmet talebinin de artmasına neden olmuştur. Sağlık hizmet talebinde yaşanan buna benzer artışlar neticesinde maliyetlerde artmaya başlamıştır. Bununla birlikte dünya genelinde yaşanan ekonomik zorlukların ortaya çıkardığı girdi fiyatlarındaki yükselmeler ile kaynakların etkin ve verimli kullanılamaması vb. nedenler hastane işletmelerindeki maliyetlerin önemini daha da arttırmaktadır. Sağlık hizmet sürecinde maliyetlerin artışı ve kamuda hizmet bedellerinin hastaneler tarafından belirlenememesi maliyetlerin kontrol altına alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır (Kısakürek ve Biçer, 2011: 282).

Hastaneler 7/24 sağlık hizmeti sunan karmaşık yapıda işletmelerdir. Sağlık hizmet çeşitliğinin çok fazla olması, sunulan sağlık hizmetinin hastadan hastaya değişmesi maliyet yönetimini ve kontrolünü güçleştirmektedir. Özellikle, teknolojinin gelişmesi ile birlikte kullanılan tıbbi cihaz, malzeme ve ekipmanların da çeşitliliğinin artması maliyetler içerisinde endirekt giderlerin artmasına neden olmaktadır. Bu yüzden, maliyet hesaplamalarında önemli bir paya sahip bu giderlerin hesaplamalarının ve dağıtımının doğru yapılması gerekmektedir. Bu noktada, endirekt giderlerin analiz edilmesi ve sağlıklı yönetsel kararlar alınabilmesinde uygun maliyet yöntemlerinin kullanılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Maliyet hesaplama süreçlerinde endirekt giderlerin dağıtımında sıkıntılar yaşanabilmekte ve işletmeler çeşitli yöntemler uygulamaktadır. Endirekt giderlerin dağıtımında ortaya çıkan sorunların giderilmesi için Amerika'da faaliyet tabanlı maliyet (FTM) yöntemi kullanılırken Avrupa'da Alman Maliyet Muhasebesi (Grenzplankostenrehnung-GPK) kullanılmıştır. Fakat, bu yöntemlerin uygulanamaması sonucunda bunların yararlarını birleştiren kaynak tüketim muhasebesi (KTM) geliştirilmiştir (Kurtlu, 2016: 2). KTM, gider dağıtımında miktar hesaplamalarına odaklanan, işletmelerin kararlarına yardımcı olabilecek dinamik, kapsamlı ve genel bir maliyet yönetim sistemidir (Aksu, 2013: 169). KTM, işletmeye kaynak tabanlı bakış açısıyla bakar, tüketilen kaynakların miktarını ve bu kaynakların maliyetlerinin doğal temelini (davranışlarını) yakından izlemektedir (Aktaş,2013: 62).

KTM'nin temel özelliği endirekt giderlerin dağıtımının yapılarak atıl kapasitenin tespit edilmesi, farklı seviyelerdeki maliyet bilgilerinin izlenmesi ve gruplanabilmesidir (Aktaş, 2013: 62). Yöntemin bu özelliği sayesinde hizmet işletmelerinde olduğu gibi hastane işletmelerinde de atıl kapasite belirleme sorunu ortadan kalkmaktadır. Çünkü, hastane işletmeleri 7/24 hizmet vermekte ve hizmet talebinin niteliği ile zamanı değişkenlik gösterebilmektedir. Bu yüzden, kaynaklar, her an sunulabilir olmasından dolayı hazır tutulmakta; bu da, atıl kapasitesinin ortaya çıkmasına neden

olmaktadır. Hastane işletmeleri KTM yöntemi sayesinde endirekt giderlerin dağıtımını doğru bir şekilde yaparak atıl kapasiteyi tespit edebilmekte ve kaynakların verimli kullanılması sağlanmaktadır.

Çalışmanın amacı, KTM yönteminin hastane işletmelerinde uygulanabilirliğini göstermek ve endirekt giderlerin dağıtımında ortaya çıkan sorunları ortadan kaldırarak atıl kapasitenin hesaplanması konusunda katkı sunmaktır. Çalışmada, bir kamu hastanesinin ameliyathane bölümü örneklem olarak alınmış ve KTM yöntemi ile ameliyatlara ait endirekt maliyetler hesaplanmıştır.

KAYNAK TÜKETİM MUHASEBESİ

İşletmelerin yapısal olarak kendilerine özgü özellikleri bulunmaktadır. Bazı işletmelerde iş süreçleri tekrarlanmakta iken, diğer işletmelerde yürütülen iş süreçleri sürekli veya belirli dönemlerde değişmektedir. Bu yüzden, işletmelerin tümü için belirli sayısal standartlar oluşturulamamaktadır. (Özyapıcı,2015: 24)

Dünya genelindeki küresel rekabetin işletmeler için ortaya çıkardığı değişim ve gelişmelere rağmen genel üretim giderlerinin maliyetlere yüklenmesinde hem geleneksel hem de faaliyet tabanlı maliyetleme (FTM) yöntemleri etkin ve sürdürülebilir maliyet yönetiminin kurgulanmasını sağlayamamıştır. Bunun sonucu olarak, alternatif çözümler için çalışmalar yapılmış ve kaynak tüketim muhasebesi (KTM) geliştirilmiştir (Kurtlu,2016: 2).

Kaynak Tüketim Muhasebesi (KTM), işletme yöneticilerine güvenilir bilgi sağlayarak maliyetlerin azaltılmasını, gelirlerin arttırılmasını ve işletmelerin üretim kabiliyetlerinin geliştirilmesini sağlayan bir yönetim muhasebesi yöntemidir. KTM, kaynaklara odaklanan Alman Maliyet Muhasebesi (GPK) ile gider dağıtımında faaliyetleri baz alan faaliyet tabanlı maliyetleme (FTM)'nin bir araya gelmesi ile oluşmaktadır (Ahmed ve Moosa, 2011:755). KTM'nin temeli, tüm maliyetlerin sebebinin kaynaklar olduğu fikridir. Binalar, malzemeler, işgücü vb. kaynaklar işletmede faaliyet sürecine girdiğinde maliyetler de ortaya çıkmaya başlamaktadır (Erkuş vd., 2014: 16).

KTM, dinamik ve tamamen entegre bir yönetim muhasebe yöntemidir. Bu yöntemde, kaynaklar, kapasitenin yönetimini kolaylaştırmasının yanında maliyet objeleri ile arasındaki nedensel ilişkileri de ortaya koymaktadır. Bu yöntem, yönetimlerin kullanılan kaynakların analizinin yapılmasını sağlayarak etkin ve verimli kullanımlarını sağlamaktadır (Özçelik, 2019 :1321). KTM kaynaklara odaklanarak maliyetlerini çeşitli açılardan sınıflandırmakta ve işletme yöneticilerine çok ayrıntılı maliyet bilgisi sunmaktadır (Aktaş, 2013: 56). Maliyet yönetim süreçlerine getirdiği yenilik ile atıl kapasiteyi belirleyebilmekte ve işletme yönetimlerine bununla ilgili detaylı bilgiler sunabilmektedir (Yijuan ve Ting, 2017:408).

KTM yönteminin temel özellikleri aşağıdaki şekilde özetlenebilir: (Aksu, 2013 169)

- Kaynakların çıktılar tarafından nasıl kullanıldığı kurgulanır.
- Gider merkezlerindeki giderleri sabit ve değişken olarak ayırır.
- Giderler, gider merkezilerinin yöneticilerinin sorumluluğundadır.
- Kısa vadeli kararlar için doğruluk derecesi yüksek ürün maliyet bilgisi sağlar.
- Diğer sistemlerle karşılaştırıldığında uygulanması en karmaşık olandır.
- Miktar ve tutar olarak maliyet modeli kurulan işletmenin kaynakları arasındaki nedensel ilişkilerin açık bir biçimde görülmesini sağlar.
- Nihai ürün veya hizmetle ilişkilendirilebilen maliyet bilgisi sağlar.
- Kaynak kapasite yönetimi ve kapasite maliyetlerini doğrudan anlamayı sağlar.
- KTM ile maliyet davranışları kaynak havuzlarında doğru bir şekilde modellenebilir. Bu operasyonel (sabit ve orantısal) ve karar destek sistemleri (kaçınılabilir ve kaçınılamaz) maliyet kavramları için hayati önem taşıyan kaynak bölünebilirliği kavrayışını sağlar. Bu da yöneticilerin işletmenin hangi kısmının maliyetler ve kaynak kullanımından sorumlu olduğu noktasındaki görüşlerini netleştirir.
- Üretilen bilgi çok düzeyli (organizasyon içinde) ve çok boyutlu (ürün veya hizmetler, müşteriler, dağıtım kanalları gibi) katkı payı ve karlılık raporları hazırlamada kolaylıkla kullanılabilir.

KTM'nin temel üç grupta toplanmaktadır. Bunlar: (Obeid, 2021: 136)

- Nedensellik: Modellemenin ilk ilkesi olan rasyonellik, mantık ve model için sorumluluk sağlaması en önemli kavramdır ve nedensellik, kaynak akışları ve ilişkili maliyetlerin modellerinin neden-sonuç temelinde tüketicilere sağlanan kaynaklar temelinde modellenmesini gerektirir; ilişkili maliyetler organizasyonda daha yüksek bir seviyeye tahsis edilmelidir

- Tepki (Cevaplanabilirlik): Maliyet modellemesindeki ikinci ilke, belirli bir kaynak havuzunun çıktısı ile diğer kaynak havuzlarından onu üretmek için gereken girdi miktarları arasındaki ilişkiyi tanımlayarak nedenselliğe uyumu sağlayan bir yanıttır. Bu şekilde, kaynak tüketim muhasebesi sistemi, kaynak havuzları arasındaki sabit ve orantılı (değişken) ilişkileri yönetir ve maliyetlerin doğasının çıktı tüketimi ile değişebileceğini fark eder.

- Eylem: Nedensellik ve tepki gibi kapsamlı bir ilke olmamakla birlikte, kaynak havuzları arasında kaynakların tüketiminde gerçekleştirilen faaliyetin bilinmesi için bazen idari kararlar almak için yeterli bilgi ile sonuçlanmayan ve bazı durumlarda periyodik bazı durumlarda sürekli olarak gerekli olan maliyet amaçları arasındaki kaynak akışlarının izlenmesi gerekir.

KTM, yukarıda sayılan özellikleri ve ilkeleri ile birçok işletmede uygulanabilen yeni nesil bir maliyet hesaplama yöntemidir (Kayıhan ve Tepeli, 2016: 432). FTM gibi giderlerin ürünlere ya da maliyet nesnelerine dağıtımında kullanılan bir yöntemdir. FTM yönteminin temel ilkelerini baz alarak oluşturulmuştur. FTM, temelde genel üretim giderlerini doğru bir şekilde dağıtmak için geliştirilmiş ve daha sonra zaman içinde daha da pekiştirilmiş bir yöntemdir. Buna rağmen, uygulama süreçlerinde zayıf yönleri giderilememiştir.

FTM sürecinde ortaya çıkan eksikler dikkate alındığında destek görevi gören KTM, kaynaklara farklı bakış açısı getirerek önemli bir işlevi gerçekleştirmektedir. Bu kapsamda, işletmedeki kaynaklar sınıflandırılarak kaynak havuzlarında toplanmakta ve üretim süreçleri karmaşık yapıda olan işletmelere de önemli fayda sağlamaktadır (Aktaş, 2013: 59).

KTM'nin faydaları ise şöyle sıralanabilir: (Aktaş, 2013: 64)

- Atıl kapasite maliyetlerini ürünlere dağıtmamakta, kaynağı etkileyen sorumlu kişi veya seviyeye yüklemektedir.
- Birim maliyetler için teorik kapasite hacimlerini kullanarak ve atıl kapasiteyi yöneticiler için görünür kılarak kapasite analizlerini kolaylaştırmaktadır.
- Faydalı maliyet kararlarına destek olacak bilgi sağlamak için amortisman hesaplamasında yerine koyma maliyetini kullanmaktadır.
- Maliyet nesneleri parasal olmayan ölçütler kullanılarak tüketilen kaynakların maliyetini çeker. Miktar temelli çıktı-tüketim ilişkisi nedenselliğe dayalıdır.
- Maliyetleri, kaynak düzeyinde, maliyetlerin özünde olan sabit ve değişken maliyetler olarak tanımlar ve dağıtır.
- KTM, doğal olarak orantısal maliyetleri tüketilebilir kabul eder ve gerekli değerlendirmeyi yapar.
- Karar alıcılara, hemen hemen bütün düzeylerde – kaynak düzeyinden örgüt düzeyine kadar – maliyetleri izleme ve gruplandırma yeteneği kazandırır.
- Planlanmış ve standart miktarlarla miktara dayalı olarak belirlenmiş

finansal olmayan gerçek bilgileri karşılaştırarak operasyonların yönetimini kolaylaştırır.

HASTANE İŞLETMELERİNDE KTM

Hastanelerde sağlık hizmet maliyetlerinde görülen hızlı artış, maliyetlerin kontrol altına alınmasının önemini ortaya koymaktadır. Sağlık hizmet sürecinde kullanılan kaynaklarım ekonomik ve verimli kullanılması maliyetlerin artmasının engellenmesi ve kaliteli hizmet için oldukça önemlidir (Karademir ve Can, 2019: 128.) Kaynakların etkin kullanılmaması atıl kapasitenin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Burada, hastane işletmeleri için maliyet hesaplama yöntemlerinin önemi ortaya çıkmaktadır.

Hastane işletmelerinde tıbbi bölümler tarafından verilen sağlık hizmetlerinin çeşitli olması, muayene ve tedavilerin hastalar arasında farklılık göstermesi maliyet yönetim sürecini oldukça güçleştirmektedir. Özellikle, hizmet süreçlerine uygun maliyetleme sistemi oluşturamamış hastaneler için maliyet hesaplamaları önemli sorunlar yaratmaktadır (Yaman, 2009: 68). Bundan dolayı, hastane yönetimlerinin sağlık hizmet maliyet hesaplamalarının zorluğunu ortadan kaldıran, kolay uygulanabilir, dinamik ve mali analizlere katkı sunabilen yöntemler kullanması gerekmektedir (Yüksel, 2021: 49).

KTM'nin temel özellikleri arasında hizmet sürecinde ortaya çıkan atıl kapasitenin belirlenmesi, geçmiş maliyetlerin dışında yerine koyma maliyetlerinin kullanılması, maliyet bilgilerinin farklı seviyelerde gözlemlenmesi ve gruplama yeteneği yer almaktadır (Kayıhan ve Tepeli, 2016: 434). KTM'nin bu özelliği sayesinde hastanelerde maliyetlerin takip edilmesi ve kontrol alınması sağlanabilmektedir. Özellikle, hastanelerde sağlık hizmet çeşitliğinin fazla olması sağlık hizmet sürecinde oluşan maliyetlerin takip edilmesi ve atıl kapasitelerinin belirlenmesinin önemini arttırdığı için KTM'nin uygulanması hastane yöneticilerine mali analizlerde yol gösterici olabilmektedir.

Literatürde hastaneler üzerinde yapılmış KTM uygulaması ile ilgili çeşitli çalışmalar olmasına rağmen bu sayı oldukça kısıtlıdır. Özyapıcı (2015), yaptığı çalışmada stratejik karar alma sürecinde sağlık kurumları yöneticilerine rekabet avantajını arttırmak için gerekli bilgileri sağlayan ve yeni bir maliyetleme yöntemi olan kaynak tüketim muhasebesinin sağlık kurumları için önemi vurgulamıştır. Çalışmada, sağlık sektöründeki yöneticilerin KTM yöntemini kullanarak doğru, güvenilir ve geçerli bilgiler elde ederek işletmelerin etkinliğini ve verimliliğini arttırabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Özyapıcı ve Tanış (2016), KTM yönteminin sağlık işletmesinde uygulanabilirliğini denemek için bir hastanede açık ve laparoskopik safra kesesi ameliyatlarının maliyetlerini hesaplamışlardır. KTM ile hesaplanan sonuçların geleneksel yöntem ile karşılaştırılmasında açık safra kesesi ameliyatında %17'lik fark, laparoskopik safra kesesi ameliyatında ise

%3'lük bir fark sonucuna ulaşmışlardır. Oluşan bu fark, atıl kapasiteden kaynaklanmıştır.

Baltacıoğulları (2018), yaptığı yüksek lisans tezinde kaynak tüketim muhasebesi modelini özel bir sağlık işletmesinin yoğun bakım ünitesinde uygulamıştır. Bu modelin sağlık sektöründe uygulanabilirliğini ve sonuçları açısından işletmeye yapacağı katkıyı göstermiştir. KTM ile yoğun bakım ünitesinde oluşan atıl kapasite hesaplanmıştır.

Gizer ve Atış (2021), çalışmalarında uygulama yapılan hastanede daha iyi bir maliyet yönetiminin sağlanması amacıyla maliyet muhasebesi sisteminin oluşturulmasını amaçlamışlardır. Bu doğrultuda çalışmaya konu olan hastanenin Genel Cerrahi Ana Bilim Dalı'nda yapılan 19 farklı ameliyatın birim maliyetlerinin hesaplanması için geleneksel maliyet muhasebesi, faaliyet tabanlı maliyet ve kaynak tüketim muhasebesi yöntemleri uygulanmış ve karşılaştırmalı olarak maliyetler analiz edilmiştir.

Tami ve Thanoon (2021), yaptıkları çalışmada KTM'nin kamu hastanelerinde uygulanabilirliğini göstermişlerdir. Bu yöntem ile hastanede kullanılan fiilen kullanılan kaynaklar ile kullanılmayan kaynakların ayrıştırabildiği sonucuna varmışlardır. Ayrıca, bu çalışmaya göre, devlet hastanelerinin performanslarını ölçen indikatörlerin belirlenmesi de sağlanmaktadır.

Alataş ve Aktaş (2022), bir sağlık işletmesinde kaynak tüketim muhasebesi yönteminin uygulanabilirliğinin test edilmesi amacı ile bir çalışma yapmışlardır. Bu çalışmada, bir sağlık işletmesinde maliyetlerin nasıl oluştuğu, maliyet kaynakları ile sabit ve değişken maliyetlerin neler olduğu, hangi faaliyetlerin maliyet için ne kadar etkili olduğu ve bunların sonucunda kullanılmayan kapasitenin var olup olmadığı kaynak tüketim muhasebesi yöntemi kullanılarak tespit edilmiştir. Çalışma sonucunda, bu yöntem ile tüketilmeyen kaynak maliyetinin hesaplanması ve amortisman hesaplamalarında yerine koyma maliyetinin kullanılması sonucu doğru ve güncel maliyete ulaşıldığı görülmüştür.

Arslan ve Çonkar (2023), Afyonkarahisar ilinde faaliyet gösteren hastanelerin, modern maliyetleme yöntemlerinden kaynak tüketim muhasebesi ve hedef maliyetleme yöntemlerine olan bakışını ve hastanelerde uygulanabilirliği konusundaki görüşlerini belirlemeye yönelik bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Çalışma sonucunda kaynak tüketim muhasebesi ve hedef maliyetleme yöntemlerinin hastanelerde uygulanabileceği ancak çoğu hastanede yeterli sayı ve nitelikte personel olmadığı tespit edilmiştir.

KTM YÖNTEMİNİN MALİYET YÖNTEMİNİN HASTANELERDE UYGULANMASI

Amacı ve Önemi

Hastane yönetimleri, sağlık hizmet süreçlerinde maliyetleri kontrol altına almak için çeşitli yöntemler uygulamakta ve hizmet süreçlerinde gereksiz kaynak kullanımının önüne geçmeye çalışmaktadırlar. Uygulanan yöntemler ile sunulan sağlık hizmetlerine ait maliyetlerin düşürülmesi, tedavi ve hizmet kalitesinin artırılması, atıl kapasitenin belirlenmesi ile kaynakların etkin ve verimli kullanılması sağlanmakta; hastane yöneticileri daha doğru kararlar alabilmektedirler. İşte bu noktada, hastane işletmeleri için sağlık hizmet süreçlerinde kaynakların etkin ve verimli kullanımını sağlayan maliyet hesaplama yöntemlerinin önemi ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda, kaynak tüketim muhasebesi yöntemi ile karmaşık yapıda olan hastanelerde sağlık hizmet süreçlerinde sarf edilen kaynakların analizi yapılarak hizmet üretiminde kaynakların ne kadar etkin ve verimli kullanıldığı tespit edilmekte; atıl kapasiteler belirlenebilmektedir. Böylece, hastane yöneticileri gereksiz kaynak kullanımının önüne geçerek maliyetleri kontrol altına alabilmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın amacı, KTM yönteminin hastanelerde uygulanabilirliğini göstermek ve sağlık hizmetlerinde atıl kapasitenin belirlenmesi konusunda hastane yönetimlerine yol gösterici olmaktır.

Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Araştırma İzmir ilinde sağlık hizmet faaliyeti yürüten bir kamu hastanesinde gerçekleşmiştir. Bu hastanede, sağlık hizmetleri ayaktan ve yataklı olmak üzere çeşitli tıbbi birimlerde (poliklinikler, yataklı klinikler, ameliyathaneler vb.) sunulmaktadır. Bu birimlerde sağlık hizmet süreçleri birbirinden farklılık göstermektedir. Bu yüzden, çalışmada örneklem olarak sadece ameliyathane birimi alınmış ve uygulanması planlanan maliyet hesaplama yöntemi bu birimde yapılmıştır. Ameliyathanelerde, ortopedi, göz, beyin cerrahi, genel cerrahi vb. cerrahi tıbbi bölümler hizmet sunmakta olup; bu bölümlerin, cerrahi işlemleri ve tedavileri birbirinden farklılık göstermektedir. Bundan dolayı, ameliyathane uygulamasında da tıbbi bölüm olarak genel cerrahi bölümü ele alınmıştır. Araştırma kapsamında ameliyathanede gerçekleşen tıbbi faaliyetler ve bu faaliyetler ile ilgili veriler hastane yöneticileri ile görüşülerek elde edilmiştir. Ayrıca, araştırmada kullanılan giderler, hasta sayısı ve ameliyathane süreçleri ile ilgili veriler 2023 Mart ayına ait olup; ilgili döneme ait veriler üzerinden KTM yöntemi kullanılarak maliyet hesaplamaları yapılmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada örneklem olarak seçilen tıbbi bölüme ait ameliyat endirekt maliyetleri kaynak tüketim muhasebesi yöntemi kullanılarak hesaplanmıştır.

Bu kapsamda, bu yönteme ait uygulama aşamaları aşağıda verilmiştir.

1. Faaliyetlerin belirlenmesi

2.Kaynak havuzlarının oluşturulması ve kaynakların havuzlarda toplanması

3. Kaynak havuzlarında toplanan kaynakların sabit ve değişken olarak ayrılması

4. Kaynak havuzlarının kaynak etkenlerinin belirlenmesi

5. Kaynakların faaliyetlere dağıtılması ve faaliyet maliyetlerinin belirlenmesi

6. Faaliyet maliyetlerinin maliyet objelerine dağıtılması

Bundan sonraki bölümde yukarıdaki aşamalar hastane verileri kullanılarak adım adım uygulanmış ve ameliyathane süreçlerinde yöntemin uygulanabilirliği gösterilmiştir.

Araştırmanın Uygulaması

Araştırmanın uygulama aşamasında öncelikle ameliyathane biriminin sağlık hizmet süreçlerini analiz etmek ve iş akışlarını belirlemek amacıyla ameliyathane yöneticisi ve sorumlu hemşiresi ile görüşülmüştür. Özellikle, genel cerrahi hastaları ile ilgili ameliyathane iç ve dış süreçleri tetkik edilmiş, sağlık hizmetleri ile ilgili faaliyetler belirlenmiştir. Bu faaliyetler aşağıdaki gibidir:

- F1: Hastanın klinikten ameliyathaneye getirilmesi.
- F2: Hastanın ameliyathanede kayıt ve kabul sürecinin tamamlanması
- F3: Cerrahi işlemlerin yapılması
- F4: Anestezi İşlemleri
- F5: Hasta uyandırma (derlenme)
- F6: Hastanın yatış yaptığı kliniğe transfer edilmesi

Faaliyetlerin belirlenmesinden sonra genel cerrahi ameliyathane süreçlerinde kullanılan kaynaklar ve bunlara bağlı kaynak havuzları oluşturulmuştur. Kaynak havuzlarında yer alan giderler belirlenmiş Tablo 1' de verilmiştir. Tablo 1' de yer alan gider verileri hastanenin performans yönetim biriminden sağlanmıştır.

Tablo 1. *Kaynak Havuzları*

Kaynak Havuzu	Kaynak	Tutar (TL)	Sabit/Değişken	Dağıtım Anahtarı
İşgücü Kaynak Havuzu	Hekim-Genel Cerrahi	391504.63	Değişken	Çalışma Süresi
	Hekim-Anestezi	487526.52	Değişken	Çalışma Süresi
	Diğer Sağlık Personeli	114471.95	Sabit	Çalışma Süresi
	Destek Personel	38044.85	Sabit	Çalışma Süresi
Tıbbi Ürün Kaynak Havuzu		520670.43	Sabit	Direkt
Diğer Malzeme Kaynak Havuzu	Kırtasiye	124.63	Sabit	Faaliyet Süresi
	Sarf	10591.30	Değişken	Faaliyet Süresi
	Demirbaş	8755.63	Sabit	Faaliyet Süresi
Bina Kaynak Havuzu	Elektrik	17855.36	Değişken	Faaliyet Süresi
	Su	2789.33	Değişken	Faaliyet Süresi
	Amortisman	1520.00	Sabit	Faaliyet Süresi
	Tadilat Onarım	7135.00	Değişken	Arıza Giderim Süresi
Destek Hizmetler Kaynak Havuzu	Sterilizasyon	52184.00	Değişken	Faaliyet Süresi
	Çamaşırhane	8197.00	Değişken	Faaliyet Süresi
	Tıbbi Atık	9894.00	Değişken	Faaliyet Süresi
	Terzihane	3897.14	Değişken	Faaliyet Süresi
	Cihaz Bakım Onarım	17500.00	Sabit	Faaliyet Süresi
	Temizlik	455.00	Değişken	Faaliyet Süresi
	Yemek	8184.00	Sabit	Çalışan Sayısı
Genel Yönetim Giderleri Kaynak Havuzu		45419.47	Sabit	Faaliyet Süresi

KTM'nin temel ilkelerinden biri olan sabit ve değişken giderlerin tanımlanması ile ilgili dağıtım anahtarları da Tablo 1'de gösterilmiştir. Bu verilere göre bundan sonraki bölümlerde sabit ve değişken giderlerin faaliyetlere dağıtımı yapılmıştır.

Sabit Giderlerin Dağıtımı

Bu bölümde kaynak havuzunda yer alan sabit giderler faaliyetlere dağıtılmıştır. Öncelikle, personel giderleri teorik ve pratik kapasite kapsamında hesaplanmış ve atıl kapasiteler bulunmuştur. Faaliyetlere ise pratik kapasite üzerinden dağıtım yapılmıştır. Teorik kapasite hesaplanırken bir ayda çalışılan gün sayısı 21; bir günlük çalışma saati ise 9 olarak alınmıştır. Bir aylık toplam birim çalışma süresi (21*9*60) 11340 dakika bulunmuştur. Buna göre, diğer sağlık personeli için birim çalışma maliyeti 0,78 TL/dk (114471.95/147420); destek personeli için 0,19 TL/dk. (38044.85/204120) hesaplanmıştır. Bu verilere göre diğer sağlık personeli ve destek personeline ait faaliyet maliyetleri teorik ve pratik kapasite olarak hesaplanarak Tablo 2 ve Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 2. *Diğer Sağlık Personeli Faaliyet Maliyetleri*

Teorik Kapasite					Pratik Kapasite			Atıl Kapasite (TL)
Faaliyet	Aktif Çalışan Sayısı	Çalışma Süresi (dk.)	Birim Maliyet (TL)	Faaliyet Maliyeti (TL)	Çalışma Süresi (dk.)	Birim Maliyet (TL)	Faaliyet Maliyeti (TL)	
F3	7	79380	0.78	61638.74	70560	0.78	54789.99	6848.75
F4	2	22680	0.78	17611.07	20160	0.78	15654.28	1956.79
F5	4	45360	0.78	35222.14	40320	0.78	31308.57	3913.57
Toplam	13	147420		114471.95	131040		101752.84	12719.11

Tablo 3. *Destek Personeli Faaliyet Maliyetleri*

Teorik Kapasite					Pratik Kapasite			Atıl Kapasite (TL)
Faaliyet	Aktif Çalışan Sayısı	Çalışma Süresi (dk.)	Birim Maliyet (TL)	Faaliyet Maliyeti (TL)	Çalışma Süresi (dk.)	Birim Maliyet (TL)	Faaliyet Maliyeti (TL)	
F1	4	45360	0.19	8454.41	40320	0.19	7515.03	939.38
F2	3	34020	0.19	6340.81	30240	0.19	5636.27	704.53
F3	5	56700	0.19	10568.01	50400	0.19	9393.79	1174.22
F5	2	22680	0.19	4227.21	20160	0.19	3757.52	469.69
F6	4	45360	0.19	8454.41	40320	0.19	7515.03	939.38
Toplam	18	204120		38044.85	181440		33817.64	4227.21

Hesaplanan verilere göre, hem destek personel hem de diğer sağlık personeli faaliyet maliyetlerinde atıl kapasiteler oluşmuştur. Diğer sağlık personel toplam faaliyet maliyetinde 12719,11 TL; destek personel toplam faaliyet maliyetinde ise 4227,21 TL değerinde atıl kapasite ortaya çıkmıştır.

Diğer genel giderleri ile ilgili kaynak havuzlarının faaliyetlere dağıtımı yapılarak maliyetler hesaplanmıştır. Diğer malzeme, destek hizmetler, bina ve genel yönetim kaynak havuzları altında yer alan giderlerin dağıtımında faaliyet süreleri dağıtım anahtarı olarak kullanılmış olup; sadece, yemek gideri için dağıtım anahtarı çalışan sayısı kullanılmıştır. Buna göre, hesaplanan faaliyet maliyetleri Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: *Diğer Genel Gider Faaliyet Maliyetleri(TL)*

Faaliyetler	Diğer Malzeme Kaynak Havuzu	Bina Kaynak Havuzu	Destek Hizmetler Kaynak Havuzu	Genel Yönetim Kaynak Havuzu
F1	1323.36	1297.11	2556.55	3784.96
F2	264.67	259.42	683.61	756.99
F3	9528.16	9339.17	16287.36	27251.68
F4	1588.03	1556.53	2714.56	4541.95
F5	2382.04	2334.79	4717.95	6812.92
F6	794.01	778.26	973.97	2270.97

Sabit maliyetlerin, faaliyetlere dağıtımını gösteren toplam tutarlar Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. *Sabit Maliyetlerin Toplamı (TL)*

Faaliyetler/ Kaynak Havuzu	Diğer Sağlık Personeli	Destek Personel	Diğer Malzeme	Bina	Destek Hizmetler	Genel Yönetim	Toplam Faaliyet Maliyeti
F1	0.00	7515.03	1323.36	1297.11	2556.55	3784.96	16477.00
F2	0.00	5636.27	264.67	259.42	683.61	756.99	7600.96
F3	54789.99	9393.79	9528.16	9339.17	16287.36	27251.68	126590.16
F4	15654.28	0.00	1588.03	1556.53	2714.56	4541.95	26055.35
F5	31308.57	3757.52	2382.04	2334.79	4717.95	6812.92	51313.78
F6	0.00	7515.03	794.01	778.26	973.97	2270.97	12332.26
Toplam	101752.84	33817.64	15880.26	15565.29	27934.00	45419.47	240369.51

Değişken Giderlerin Dağıtımı

Değişken giderler kapsamında:

- İşgücü kaynak havuzu içerisinde cerrahi ve anestezi hekim
- Bina kaynak havuzunda elektrik, su, tadilat onarım
- Destek hizmetler kaynak havuzunda sterilizasyon, çamaşırhane, tıbbi atık ve terzihane giderleri yer almaktadır.

İşgücü kaynak havuzunda yer alan genel cerrahi hekim gideri 391504.63 TL; anestezi hekim gideri ise 487526.52 TL'dir. Hekim birim çalışma maliyeti hesaplamasında günlük çalışma saati 8, çalışan günü 21 olarak alınmıştır. Buna göre, hesaplanan aylık toplam çalışma süresi genel cerrahi için 322560 dk. (32*8*21*60); anestezi için 453600 dk. (45*8*21*60) bulunmuştur. Bundan sonra, bu veriler üzerinden maliyet yükleme oranı hesaplanmış ve faaliyet maliyetlerine ulaşılmıştır (bkz. Tablo 6)

Tablo 6. *Hekim Faaliyet Maliyetleri*

	Genel Cerrahi	Anestezi
Hekim Sayısı	32	45
Aylık Toplam Gider (TL)	391504,63	487526,52
Toplam Çalışma Süresi(Teorik) (dk.)	322560	453600
Hekim maliyet yükleme oranı (TL/dk)	1,21	1,07
Aylık Fiili Çalışma Süresi(Pratik) (dk.)	292455	397767*
F3 (TL)	354964,93	
F4 (TL)		426109,80
F5 (TL)		1407,98
Atıl Kapasite(TL)	36539.70	60008.74

**Toplam çalışma süresinin 396457 dakikası ameliyathane faaliyetlerinde (F4), 1310 dakikası derlenme faaliyetinde (F5) gerçekleşmiştir.*

Bina ve destek kaynak havuzlarının faaliyetlere yüklenmesi ile ilgili hesaplama bilgileri Tablo 7 ve Tablo 8'de verilmiştir. Tadilat onarım kaynağı için maliyet yüklemede dağıtım anahtarı olarak tadilat süresi; diğer kaynaklar için ise faaliyet süresi kullanılmıştır. Maliyet yükleme oranı ile ilgili sürelerin çarpılması sonucunda faaliyet maliyetlerine ulaşılmış ve Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 7. *Bina ve Destek Kaynak Havuzları Bilgiler*

Kaynak Havuzu	Kaynak	Toplam Gider(TL) (1)	Dağıtım Anahtarı	Toplam Faaliyet Süresi (2)	Maliyet Yükleme Oranı (TL/dk) (1)/(2)
Bina Kaynak Havuzu	Elektrik	6599,40	Faaliyet Süresi	300	22,00
	Su	541,25	Faaliyet Süresi	300	1,80
	Tadilat Onarım	7135,00	Tadilat Süresi	740	9,64
Destek Hizmetler Kaynak Havuzu	Sterilizasyon	52184,00	Faaliyet Süresi	255	204,64
	Çamaşırhane	8197,00	Faaliyet Süresi	300	27,32
	Tıbbi Atık	9894,00	Faaliyet Süresi	255	38,80
	Terzihane	3897,14	Faaliyet Süresi	300	12,99

Tablo 8. *Faaliyet Süreleri*

Faaliyet	Faaliyet Süresi(dk)	Tadilat Süresi(dk)
F1	25	0
F2	5	55
F3	180	395
F4	30	145
F5	45	115
F6	15	30

Tablo 9: *Faaliyet Maliyetlerinin Toplamı (Değişken)(TL)*

Faaliyetler	Bina Kaynak Havuzu(TL)			Destek Hizmetler Kaynak Havuzu(TL)				İşgücü Kaynak Havuzu (TL)	Toplam (TL)
	Elektrik	Su	Tadilat Onarım	Sterlizasyon	Çamaşırhane	Tıbbi Atık	Terzihane	İşçilik	
F1	549,95	45,10	0,00	0,00	683,08	0,00	324,76	0,00	1602,90
F2	109,99	9,02	530,30	0,00	136,62	0,00	64,95	0,00	850,88
F3	3959,64	324,75	3808,55	36835,76	4918,20	6984,00	2338,28	354964,93	414134,11
F4	659,94	54,13	1398,07	6139,29	819,70	1164,00	389,71	426109,80	436734,64
F5	989,91	81,19	1108,82	9208,94	1229,55	1746,00	584,57	1407,98	16356,96
F6	329,97	27,06	289,26	0,00	409,85	0,00	194,86	0,00	1251,00
Toplam	6599,40	541,25	7135,00	52184,00	8197,00	9894,00	3897,14	782482,70	870930,49

Sabit ve Değişken Maliyetlerin Objelere Dağıtımı

Kaynak havuzlarında yer alan sabit ve değişken tüm kaynaklar faaliyetlere dağıtıldıktan sonra faaliyetlerin toplam maliyetleri hesaplanmış ve Tablo 10'da gösterilmiştir. Bundan sonraki aşamada faaliyet maliyetlerine ait dağıtım anahtarları yolu ile maliyet objeleri olan ameliyatlara dağıtılmış ve Tablo 11'de endirekt ameliyat maliyetleri verilmiştir.

Tablo 10. *Toplam Faaliyet Maliyetleri (TL)*

Faaliyetler	Değişken(TL)	Sabit(TL)	Toplam(TL) (1)	Dağıtım Anahtarı Ölçütü	Dağıtım Anahtarı (2)	Birim Maliyet (TL) (1/2)
F1	1602,90	16477,00	18079,90	Hasta Sayısı	374	48,34
F2	850,88	7600,96	8451,85	Hasta Sayısı	374	22,60
F3	414134,11	126590,16	540724,27	Operasyon Süresi	33741	16,03
F4	436734,64	26055,35	462789,99	Operasyon Süresi	33741	13,72
F5	16356,96	51313,78	67670,74	Hasta Sayısı	374	180,94
F6	1251,00	12332,26	13583,25	Hasta Sayısı	374	36,32
Toplam	870930,49	240369,51	1111300,00			

Tablo 11. *Endirekt Ameliyat Maliyetler (TL)*

Ameliyat	F1	F2	F3	F4	F5	F6	Toplam
Pankreas	48,34	22,60	2724,37	2331,71	180,94	36,32	5344,29
Safra Kesesi	48,34	22,60	2163,47	1851,65	180,94	36,32	4303,33
Karaciğer	48,34	22,60	5769,26	4937,74	180,94	36,32	10995,21
İnce Bağırsak	48,34	22,60	2323,73	1988,81	180,94	36,32	4600,74
Kolon	48,34	22,60	3605,79	3086,09	180,94	36,32	6980,08
Mide-Y. Borusu	48,34	22,60	2403,86	2057,39	180,94	36,32	4749,45
Dalak	48,34	22,60	1442,32	1234,44	180,94	36,32	2964,95
Apandisit	48,34	22,60	1522,44	1303,02	180,94	36,32	3113,66
Fıtık	48,34	22,60	1682,70	1440,18	180,94	36,32	3411,08
Anal Fissür	48,34	22,60	1842,96	1577,33	180,94	36,32	3708,49
Fistül	48,34	22,60	2083,35	1783,07	180,94	36,32	4154,62
Kıl Dönmesi	48,34	22,60	1121,80	960,12	180,94	36,32	2370,12
Tiroit	48,34	22,60	1602,57	1371,60	180,94	36,32	3262,37
Paratiroit	48,34	22,60	2003,22	1714,49	180,94	36,32	4005,91
Meme Cerrahisi	48,34	22,60	2483,99	2125,97	180,94	36,32	4898,16
Karın Germe	48,34	22,60	1762,83	1508,75	180,94	36,32	3559,79
Böbrek	48,34	22,60	2564,12	2194,55	180,94	36,32	5046,87
Mesane Çıkarılması	48,34	22,60	2083,35	1783,07	180,94	36,32	4154,62
Üreter	48,34	22,60	1955,14	1673,35	180,94	36,32	3916,69

SONUÇ

Günümüzde hastane işletmelerinin maliyetleri kontrol altına almaları için sağlık hizmet sürecinde kullanılan kaynakların etkin ve verimli kullanılması gerekmektedir. Bu kapsamda, atıl kaynakların tespit edilmesi ve buna yönelik maliyet yöntemlerinin kullanılması oldukça önemlidir. Özellikle, sağlık hizmet çeşitliğinin fazlalığı ve hastanelerin 7/24 hizmet sunan karmaşık yapıda organizasyonlar olması maliyet yönetimini zorlaştırmaktadır.

Hastanelerin maliyet yapısı içerisinde endirekt giderlerin payı oldukça yüksektir. Bu giderlerin doğru belirlenerek dağıtılmasında sağlık hizmet maliyet hesaplama süreçlerinde sorunlar yaşanabilmektedir. Bu durum, maliyet analizlerinin sağlıklı yapılamamasına neden olmaktadır. Bundan dolayı, hastane işletmeleri organizasyon yapılarına uygun maliyet hesaplama yöntemlerine ihtiyaç duymaktadır. Bu kapsamda, çalışmada hastane işletmelerinin bu sorununu çözüm odaklı yaklaşım sunan maliyet hesaplama yöntemi olarak kaynak tüketim muhasebesi (KTM) kullanılmıştır.

KTM, faaliyet tabanlı maliyetleme (FTM) ve Alman maliyet muhasebesi (GPK) ilkelerinin bir araya getirildiği, kapsamlı ve entegre bir yönetim muhasebesi sistemidir. KTM, sistematik bir yaklaşım olduğundan uygulanması zor bir sistem değildir. Şöyle ki; KTM maliyetleri dağıtmada kaynaklar üzerine odaklanır. Kaynaklar, doğrudan faaliyetlere dağıtılmaz; öncelikle, kaynak havuzlarında toplanır ve daha sonra faaliyetlere, oradan da maliyet nesnelerine dağıtılır. Böylece, yöntem sistematik bir hal almaktadır; bu da, yöntemin uygulanabilirliğini arttırmaktadır (Erkuş vd., 2014: 33). Bu yüzden, hastane işletmelerinde de uygulanabilirliği kolay bir yöntemdir. Özellikle, bu yöntem ile sağlık hizmet süreçlerinde ortaya çıkan atıl kapasite belirlenebilmektedir. Bu sayede, hastane yöneticileri kaynakların etkin ve verimli kullanılması kapsamında sağlıklı bilgiye ulaşabilmektedir.

Çalışma, KTM yönteminin hastanelerde uygulanabilirliğini göstermek amacıyla bir kamu hastanesinin ameliyathane bölümünde gerçekleşmiştir. Ameliyathanede 11 farklı tıbbi bölüm (genel cerrahi, üroloji, göz vb.) tarafından sağlık hizmeti sunulmakta olup; örneklem olarak genel cerrahi bölümü ele alınmıştır. Öncelikle, ameliyathane süreçleri analiz edilmiş ve faaliyetler belirlenmiştir. KTM 'nin temel unsurlarından biri olan kaynak havuzları oluşturularak endirekt giderler sabit ve değişken olarak ayrılmıştır. Sonraki aşamalarda, kaynak havuzlarında yer alan giderler ilgili dağıtım ölçütleri ile faaliyetlere dağıtılmıştır. Sonuç olarak, endirekt faaliyet maliyetlerine ulaşılmış ve bunlar maliyet objesi olan ameliyatlara dağıtılmıştır. Ameliyatlar arası kıyaslama yapıldığında en büyük payın karaciğer ameliyatında olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Bunun yanında, KTM kapsamında yürütülen hesaplama sürecinde ortaya çıkan atıl kapasite tutarları (TL) da belirlenmiştir. Atıl kapasite tutarı en fazla anestezi hekim maliyetlerinde oluşmuştur.

KTM, yönteminin hastane işletmelerinde uygulanabilirliği kolay olmasına rağmen, uygulama aşamasında dikkat edilmesi gereken hususlar bulunmaktadır. Hastanelerde yürütülen sağlık hizmet faaliyetleri çeşitlilik gösterdiği için, hizmet süreçleri iyi analiz edilmeli ve buna göre faaliyetler belirlenmelidir. Bu yüzden, sağlık hizmet çeşitliğinin fazla olması nedeniyle hastane işletmelerinde bu yöntemin daha sağlıklı sonuç vermesi açısından bölüm ya da birim bazlı uygulanması daha uygun olacağı düşünülmektedir. Bunun yanında, faaliyetler ile birlikte kaynak havuzlarının ve bu havuzlarda yer alan giderlerin doğru belirlenmesi yöntemin güvenilir sonuçlar vermesi açısından oldukça önemlidir.

Sonuç olarak, hastane işletmelerinde maliyetlerin önemli bir payını oluşturan endirekt giderlerin dağıtımında kullanılan KTM, hastane yönetimleri açısından hem pratik hem de anlaşılır bir maliyet hesaplama yöntemidir. Bu yöntem sayesinde atıl kapasite analizi yapılarak kaynakların etkin ve verimli kullanılması sağlanabilir, sağlıklı maliyet yönetim sistemi kurgulanarak hizmet süreçlerinde ortaya çıkan maliyetler kontrol altına alınabilir.

KAYNAKÇA

Ahmed, S.A. ve Moosa, M. (2011). Application Of Resource Consumption Accounting in Educational Institute. *Pakistan Business Review*. January 2011: 755-775.

Aksu, İ. (2013). Kaynak Tüketimine Dayalı Muhasebe: Bir Örnek Uygulama. *NW-SA-Social Sciences, 3C0116*, 8(4): 165-182.

Aktaş, R.(2013). Yeni Bir Maliyet ve Yönetim Muhasebesi Yöntemi Olarak Kaynak Tüketim Muhasebesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Nisan/2013: 55-76.

Alataş, A., Aktaş, H.(2022). Kaynak Tüketim Muhasebesinin Sağlık İşletmelerinde Uygulanması. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Ekim 2022 (96): 1-36.

Arslan, E. & Çonkar, K. (2023). Hastanelerde Modern Maliyetleme Yöntemlerinin Uygulanabilirliğine Yönelik Bir Araştırma: AfyonKarahisar Örneği. *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 6(1): 51 – 68.

Baltacıoğulları, H. (2018). Kaynak Tüketim Muhasebesi Modelinin Bir Özel Sağlık İşletmesinde Uygulanması *(Yüksek Lisans Tezi)*. Trakya Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Edirne.

Erkuş, H., Aksu, İ., Turan, E. (2014). Kaynak Tüketim Muhasebesinin Diğer Maliyet Sistemleri İle Karşılaştırılması. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 2014-2: 15-36.

Gizer, Z., Atış, C. (2022). Sağlık İşletmeciliğinde Maliyet ve Yönetim Muhasebesi Sisteminin Oluşturulması: Bir Hastane Uygulaması. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 22 (1): 84-101

Karademir, R. Ve Can, G. (2019). Sağlık İşletmelerinde Maliyetler ve Maliyet Hesapları. *ABMYO Dergisi,* Sayı 54, 125-144.

Kayıhan, B., Tepeli, Y. (2016). Yeni Bir Maliyetleme Tekniği Olarak Kaynak Tüketim Muhasebesi ve Bir Örnek Uygulama. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, ICAFR 16 Özel Sayısı. 431-443.

Kısakürek, M., Biçer, E.B. (2011). Maliyet Hacim Kar Analizinin Bir Hastane İşletmesi MR Ünitesinde Uygulanması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), s. 281-306.

Kurtlu, A.E. (2016). Kaynak Tüketm Muhasebesi: Silah Fabrikası Örneği. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 9(3):1-14

Obeid, M. N. (2021). Resources Consumption Accounting for A Rational Production Costs: A Case Study. Akkad. *Journal of Contemporary Accounting Studies*, 1(2): 133-151.

Özçelik F. (2019). Kapasite Maliyet Yönetimi Açısından Maliyetleme Yöntemlerinin Karşılaştırılması, *BMIJ*, 7(4): 1311-1333.

Özyapıcı, H. (2015). Sağlık Kurumlarında Fiyatlandırma Kararları İçin Maliyet Analizi Sağlayan Yeni Bir Maliyetleme Yaklaşımı: kaynak tüketim muhasebesi. Sağlık Akademisyenleri Dergisi 2015; 2(1):22-26

Özyapıcı, H., Tanış V.N. (2016). Improving health care costing with resource consumption accounting. International journal of health care quality assurance.29(6):646-63.)

Tami K.G. ve Thanoon I.Y. (2021). Using Resource Consumption Accounting (RCA) in Cost Management of Government Hospitals. *Tikrit Journal of Administration and Economics Sciences*, 17(56): 40-60.

Yaman, Ö. (2009), Hastanelerde Maliyet Yönetim Sistemi ve Bir Uygulama. *(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*.İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yijuan,L., Ting, W. (2017). Management Accounting Tools and Application Cases. Resource Consumption Accounting Method and Application. *Advances in Social Science Education and Humanities Research,* Volume 121: 408-414.

Yüksel, İ. (2021). *Hastanelerde Hasta Maliyeti Hesaplama*. Bursa: Ekin Yayın Evi.

Bölüm 15

YEŞİL EKONOMİNİN YEŞİL İŞLERİ

Duygu ÖZYILMAZ MİSİCAN[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, dozyilmaz@sinop.edu.tr, 000-0002-3577-7288

Giriş

Ekonomide yaşanan finansal ve borç krizleri, ekonomik durgunluk süreçleri ve bu süreçlerle beraber eşanlı olarak yaşanan ekolojik krizler. Yeşil ekonomi bu krizlerin içinden doğup, ekonomik, sosyal ve çevresel sorunları çok yönlü boyutlarla ele alarak, çözüm üretmek adına var olmuştur. Ekonomiler, endüstriler, piyasalar zaten teknolojik ilerlemelerin etkisiyle sürekli dönüşmektedir. Schumpeter (1942), bu olağan dönüşüm sürecini "yaratıcı yıkım" olarak ifade etmektedir. Ancak bu dönüşüm süreci, diğer süreçlerden daha farklı olarak yapılanmaktadır. Keynesyen politikalara eklemlenerek, yeşil yeni düzen altında ekolojik krizlerin ortadan kaldırılması, sürdürülebilirliğin sağlanması ve istihdamın arttırılmasını hedeflemektedir. En vurucu noktası, sürdürülebilirlik hedefinde, her alanda çevre-dostu uygulamaları yaratırken, ana kıstasının insan yakışır iş ekseninden hareket etmesidir.

Yeşil ekonomi, ekonomik sistemi, ekolojik, eşitlik, sosyal ve çevresel adalet yaklaşımı ile ele alan reformları kapsamaktadır (Kennet ve Heinemann, 2006). Kapitalizmin yıkıcı etkilerine karşı çıkmaktadır. Büyüme ve kalkınmanın sınırını, dünyanın biyolojik kapasitesine göre yorumlayan, çevre üzerinde yıkıcı etkileri en aza indirerek, sürdürülebilirliği hedef alan ekonomik bir anlayış biçimidir. Fosil kaynaklara olan bağımlılığı azaltmayı, yenilenebilir enerji kaynakları ile enerji verimliliğini sağlamayı, ekosistemi iyileştirici önlemleri alırken, toplumsal eşitliği önemseyen, sosyoekonomik refahı sürdürmeyi içeren, yenilenebilir ve adil bir ekonomi olarak tanımlanmaktadır (Richardson, 2013).

1972 yılında yayınlanan "Meadows Raporu" olarak da bilinen "Büyümenin Sınırı" raporu ile cevap aranılan büyüme ya da kalkınmanın daha ne kadar sürdürülebileceği sorusu, yeşil ekonominin doğuşunu başlatmıştır. Bu rapor, çevresel ve ekolojik kriz örnekleri ile, gezegen kaynaklarının sınırına dikkat çekip, ülkelere sıfır büyümeyi önermiştir. Bu öneri, hâlâ kapitalist düşünceler tarafından eleştirilmektedir. Ancak, iklim krizleri, hunharca kullanılan kaynaklar, ekonomik krizler ve istihdamsız büyümeyi destekleyen politikalar ile gelinen noktadaki tablo, birçok rapor ve konferansta dile getirildikçe, sürdürülebilir büyümenin, dünyanın devamı için ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmıştır. Yeşil ekonomi bir yönüyle, düşük karbon salınımı ve enerji verimliğini sağlamanın derdine düşen, bir yönüyle de insanların refahını arttırmayı, sosyal adaleti sağlamayı amaçlayan bir ekonomiyi, sürdürülebilirlik ekseninde ihtiva etmektedir.

Toffler dönüşümleri, 3 ana dalga üzerinden ifade etmektedir (tarımsal üretim, sanayi devrimi ve bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişimi). 3. dalga sonrasında yaşanan yapay zekâ, robotlar ve dijitalleşme ile başlayan Endüstri 4.0 süreci, dönüşümlere 4. dalgayı çarptırmıştır. Yeşil ekonomi, bütün bu dalgaların çevre, ekonomi ve toplum üzerinde yarattığı olumsuz etkilere, bir

çözüm yolu olarak şekillenmeye başlamıştır. Yeşil dönüşüm, tüketicilerin ekosisteme karşı farkındalığını arttırdığından, tüketicilerin taleplerinde çevre-dostu ürünler ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu yüzden, yeşil dönüşüm sektörler içinde rekabet unsuru haline gelmiştir. Dönüşümle beraber, mavi yaka, beyaz yaka, altın yaka, gri yaka kavramlarına yeşil işler ile beraber yeşil yakada eklenmiştir.

Yeşil işler, üretim, ulaştırma, turizm, inşaat gibi geleneksel sektörlerde yer alan işlerin, yeşil ekonomi bakışıyla dönüştürülüp, çevre ve insan onuruna yakışır iş bakışına sahip olarak yenilenen işler olarak belirtilmektedir (NTAR, 2008, s. 4). Ekosistemi önemseyen işlere geçiş, yeni enerji kaynaklarına yönelimi tetiklemiştir. Bu yönelim, ekonomiden istihdama kadar pek çok dönüşümü de başlatmıştır. Çünkü, yeşil iş kavramı sadece ekosistemi önemseyen ve enerji verimliliğini ifade etmemektedir. Yeşil iş olarak adlandırılabilmesi için bu özelliği ile birlikte, yapılan işin, insana yakışır iş çalışma koşullarına sahip olmasını da içermelidir. Dolayısıyla yeşil dönüşüm, çalışma hayatında önemli değişikliklere sebep olacak ve işgücü, meslekler, beceriler ve sektörler bu dönüşümden etkilenecektir.

2030 yılına kadar yeşil işlerde istihdam edileceklerin 38 milyonu bulacağı öngörülmektedir. Ayrıca bu yıla kadar yaklaşık 7 milyon işin ortadan kalkacağı varsayılmaktadır (IRENA Raporu, 2023). Dolayısıyla, yeşil dönüşümün istihdamda yarattığı mesleki değişimler, eğitim ihtiyacını gündeme getirmektedir. İşgücünün niteliklerini arttıran ve yeşil dönüşüme uyumlaştırarak istihdam edilebilirliği güçlendiren bu eğitimler için devlet, özel sektör ve sendikaların birlikte hareketi ve gerek eğitime gerekse yeşil yatırımların desteklenmesine yönelik teşvik ve sübvansiyon ihtiyacı oldukça hayati olacaktır.

Bu çalışma, yeşil ekonominin sektörler ve meslekler üzerindeki etkisine değinerek, yeşil dönüşümün işgücünün istihdam edilebilirlik koşullarını değiştireceğinin altını çizmektedir.

Yeşil Ekonomi

Yeşil ekonomi, hâkim iktisat ideolojisine getirilen eleştirel yaklaşımlardan biri olarak ifade edilmektedir. Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) yeşil ekonomiyi; "insanın refahını ve toplumsal eşitliğini sağlarken, ekolojik kıtlıkları ve çevresel riskleri en aza indirmeyi hedefleyen ekonomi olarak tanımlamaktadır. Kaynakları etkin olarak kullanmayı hedefleyen, düşük karbonlu kaynakları önemseyen, karbon salınımı ve kirliliği azaltan, enerji ve kaynak etkinliğini arttıran, biyo-çeşitlilik ve ekosistem hizmetleri kayıplarını önleyen politikaları içermektedir (UNEP, 2008). Yeşil ekonominin en temel sorularından biri, ekonomik faaliyetlerin doğa üzerinde yarattığı baskıya ilişkindir. En temel sloganı, "sürdürülebilirliktir". Bu kavram, ilk kez Dünya Koruma Stratejisi raporunda telaffuz edilmiştir. Ancak, kavramın yaygınlaşması

1987 Brundtland Raporu olarak adlandırılan "Ortak Geleceğimiz" raporundan sonra olmuştur (WCED, 1987).

Yeşil ekonomi sürdürülebilirlik hedefini; ekonomik, toplumsal ve ekolojik sacayakları üzerine kurgulamıştır. Ekonomik sürdürülebilirlik; maddi refah sağlayan üretim araçlarının azalmamasını, toplumsal sürdürülebilirlik beşerî sermayenin azalmamasını, ekolojik sürdürülebilirlik ise doğal kaynaklarının azalmamasını içermektedir (Aşıcı, 2012, s. 50). Ekonomi politikalarının uygulanırken sadece maddi refahı değil, toplumsal ve ekolojik sürdürülebilirliği dikkate alarak uygulanması gerekliliğinin altını çizmektedir. Dolayısıyla yeşil ekonomi; ekolojik, toplumsal ve ekonomik açıdan güçlü bir sürdürülebilirliği önemseyen politika dönüşümlerini içeren bir yaklaşımı ifade etmektedir.

Günümüzde giderek artan küresel finansal krizler, ekolojik krizler ve OECD Çevre Tahmin Raporu'nda da belirttiği üzere, artan sera gazı emisyon salınımı bütün dünya kaynaklarının varlığını tehditkâr hale getirmiştir. Krizler ve raporların sonuçları dahilinde mevcut ekonomi politikalarının sorgulamasına yol açarak, yeşil ekonominin dinamiğini yükseltmeye başlamıştır. ILO Yeşil İşler Programı 2012 raporunda, iki önemli makro problem tanımlamıştır. İlki, iklim değişiklikleri ve doğal kaynakların yok olma tehlikesidir. İkinci problem ise, insanların insanca yaşama koşullarına aykırı yaşama biçimleridir. Çalışma koşullarında, barınma şartlarında, temiz suya erişimde insanca yaşama koşullarına aykırılık oranlarının giderek artmaya başlamasını tehdit olarak görmektedir (ILO, 2012'a, s. 3). Bu problemlerin devam etmesi durumunda, 2030 yılında verimliliğin 2012 yılına kıyasla %2,4 oranında düşebileceği belirtilmektedir (Efendioğlu, 2013, s. 82). Gelecek nesilleri ve eko-sistemi korumak, karbon emisyonunu ve çevre kirliliğini azaltmak yeşil büyümeyi gerekli kılmaktadır (ILO, 2013, s. 8). Aksi takdirde, eko sistemi bozacak iklim krizlerinin artması, sosyal, toplumsal ve ekonomik düzeni yıpratacak sistemlerin önlenememesi ile sürdürülebilirlik hedefinin sağlanamayacağı öngörülmektedir (ILO, 2012b). ILO; yeşil büyüme ile dönüşümler yaratılarak sürdürülebilirliğin sağlanacağını vurgulamaktadır (ILO, 2012a).

Yeşil ekonomi, sürdürülebilir ekonomik büyüme için en etkili araç olarak tanımlanırken; bu hedef ışığında ekosistemin her dinamiğini sürdürülebilirlik ekseninde ele alan, yoksulluğun azaltılması, sosyal refahın artması, yeni istihdam alanları yaratarak istihdamın etkinliğinin sağlanmasını da içeren bir büyüme olarak ifade edilmektedir (UNEP, 2008, s. 10). OECD yeşil ekonomiyi, ekonomik büyüme ile birlikte eş zamanlı olarak refahın, doğal kaynakların ve çevresel hizmetlerin sürdürülebilirliğinin güvence eden ekonomi olarak ifade etmektedir (OECD, 2011, s.9). UNESCAP, çevresel sürdürülebilir önlemler ile düşük karbonu teşvik ederek, ekonomide yeşil büyümenin sağlanması olarak tanımlamaktadır Ekosistemin sürdürülebilirliğini hedeflerken, aynı zamanda da çevre dostu istihdamı ve çalışma koşullarını içeren yeşil büyüme olarak adlandırılmaktadır (Kasztelan, 2017, s. 489).

UNEP'e göre yeşil ekonominin üç amacı bulunmaktadır. İlki; iş kayıplarının önlenip yeni işlerin yaratılmasıyla ekonomik canlanmasının yaratılması ve dezavantajlı grupların korunmasıdır. İkincisi; ekonomi politikalarını sürdürülebilirlik temelinde yapılandırmaktır. Üçüncüsü ise, karbon bağımlılığının azaltılarak, ekosistemlerin çözülmesini yavaşlatmaktır (UNEP, 2009). Bu amaçlar doğrultusunda, ülkelere bütçelerinden GSMH'larının %1'ini ayırarak, yeşil yatırımlarla ekonomik canlanmanın yaratılabileceğini tavsiye etmektedir. Yeşil yatırım alanları olarak; yenilenebilir enerji, sürdürülebilir tarım ve ulaşım, enerji- etkin bina uygulamalarını içeren su sistemleri ve teknoloji ve atık yönetimi olarak adlandırılan geri dönüşüm olarak yedi ana sektörle yapılandırılmaktadır (GIZ, 2012, s. 1).

UNEP, ayrıca ülkelere yeşil ekonomiyi ülkelerinde nasıl yapılandıracaklarına ilişkinde "Yeşil Bir Ekonomiye Doğru" raporunda bilgiler sunmaktadır. Öncelikle istihdamı destekleyen koşulların oluşturulmasının altı çizilmektedir. Sektörel değişimle istihdam kaybı yaşayanlar için, yeşil işlerin yaratılmasını önemsemektedir. Sürdürülebilir tarım yöntemlerinin tarımda, ormanda, suda, balıkçılıkta uygulanması gerekliliğini ve yeşil ekonomik dönüşümle, gerekli politikaların etkin bir şekilde kurgulanıp gerekli teşviklerin, sübvansiyonların, ülkeler ve uluslararası kuruluşlar tarafından kaynak yaratılmasının önemi belirtilmektedir (Hurma, 2014, s.108).

Yeşil ekonomik sistem, sürdürülebilir girişimleri ve yeşil işleri kapsayan, aynı zamanda toplumun tüm kesimi için sosyal korumayı genişleten ve önemseyen, yoksulluğun azaltıldığı, doğal kaynakların ve enerjinin etkin olarak kullanıldığı tüm ekonomik ve sosyal politikaları kapsamaktadır. Bu aktarılanlar ışığında; bireysel ve kollektif bir ruhla, gezegen sınırlarına saygıyı içeren bütün plan, politika ve uygulamaları içermektedir. Hızlı tüketime karşı üretim-tüketim döngüsünde, dönüşümü hedefleyen bir yaklaşımı barındırmaktadır. Çevre dostu büyüme zemininde, sürdürülebilirlik hedefine uygun teknoloji, istihdam, ekonomik ve sosyal dönüşümleri içermektedir.

Yeşil Ekonominin İstihdama Yansıması: Yeşil İşler

Yeşil ekonomi, kahverengi işleri de yeşile boyamayı hedeflemektedir. Kahverengi işler; hammadde ve enerjiyi etkin olarak kullanamayan, fosil yakıtların kullanıldığı, insan onuruna yakışmayan çalışma koşullarını içeren işleri ifade etmektedir. Yeşil işler ise yeşil ekonominin sonuçlarından biridir.

UNEP, çevrenin korunmasına ve kalitesinin arttırılmasına destek veren, tarım, üretim, ar-ge, idari işler ve hizmetlerde yer alan sektörlerdeki işleri, yeşil iş olarak ifade etmektedir (UNEP, 2008, s. 7). ABD İşgücü İstatistikleri Kurumu, yeşil mal ve hizmetler üreten sektörde yer alan işleri yeşil iş olarak adlandırmaktadır. ILO, yeşil ekonominin yedi ana sektöründe yer alan sürdürülebilir kalkınmayı hedefleyen ve doğal kaynakları önemseyen işleri yeşil iş olarak tanımlamaktadır (ILO, 2008, s. 1). ILO, ister geleneksel

sektörlerde yerini alsın, isterse yenilenebilir enerjiyi içeren yeşil sektörlerde yerini alsın, çevre dostu insana yakışır işleri, yeşil iş olarak belirtmektedir. Bu işlerde;

*Sera gazı emisyonunu ortadan kaldırmayı hedeflemek,

*Hammadde ve enerji verimliliğini arttırmak,

*Atık yönetimini etkin bir şekilde yapabilmek,

*Ekosistemi korumak ve insan sağlığını önemsemek,

*İklim değişikliklerinin etkilerine uyumu sağlamayı başarmanın ön planda olduğunu vurgulamaktadır (ILO, 2016).

Yeşil işler, üretim, ulaştırma, turizm, inşaat gibi geleneksel sektörlerde yer alan işlerin, yeşil ekonomi bakışıyla dönüştürülüp, çevre ve insan onuruna yakışır iş bakışına sahip olarak yenilenen işler olarak belirtilmektedir (NTAR, 2008, s. 4). Martinez-Fernandez vd. (2010) yapılan işin, çevre üzerindeki baskılarını azaltmaya yönelik yapılan işleri yeşil işi olarak adlandırmaktadır. Peters vd. (2011) yeşil işleri, iklim krizlerini hafifleten, enerji etkinliği yaratan, çevreyi ve doğal kaynakları koruma hedefi güden işler olarak belirtilmektedir. Alliance (2008), enerji etkinliğini ön plana alarak, karbon salınımını azaltan işleri, yeşil iş olarak ifade etmektedir. Ayrıca Alliance, yeşil işleri tanımlarken enerji etkinliği ile birlikte, alınan ücretin çalışanın ve ailesinin geçimini karşılaması ve kariyer fırsatı sunması imkanları ile birlikte ele almaktadır. Bu kriterleri taşımayan işleri, enerji etkinliğine katkı sağlasa bile yeşil ekonominin bütüncül bakışını taşımadığı için, yeşil iş olarak adlandırılmamasını belirtmektedir. Baş (2013), ekolojik binaların inşa edilmesini, sürdürülebilir ulaşımı, sürdürülebilir hizmet ve ürün üretimini sağlayan, geri dönüşümü ve düşük karbon kullanımını önemseyen, insan onuruna yakışır çalışma koşullarına sahip işleri, yeşil iş olarak ifade etmektedir. Deschenes' e göre (2013), yeşil ekonomin ortaya çıkardığı tüm işler, yeşil işler olarak adlandırılmaktadır.

Yeşil işler, ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre de içeriği değişebilmektedir. Gelişmiş ülkelerde yeşil işler, gelişmiş teknolojileri içeren, çevreye duyarlı işleri ifade ederken; gelişmekte olan ülkelerde gelişmiş ülkelere göre, daha düşük teknolojiyi kullanan ve çevreye daha az duyarlı işleri ifade etmektedir. Gelişmiş ülkelerde yeşil işler, geleneksel sektörlerde dahil olmak üzere, enerji verimliliği ve sürdürülebilirliği üzerine odaklanırken; gelişmekte olan ülkelerde doğal kaynakların tarım, ormancılık, balıkçılık gibi sektörlerde etkin kullanımı ön plana çıkmaktadır (Jarvis vd., 2011, s. 11).

Yeşil işler sadece yeşil sektördeki işlerden oluşmamakta, aynı zamanda yeşil ekonomi dönüşümü ile var olan mesleklerin daha yeşile dönüşmesini de kapsamaktadır. Geleneksel sektördeki işlerin, yeşile dönüşmeye başlaması, yeşil iş olarak ifade etmektedir. Örneğin araç üretiminde çalışan mavi yakalı

bir işçinin, niteliğinin arttırılarak, hibrit araç üretiminde işine devam etmesi de yeşil iş olarak adlandırılabilmektedir.

Yeşil işler, işlerde yenilenebilir kaynakları ön plana çıkararak, hammadde etkinliğini önemseyen, karbon salınımına dikkat çeken özellikleri vurgulamaktadır. Ancak enerji sürdürülebilirliği hedeflenirken, ILO' ya göre yapılan işin yeşil olması için insan onuruna yakışır bir eksende, çalışma koşullarının da oluşturulması gerekmektedir. Düzgün iş kapsamında, temiz teknolojili üretim ve hizmeti içeren eko-sistemde sürdürülebilirliği hedefleyen işler, yeşil işlerdir. Cook vd. (2012), yeşil işlerin düzgün iş standartlarını taşıması zorunluluğu nedeniyle, yeşil işlerin toplumda paradigma değişikliği yaratarak, yeşil toplum yapısını oluşturacağını belirtmektedir.

Yeşil işler, sürdürülebilirliği hedeflerken, istihdam yapısında iş güvenliği, insanca yaşama ücreti, güçlü kollektif haklar gibi çalışma koşullarının güvenceli bir zeminde yaratılmasını içermektedir (UNEP, 2008). Dolayısıyla yeşil işleri, sadece çevre dostu uygulamalarla ele almak tanımı çok kısırlaştırmaktadır. Çünkü yeşil işler, sosyal politika yansıması da güçlü olan, bir işi ortaya çıkaran bütün dinamikleri ile ele alan ve tüm sonuçlarında sürdürülebilirliği hedefleyen bir kavramın altını çizmektedir. Sürdürülebilirlik hedefi, işgücü adaletini kapsamaktadır. Bu yüzden, yeşil işlerin ILO'ya göre, insan yakışır iş koşulları ile bütünleşmesi gerekmektedir.

Yeşil işler, düzgün iş kavramına uygun olarak yapılanmalıdır. Eşit gelir olanaklarını içeren, sosyal güvenceye ve sosyal korumaya sahip, sendikal örgütlenme, toplu pazarlık, zorla çalıştırma ve ayrımcılığın yasaklandığı, insanca yaşama ücretini içeren, iş sağlığı ve güvenliğini önemseyen, ekonomik ve sosyal hakları içeren çalışma koşullarına sahip işler, düzgün iş olarak adlandırılmaktadır. Yeşil işler sürdürülebilir bir ekonomik sistemde düzgün iş koşullarına sahip bir işi, yeşil iş olarak tanımaktadır. Sürdürülebilir hedefler için, işin düzgün iş standartlarına sahip olması gerekmektedir (ILO, 2008, s. 2). Dolayısıyla, yeşil sektörde yer alan rüzgâr paneli gibi işlerin çevre dostu uygulamaları ve çevreye katkısı olsa bile, düzgün iş şartlarında sahip değilse, yeşil iş olarak adlandırılamamaktadır. Yeşil sektörde yer alan işlerin, mutlaka iş güvenliği, iş güvencesi, sendika gibi düzgün iş koşullarını taşıması gerekmektedir. Yeşil işler, bu yüzden kollektif ilişkilere de sıcak bakmaktadır. Sendikaların çalışma koşullarını iyileştirme ve denetim altında tutan amaçları, yeşil iş kavramını geliştirerek, yeşil sektörde düzgün işlerin yaratılmasını hızlandırmaktadır.

Sürdürülebilir bir yeşil ekonomide yeni sektörlerin gelişebilmesi, işgücünün adaptasyon ve becerilerinin gelişimine bağlıdır. Bu yüzden yeşil ekonomi, yeşil işlerin etkinliği için işgücünde fırsatları, becerileri ve güvenceleri sağlamak zorundadır. Ekonomik büyüme kadar, niteliksel büyümede yeşil işlerin yaratılmasında vazgeçilmezdir.

Yeşil ekonominin istihdam üzerinde yaratacağı etkiler tartışmalıdır. Bazı görüşler istihdama yansımaları olumlu değerlendirirken, bazı görüşlerde istihdam kaybı yaşanacağı belirtilmektedir. Lesser (2010) çalışmasında, bir yeşil iş yaratılması için, iki kahverengi iş çalışanın işini kaybetmesi gerektiğini, Alvarez vd. (2009) bir yeşil işin, 2,2 standart iş kaybına yol açtığını ifade etmektedir. Ayrıca yeşil işlerin, kadın işgücünün dezavantajlı durumunu daha da derinleştirerek, cinsiyet eşitsizliğini arttırdığını ifade eden çalışmalarda görünmektedir (Bird ve Lawton, 2009; Stevens, 2012; Görmüş, 2019).

Pollin vd. (2008) çalışmasında ise, yeşil işlerin istihdam artışı yarattığı belirtilmektedir. White ve Walsh'(2008) çalışmasında, yeşil işlerin sektörlere ek yeni işler kazandırdığı ifade edilmektedir. Vona vd. (2016) ABD' de yaptığı çalışmada, yeşil işlerin yarattığı büyüme oranının, diğer tüm işlerin büyüme oranından büyük olduğu aktarılmaktadır. Yeşil ekonominin istihdama olumlu yansımasını destekleyen çalışmaların ortak noktasında, işgücü piyasasını bu dönüşüme hazırlayıcı önlemler ile paralel yapılandırılması gerekliliği vurgulanmaktadır. Çünkü yeşil işlere geçiş süreci, mesleklerde, nitelik gerekliliklerinde, işgücü piyasası düzenlemelerinde değişiklikleri beraberinde getirecektir. Yeşil işlerin, ayrıca düzgün iş kapsamında çalışma koşullarını vaat eden iddiası da devletin bu süreci destekleyici politikalarını gerekli kılmaktadır. Bu yüzden yeşil işlerin, oluşum sürecinde işgücü piyasasındaki dalgalanmalar olasıdır.

Yeşil politikaların kısa, orta ve uzun vadede istidam yansımalarının değişiklik gösterebileceği ifade edilmektedir. Kısa dönemde uygulanacak yeşil politikalar ile oluşturulan yeşil işler yüzünden, geleneksel işlerde istihdam kayıplarının olabileceği, ancak bu durumun orta ve uzun vadedeki süreçlerde teknoloji, düşük karbonlu enerji tedariki gibi yenilikçi üretim ve süreçleri ile dolaylı istihdam etkisi yaratabileceği vurgulanmaktadır (Bowen ve Kuralbayeva, 2015, s. 9). Yeşil işlerin, işlerin niceliğini ve niteliğini etkileyen yapısı, sektöre, bölgeye, işgücünün nitelik düzeyine, endüstri ilişkilerine kadar pek çok dinamiğe göre değişkenlik gösterebilmektedir. Strietska-IIina vd. (2011) yaptığı çalışmada yeşil işlerin dinamiklere göre değişen ve işgücü piyasasında yarattığı dalgalı etkiler ifade edilmektedir.

Yeşil işlerin istihdama yansıması tartışmalı iken, yeşil işlerin iş niteliğini yükselten özellikleri üzerinde ortak bir görüş bulunmaktadır. Yeşil işler üzerine yapılan çalışmalarda, yeşil sektördeki çalışanların mesleki bilgi ve becerilerinin, eğitim düzeylerinin, çalışma şartlarının, işgücü ortalamalarının üzerinde olduğu görünmektedir (ILO, 2013). Görmüş (2019, s. 59) çalışmasında, eğitim düzeyinin yükseldikçe, yeşil işlerde istihdam edilme olasılığının yükseldiğini ifade etmektedir. Yeşil işlerin, istihdam etkisinin hızlı ve kısa dönemde alınabilmesi için yeşil ekonomiye geçiş sürecinin iyi yönetilmesi ve bu süreci destekleyecek yeşil politikaların işgücü niteliğini de kapsayacak şekilde tasarlanmasını gerekli kılmaktadır.

Yeşil dönüşümün artan istihdam rakamları, yeşil işler üzerine yapılan raporlarda görünmektedir. Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı'nın "Yenilenebilir Enerji ve İstihdam" 2023 raporuna göre, yeşil işlerin sayısı ve yeşil yakalılar giderek artmaktadır. Raporda yeşil yakalıların, 2022 yılında 2021 yılına kıyasla % 8 artarak, 13,7 milyon kişiye ulaştığı ve yeşil yakalıların daha çok güneş enerjisi sektöründe istihdam edildikleri belirtilmektedir. Güneş enerjisi sektörünün 4,9 milyon kişiye istidam sağlarken, rüzgâr enerjisi sektörünün 1,4 milyon kişiye istihdam yarattığı görünmektedir. Raporda 2030 yılı için yeşil istihdamının 38 milyonu bulabileceği öngörülmektedir (IRENA Report, 2023). Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ile Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından yayınlanan "Türkiye'de İklim Değişikliği ve Yeşil Ekonomi Politikalarının Sosyal ve İstihdam Etkileri" 2022 raporunda da yeşil iş sayısının Türkiye'de de artış eğiliminde olacağı belirtilmektedir. Yeşil dönüşümün Türkiye'de 2030 yılına kadar, 300 bin yeni istihdam yaratabileceği öngörülmektedir. İstihdam artışının 66 ekonomik sektörde yaşanacağı ve özellikle yüksek nitelikli işler için istihdam kalitesinin artacağı belirtilmektedir (UNDP ve ILO, 2022). Çevresel Performans Endeksi, Yeşil Gelecek Endeksi, IQ Air 'in analizleri ve Avrupa Birliği'nin yaptığı Ortak Araştırma Merkez'i çalışmalarının analizinin yapıldığı raporda, Dünya'nın en yeşil 5 ülkesinin; İsveç, Danimarka, Birleşik Krallık, Finlandiya ve İsviçre olduğu; Türkiye'nin ise listede 35. sırada yer aldığı görünmektedir (McClelland, 2023).

Sektörlerin Yeşil Dönüşümü ve Geleceğin Yeşil Meslekleri

Yeşil ekonomi sektörlerde de yeşil dönüşümü başlatmıştır. Dönüşümün yaşanacağı temel sektörler ILO'ya göre; yenilenebilir enerji, tarım ve ormancılık, üretim, inşaat, ulaştırma ve geri dönüşüm sektörleridir. Bu sektörlerde yeni mesleklerde oluşmaya başlamıştır. Çevre danışman, biyolojik sistem mühendisi, ekolojik mimar, yeşil araç mühendisi, çevre hukukçusu, organik tarım mühendisi, güneş ve rüzgâr enerjisi mühendisi, eko teknoloji uzmanı, enerji danışmanı, karbon satış uzmanı, yeşil insan kaynakları yöneticiliği, ekolojik turizm danışmanı, yüksek performanslı ekolojik bina tasarımcısı, yeşil pazarlama danışmanı, atık su uzmanı, ısı yalıtım uzmanı, doğal yaşam koçu yeni mesleklerden bazılarıdır.

Güneş, rüzgâr, jeotermal, hidrojen, su gücü, biyo-kütle yenilenebilir enerjinin temel kaynaklarıdır. Bu kaynakların yer aldığı yenilenebilir enerji sektörü yeşil ekonomide en büyük dönüşümün yaşandığı sektör olarak adlandırılmaktadır (Dierdorff vd., 2011, s.15). Sektörün, fosil yakıt tabanlı sektöre göre, enerji birimi başına daha çok iş hacmi yarattığı Kammen vd. (2004) çalışmasında yer almaktadır. Enerji sektöründeki dönüşüm, enerjinin verimliliğini ve istihdam fırsatlarındaki kazanımların yanı sıra, fosil yakıtların ve sera gazı salınımını azaltan etkisiyle çevresel faydalara da yol açmaktadır. Yeni işler ve istihdam hacmi yaratması, çevresel baskıyı azaltan faydaları ve sektörün yatırımların etkinliğini kısa zamanda arttırması etkisiyle birçok ülkenin teşvik paketlerine, yeşil yatırımları destekleyen planların eklenmesine neden olmuştur.

Greenpeace ve Avrupa Yenilenebilir Enerji Konseyi (EREC) tarafından hazırlanan rapora göre; 2030 yılına kadar 11,3 milyon enerji sektörü ile ilgili yeni işlerin yaratılacağı öngörülmektedir. Yaratılacak yeni işlerin 6,90 milyonunun yenilebilir enerji sektöründe yer alacağı ve dünya enerji arzının %77'sinin bu sektörden karşılanacağını varsaymaktadır. Yenilenebilir enerji sektöründeki işler; parça üretimi, proje geliştirme gibi Ar-Ge tasarım işlerinden, montaj ve bakım işlerinden, sistem analizleri ve mühendislik işlerinden oluşmaktadır. Yenilenebilir enerji sektöründeki bu ivme, fosil yakıtların yer aldığı sektörlerde iş kayıplarını tetikleyeceğinden, bu sektörlerde yer alan çalışanları dönüşüme hazırlayan plan ve programlara olan talebi giderek arttıracaktır.

Tarım sektörü gerek sera gazı kullanımının yoğun olması gerekse kayıtdışı istihdamın da yüksek olmasından dolayı, yeşil dönüşümle tarım çalışanlarının çalışma standartlarını arttıran ve çevresel baskıyı azaltan yeşil sonuçlar doğuracaktır. ILO, bu sektörde her bir kayıtlı çalışana karşılık en az iki kayıt dışı istihdam olduğunu belirtmektedir. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC) 2020 verilerine göre, tarım faaliyetlerinde kullanılan CH4 ve N20'nin kullanımı, enterik fermansyon gibi uygulamalardan ötürü toplam metan emisyonlarının %61'i tarım sektöründen kaynaklanmaktadır (UNFCC, 2020). Dolayısıyla tarım sektöründeki yeşil dönüşümün doğuracağı yeşil sonuçlar oldukça önemlidir.

Bu sektördeki yeşil işler; etkili arazi yönetimi, doğal tarım ilaçları, organik tarım, sürdürülebilir perakendecilik, hayvancılık, besin atığı azaltma işlerini kapsamaktadır (UNEP, 2008, s. 235). Organik tarımın, geleneksel tarım yöntemlerine göre daha emek-yoğun bir alan olduğundan dolayı, tarım sektöründe istihdam hacmini arttıracağı öngörülmektedir. Özellikle kırsal bölgeler için gelir kaynağı olarak değerlendirilmektedir (Strietska-Ilina vd., 2011, s. 68). Ayrıca geleneksel tarım yöntemlerine kıyasla organik tarımda verimliliğin arttırılması adına gübreleme, ekme teknikleri gibi konularda birtakım teknik eğitim kriterlerinin gerekliliği bu alanda çalışan işgücünün niteliğini arttıracaktır. Tarım sektöründeki yeşil dönüşümün gıda güvenliğini arttırması, tarım çalışanlarının niteliklerini ve çalışma şartlarını iyileştirmesi ve kırdan kente göçü azaltması beklenmektedir.

Üretim sektöründe fosil yakıtlara dayalı üretimden uzaklaşılması yeşil dönüşümü hızlandırmaktadır. Özellikle tüketicilerin ekolojik ayak izi farkındalıklarının artması ile çevre dostu üretimden çıkan ürünlere olan talebin artması, yeşil üretimin desteklenmesini doğurmaktadır. Rekabete yetişebilmek adına, kahverengi işler yerini, yeşil işlere bırakmaya başlamıştır. Bunun akabinde yeşil işler yeşil yakalı kavramını doğurmuştur.

Çevre dostu yeşil binalara olan talep arttıkça, inşaat sektörü yeşil dönüşüme doğru yönünü çevirmeye başlamıştır. Sektörün birçok sektörle beraber çalışması, kullanılan malzemelerin çeşitliliği, uzun iş süreçlerinden oluşması

gibi birçok neden inşaat sektöründe çevre problemlerini tetiklemektedir. İnşaat sürecinde kullanılan su ve enerji miktarı, malzeme yapıları çevre baskısı üzerinde oldukça etkilidir. Birleşmiş Milletler Çevre Programı'nın 2020 Binalar ve İnşaata İlişkin Küresel Durum Raporu'na göre 2019 yılında inşa edilen binaların toplam enerji tüketiminin %35 olduğu, karbon salınımında ise %38'lik bir paya sahip olduğu açıklanmıştır. Dolayısıyla sektörde kullanılan malzemelerin, nano-teknoloji ve kompozit teknolojisi ürünlerine yönelişi, geri dönüşüm aşamasında kullanılmayan ürünlerin farklı formlarda tekrar değerlendirilmesi, su kullanımını azaltan tekniklerin kullanılmaya başlaması ile çevresel etkileri yumuşatmaya başlayan yeşil dönüşümler oldukça önemlidir. Bina yapımında kullanılacak inovatif malzemelerin, ar-ge ve üretim aşamaları, enerji kullanımını azaltmaya yönelik iş tasarımlarının gelişmesi yeni istihdam alanlarını da doğurmaya başlamıştır. Ayrıca, yeşil inşaat sürecinin tamamında istihdam edilen çalışanlarında yeşil dönüşüme uygun olmaları kıstası, geleneksel inşaat sektöründen süreci başkalaştırmaktadır. Bu yüzden, yeşil dönüşüme uygun kalifiye inşaat çalışanlarına olan talep son yıllarda artmaktadır (Liming, 2011, s. 1).

Ulaştırma sektörü, sera gazı kullanımının ana kaynaklarından biridir. İklim değişikliği ile mücadele IPCC 6. Değerlendirme raporuna göre, sera gazı emisyonunun %15'i ulaşım sektöründen kaynaklanmaktadır. Bu sektörde oluşan farkındalıkla, hibrit ve elektrikli taşıtlara olan yönelim yeşil dönüşümü hızlandırmıştır. AB Çevre ve İşgücü Vasıfları raporunda ulaşım sektöründe yeşil dönüşümden işlerin etkilenebileceği alanları dört başlıkla ele almıştır. İlki, bisiklet altyapısının oluşturulması, elektrikli bisiklet üretimin artması gibi ulaşım alışkanlıklarını değiştiren durumların yeni işler yaratması durumudur. İkincisi, özel taşıtlar yerine toplu taşıma, bisiklet gibi araçların tercih edilmeye başlaması ile bu yeşil dönüşüme adaptasyon sürecinde ortaya çıkan işlerin durumudur. Diğeri, işlerin ikamesi başlığında aktarılan, ulaşım araçlarının bir kısmında yaratığı iş kaybının diğer ulaşım aracında yeni iş olanakları yaratması durumudur. Dördüncüsü ise, işlerin tasfiyesi başlığında ifade edilen, geleneksel ulaşım yöntemlerinin ya da araçlara yönelik azalan talebin yaratacağı iş kayıplarının durumudur.

Geri dönüşüm ve sıfır atık bilincinin artmaya başlaması, her sektörde geri dönüşümün önemsenmeye başlaması, geri dönüşüm sektörünü yeşil dönüşümün en önemli parçalarından biri haline getirmiştir. Enerji verimliliği ve atık yönetiminin yeşil dönüşüme uygun hale getirilmesini içeren sektör aynı zamanda ekonomik bir faaliyet alanı olarak ortaya çıkmıştır. Materyal toplama, tasnifleme, dönüştürme, işleme gibi aşamaları içeren sektör yeni iş alanları da yaratmaktadır. Bu sektör, hem düşük vasıflı ve kayıt dışı çalışan atık toplayıcılardan hem de materyal iyileştirme yöneticiliği gibi vasıf gerektiren işlerden oluşmaktadır (Liming, 2011, s. 4-9). Sektörün en dikkat çeken yönü, istihdam koşullarına ilişkindir. ILO'ya göre, kayıtdışı çalışanların sayısı 15-20

milyon civarındadır. Özellikle çocuk işçilerin de yer aldığı bu sektörde, yeşil iş sayılmanın en önemli kıstasının insan onuruna yakışır iş olması prensibinden hareketle, yeşil dönüşümle sektörün sosyal içermeyi de başaran yönü ile düzgün iş koşullarına getirilmesi niyeti oldukça önemlidir.

Yeşil dönüşüm aktarılanlar ışığında, sektörlerde çevre-dostu uygulamaları yaratmaktadır. Bu uygulamalar, sektörlerin talepleri ve rengini değiştirmeye başlamıştır. Tarım sektörü, organik tarım ve biyo-yakıtların kullanımı ile; fosil yakıt kullanılan sektörler karbon yakalama gibi yeni teknolojiler ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı ile yeşillenmeye başlayacaktır. Emisyon emiliminin yüksek olduğu imalat sektörü ve otomotiv sektörü yeşil dönüşümle, malzemelerinden, tedarik zincirine kadar odağını yeşil enerjiye kaydıracaktır. Madencilik ve deniz mühendisliğinde, açık deniz petrol üretimi, kıyı rüzgâr türbinleri gibi uygulamalar ön plana çıkacağından geleneksel uygulamalar önemini kaybetmeye başlayacaktır (ILO, Yeşil İş Becerileri Küresel Bakış Raporu).

Yeşil dönüşümün sektörel etkileri, istihdam ve işgücü piyasasındaki değişikliklerde itici bir dinamik olmaktadır. Dönüşümle ortaya çıkan yeni meslekler, istihdamı azalan ya da yok olan meslekler, işgücünün niteliğinin yükseltilmesini ve işgücünün değişen sürece uyumunu sağlayan plan, program ve politikaları gerekli kılmaktadır. Bu yüzden, işlerin geçirdiği dönüşümün (işlerin yaratılması, ikamesi, dönüşümü) etkileri dikkatlice değerlendirilmelidir. Bu değerlendirme, geleceğin işgücü piyasası için gerekli olan becerilerin tanımlanabilmesine neden olacak ve işgücü piyasasının gücünü arttıracaktır.

Yeşil Beceriler

Yeşil dönüşümün çalışma hayatında yeni iş unvanlarını yaratması, yeni beceri ihtiyaçlarını ortaya çıkarmıştır. Yeşil beceriler, yeşil ekonomide ön plana çıkan mesleki bilgi, tutum ve değerleri ifade etmektedir (UNESCO, UNEVAC, ILO ve French Partners, 2017, s. 4).

Yeni meslekler ve gereklilikleri, işgücünün mevcut becerilerinin sorgulanmasını gündeme getirmiştir. Çünkü yeşil dönüşümün çalışma hayatı yansımasında, istidamın hem niceliksel hem de niteliksel değişiklikleri kaçınılmaz olacaktır. ILO yeşil ekonomi sürecinde, 2030 yılına kadar 7 milyonluk iş kaybının doğabileceğini öngörmektedir. Ancak, 7 milyonluk iş kaybının 5 milyonluk kısmının işgücünün yeniden tasarlanması ile işgücü piyasasına geri kazandırılabileceğinin altı çizilmektedir (Işık, 2021, s. 66). Bu yüzden ILO, ülkelere hem işgücü piyasasına geri kazandırılacaklar hem de işgücü piyasasına yeni katılacaklar için yeni becerileri kazandıracak eğitimleri ön plana alan politikaları ve bu alana yapılacak yatırımların planlanmasını tavsiye etmektedir.

Dünya Ekonomik Forumu 2023 "Geleceğin Meslekleri Raporu'nda", 2027 yılına kadar 83 milyon kişinin istihdam edildiği mesleklerin ortadan kalkacağı, 69 milyon kişinin ise yeni iş alanlarında istihdam edileceği öngörülmektedir. Sürdürülebilirlik, teknoloji ve dijitalleşmenin yeni işlerin zeminini oluşturacağı, sürdürülebilirlik uzmanlığı, yenilenebilir enerji mühendisliği, güneş enerjisi kurulum uzmanlığı, sistem mühendisliği, bilgi güvenliği uzmanlığı, yapay zekâ uzmanlığı gibi mesleklere olan talebin artacağını belirtilmektedir. Tarım sektöründe, 3 milyon yeni iş yaratılacağı ve bu işlerin çoğunluğunun yeşil işler kapsamında olacağı ifade edilmektedir. Sekreterlik, bankacılık, kasiyerlik gibi mesleklerin ise yok olacağı öngörülmektedir. Bu yüzden, mesleki dönüşüm süreci, mesleki becerileri farklılaştıracağından, işgücü için eğitim ihtiyacı gereksinimini doğuracağı vurgulanmaktadır. Rapor, bu ihtiyaca binaen eğitim sektöründe işlerin 2027 yılına kadar %10 oranında artacağını, özellikle akademisyenler ve mesleki eğitim öğretmenleri için 3 milyon ek istihdamın oluşabileceğini varsaymaktadır.

İstihdam edilebilirlik gücü, yeşil becerilerden yükselmeye başlamıştır. İşgücü piyasasına yeni gireceklerin, işgücü piyasasında geleneksel işlerde devam edenlerin ya da yeşil işlerde çalışmak isteyenlerin niteliklerin, yeşil beceri ekseninde güçlendirilmesi oldukça önemlidir. Bu yüzden, kamu, özel sektör ve sendikaların iş birliği ile işgücüne nitelikli becerilerin eş zamanlı bir şekilde aktarılması değişime uyum için ivme kazandıracaktır. Örneğin, Fransa'da inşaat sektöründe yer alan ana federasyonlar, bina inşaatlarında yenilenebilir enerji tesisatı için eğitimler yapan QualitENR programını başlatmışlardır. Yine Fransa'da yenilenebilir enerji, inşaat, otomotiv ve turizm sektörleri bir araya getirilerek, 11 sektörel komite ile "Çevre Yuvarlak Masası" oluşturulmuştur. Bu masa, her bir sektör için gerekli olan yeşil becerileri tanımlamayı, eğitim ve istihdam politikalarına bu becerileri nasıl aktarabileceklerini planlamışlardır. Almanya ve Danimarka'da endüstri ilişkilerinin üç tarafı ile birlikte eğitim müfredatları güncellenmeye başlamıştır (ILO, Yeşil İş Becerileri Küresel Bakış Raporu). Devlet, sektör ve sendikaların koordinasyonu ile yeşil becerilerin, işgücü zemininde yaratılmasında oldukça etkilidir. Bu kapsamda yapılacak mesleki eğitimler, yeşil işlere uygun açılacak bölümler, işbaşı eğitimleri gibi uygulamalarla işgücünün güçlendirilmesinde eğitime ayrılan bütçeler, teşvik ve destekler oldukça hayati görünmektedir.

Yeşil becerilerin doğuşu, üç eksende gerçekleşmektedir. İlki, "yeşil yeniden yapılanma" sürecidir. Yeşil sektörlere geçiş, kahverengi sektörde istihdam dengelerini bozmaya başlamıştır. Çalışanların kahverengi sektörlerden, yeşil sektörlere geçebilmesi eğitim ihtiyacını gerekli kılmaktadır. İkincisi, "yeni yeşil mesleklerin" ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla, yeni mesleklerin becerilerini sağlayan eğitim sisteminin bu süreçle paralel yapılandırılması oldukça önemlidir. Üçüncüsü ise, "mevcut işlerin yeşillendirilmesidir". Örneğin, tarım sektöründe organik tarıma geçilmesi ile, çiftçiler organik tarıma göre ürün

yetiştirilmesi için ya da otomotiv sektöründe çalışanların, hibrit araç üretimine geçebilmesi için becerilerini güncelleme ihtiyacı doğmaktadır. Dolayısıyla yeşil beceriler, eğitim süreci ile harmanlanarak yapılandırılacaktır.

Yeşil dönüşüm bazı mesleklerin aleyhinde ilerlerken, bazı meslekler için ise talep artışına yol açmaktadır. Mesleklerin gelecek vaatlerine göre, işgücünün bu dönüşüme hazırlanması gerekmektedir. İşgücü piyasasına yeni girecek olanların dönüşümün gerektirdiği becerilere sahip olarak eğitim süreçlerini tamamlamaları, istihdam edilebilirlikleri için oldukça önemli olacaktır. Aynı şekilde, gelecek vaat etmeyen mesleklerde yer alan çalışanların, istihdam edilebilirliklerinin devamı için yeni koşullara göre becerilerinin güncellenmesini gerekli kılacaktır. Dolayısıyla, ülkelerin izleyeceği eğitim politikaları süreçteki en önemli dinamiği yaratacaklardır. Bu noktada zorlayıcı olan, yeşil işlerin gereklerine ilişkin becerilerin aktarılırken, aynı zamanda yeşil bilincinin de eğitim sürecine dahil edilmesi ve insana yakışır işi oluşturan politikaların süreci desteklemesidir. Yeşil beceriye sahip olmayan işgücü ile yeşil bir ekonomi sağlanamayacağı gibi, düzgün işi standartlarında olmayan bir işte, yeşil dönüşüme dahil olamayacaktır. Bu kapsamda ILO, işgücünün becerilerini iyileştirme çalışmalarında ve düzgün iş koşullarının yaratılmasında, aktif iş gücü politikalarından, işgücü denetimlerinden ve toplumsal diyalogdan yararlanılabileceğini önermektedir (ILO, Yeşil İş Becerileri Küresel Bakış Raporu).

Yeşil dönüşüm sürecinde bazı sektörler, diğerlerine kıyasla değişimden daha fazla etkileneceklerdir. Ancak, yeşil dönüşüm, mavi yaka, beyaz yaka, altın yaka gibi işgücünün bütününü kapsamaktadır. Çünkü, dönüşüm sürecinde bütün sektörler ve meslekler birbirinden zincirleme etkilenmektedir. Bu yüzden, en alt düzeydeki çalışandan, en üst düzeyine kadar eğitimler kapsayıcı olmalıdır. Eğitimler, teknik eğitimler kadar, yönetim, planlama, analiz etme, risk değerlendirme, iletişim ve liderlik becerileri eğitimlerini de içermelidir. Bu bağlamda, yeşil becerileri ortaya çıkaracak eğitim programları şu özelliklere sahip olmalıdır. Çoklu beceri ve bilgi sunabilmeli, dinamik ve sürekli güncellenebilmeli, interaktif olmalı, uygulamalı eğitimleri kapsamalı, farklı kurumların iş birliği ile koordine edilmeli ve disiplinler arası olmalıdır (Yeşil ve Fidan, 2017, s. 614).

Sonuç

Dünya, birçok krizin eşiğinden geçmektedir. Ekonomik krizler, borç krizleri, ekonomide durgunluk süreçleri, yoksulluk gibi sorunlara eşanlı olarak iklim krizleri de eklenmiştir. Sera gazı salınımının artışı, enerji kayıpları, erozyon, çölleşme, biyo-çeşitlilik kaybı, toprağın ve havanın kirlenmesi gibi çevre sorunları yumağı, dünyayı küresel bir sınama ile baş başa bırakmıştır. Özellikle 1972 yılında yayınlanan "Büyümenin Sınırları" raporunda sorulan, büyümenin dünya biyolojik kapasitesi göz önüne alındığında ne kadar

sürdürülebilir olduğu gündeme geldiğinden beri, yeşil ekonomi, yeşil dönüşüm telaffuz edilmeye başlamıştır.

Yeşil ekonomi, ekolojik sorunları ve çevresel riskleri ortadan kaldırmayı hedefleyen, aynı zamanda refahı ve sosyal eşitliği kurmaya çalışan bir büyüme stratejisidir. Sera gazı emisyonlarının azaltılmasını, kaynakların ve enerjinin optimum kullanımı sağlarken, sosyal gelişmeyi de ön plana alan bir yaklaşımı içermektedir (UNEP, 2008). Ana ekseninde sürdürülebilirliği alarak, çevre baskısını azaltan uygulamaları, ekonomi politikalarına dahil eden ve insan onuruna yakışır iş prensibini benimseyen bir çizgi çizmektedir. Yeşil dönüşüm, sadece işleri yeşile dönüştüren uygulamalarla değil, işleri yeşile dönüştürürken çalışma koşullarını düzgün iş standartlarına çeviren politikalarla da beraber anılmaktadır. Sürdürülebilirlik hedefi, bütüncül bir yaklaşımı içermektedir. Çevre, ekonomi ve işgücü için sürdürülebilirlik hedefini, eşzamanlı olarak uygulayan politikaları benimsemektedir. Dolaysıyla, çevre-dostu uygulamalar ile sosyal politikalar yeşil dönüşümün ayrılmaz bir parçasıdır.

Yeşil ekonomiye geçiş süreci ile tüketicilerin çevre dostu uygulamalardan çıkmış ürünlere olan talebinin artması, yeşil iş süreçlerini rekabet unsuruna dönüştürmektedir. Dolayısıyla, yeşil işler giderek rekabette önemli bir unsur haline gelmeye başlamıştır. Yeşil iş, yeşil dönüşümle beraber enerji ve kaynakları etkin kullanan, çevreye duyarlı iş süreçlerini içeren, düzgün iş standartlarına sahip, yeşil sektör işlerini ifade etmektedir.

Yeşil dönüşüm, sektörler, meslekler ve işgücü üzerinde yarattığı değişimlerle, mesleki becerilerde yeşil beceri gereksinimini ortaya çıkarmıştır. Özellikle, enerji, tarım, inşaat, ulaştırma, geri dönüşüm gibi yeşil sektörlerde başlayan yeşil dönüşümün bazı meslekleri yok etmeye başlayan, bazı meslekleri yeşile dönüştüren yapısı, gerek işgücü piyasasına yeni girecekler için, gerekse mevcut işlerinde istihdam edilenler için yeşil becerileri mecburi kılmaktadır. Bu yüzden, yeni mesleki ve teknik beceri eğitimlerinin uygulanmasını gerektirmektedir. İşgücü piyasandaki işsizler ve dezavantajlı işgücü için bu eğitimler daha hassas planlanmalıdır.

Bu süreçte endüstri ilişkilerinin taraflarının, koordineli bir şekilde hareket etmesi, tarafların üzerlerine düşen görevleri üstlenmesi yeşil dönüşüme ivme kazandıracaktır. Devletin üstleneceği aktif istihdam politikaları, üniversitelerde açılacak yeşil işlere uygun yeni bölümler, yeşil yatırımlara yönelik verilecek teşvik ve sübvansiyonlar, özel sektörün mesleki eğitimi destekleyen uygulamaları, sendikalarında üyelerini sürece hazırlayan plan ve programları uygulaması yeşil dönüşümün maliyet yüklerini hafifletecektir. Yeşil dönüşüm sürecinde ayrıca ekonomi ve istihdam politikalarında da yeşil ekonominin dinamiğine uygun yapılandırılması gerekmektedir. Ekonomi politikaları ile beceri geliştirme politikaları iyi ilişkilendirilmediği takdirde, beceri darboğazları yeşil dönüşümü yavaşlatacaktır.

Yeşil dönüşümün, yeni yeşil meslekler yaratmakla birlikte mevcut mesleklerde de becerilerin yükseltilmesine odaklanması, istihdam artışı yaratıp yaratmadığı tartışmalarını alevlendirse de işgücünün niteliklerini arttıracağı tartışmasızdır. Yeşil dönüşüm, istihdam problemi için bir çıkış yolu mu yoksa bir ütopya mı ya da işsizliğe kapı açan bir yaklaşım mı sorularına cevap vermek, sektörel ve ülkeler bazında oldukça karmaşıktır. Yeşil ekonominin insana yakışır iş eksenindeki vaatleri ve çevre dostu uygulamaları elbette ki gerek dünyanın biyolojik sınırları için gerekse insanca yaşama hakkı için oldukça kıymetlidir. Ancak, yeşil dönüşümün yapısal işsizlik çizgisine çok yakın seyri, dönüşümün teorik tartışmaları yerine, ekonomik modeller ve istatistiki analizlerle ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

KAYNAKÇA

Alliance, A. (2008). Green-collar jobs in america's cities: Building pathways out of poverty and careers in the energy economy. Erişim adresi: http://www.americanprogress.org/issues/2008/03/pdf/green_collar_jobs.pdf .

Alvarez, G., Calzada, J., Raquel M. ve Julian, J. R. (2009). Study of the effects on employment of public aid to renewable energy sources. Procesos de Mercado: Revista Europea de Economía Política, VII (1), 13-70.

Aşıcı, A. (2012). Yeşil ekonomi. İstanbul: Nobel Yayınları.

Baş, M. (2013). Yeşil büyüme ve türkiye. İşveren Dergisi, 51(3), 84-86.

Bird, J.,ve Lawton, K. (2009). The future's green: jobs and the uk low-carbon transition. Institute for Public Policy Research (IPPR) Challenging Ideas– Changing Policy.

Bowen, A. ve Kuralbayeva, K., (2015). Looking for green jobs: the ımpact of green growth on employment. Erişim adresi: https://www.lse.ac.uk/granthaminstitute/wp-content/uploads/2015/03/Looking-for-green-jobs_the-impact-of-green-growth-on-employment.pdf

Cook, S., Smith, K. ve Utting, P. (2012). Green economy or green society? contestation and policies for a fair transition. UNRISD Occasional Paper: 10

Deschenes, O. (2013). Green jobs (No. 62). IZA Policy Paper.

Dierdorff, E. C. (2011). Greening of the world of work: ımplications for o*net® -soc and new and emerging occupations. The National Center for ONET Development.

Efendioğlu, Ü.D. (2013). Sürdürülebilir kalkınma yolunda yeşil işler, gelişen insan kaynakları kariyer gündemi yeşil ekonomi. Erişim adresi: http://www.kariyer.org.tr/wp-content/uploads/2014/07/KG_sayi03_ kapakla_birlikte.pdf .

GIZ (2012). Green economy - the economy of the future, approaches for ınclusive, resource-efficient and low-carbon development. Germany: GIZ GmbH Registered Offices Bonn and Eschborn.

Görmüş, A. (2019). Yeşil ekonominin istihdam üzerindeki yansımaları ve yeşil işler: cinsiyet temelli bir modelleme ile ingiliz işgücü anketinden bulgular. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 76: 29–66.

Hurma, H. (2014). Yeşil ekonomi çerçevesinde küresel tarımının geleceği. Doğal Kaynaklar, Çevre, Enerji Ekonomisi ve Politikaları XI. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, Samsun.

ILO (2008). Green jobs facts and figures. Switzerland: ILO Publications.

ILO (2012a). Rio+20 - The Three Dimensions of Sustainable Development, Pardev Newsletter No.32.

ILO (2012b). The green jobs programme of the ILO Report, The Green Jobs Programme.

ILO (2016). The ILO's green jobs programme. Erişim adresi: http://www.ilo.org/global/topics/greenjobs/WCMS_213842/lang--en/index.htm .

ILO (2013). 2013a). Sustainable development, decent work and green jobs. International Labour Conference, Report 5, Geneva, Switzerland.

ILO Yeşil İş Becerileri Küresel Bakış Raporu. Erişim adresi: https://media.iskur.gov.tr/15340/yesil-is-becerileri-kuresel-bir-bakis.pdf

IRENA (2023). Renewable energy statistics. Erişim adresi: https://www.irena.org/Publications/2023/Jul/Renewable-energy-statistics-2023

Işık, V. (2021). Geleceğin yeşil meslekleri ve yeşil yakalılar. M.Tekin ve G. Mert (Ed.). *Yeşil Yönetim* (s. 65-75) içinde. Ankara, Nobel Yayınları.

Jarvis, A. (2011). Assessing green jobs potential in developing countries. Geneva: International Labour Office.

Kammen, M. D. (2004). Putting renewables to work: how many jobs can the clean energy industry generate? RAEL Report, Berkeley: University of California.

Kasztelan, A. (2017). Green growth, green economy and sustainable development: terminological and relational discourse. Prague Economic Papers, (4), 487-499.

Kennet, M. ve Heinemann, V. (2006). Green economics: setting the scene. aims, context and philosophical underpinning of the distinctive new solutions offered by green economics. International Journal of Green Economics, 1 (1–2),68–102.

Lesser, J.(2010). Renewable energy and the fallacy of 'green' jobs. The Electricity Journal, 23(7), 45-53.

Liming, D. (2011). *Green jobs: green construction, careers in green construction*. U.S Bureau of Labour Statistics.

Martinez-Fernandez, C., Hinojosa, C., ve Miranda, G. (2010). Green jobs and skills: the local labour market ımplications of addressing climate change. Working Document, OECD.

NTAR, (2008). *Green jobs: a resource guide for ındividuals with disabilities*. USA: NTAR Publications.

OECD, (2011). *Towards green growth: a summary for policy makers*. Secretary-General of The OECD Paris.

Peters, D., Eathington, L. ve Swenson, D. (2011). An exploration of green job policies, theoretical underpinnings, measurement approaches, and job growth expectations. USA: Industrial Research and Services at Iowa State University.

Pollin, R., Garrett-Peltier, James H. ve Scharber, H., (2008). Green recovery: a program to create good jobs and start building a low-carbon economy. USA: American Progress Publications.

Richardson, R. B. (2013). Building a green economy the case for an economic paint job. Robert B. Richardson (Der.). *Building a Green Economy: Perspective from Ecological Economics* (s. 3-18) içinde, Michigan: Michigan State Press.

Schumpeter, J. A. (1942). The process of creative destruction. ın capitalism, socialism and democracy. New York: Harper.

Stevens, C. (2012). Gender in the green economy, news & views. United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD).

Strietska-Ilina, O. (2011). Skills for green jobs: a global view. synthesis report based on 21 country studies. Executive Summary, Geneva: ILO Pres.

UNEP (2008). Green jobs: towards decent work in a sustainable low-carbon world, Policy messages and Main Findings for Decision Makers. http://www.unep.org/labour_ environment/PDFs/Greenjobs/UNEP-Green-Jobs-TowardsSustainable-Summary.pdf

UNEP (2009). Global green new deal: policy brief. http://www.minambiente.it/ sites/default/files/archivio/allegati/rio_20/unep_global_green_new_deal_eng.pdf .

UNEP ve ILO (2022). Türkiye'de iklim değişikliği ve yeşil ekonomi politikalarının sosyal ve istihdam etkileri raporu. Erişim adresi: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-ankara/documents/publication/wcms_852774.pdf

UNESCO, UNEVAC, ILO ve French Partners, (2017). Advancing green human capital: a framework for policy analiys. Platform For Advancing Green Human Capital Publication.

UNFCCC (BMİDÇS) (2022). National inventory submission. Erişim adresi: https://unfccc.int/ghginventories-annex-i-parties/2022 .

Vona, F., Marın, G. and Consoli, D. (2016). Measures, drivers and effect of green employment: evidence from us local labor markets. Fondazione Eni Enrico Mattei Working Paper, Paper No: 48/2016.

World Commission on Environment and Development (WCED), (1972). Brundtland Report. Erişim Adresi: https://www.are.admin.ch/are/en/home/media/publications/sustainable-development/brundtland-report.html

White, S. ve Walsh, J. (2008). Greener pathways: jobs and workforce development in the clean economy. Erişim adresi: https://cows.org/wp-content/uploads/sites/1368/2020/05/2008-Greener-Pathways-Jobs-and-Workforce-Development-in-the-Clean-Energy-Economy

Yeşil, Y.ve Fidan, F. (2017). Çevresel istihdam bağlamında yeşil işlerde eğitim ve beceri kazandırma. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3(2), 607-618.

Bölüm 14

BİTLİS - TARİHİ KERMATE YOLU ÜZERİNDE İNŞA EDİLMİŞ İKİ STRATEJİK YAPI: KEFENDER KALESİ VE HANI

Hazal Ceylan ÖZTÜRKER DEMİR[1]

1 Dr. Ögr. Üyesi, Batman Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Mail: hazalceylanozturker@gmail.com, Orcid: 0000-0001-7047-2212

1. GİRİŞ

Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmeyen Bitlis kenti, tarihsel seyir içerisinde her dönem stratejik öneme sahip bir kent olma özelliğini elinde tutmuştur. Coğrafi şartların zorluğu yaşamı ve yerleşmeyi zor hale getirmiş olsa bile sahip olduğu yüksek dağlar ile çevrili olması esasında kente, doğal bir savunmayı da beraberinde getirmiştir. Bu haliyle kent, içerisinde yer alan ve henüz yapılan araştırmalar ile sayısı sürekli artan savunma mimarisi eserleri dışında avantajlı coğrafi özellikleri ile ele geçirilmesi zor ve savunmada oldukça avantajlı bir kent olma özelliğine sahiptir. Bitlis, el-cezire düzlükleri olarak adlandırılan Anadolu- Irak-Suriye bölgesini Doğu Anadolu'daki merkezi platolara ve buradan İran ve Kafkasya'ya bağlayan ve son olarak da Güneydoğu Torosları aşan yol üzerindedir. Bu sebeple geçmişten günümüze eski ticaret kervanlarının bulunduğu bir güzergâhı temsil eden Bitlis, ayrıca sürüleri ile birlikte güney ve kuzey yönünde mevsimsel göç yapan insan kafilelerinin de zorunlu olarak geçmek durumunda kaldığı güzergâh olmuştur. Dolayısıyla Bitlis, Doğu ile Güneydoğu Anadolu bölgeleri arasında tek geçit ve konaklama yeri olarak tarihi ve stratejik öneme sahiptir (Öztürk ve Belli, 2013:117; Oğuzoğlu, 2019:183;Öztürker Demir,2023:788).

641'de Bitlis'te İslam hâkimiyeti dönemi El Cezire Fatihi olarak adlandırılan İyaz Bin Ganem komutanlığında kentin ele geçirilmesiyle başlamıştır. Anadolu'nun Türklük kapısı olarak da nitelendirilen bölgede 11. yüzyıldan itibaren Türk hâkimiyetinin başladığı bilinmektedir (Arık, 1971, s. 7; Uluçam, 2002, s. 14). 1085 yılında sırasıyla Dilmaçoğullarının, Ahlatşahlar, Eyyubilerin idaresine geçen şehir, Alâeddin Keykubad döneminde Anadolu Selçuklu toprakları içerisine dâhil edilmiş sonrasında 1220-1650 yılları arasında Bitlis'te yerel bir beylik olan Şerefhanların idaresinde kalmıştır. 1534'de Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Osmanlı yönetimine geçen kent, imparatorluk merkezinden atanan yerel beyler tarafından yönetilmiş ve 1879'da vilayet statüsünü almıştır. (Arık, 1971, s. 7-8; Uluçam, 2002, s. 14-15; Pektaş, 2001, s. 4-5; Öztürker Demir,2022:1011). Geçmiş yıllarda yapılan yüzey araştırması ve kazılardan elde edilen değerli veriler neticesinde, Bitlis somut kültürel mirasına dair her geçen gün daha fazla bilgiye sahip olmamız aynı zamanda kentin geçirdiği tarihsel süreçlerini de daha anlaşılabilir hale getirmiştir.

Kentin stratejik önemine paralel gelişen, hiçbir zaman önemini kaybetmemiş olan tarihi yolları ve bu yollar üzerinde mevzilenmiş olan kale ve han mimarisi bakımından zengin bir repertuara sahiptir. Birikimli Türk mimarisinin gelişim çizgisinin somutlaştığı kale ve hanlar zengin bir plan tipi çeşitliğine sahip olup ortak bir hedefe hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Ortak hedef, tarihi yolun savunmasının yapılması ve ticaretin kontrol altında tutulmasıdır.

Çalışma konumuzun kapsam ve sınırlığını oluşturan Bitlis- Kefender kalesi ve hanı benzer bir öyküye sahip bir ticaret yolunun savunmasını ve ticari kontrolü görevini paylaşması ve yeni tespit edilmiş iyi tarihi yapı niteliğiyle olması gibi özellikleri göz önüne alınarak çalışmaya dâhil edilmiştir.

Bu çalışma Kermate ticaret yolu üzerinde yer alan Bitlis- Kefender kalesi ve hanının, günümüze ulaşmış vaziyet planları üzerinden mimari tanımlarının yapılmasının yanı sıra stratejik önemlerine dikkat çekilerek sanat tarihi vizyonuna bilimsel metodoloji kurallarına bağlı olarak mimari özelliklerinin incelenmesini hedeflemektedir. Çalışmanın bir diğer amacı yapıların kronolojik tahlili konusunda fikir ileri sürülmesi, farklı ve benzer özelliklerinin belirtilmesi Bitlis tarihi yapıları mukayese edilmek suretiyle, öncesinde bilinmeyen yeni tespit edilmiş Kefender kalesi ve bilinen fakat aralarındaki ilişkiye istinaden çalışmaya dâhil edilmiş Kefender hanı gibi iki tarihi stratejik yapının arasındaki ortak inşa hedefine işaret edilerek literatüre kazandırılarak tanıtılması hedeflenmektedir.

2. KEFENDER KALESİ

Bitlis-Diyarbakır Karayolu üzerinde Bitlis İl Merkezine 39 km mesafede yer alan Alaniçi köyünün güneybatısında, Bitlis-Diyarbakır karayolunun üzerinde konumlanan kalenin günümüze oldukça harap vaziyette ulaştığı görülmektedir. Eski ismiyle Kermate yolu olarak anılan tarihi yolun giriş çıkışını kontrol altında tutmak için stratejik bir noktada mevzilenmiş yapı, aynı yol üzerinde yer alan Kefender Hanıyla ilişkilidir.

Foto 1: *Kalenin vadiye bakan güney batı yönü görünümü*

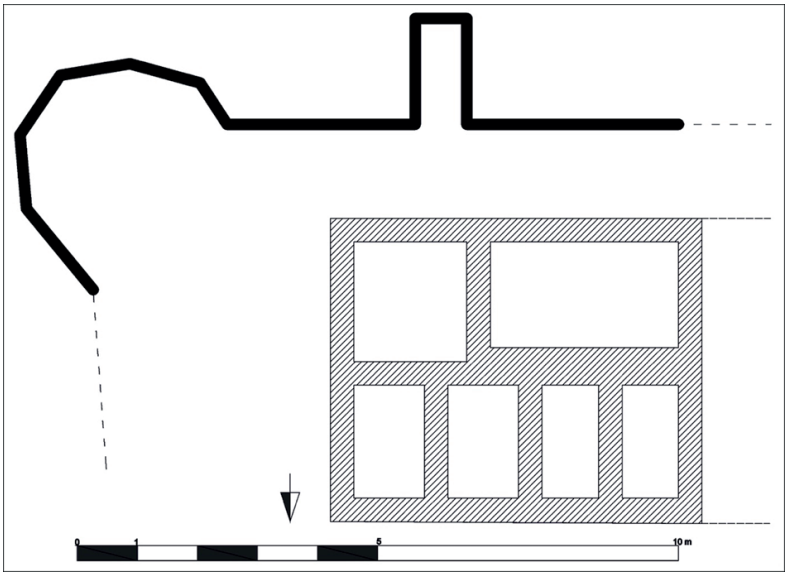

Çizim 1: *Kefender kalesi plan çizimi*

Kale, konumu itibari ile kuzeyinde yer alan Diyarbakır- Bitlis tarihi kervan yolunu, diğer yönlerden Bitlis çayının geçtiği vadinin tamamını kontrol altında tutabilecek bir biçimde bulunduğu tepeye hâkim bir görüş açısıyla inşa edilmiştir. Bitlis savunma mimarisi hattının başlangıç noktası olarak şehrin savunmasında oldukça etkili bir pozisyona sahiptir. Bitlis kalesinin öncü bir garnizonu niteliğinde olan kale, aynı zamanda Bitlis-Baykan karayolunun da güvenliğini sağlaması açısından, Bitlis dışında, Siirt savunma mimarisi içerinde de önemli bir kilit noktayı temsil etmektedir.

Foto 2: *Kalenin güney batı surlarının görünümü*

Alaniçi Köyünün güney batısında stratejik bir noktada yer alan Kefender kalesi mevcut duvar kalıntıları üzerinden incelenmiş ve neredeyse temel seviyesine kadar yıkık olduğunu gözlemlediğimiz surlarının devam ettiği tespit edilmiştir. Kalenin surlarının kesik kesik devam etmesinden ve kale içinin bitki örtüsüyle kaplı olmasından kaynaklı olarak kalenin kapladığı alan bilinmemektedir. Mevcut duvar izleri ve sağlamlığını koruyan surlar üzerinden yapılabilen değerlendirme neticesinde, kalenin inşa edildiği yüzey şekillerine uyumlu gelişen bir formda ilerleyen surlarıyla topografik bir plan özelliği göstermektedir.

Foto 3: *Temel seviyesinde yıkık olan surların görünümü*

Harap vaziyette günümüze ulaşan kalenin, giriş kapısı bulunamamıştır. Kalenin güney ve batı yönlerinin vadi sırtına bakan kısmının uçurum olmasından kaynaklı olarak bu yönde giriş açıklığı olma ihtimali kanaatimizce oldukça zayıf bir ihtimaldir. Buradan hareketle kalenin giriş kapısının kara yolu bağlantısı olan kuzey ve doğu yönlerinde olma olasılığı akla uygundur.

Foto 4: *Kalenin altıgen burcunun görünümü*

Kalede yapılan arazi çalışmalarında, sadece batı ve güney batı yönünde yer alan burç ve sur kalıntılarının günümüze ulaştığı tespit edilmiştir. Kalenin güney batı yönünde vadiyi ve tarihi kermate kervan yoluna hâkim bir noktada konumlanmış altıgen bir burcun olduğu ve surun bu noktadan 8 m. kadar kuzey yönüne doğru devam edip, 4,50 cm. kadar batı yönüne kırılarak devam ettiği ve 4.50cm.x2.20cm. ölçülerinde dikdörtgen planlı bir burç oluşturduğu görülmektedir. Dikdörtgen burçtan takribi 25m. kadar kopmadan kuzey yönüne doğru ilerleyen sur, kesik kesik devam etmektedir. Devam eden surun duvar kalınlığı 1,5-2 m. arası değişen ölçülere sahiptir. Güney, kuzey ve batı yönlerde herhangi bir sur kalıntısı tespit edilememiştir.

Foto 5: *Kalenin dikdörtgen burcunun görünümü*

İç kale ve kale içerisinde bulunan mekânlardan ibaret olduğu anlaşılan kale de tespit edilen mekânların temel seviyesine kadar duvarlarının yıkık olmasından kaynaklı olarak yapıların mahiyetleri konusunda fikir ileri sürmek mümkün değildir. Bahsi geçen ve güney yönünde konumlanmış olan 2 mekân görülmekte olup ilk mekânın duvar ölçüleri 8 m. X 4.60 m. ölçülerinde enine dikdörtgen biçiminde bir mekân niteliğindedir. Bu mekâna bitişik diğer mekân ise 4.70 m x 5.10 m ölçülerinde dikdörtgen bir formdadır. Bu mekânların kuzeyinde kalan doğu-batı doğrultusunda uzanan birbirine bitişik 4 mekânın, güney yönünde konumlanmış mekânlara göre daha mütevazı ölçülere sahiptir. Temel seviyesine kadar yıkık olan bu mekânların, ebatları birbirinden farklı olsa da duvar kalınlıkları takribi 1 m. olarak ölçülmüştür.

Foto 6: *Kalenin iç mekânın genel görünümü*

İnşa, malzeme teknik özellikleri ile değerlendirilen kalenin ve Bitlis savunma mimarisi prensipleri ile uyumlu olan, kuvvetli harç ile oluşturulmuş moloz taş duvar dolgusuna sahip kaba yontu taş duvar örgüsü ile inşa edilmiştir.

Foto 7: *Kalenin içinde yer alan mekânların temel seviyesindeki duvar görünümleri*

Foto 8: *Kalenin ayakta kalan sur görünümü*

Foto 9: *Kalenin ayakta kalan 2 burcunun görünümü*

3. KEFENDER HANI

Bitlis-Diyarbakır Karayolu üzerinde Bitlis İl Merkezine 39 km mesafede yolun kuzeyinde konumlanan Alaniçi Köyünde, köy merkezinin 2 km güney batısında Bitlis-Diyarbakır Karayolunun 37. Km'sinin kuzeyinde yer alır. Kalenin 2 km güneybatısında yer almaktadır. Konumlanışı itibari ile tarihi ticaret yolu üzerinde yer almaktadır.

Foto 10: *Kefender Hanı genel görünümü*

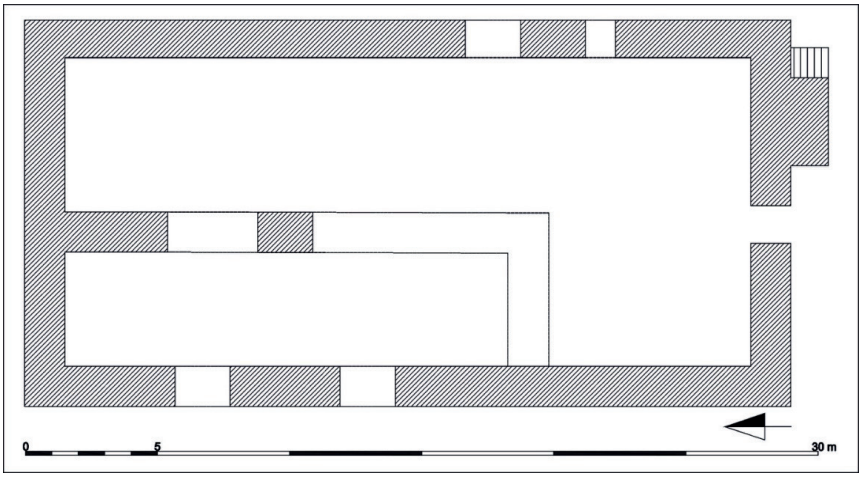

Çizim 2: *Alaniçi Köyü Kefender hanı vaziyet planı*

Plan özellikleri bakımından sınırlı bilgi sunan han oldukça harap vaziyette günümüze ulaşmıştır. Yapı, 15mx 25m. ölçülerinde dikdörtgen planlı olan form özelliği sergilemektedir. Mevcut duvar kalıntılarından anlaşılabildiği üzere 2 sahınlı kuruluş gösteren, doğusunda ve batısında iki giriş kapısı olduğu tespit edilmiştir. Büyük oranda yıkılmış olan giriş kapılarının incelenmiş, takribi 5m. Giriş açıklığına sahip doğu kapının ana giriş kapısı olduğu düşünülmektedir. Batı yönünde yaklaşık 3 m. giriş açıklığına sahip ikinci bir giriş açıklığına yer verilmiştir (Tuncer,1995:15-24).

Foto 11: :*Yapının içten doğu yönü görünümü*

Foto 12: *Yapının batısındaki merdivenli giriş bölümü*

Yapının güneybatısı köşesinde yer alan basamaklar yaklaşık 2 m. giriş kapısına doğru uzanmaktadır. Merdivenler günümüze sekiz basamak halinde ulaşabilmiş ve kapı duvarı günümüze ulaşamamıştır. Mevcut mimari kalıntılar iki fikri akla getirmektedir. İlki yapının ikinci bir katı olabilme ihtimalini, ikinci ise tek katlı olması kuvvetle muhtemel olan hanı batı yönünde tasarlanmış ikinci merdivenli giriş kapısının kapalı bir mekân olarak tasarlanarak adeta bir gişe ve kontrol noktası olarak kullanılmasını akla getirmiştir.

Foto 13: *Hanın içten kuzey görünümü*

Foto 14: *Yapının kuzey yönündeki kemer açıklığı*

Duvar kalınlıklarının yaklaşık 1.40 cm- 2m arası değişen ölçülere sahip hanın, kuzey duvarı üzerinde tuğla basık kemerli açıklıklar olduğu görülmektedir. Günümüzde kemer başlangıç seviyesine kadar toprak dolgu ile örtülmüş olan yapının, bölümleri hakkında fikir ileri sürmek mümkün değildir. Hanın güney duvarı, yarı seviyeye kadar yıkılmış vaziyettedir. Duvar izlerinden takip edilebildiği kadarıyla, güney duvarı üzerinde 3 adet pencere açıklığı görülebilmektedir.

Foto 15: *Yapının güney yönü genel görünümü*

Foto 16: *Yapının güney bölümdeki yıkılmış bölümler*

İnşa, malzeme teknik özellikleri ile değerlendirilen kalenin ve Bitlis mimarisi prensipleri ile uyumlu olan, kuvvetli harç ile oluşturulmuş moloz taş duvar dolgusuna sahip kaba yontu taş duvar örgüsü ile inşa edilmiştir.

Foto 17: *Yapının kuzey cephe görünümü*

Foto 18: *Hanın duvar kalınlığı görünümü*

Foto 19: *Hanın batı cephesi duvar kalıntıları görünümü*

4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tarihsel süreç içerisinde Anadolu kentleşme prensipleri incelendiğinde önemli tarihi yolların, derin vadilerin, şehir ve giriş çıkışlarının korunmasına ayrıcalıklı bir önem verildiği bilinmektedir. Tarih öncesi dönemlerden itibaren takip edilen bu gelenek Anadolu kentlerinin Türk-İslamlaşma sürecinde de aynı ehemmiyetle devam etmiştir (Eyice,1974:137; Boran,2002:878). "kermate yolu" olarak anılan bu işlek ve korunmanın zaruri olduğu tarihi yol hem Diyarbakır üzerinden Bitlis'e girişi sağlaması hem de kervanların korunmasını

ve kontrolünü zaruri kılmıştır. Ayrıntıları ile incelediğimiz Kermate yolu üzerinde konumlanmış olan Kefender kalesi ve Kefender Hanı yapılan arazi çalışmasında tespit edilmiş ve tescile sunulmuştur. Oldukça harap vaziyette günümüze ulaşmış olan bu iki stratejik yapı arasında organik bir ilişki olduğu açıktır.

Kitabeleri günümüze ulaşmamış olan kale ve hanın kronolojik bir problematiği doğurmuş olsa da, Bitlis mimarisi ile plan özelliklerinin ve inşa malzeme ve teknik özellikleri göz önünde tutularak kesin olmayan fakat yakın bir periyoda işaret edilmeye çalışılmıştır. Arşiv kaynaklarında geçen seyyahların notları ışığında kermate yolu üzerinde bir kale olduğu tahmin edilmektedir. Fakat kalenin daha önce bulunamamış olması Bitlis savunma mimarisi içerisinde bir gizemi barındırmaktadır. 2022 yılında arazi çalışmasında Bitlis savunma mimarisi hattı içerisinde önemli bir kilit noktasını temsil eden Kefender Kalesi tespit edilmiştir.

Kermate yolu üzerinde yer alan kalenin, 11 yüzyılda İranlı seyyah Nasr-ı Hüsrev'in Sefername adlı eserinde Kıf-unsur "Kefendur" kalesine ziyarette bulunduğunu ve Türkçe de "Dur da bak" anlamına geldiğini ifade etmiştir (Nasr-ı Hüsrev:1967; Tuncer,1995:12). 17. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebinin Bitlis- Diyarbakır yol güzergâhında aldığı notlara istinaden Kefendir Kalesi olma olasılığı vardır. Seyyah ziyareti sırasında kalenin konumlandığı yeri Sarplık beldesi, Kefender Kalesi olarak tanımlamıştır. Tarihlendirmesi konusunda fikir ileri sürmeyen seyyah, Bitlis Beyi Şerefhanın itaati üzerine I. Selimhan'ın kalenin idaresini Bitlis beyine bırakıldığı notunu düşmüştür. (Evliya Çelebi, 2010: 118-119)

Seyyahın notları arasında kalenin mimari tanımlamasını yaptığı bölüm işe şöyledir:

" Kalesi bir dere içinde bir çay kenarında sarp yeşil kaya üzerinde eğimli kesme taştan yapılmış dik bir kaledir. Dört tarafında asla hendek yoktur, ama ne kadar adım büyüklüğü ve adımlamadığım için bilmiyorum ama küçüktür. (…) tarafında bir kapısı vardır. İçinde bir cami 70-80 kadar haneleri var, başka yapılar ve eser yoktur. Dizdarı, neferatları Bitlis hanı tarafındandır ama bir mahallede Van Eyaleti sayılır. Kaleden dışarıda 70-80 kadar yine toprak ile örtülü mamur evleri vardır, ama yine çarşı, pazar asla yoktur… Bu Kefender kalesinin güney tarafında yüksek dağlar üzerinde Ziriki Kalesi görünmekteydi. Beyi Paşa Efendimize pekçok hediyeler ile gelip bir hil'at-i fahire giyip döndü. Buradan yine Paşa Efendimizle kalkıp doğu yönüne doğdu sarp, tehlikeli derbentler ve taşlıklar içinde tatlı Bitlis Nehri kenarınca gidip Çemender Bayırı adlı mahal ki Ziriki Dağları tarafıdır, orada bir ulu dere içinde baş aşağı Bitlis Nehri akıp Hasankeyfa Kalesi altında (---) Nehri'ne katılır." (Evliya Çelebi, 2010: 118-119)

Seyyahın notları ve kalenin arazi çalışmasında elde ettiğimiz verileri karşılaştırdığımız da oldukça aslına uygun bir mimari tanımlama yapıldığı

anlaşılmaktadır. Kale, konumu itibari ile kuzeyinde yer alan Diyarbakır-Bitlis tarihi kervan yolunu, güneyinde Bitlis çayının geçtiği vadinin üzerinde kayalık bir zemin üzerine inşa edilmiş, mevzilendiği alanın tamamını kontrol altında tutabilecek bir görüş açısına sahip stratejik konumlanmış bir savunma mimarisi eseridir. Kalenin surlarının inşa olunduğu yeryüzü şekillerine uyumlu olarak ilerlediği görülmektedir. Anadolu savunma mimarisi ve Bitlis savunma mimarisi örnekleri içerisinde her dönemde kalelerde topografik plan anlayışının sevilerek kullanıldığı bilinmektedir. Bitlis Adilcevaz Kalesi (Tok,2021:8), Bitlis Kalesi, Siirt Derzen Kalesi, Bitlis Yolalan (Kelhuk) Kalesi benzer bir biçimde topografik plan özelliği ortaya koymaktadır. Anadolu'nun batı kıyılarında yer alan kalelerde de benzer bir biçimde topografik plan anlayışı oldukça yaygındır (Öztürker,2018;Öztürker,2011).

Ayrıca kalenin içerisinde neredeyse zemine kadar yıkılmış olan dikdörtgen ve kare planlı ev mekânları da arazi çalışması sırasındaki tespitler arasındadır. Ağaçlık bir araziye dönüşen ve oldukça harap vaziyette günümüze ulaşan kalenin içerisinin tamamen bitki örtüsüyle kaplı olmasında kaynaklı seyyahın bahsettiği bir camiye rastlanılmamıştır. Bir caminin olma olasılığı yüksek bir olasılıktır. Çünkü Anadolu kale mimarisi incelendiğinde, kalelerin içerisinde bir cami ya da kale mescidi inşa edilmesi Türk-İslam kentleşmesi içerisinde çok eski ve köklü bir gelenektir (Boran,1998:68; Boran,2001:217) .

Kefender Kalesinde, hendek ve ya ikinci sur hattı uygulaması bulunmamaktadır ki bu oldukça doğaldır iki yönden derin bir vadiye bakan sarp uçurum doğal bir koruma bariyeri yaratmıştır ve bu haliyle savunma zafiyetinin olmamasından kaynaklı olarak ikinci bir sur ya da hendek uygulamasına ihtiyaç kalmamıştır. Ulaşımın daha imkânlı olduğu kalelerde ise hendek uygulaması kalelerde tercih edilmiştir (Boran,1999:347; Ödekan,1997:932).Yapılan araştırmalarda sadece iç kaleden ibaret bir yapı olduğu bir dış kaleye sahip olmadığı anlaşılmıştır ki gerek Anadolu'da gerekse Bitlis kalelerinde sadece iç kaleden ibaret pek çok yapı mevcuttur ki, bu da bize kentleşme niteliğinden ziyade savunma hattındaki önemli pozisyonuna vurgu yapmaktadır. Benzer bir biçimde Konya, Sivas, Tokat gibi pek çok örnekte kaleler sadece iç kalelerden ibarettir (Eravşar,2002:336;Boran,2001:s2-3.)

Kefender Kalesi, Bitlis savunma mimarisi hattının Diyarbakır yönünden başlangıç noktası olarak şehrin savunmasında oldukça etkili bir pozisyona sahiptir. Bitlis savunma mimarisinde öncü bir garnizonu konumunda kilit bir vazifesi olan kale, aynı zamanda Evliya Çelebinin de bahsettiği üzere Derzen Beylerine ait Zirki (Derzen) kalesini ile de birbirlerini görmektedir. Bu haliyle hem Diyarbakır-Bitlis hem de Bitlis-Baykan karayolunun da güvenliğini sağlaması açısından, Bitlis dışında, Siirt savunma mimarisi içerinde de ehemmiyete sahip kilit noktayı işaret etmektedir.

Kermate yolunda ayrıntıları ile incelediğimiz ve stratejik konumlanışa sahip ikinci yapı olan Kefender Hanı, kaleden çok sonra yapılmış olmalıdır. Fakat kale ve hanın organik bir ilişkiye sahip olduğu ise açıktır. Kale ve Han arasında Her iki yapıda tarihi yol üzerinde stratejik konumlanmış yapı olmasının dışında, yolun kontrolünü sağladığı açıktır. Tarihsel süreç içerisinde Hanlar ve Kaleler arasında benzer bir kuruluş amacı olmuştur. Amaç inşa edildikleri bölgenin savunmasını sağlamak ve ticari kontrolü elde tutmaktır. Anadolu Hanlarının prototip öncüleri olan Orta Asya Ribatlarında olduğu gibi bu yapılar, ticari yapılar olarak tanımlansa da neticede kuruluş öykülerinde hacıların korunma ve barınmasını sağlayan savaş esnasında karargah niteliğine görülebilen, plan tipleri ile de kale gibi güçlü duvarlara sahip dört köşelerinde burç gibi biçimleniş gösteren destek kuleleri ve beden duvarlarının payandalar ile desteklenmesi gibi ayrıntılar bize hanların aynı zamanda adeta bir karakol gibi savunma misyonunun da olduğunu açıkça göstermektedir(Karamağaralı,1970:61; Öztürker, 2017:133-134).

Kermate ya da diğer bir ismi ile Kefender Hanı günümüze oldukça harap vaziyette ulaşmıştır. Kitabesi olmayan yapının Bitlis Han mimarisindeki benzer plan anlayışına sahip diğer yapılarla mukayese edilerek olası bir periyodu işaret etmek mümkündür. 11. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Nasr- Hüsrev, Sefername adlı eserinde Kefender Kalesine yer vermiş fakat han ile ilgili bir bilgi notu paylaşmamıştır. 2 sahınlı ve avlusuz olarak inşa edilmiş olan hanın, Bitlis hanları içerisinde 30- 35 km. arasında mevzilenmiş olduğunu göz önüne alırsak öncesinde günümüze ulaşamamış Mamure hanının olduğu sonrasında ise Duhan'ın konumlandığını anlamış oluruz. Birbirine koordineli inşa edilen Bitlis Hanlarının geniş bir dönem olan XIV.-XVII. yıllar arasına tarihlenmesi yayınlarda ortak bir kronolojik tahlile işaret etmektedir (Tuncer,1981:328-334;Tuncer,1995:17-20). Zal Paşa Hanı, Rahva Hanı, Bapşin Hanı, Hazo Hanı, Duhan, Kefender Hanları nitelikleri bakımından incelenmiş Osmanlı Dönemi içerisinde oldukça önemli olan menzil hanları olarak benzer bir işleve sahiptir (Başbaydar Belli-Urfalıoğlu,2023:221).

Sonuç olarak Bitlis, Anadolu kentleri içerisinde sahip olduğu sayısız somut kültür eserleri ile ayrıcalıklı bir öneme sahip olmuştur. Araştırmaya konu edilen iki stratejik yapı detayları ile incelenmiş ve Bitlis gibi tarihsel süreç içerisinde her daim stratejik bir öneme sahip kentin, gerek savunma gerekse menzil hanları bakımından oldukça zengin bir mirasa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Osmanlı döneminde sayıları artan menzil hanlarının adeta bir gişe gibi ticari yolların kontrolünün yapılması ve konaklama dışında şehrin savunma mimarisi ile ticari yapıları arasında da sıkı bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Arık, M. O. (1971). *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı*. Ankara: Selçuklu Tarih Ve Medeniyeti Enstitüsü Yayını.

Belli, F. B., & Urfalıoğlu, N. (2023). Bitlis Kentinin Günümüze Ulaşamayan Hanları. *The Journal Of Academic Social Science Studies*, (94), ss. 217-240.

Boran, A. (1998). Kiliseden Camiye Çevrilen Yapılar Bağlamında "İç Kalelerdeki Cami Ve Mescitler", *Uluslararası Sanatta Etkileşim Sempozyumu*, (ss. 64-69), Hacettepe Üniversitesi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Boran, A. (1999). "Osmanlı Sanatında Kale Mimarisi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 347-360.

Boran, A. (2001). *Anadolu'daki İç Kale Cami Ve Mescidleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Boran, A. (2002). "Türk Sanatında Kale Mimarisi", *Türkler Ansiklopedisi*, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, S. 878-892.

Tok, E. (2021). A Strategic Point On The Eastern Roman Border: Adilcevaz Castle. *Sanat Tarihi Dergisi*, *30*(2), 1445-1463.

Çelebi, Evliya. (2001). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Tercüme: Y. Dağlı - S. A. Kahraman), C.1, Yapı Kredi Yayınları, Ankara, s. 118-120.

Eyice, S. (1974). "Kale", *Türk Ansiklopedisi*, S.XIX, M.E.B. Yay, Ankara.

Eravşar, O. (2002). "Ortaçağ Anadolu Kentleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, S.334-340.

Karamağaralı, H. (1970). "Anadolu Da Selçuklu Kervansarayı". *Ön Asya*, s.61-62, Ankara.

Husrev, N. I. (1967). *Sefername*,(çev. Abdülvehap Tarzi), MEB. Yayınları, İstanbul.

Oğuzoğlu, Y. (2019). Osmanlı Devleti'nin Kurduğu Düzen Sayesinde Bitlis Ve Çevresinin Dış Dünyaya Açılması (Xvı. Yüzyıl). Prof. Dr. İnan Başı M. Ve Prof. Dr. Demirtaş, M. (Ed.). Tarihi Ve Kültürel Yönleriyle 2, (ss. 183-194). Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.

Ödekan, A. (1997). "Kale". *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C.2, Yem Yayın, İstanbul.

Öztürk, Ş. & Belli, V.E. (2013). Tarihi Bitlis Çeşmeleri. *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür Ve Sanat Sempozyumu*, (ss. 117-200). Bitlis: Ahlat.

Öztürker, H. C. (2011). *İzmir İlinde Kaleler (Bizans Ve Türk Devri).* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale.

Öztürker, H. C. (2017). Batman Han Mimarisi Takip Edilerek Şehrin Önemli Ticari Yollarının Tespiti. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, *7*(2/1), 133-142.

Öztürker, H. C. (2018). *Tarihsel Süreçte Batı Anadolu Sahil Şeridi Kalelerinin Oluşumu Ve Gelişimi.* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi**,** Sosyal Bilimler Enstitüsü: Yayımlanmamış Doktora Tezi. Van.

Öztürker Demir, H. C. (2022). Bitlis'te Az Bilinen Bir Anıtsal Mimari Örneği: Yumurtatepe (Papşin) Kilisesi. *Turkish Online Journal Of Design Art And Communication*, 12(4), 1010-1025.

Öztürker Demir, H. C. (2023). Yeni Tespitler Işığında Bitlis' Te Kiliseden Camiye Dönüştürülen İki Yapı Örneği: Kireçtaşı Köyü Cami Ve Arıdağ Köyü Cami. *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, *22*(3), 786-801.

Pektaş, K. (2001). *Bitlis Tarihî Mezarlıkları Ve Mezar Taşları*. Ankara: T.C Kültür Bakanlığı.

Tuncer, O. C. (1981). Bitlis-Van Karayolu Üzerindeki Hanlar. *Sanat Tarihi Yıllığı*, (9-10), 317-352.

Tuncer, O. C. (1995). Diyarbakır-Bitlis Kervan Yolu Ve Üzerindeki Hanlarımız. *Vakıflar Dergisi* ,XXV, ss. 9-34.

Uluçam, A. (2002). *Orta Çağ Ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı (2).* Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları.

Bölüm 15

GASTRONOMİ TURİZMİ KAPSAMINDA YÖRESEL YEMEKLER: BİTLİS İLİ ÖRNEĞİ

Aydın İNAK[1]

Gamze ÖZEL[2]

1 Öğr. Gör, Aydın İNAK, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, aydin.inak@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2993-3659

2 Öğr. Gör. Gamze ÖZEL, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, gozel@kilis.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9316-7277

GİRİŞ

Yiyecek ve içecekler insan hayatının vazgeçilmez unsurları arasındadır. Bireyler yaşamlarının bir kısmını yeme içme ihtiyacını karşılayarak geçirmektedir. Geçirilen bu zamanın en yüksek fayda sağlayacak şekilde gerçekleştirilmesi gastronominin ana konusudur (Kesici, 2012). Sadece fiziksel ihtiyacı gidermekten ziyade yemeklerin tarladan sofraya gelişine kadar hatta tarladan mideye olan süreci oluşturan gastronomide yemeklerin hazırlanma ve sunulması birbirini tamamlamaktadır (Akbaba, Özel ve Yıldız, 2018). Gastronomi, tüketilebilir yiyecek içecek maddeleriyle kültür arasındaki ilişkiyle birlikte iyi yemek yeme ve içme sanatını da inceleyen disiplin dalı şeklinde ifade edilebilir (Durlu Özkaya ve Can, 2012).

Türkiye köklü geçmişi, zengin mutfağı ve turistik çekiciliğiyle birlikte gastronomi turizmi kapsamında tercih edilen önemli bir ülke konumundadır. Farklı şehirlerde düzenlenen festivaller, turizm fuarları, şenlikler de gastronomi turizmine önemli katkılar sağlamaktadır. Belirli bir yörede gastronomi turizminin gerçekleştirilebildiğini gösteren en önemli unsurlardan biri mevcut yörenin gastronomisini deneyimlemek amacıyla gelen turistlerdir. Günümüzde bireyler yöresel mutfakları merak etmekte ve böylelikle mutfak kültürlerini tanımaya yönelik seyahatleri artmaktadır (Oğan ve Durlu Özkaya, 2021). Gastronomik deneyim edinmek isteyen ve bu nedenle seyahat edenlerin artması bu durumda turizm faaliyetlerinden önemli biri haline gelmesini sağlamaktadır (Şahin ve Ünver, 2015). Bireyler farklı tatları deneyimlemek veya bu tatları yapmayı da öğrenmek istedikleri için yiyecek ve içecekler her yönüyle turizm etkinliklerinde çekicilik öğesi olarak görülmektedir (Kesici, 2012).

Yöresel yiyecekler turistlerin dikkatini çekerek tercihleri üzerinde etkili olmaktadır. Böylelikle yapılan tercihler yöre halkı ve ekonomisi üzerinde etkiyle birlikte bölge çapında kazanç unsuru olabilmekte (Şengül ve Türkay, 2016), bölgenin imajına (Kodaş, 2020; Şengül ve Türkay, 2016; Yazıcıoğlu, Işın ve Yalçın, 2019) çekiciliğine (Kodaş, 2020; Yazıcıoğlu, Işın ve Yalçın, 2019) kimliğine (Pavlidis ve Markantonatou, 2020; Şengül ve Türkay, 2016) büyük etkide bulunmakla birlikte rekabet avantajı elde etmelerinde de etkili olacaktır (Seyitoğlu ve Ivanov, 2020; Şengül ve Türkay, 2016). Mutfak bir destinasyon kapsamında ana çekim unsuru olabilmesi için yiyecek ile turizm imajının birbirini tamamlayıcı veya envanter ilişkisine sahip olması gerekmektedir (Horng ve Tsai, 2010). Böylelikle yiyeceklerini sunabilen, mevcut yiyeceklerden yararlanarak birinci sınıf bir turizm ürünü olarak konumlandırabilen bölgeler, destinasyonlarının değeri arttıkça büyük yarar sağlayabilecektir (Karim ve Chi, 2010).

Destinasyonların gastronomik zenginlikleri ve mutfak kültürlerinin turizm ürünü kapsamında önemi her geçen gün daha da artmaktadır (Şahin ve

Ünver, 2015). Yöre mutfakları o yöreye ilişkin tarihsel izlerle birlikte kültürel mirası hakkında da bilgi vermektedir (Akbaba ve Özel, 2020). Aynı zamanda daha az ziyaretçi sayısına sahip olan destinasyonlar için gastronomi önemli bir turist potansiyeli de oluşturmaktadır (Yazıcıoğlu, Işın ve Yalçın, 2019). Yörelere sunduğu katkılar düşünüldüğünde destinasyonlardaki gastronomik unsurların incelenmesi ve değerlendirilmesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Bitlis ili gastronomi turizmi kapsamında yöresel yemeklerin, yörede gastronomi turizminin geliştirilmesiyle birlikte yöresel kalkınma üzerinde etkisi ve geleneklerin aktarılmasıyla sürdürülebilirlik sağlanması açısından da önem teşkil edeceği düşünüldüğünden bu çalışma oluşturulmuştur. Çalışmada Bitlis ilinin gastronomi turizmi kapsamında yöresel yemeklerine ilişkin bilgilere ulaşılması amaçlanmıştır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Gastronomi yemek sanatı olarak bilinmekte ancak literatürde birçok yazar bu kavramın çok daha geniş bir konsept olduğunu bu nedenle de tam tanımının yapılmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir (Çevik ve Saçılık, 2011). Gastro mideyle dolayısıyla da ağızdan başlayarak bütün sindirim sistemi ile ilgili iken; nomos kural veya düzenlemeleri ifade etmektedir. Bu sebeple gastronomi; yeme içmeyle alakalı kurallar veya normları ifade etmektedir. Buradan hareketle gastronominin kapsamı ne yenilip içileceği, ne kadar, nasıl, ne zaman, nerede, neden, hangi şekilde ve kombinasyonlarda yeneceğine ilişkin tavsiye veya rehberliği içerecek şekilde genişletilebilir (Santich, 2004). Aynı zamanda gastronomi; mutfak kültürü içerisinde bulunan yiyecek ve içeceklere ilişkin sofra düzenleri, lezzetleri, yapılma şekilleri, görünümleri ve bunların birbirleriyle olan ilişkilerini irdeleyen, lezzetli yemekler ve hoş içecekleri araştıran bu aktiviteye katılanlar tarafından sanatsal bir faaliyet olarak görülen bir disiplin şeklinde tanımlanabilir (Şengül ve Türkay, 2016). Bununla birlikte yerel ürünler, kültür, yaşam tarzı ve sürdürülebilir değerleri de ifade eden gastronominin gelenekler, kültür, sağlıklı bir yaşam tarzı, özgün olma, sürdürülebilirlik ve deneyimi ifade eden tüm bu geleneksel değerleri kapsadığı belirtilebilir (Küçükkömürler, Şırvan ve Sezgin, 2018).

Gastronomi kavramsal düzeyde toplumun kültürüyle bağlantılı sosyal bir temsildir. Bu kapsamda yiyecek hazırlama yöntemleri, teknik ve içerikleri gastronomi kavramının temelini oluşturmakta ve toplumun kendini besleme yollarını temsil etmektedir. Aynı zamanda gastronomi, duyusal özelliklerinin tanınmasında temel olan ve yemekten alınan haz ve keyfiyle ilgili bir kavramdır (Rojas-Rivas, Rendón-Domínguez, Felipe-Salinas ve Cuffia, 2020). Gastronomi ile ilgili bütün tanımların ortak özelliklerine bakıldığında temelinde belirli kültürlerin yansıması olan, yemek hazırlamayla birlikte pişirme, sunum ve yeme-içme deneyimine dayanan bilim ve sanat dalı şeklinde ifade edilebilir. Gastronomi bir bilim dalı olması nedeniyle belirli kuralları içermektedir. Sanat kavramı ise haz ve estetiği çağrıştırmaktadır (Sarıışık ve Özbay, 2015).

Gastronominin amacı iyi bir beslenme ile insan sağlığını korumak, insanların hayattan ve yemekten zevk almalarını sağlamak; bu kapsamda yiyecek ve içecekleri hijyenik ortamda üretilmesi, damak ve görsel zevke de hitap edecek şekilde tüketime hazır hale getirilmesi de gastronominin çalışma konuları içerisindedir (Sormaz, Akmeşe, Güneş ve Aras, 2016). Gastronomi kapsamında mutfak kavramı bir bölgenin kültürüne ve mirasına farklılık katan yemekler, yemek hazırlama tekniklerini ifade etmek için yaygın olarak kullanılmaktadır (Abubakar, 2010). Gastronomi sit alanları ve anıtlar gibi somut miras ile aynı şey değildir. Çevresindeki yaşam kültürüyle birlikte gelişir. Bu sebeple gastronomi turizminin sürdürülebilir gelişimini sağlamak için yalnızca geçmişi korumak değil aynı zamanda geleceği yaratmakla da ilgilidir (Richards, 2002).

İnsanoğlu yerleşik hayata geçtikten sonra kendini farklı gösterebilmek için çeşitli sembollerden (alfabeler, para birimleri vb.) yararlanmıştır. Yeme içme, mutfak ve mutfak kültürü de zamanla toplumları birbirinden ayırt eden semboller haline gelmiştir (Karslı ve Candemir, 2023). İlk kez 1998 yılında Long tarafından "culinary tourism" kitabında bahsedilen gastronomi turizmi; bir yöreye ait yiyecekleri ve içecekleri tatmayı, tecrübe etmeyi o kültürü yaşayarak deneyimleme imkanıyla farkına varabilmeyi ifade etmektedir. Böylelikle farklı kültürlere ait olan yiyecek ve içecekleri tüketen turistlerle birlikte kültürel anlamda bir etkileşim gerçekleşmiş olur (Long, 1998; Akt. Acar, 2016). Yiyecek ve içecekler, bunun altında yatan kavram ve kullanılan teknikler bir bölgenin kültür ve mirasının amblemleri olarak kabul edilmekte bu nedenle gastronomik ürünlerin turizmden ayrı düşünülmesi mümkün değildir (Abubakar, 2010). Aynı zamanda yeme içme faaliyetlerinin fizyolojik ihtiyaç olması turistlerin seyahatleri sırasında zevk alma istekleri gastronomik değerleri turizm deneyimlerinin ayrılmaz bir kısmı haline getirmiştir. Gastronomik değerler bazı turistler için çok önem arz etmekte ve tercihlerinde de etkili olmaktadır bu durum gastronomi turizminin oluşmasına zemin hazırlamaktadır (Küçükkömürler, Şırvan ve Sezgin, 2018).

Gastronomi turizmi, restoranlar ya da otellerde turistlere yemeklerin hazırlanmasından ziyade yerel yiyecekler ve içeceklerle ilgili turistlerin seyahat etmesini ifade etmektedir. Yemekler toplumların kendilerini ve yaşam tarzlarını ifade ediş şekilleridir. Kültür de gastronominin göz ardı edemeyeceği bir parçasını oluşturmaktadır (Zengin, Uyar ve Erkol, 2015). Bununla birlikte gastronomi turizmi; yöresel mutfak kültürlerini tanımak, yöreye ait olan lezzetleri tatmak, söz konusu coğrafyada ürünlerin yetiştirilmesi ve toplanmasını görmek, mutfağa ilişkin folklorik araç gereçler hakkında bilgi sahibi olmak, tanınmış restoranların yemeklerini deneyimlemek amacıyla gerçekleştirilen turizm çeşidi olarak tanımlanabilir (Şengül ve Türkay, 2016). Diğer bir tanıma göre gastronomi turizmi gastronomik unsurların turistler tarafından talep edilmesiyle birlikte yerel paydaşlar tarafından da talebi kar-

şılamaya dönük gerçekleştirilen tüm faaliyetler olarak ifade edilebilir (Şen ve Silahşör, 2018). Gastronomi turizminden bahsedebilmek için farklı bir amaçla destinasyonun ziyareti esnasında herhangi bir işletmenin sunduğu ürünlerden yararlanmak yeterli görülmemektedir. Turistlerin birincil veya seyahat amaçlarının içerisinde bu etkinliğinde bulunması böylelikle destinasyona gidilmesinin ardından etkinliğin bir parçası olmaları ön koşul olarak görülmektedir (Sarıışık ve Özbay, 2015).

Turistlerin tatil mekanı seçiminde destinasyona özgü yiyecek ve içecekler de önemli hale gelmiştir (Cömert ve Durlu Özkaya, 2014). Her turist gitmiş olduğu ülkedeki yerel halkın ne yiyip içtiğine merak duyar ve mutfağını merak eder (İrigüler ve Güler, 2017). Günümüzde turistler yalnızca tüketmek değil aynı zamanda öğrenmeye ve kültürel sermayelerini artırmaya da isteklidirler. Bu sebeple gastronomi turizmi seyahatleri sırasında turistler yemek yapmayı, kullanılan malzemeleri ve bu malzemelerin nasıl yetiştirildiğini öğrenebilecekleri aynı zamanda mutfak geleneklerinin de ortaya çıkışlarını takdir edebileceklerinden dolayı aslında gelişmekte olan yaratıcı turizm sektörünün de önemli bir yönüdür (Richards, 2002). Seyahat edecekler için yerel yiyecekler ve beklenen gastronomi deneyimleri nedeniyle bir destinasyonu seçebileceklerinden dolayı yerel yiyeceklerin bir tetikleyici görevi üstlenebileceği söylenebilir (Pavlidis ve Markantonatou, 2020). Gastronomi turizmine katılım sağlayan turistler hem yiyecek içecek deneyimi yaşar hem de o yöreye ilişkin mutfak kültürü hakkında bilgi edinmiş olur (Yayla ve Yayla, 2019). Gastronomi turizmiyle turistlerin farklı kültürlerle tanışmasıyla birlikte farklı yemekleri tatma deneyimi elde etmelerini sağladığı belirtilebilir (Kodaş ve Dikici, 2012).

Turistlerin ziyaret ettikleri destinasyonlarda yerel halk gibi temel fizyolojik ihtiyaçlarını o bölgede karşılaması gerekmektedir. Bu nedenle turizm ve yerel gıda üretimi yakından bağlantılıdır. Turistlerin taleplerinin yerel kaynaklardan karşılanmasıyla yerel ekonomiye katkı sağlanmış olur. Aksi durumda ise ithal ürünlere talebin artması yerel tarımın zarar görmesi ithalatın artması ve dolayısıyla turizmin ekonomik faydasında azalma meydana gelecektir (Richards, 2002). Yerel mutfak belirli bir yerin kültürünü yeniden değerlendiren önemli bir turistik üründür. Aynı zamanda mevsimsel olmadığından yerel ekonominin canlanmasına da katkıda bulunmaktadır. Çünkü mutfak hava koşullarına bağlı olmayan ve yıl boyunca günün her saatinde mevcut olan cazibe unsurudur. Gastronomi turistik ürün yaşam döngüsünde gerileme aşamasında olan destinasyonlar için bile turizmin canlanmasında önemli bir güç olabilir (Sánchez-Cañizares ve López-Guzmán, 2012).

Yöresel mutfakların gastronomi turizmi kapsamında değerlendirilmesi ve potansiyelinden yararlanılması bölge kalkınmasında büyük etkiye neden olacaktır. Bu kapsamda Bitlis ili yöresel yemekleri ve yapılışları hakkında bilgi edinerek sürdürülebilirliğinin sağlanmasının da önemli olduğu düşü-

nülmektedir. Yapılan çalışmalarda; Saygın ve Belli (2017) Bitlis ilinin turizm çeşitliliğini incelediği çalışmada Bitlis ili yöresel yemekleri ve mutfak lezzetlerinin turistler için çekim unsuru olabilmesi için tanıtıma ağırlık verilerek yöresel yemeklerin sunulduğu restoran sayısının artırılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Arınç (2017) çalışmasında Bitlis'in marka değerini oluşturan gastronomik unsurların yeterince korunamadığı ve tescil edilmediğini, bu konuda kamuoyu farkındalığının yeterince olmadığını ifade etmiştir. Aynı zamanda yörede Bitlis ve komşu illerden kentlere göç edenlerin katıldığı bir gastronomi turizminin söz konusu olduğunu belirtmiştir. Şengel ve Zengin (2016) yaptıkları çalışmada Bitlis'te katılımcıların turizmin gelişmesine sıcak baktıklarını ve şehre daha fazla turist gelmesini istediklerini aynı zamanda şehrin kalkınmasında turizmin itici güç oluşturarak çevre bilinciyle birlikte arkeolojik ve tarih bilinci kazandırarak ekonomik gelişmeyle birlikte Bitlis'in kalkınmasını sağlayacağını belirlemiştir. Bununla birlikte Bitlis ili yöresel yemeklerinden olan Büryan (Çelik Yeşil, Akkuş ve Yeşil, 2022; Işkın, Şengel ve Zengin, 2017) gezo pekmezi (Ekin ve Çelikezen, 2015) ile ilgili çalışmalar bulunmaktadır. Yeşil ve Çelik Yeşil (2022) Bitlis yöresel yemekleri olan şor balıklı pilav, glorik, ciğer taplemesi, ayran aşı, içli köfte ve cevizli fetir yemeklerinin özgün reçeteleriyle birlikte modernize edilmiş formlarıyla bir modernize bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte Keskin ve Çontu (2019) Bitlis mutfağındaki Büryan kebabı ve avşor çorbası, Bitlis köftesi (içli köfte), katıklı dolma, glorik ve mişevşi yemeklerine ilişkin reçeteler sunmuşlardır. Şengül, Çakır ve Çakır (2015) yapmış oldukları çalışmada Bitlis yöresel lezzetleri listesi hazırlamışlardır.

Yöresel mutfaklar ait olduğu yörenin kültürünü yansıtan önemli bir unsurdur. Yöreyi diğer yörelerden ayıran özellikler veya bir sentez sonucu da oluşabilmektedir. Bu kapsamda yemeklerin hazırlanması, pişirilmesi, sunumu gibi ögeleri kendine özgü özellikler sergilemekte ve o yöreyi farklı kılan unsurları içerebilmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi oldukça zengin bir mutfak kültürüne sahiptir. Bu bağlamda çalışmada Bitlis ilinin gastronomi turizmi kapsamında yöresel yemekleri ve yapılış şekillerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Böylelikle zengin yöre mutfağının tanınırlığının artırılmasının da sağlanacağı düşünülmektedir.

BİTLİS İLİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Neolitik Çağ'dan günümüze kadar olan süreçte tarihi dokusunda Urartu, Pers, Med, Asur Roma, Makedonya Krallığı, Anadolu Selçuklu, Bizans ve Osmanlı'nın izlerine rastladığımız Bitlis ili Doğu Anadolu bölgesinde yer almaktadır (Saydam, 2013). Bitlis çayının Doğu Torosların arasında oluşturduğu derin ve nispeten dar bir vadi üzerinde, 1400-1450 rakımda kurulmuştur (Uluer, 2009; Yeşil ve Çelik Yeşil, 2022). Bazı kaynaklarda seyyah ve araştırmacılar şehri 'Vadideki Yeşil Şehir' olarak adlandırmaktadırlar (Törehan, 2007).

Bölge coğrafi özelliklerinden dolayı tarih boyunca önemini hiç kaybetmemiştir. Bu coğrafik özellikleri Van Gölü havzası ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi arasında bir köprü görevi üstlenmektedir. Anadolu'nun batısından gelip İran'a ve Güneydoğu Anadolu'dan gelip Bitlis üzerinden kuzeye doğru giden yollar bölgenin stratejik açıdan değerli olmasında büyük öneme sahiptir (Uluer, 2009). Bitlis şehrinin ismi birçok kaynağa ve efsaneye göre, 'Büyük İskender'in emrindeki kumandanı Bedlis'ten kendi gibi bir kralın dahi ele geçiremeyeceği bir kale yapmasını ister. İran seferinden dönen İskender kaleyi teslim almak ister ve Bedlis ona karşı direnir. Kaleyi ele geçiremeyeceğini anlayan İskender geri çekilir. Bedlis İskender'in ayaklarına kapanarak sizin emrinizi yerine getirdim der ve kalenin anahtarını teslim eder. İskender kumandanını ödüllendirmek için şehre onun adını verir. Zamanla günümüzdeki Bitlis ismini almıştır (bitlis.gov.tr, 2023).

Bitlis; merkez ilçe hariç Tatvan, Güroymak, Adilcevaz, Mutki, Ahlat ve Hizan olmak üzere 6 ilçeden ve bunlara bağlı 334 köy, 14 bucak ve 295 mezradan oluşmaktadır (Uluer, 2009). Şehir 3 jeolojik dönemin en eskisi olan Paleozoik dönemden günümüze gelen, ayrıca Doğu Anadolu bölgesinin en büyük masifinin (deprem riskinin bulunmadığı yer) merkezinde yer almaktadır. Bu nedenle yerbilimciler tarafından iyi bilinen masife şehrin adı verilmiştir. Şehrin yıllık ortalama sıcaklığı 9,5°C ve yıllık toplam yağış miktarı 1225,7 mm'dir. Ayrıca şehir çok fazla olan kar yağışı ile bilinir ve nemli bir iklime sahiptir. Kış aylarında yer yer kalınlığı 6 metreye kadar çıkabilen kar yağışları olmakta ve hayatı büyük oranda zorlaştırmaktadır (Arınç, 2017).

BİTLİS'İN YÖRESEL YEMEKLERİ

Bitlis mutfağı bölgesel özellikler taşımakta olup Doğu Anadolu Bölgesinin zengin mutfaklarından biridir. Bitlis mutfağını kendine özgü kılan en temel özelliği coğrafi konumundan gelmektedir. Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran Bölgesi ile güneyinde Yukarı Mezopotamya arasında bir köprü işlevi gördüğü için bu bölgelerin de mutfak kültürlerinin sentezini yansıtır. Aynı zamanda Van Gölü Havzası'nın geçmiş ile bağlantısının sağlanmasında ve geleneksel yaşam kültürünü de yansıtmasında bir köprü görevi görmektedir. Bu kapsamda Bitlis mutfak kültüründe yer alan yemeklerin sayı ve türleri oldukça zengindir (Uluer, 2009).

Bitlis ili gastronomik zenginliğini destekleyen önemli unsurlardan biri doğal çevre şartlarıdır. Paleozoik yaşlı bir arazi ve horizonları gelişmiş toprak bir yapısıyla birlikte nemli iklime sahip ilde bitki çeşitliliği oldukça fazladır. Bu durum yemeklerin malzemesi olarak kullanılan aromatik bitkilerin yetişmesine ve kendine özgü yerel tatların ortaya çıkmasını sağlamışsa da bu özel tatlar yapım zorluğu ve talep yetersizliği gibi nedenlerle yalnızca evlerde yapılmaktadır. Yörede sebze ve meyveler, kıl keçileri, bal, peynir, tereyağı yerel kahvaltı ve yemek kültürünün tamamlayıcı öğeleri arasındadır (Arınç, 2017).

Bitlis yöresel yemekleri ile ilgili yapılan görüşmeler ışığında araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda Bitlis ili yöresel yemeklerinde kullanılan malzemeler ve tariflerine yer verilmiştir.

YÖNTEM

Araştırmada gastronomi turizmi kapsamında Bitlis ili yöresel yemekleri hakkında bilgi elde edilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda literatür araştırmasının ardından nitel araştırma tekniğinden yararlanılmıştır. Araştırmanın evrenini Bitlis ili yöre halkı, örneklemini 35 yaş ve üzeri Bitlis yöresel yemekleri ile ilgili bilgi sahibi olduğu düşünülen ilde uzun süredir yaşamakta olan 12 kişi oluşturmaktadır. Yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılarak yüz yüze görüşmeler sonucunda veriler elde edilmiştir. Bu bağlamda katılımcılara "Bitlis yöresel yemekleri nelerdir?" ve "Yemeklerin yapılışları hakkında bilgi verir misiniz?" soruları yöneltilmiştir. Mülakatlar sonucunda katılımcıların kişisel bilgileri, ilin yöresel yemekleri ile tariflerine ilişkin bilgiler elde edilmiştir. Kaynak kişilere ilişkin veriler Tablo 1 de özetlenerek çalışma içerisinde K1, … , K12 şeklinde belirtilmiştir.

BULGULAR

Araştırma kapsamında katılımcıların demografik bilgilerine ilişkin veriler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: *Katılımcılara İlişkin Demografik Bilgiler*

Katılımcılar	**Cinsiyet**	**Yaş**	**Meslek**	**Mutfak Eğitimi**	**Doğum Yeri**
K1	Kadın	36	Ev hanımı	Hayır	Bitlis/Güroymak
K2	Kadın	50	Ev hanımı	Hayır	Bitlis/Tatvan
K3	Kadın	45	Ev hanımı	Hayır	Bitlis/Güroymak
K4	Kadın	38	Ev hanımı	Hayır	Bitlis/Mutki
K5	Kadın	35	Ev hanımı	Hayır	Bitlis/Tatvan
K6	Kadın	38	Ev hanımı	Hayır	Bitlis/Merkez
K7	Kadın	36	Ev hanımı	Hayır	Bitlis/Merkez
K8	Kadın	42	Ev hanımı	Hayır	Bitlis/Ahlat
K9	Kadın	45	Ev hanımı	Hayır	Bitlis/Adilcevaz
K10	Kadın	55	Ev hanımı	Hayır	Bitlis/Merkez
K11	Erkek	46	Aşçı	Evet	Bitlis/Tatvan
K12	Erkek	51	Aşçı	Hayır	Bitlis/Tatvan

Katılımcıların çoğunluğunun kadın, farklı yaş gruplarından ve ev hanımlarından oluştuğu, aynı zamanda herhangi bir mutfak eğitimi almadıkları ve tamamının Bitlis'in merkez ve ilçelerinde doğup büyüyen kişilerden oluştuğu görülmektedir (Tablo 1).

Katılımcılara "Bitlis ilindeki yöresel yemekler nelerdir?" sorusu sorulmuş ve alınan cevaplara göre Tablo 2 oluşturulmuştur.

Tablo 2: *Bitlis İli Yöresel Yemek İsimlerine İlişkin Bulgular*

Yemekler	**Katılımcılar**
Büryan Kebabı, Avşor Çorbası	Katılımcıların tamamı
İçli Köfte,	Katılımcıların tamamı
Çorti Köftesi,	Katılımcıların tamamı
Katıklı Dolma,	Katılımcıların tamamı
Gari (Kari) Aşı,	K4 dışındaki katılımcılar
Gebol,	K9 dışındaki katılımcılar
Glorik,	K8 ve K9 dışındaki katılımcılar
Kengerli Pilav,	Katılımcıların tamamı
Halim Aşı,	K4 dışındaki katılımcılar
Şemşemok,	Katılımcıların tamamı
Murtoğa,	Katılımcıların tamamı
Bitlis Has Dolması (Lahana Dolması)	Katılımcıların tamamı
Soğan Köftesi (Soğanlı Küfte),	Katılımcıların tamamı
Pazı (Pazik) Borani,	Katılımcıların tamamı
Ciğer Taplaması,	Katılımcıların tamamı
Halise (Keşkek),	Katılımcıların tamamı
Şekalok Yemeği,	Katılımcı 1 ve 2
Tutmanç Aşı,	Katılımcı 2, 3, 11, 12
Çireş Pancarı,	Katılımcı 3, 4, 6, 7, 8, 9
Çorti Aşı,	Katılımcı 1, 7, 8, 11
Keledoş,	Katılımcı 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9
Baklalı Pilav,	Katılımcı 2, 5, 6, 7, 10, 11, 12
Ayran Aşı,	Katılımcı 1, 2, 7, 8, 9, 11

Tablo 2 den görüldüğü üzere katılımcıların Bitlis yöresel yemeklerinden sıklıkla Bitlis büryan kebabı, içli köfte, çorti köftesi, katıklı dolma, gari (kari) aşı, gebol, glorik, kengerli pilav, halim aşı, şemşemok, murtoğa, Bitlis has dolması (lahana dolması), soğan köftesi (soğanlı küfte), pazı (pazik) borani, ciğer taplaması ve halise (keşkek)'i belirtmişlerdir. Bu kapsamda yapılan görüşmelerde ilde sıklıkla yapılan yöresel yemeklerin malzemeleri ve yapılışları hakkında yemeklerin isimlerini veren katılımcılardan elde edilen bilgiler ışığında tarifler oluşturularak aşağıda detaylı şekilde açıklanmıştır.

İçli Köfte

Malzemeler: 2 su bardağı ince bulgur, ½ kg kuyruk yağı, 2 adet kuru soğan, ½ kg yağsız dana kıyma, un, reyhan, maydanoz, tuz, karabiber, pul biber.

Hazırlanışı: İnce bulguru yağsız kıyma ile ıslatarak yoğrulur. Kıvamına gelince dinlendirilir. Kuyruk yağı ve soğan malzemelerle iç harcı olarak kavrulur. Hazırlanan bulgur ceviz büyüklüğünde top haline getirilir. Başparmak

ile içi oyulur. Hazırlanan iç harcı bulgurun içine konularak yuvarlak şekilde kapatılır. Kaynamış suda kaynatılır. Köfteler su üzerine çıktıktan sonra 5 dk kadar kaynatılmaya devam eder. Sonra üzerine isteğe bağlı salçalı sos ile servis edilir (Katılımcıların tamamı).

Çorti Köftesi

Malzemeler: 3 su bardağı ince bulgur, 2 kg beyaz lahana tursusu, 1,5 su bardağı un, 3 diş sarımsak, sıvı yağ, pul biber.

Hazırlanışı: İnce bulgur ıslatılıp 15 dk bekletilir. Demini aldıktan sonra 1,5 su bardağı un ve bir tutam tuz ile yoğrulur. Kıvama gelince fındıktan biraz büyük yuvarlak halde alınıp ortasına başparmak ile hafif bastırılır şekil verilir. Turşu suyu ile birlikte kaynatılır ve köfteler içine atılır. Orta ateşte yarım saat pişirilir. Ateşi kapattıktan sonra sarımsak eklenir. Tabaklandıktan sonra pul biberi yağda kızartıp isteğe bağlı üzerine dökülür ve servis edilir. Genel olarak kış aylarında tüketilir (Katılımcıların tamamı).

Katıklı Dolma

Malzemeler: Yöresel dolmalık kabak, yağsız kıyma 250 gr (isteğe bağlı), 3 su bardağı ince bulgur, 1,5 su bardağı un, kuru reyhan, tuz. **Sos için;** yoğurt, 3 diş sarımsak, tuz, sıvı yağ, pul biber.

Hazırlanışı: İnce bulgur ıslatılıp 15 dk bekletilir. Demini aldıktan sonra 1,5 su bardağı un, kıyma, reyhan ve bir tutam tuz ile yoğurulur. Kabak ince yapraklar halinde soyulur ve tuzda bekletilerek yumuşatılır. İç harcı cevizden küçük parçalara ayrılarak kabaklar muska şeklinde sarılarak tencereye dizilir. 1,5 su bardağı su eklenir. Bir tutam tuz atılır. Kısık ateşte yarım saat pişirilir. Yoğurt sarımsak tuz karıştırılır. Dolmalar tabağa alınır üzerine yoğurt sosu ve yağda kızartılmış pul biber sosu gezdirilir ve servis edilir. Genel olarak kış aylarında tüketilir (Katılımcıların tamamı).

Gari (Kari) Aşı,

Malzemeler: 2,5 su bardağı dövme buğday, 1 bağ kurutulmuş kari otu, 1 kg kemikli et, 1 kase taze fasulye / bakla (mevsime göre), 1 kase haşlanmış nohut, 250 gr kurutulmuş erik (ekşi), 1 yemek kaşığı salça, ½ çay bardağı tereyağı, 1 adet kuru soğan, pul biber, tuz.

Hazırlanışı: Kari otu doğranıp suda bekletilir. İnce doğranmış soğan yağda kavrulur, salça eklenir. Erik dışında tüm malzemeler tencereye alınır. Üzerini geçecek kadar su eklenir. 1–1,5 saat kaynatılır. Son 10 dk kala kuru erik atılır. Piştikten sonra dinlendirilip servis edilir (K4 dışındaki katılımcılar).

Gebol

Malzemeler: 2 kase öğütülmüş yöresel mısır unu, 2 lt su, tuz, 1 kase doşor (kaynatılmış ayran süzmesi), kırmızı toz biber, 3 yemek kaşığı tereyağı.

Hazırlanışı: Kaynamış suya mısır unu, tuz katılır kaynayana kadar karıştırılır. Katı kıvama ulaşınca 20 dk ara ara karıştırılarak pişirilir. Doşor su ile açılır sarımsak eklenir. Gebol servis tabaklarına alınır. Üzerine doşor ve toz biberli yağ dökülüp servis edilir. Genel olarak kahvaltı veya akşam yemeği olarak tüketilir (K9 dışındaki katılımcılar).

Glorik

Malzemeler: Yarım kg yağsız kıyma, 3-4 su bardağı ince (köftelik) bulgur, 1 adet yumurta, karabiber, tuz. **Sos (suyu) için:** 150 gr haşlanmış nohut, 1 çay bardağı domates sosu, 1çay bardağı sıvı yağ, sıcak su, kuru nane, tuz.

Hazırlanışı: Köfte malzemeleri karıştırılıp yoğurulur. Kıvamını alan köfte harcı fındık büyüklüğünde küçük toplar haline getirilir. Bir tencerede salça ve sıvı yağ biraz kavrulduktan sonra domates sosu (suyu) eklenip biraz daha pişirilir. Köfteler ve nohut ilave edilir. Sıcak su azar azar köftelerin bir parmak üzerine çıkıncaya kadar eklenir. Son olarak tuz ve nane atılır ve pişmeye bırakılır. 20-30 dk pişirildikten sonra dinlendirilir ve servis edilir (K8 ve K9 dışındaki katılımcılar).

Kengerli Pilav

Malzemeler: 1 kg kenger, 3 su bardağı bulgur, 1 yumurta, 3 yemek kaşığı tereyağı, tuz.

Hazırlanışı: Kengerler kabukları soyulup yıkandıktan sonra iri parçalar halinde doğranır. Kaynayan suda yumuşayıncaya kadar kısık ateşte kaynatılır. Daha sonra süzülen kengerler yumurta ile kavrulur. Bulgur, su ve tuz eklenir. Suyunu çekince ayrı bir tavada eritilen tereyağı üzerine gezdirilerek dökülür ve demlenmeye bırakılır. Sıcak olarak servis edilir (Katılımcıların tamamı).

Halim Aşı

Malzemeler: ½ kg kuzu eti (isteğe göre 1 kg kemikli et)**,** 150 gr nohut**,** 150 gr kuru fasulye**,** 200 gr yarma (aşurelik buğday)**,** 1 çay bardağı yeşil mercimek**,** 1 büyük boy soğan**,** 2 adet domates**,** 3 adet sivri biber**,** 2 yemek kaşığı domates salçası**,** 1 yemek kaşığı biber salçası**,** 200 gram tereyağı**,** tuz, karabiber, pul biber.

Hazırlanışı: Et mühürlendikten sonra nohut, fasulye ve yarma ile 1 saat düdüklü tencerede pişirilir. Ayrı bir tencerede soğan, domates, sivri biber ve salça yağda kavrulur. Sonrasında tüm malzemeler birleştirilir. Mercimek ve baharatlar eklendikten sonra 40 dk orta ateşte pişirilmeye devam edilir. Dinlendirildikten sonra sıcak servis edilir (K4 dışındaki katılımcılar).

Semşemok

Malzemeler: ½ kg yağlı kıyma, 1 su bardağı pirinç, 1 yemek kaşığı domates salçası, ½ demet maydanoz, 1 kg un, 1 büyük boy kuru soğan, sıvı yağ, pul biber, karabiber, tuz.

Hazırlanışı: Un, tuz ve su ile sert yapıda hamur hazırlanır ve dinlenmeye bırakılır. Pirinç suda ıslatır hafif diri halde süzülür. Sonrasında kıyma kendi yağıyla kısık ateşte rendelenmiş soğan ile kavrulur. Pirinç ve salça eklenerek kavrulmaya devam edilir. Son olarak ince kıyılmış maydanoz, tuz ve baharatlar eklenir karıştırılıp soğumaya bırakılır. Hazırlanan hamur ceviz büyüklüğünde parçalara ayrılarak içleri birer yemek kaşığı iç harcı konularak kapatılır ve üzerine un serpilen tepsiye dizilir. Suda haşlanarak pişirilir. Pul biber yağda kızdırılır. Servis tabağına alınan şemşemokların üzerine kızdırılmış pul biberli yağ gezdirilir ve servis edilir (Katılımcıların tamamı).

Murtoğa

Malzemeler: 2 yemek kaşığı tereyağı, 2 yemek kaşığı sıvı yağ, 300-400 gram un, 2 adet yumurta, 1 tatlı kaşığı şeker, 3 yemek kaşığı dövülmüş ceviz, tuz.

Hazırlanışı: Yağlar tavada eritilir. Un eklenerek kokusu gidene kadar kavrulur. Yumurta eklenir ve karıştırılmaya devam edilir. Tuz, şeker ve ceviz eklenerek karıştırılıp servis edilir (Katılımcıların tamamı).

Bitlis Has Dolması (Lahana Dolması)

Malzemeler: 1 adet orta boy lahana, 1/2 kg yağsız kıyma, 3 su bardağı pirinç, 250 gr çekilmiş kuyruk yağı, 2 adet kuru soğan, 1 yemek kaşığı domates salçası, 1 yemek kaşığı biber salçası, 2 yemek kaşığı tane sumak+ haşlamak için 1 bardak su, 1/2 çay bardağı zeytinyağı, tuz, karabiber, kimyon, pul biber, nane.

Hazırlanışı: Lahananın dış yaprakları ve kökü alındıktan sonra bıçakla dört parçaya bölünür. Kaynayan tuz eklenmiş suda 1-2 dakika alt üst edilerek haşlanır. Fazla yumuşamaması için soğuk suya alınır ve süzülür. İç harcı için, pirinç birkaç defa yıkanır, çekilmiş soğan ve domates salçası pirince eklenir. Ayrı bir tencerede sumak kaynatılır. Taneleri alınarak suyu pirince ilave edilir. Daha sonra kıyma ve kuyruk yağı eklenir. Tuz, baharatlar ve zeytinyağı eklenerek karıştırılır. Tencerenin alt kısmına kaburga dizilir. Lahana yapraklarının içine pirinçli harç doldurularak sarılır ve tencereye dizilir. En üste bir düz tabak yerleştirilir ve dolmaların üzerine geçene kadar sıcak su eklenir. Kaynamaya bağladıktan sonra kısık ateşte pişirilmeye bırakılır. Pişme işlemi tamamlandıktan sonra birkaç kaşık zeytinyağı üzerine gezdirilerek dökülür ve dinlenmeye bırakılır. Sıcak servis edilir (Katılımcıların tamamı).

Soğan Köftesi (Soğanlı Küfte)

Malzemeler: ½ kg köftelik bulgur, 300 gr orta yağlı kıyma, 1 kg kuru soğan, 1 yemek kaşığı domates salçası, ½ yemek kaşığı biber salçası, 1 demet maydanoz, 1 çorba kasesi un, 2 yemek kaşığı tereyağı, 1 çay bardağı zeytinyağı, 1 yemek kaşığı isot, 1 yemek kaşığı pul biber, 1/2 yemek kaşığı karabiber, tuz.

Hazırlanışı: Bulgur ve 1 yemek kaşığı tuz ılık su ile ıslatılıp dinlenmeye bırakılır. Küçük küçük doğranan soğanlar ve kıyma biraz sote edildikten sonra domates salçası, biber salçası, pul biber, isot, karabiber ve maydanoz ilave edilerek kavrulur ve soğumaya bırakılır. Dinlenmiş ve şişmiş bulgur un ile yoğrulur. Azar azar su eklenir istenilen kıvam olunca yumurta boyutunda bezelere ayrılır. Parmak ile içi açılır ve içine soğanlı hark doldurulup kapatılır. Kaynayan suya tuz eklenir ve köfteler içine atılarak 5-6 dk haşlanır. Sudan çıkarılan köfteler servis tabağına alınır. Ayrı bir tavada tereyağı, soğanlı iç harcı ve baharatlar kızdırılır ve köftelerin üzerine gezdirilip servis edilir (Katılımcıların tamamı).

Pazı (Pazik) Borani

Malzemeler: ½ kg pazı, 1 adet kuru soğan, 3 diş sarımsak, 150 gram kıyma (isteğe bağlı), 1 çorba kasesi yoğurt, 1 yemek kaşığı tereyağı, ½ çay bardağı zeytinyağı, pul biber, kırmızı toz biber, tuz.

Hazırlanışı: Kıyma yağa atılır ve soğanlar doğrandıktan sonra zeytinyağında kıymayla beraber hafif kavrulur. Temizlenmiş pazı eklenerek kavrulmaya devam edilir. Son olarak tuz eklenir bir iki karıştırılıp soğumaya bırakılır. Bir kase yoğurdun içine bir tutam tuz ve ezilmiş (ya da ince kıyılmış) sarımsak eklenir, karıştırılır ve soğumuş olan boraninin üzerine dökülür. Ayrı bir tavada tereyağı eritilir, içine pul biber ve kırmızı toz biber eklenir. Boraninin üzerine dökülür ve servis edilir (Katılımcıların tamamı).

Ciğer Taplaması

Malzemeler: ½ kg dana ciğeri (kıyılmış), 2 diş sarımsak, 1 orta boy kuru soğan, 1 demet reyhan, 2 su bardağı ince bulgur, ½ çay bardağı sıvıyağ, 2 yemek kaşığı tereyağı, karabiber, pul biber, tuz.

Hazırlanışı: Sarımsak, soğan ve kıyma ince ince doğranır ve ciğer kıyması ile bir kapta yoğrulur. Daha sonra bulgur ve baharatlar eklenerek yoğrulmaya devam edilir. Sıvı yağ eklenerek iyice kıvamını alıncaya kadar yorulmaya devam edilir. İstenilen kıvama gelindiğinde cevizde az küçük boyutlarda avuç içinde yuvarlanır. Son olarak serçe parmağı ucu ile ortasına hafifçe çukur yapılacak şekilde bastırılır. Daha sonrasında kaynayan suya bir tutam tuz katıldıktan sonra ciğer tablamalar içine eklenerek haşlanır. Su üzerine çıktıktan sonra süzülür ve servis tabağına alınır. Ayrı bir tavada eritilmiş tereyağına pul biber eklenir ve üzerine dökülüp servis edilir (Katılımcıların tamamı)

Halise (Keşkek)

Malzemeler: 1 kg aşurelik buğday (yarma), 1 kg kemikli et, 3 yemek kaşığı tereyağı, pul biber, tuz.

Hazırlanışı: Buğday ve kemikli et iyice yıkanır. Tandırda güveç içine kemikli et, buğday ve su eklenerek kaynamaya bırakılır. Yaklaşık bir saat sonra

kemikler ayıklanır ve tuz eklenerek pişirilmeye devam edilir. Ara ara karıştırılarak et ve buğday homojen bir yapı oluşturana kadar devam edilir. Yaklaşık 4-5 saat pişme süresinden sonra servis tabağına alınır. Ayrı bir tavada eritilmiş tereyağına pul biber eklenir ve üzerine dökülüp servis edilir. Daha çok özel günlerde yapılan bir yemektir (Katılımcıların tamamı).

Büryan Kebabı ve Avşor Çorbası

Malzemeler: Bir erkek teke veya kuzu (10-11 aylık), tuz. Avşor çorbası için; su, sarımsak, karabiber, pul biber, tuz.

Hazırlanışı: Teke ya da kuzu yüzülüp temizlendikten sonra iyice temizlenir, tuzlanır ve pişirilene kadar (gece 02:00) bekletilir. Meşe odunundan tandır kuyusunda köz hazırlanır. Derin bir tencere suya biraz tuz eklenerek közün üzerine bırakılır. Teke ya da kuzu ne ateşe nede suya temas etmeyecek şekilde özel şiş ile asılır. Tandır kuyusunun kapağı kapatılır ve hava almaması için kapak kenarları kırmızı toprak ile hazırlanmış macun ile mühürlenir. Yaklaşık 4 saat süre ile pişirilir. Piştikten sonra kuyudan çıkarılır. Kol ve bacak etleri avşor çorbasında kullanılır. Avşor çorbasına, karabiber, sarımsak, pul biber eklenir ve servis edilir. Büryan kebabı servis edilirken servis tabağına önce lavaş ya da tırnak pide ve onun üzerine büryan eti konur. Yanında soğan söğüş ile servis edilir (Katılımcıların tamamı).

Tartışma ve sonuç

Bitlis doğal ve kültürel çekiciliklere sahip bir il olup pek çok turizm türü için uygun çekicilikleri bünyesinde bulundurmaktadır. Bununla birlikte yöresel yemekler gastronomi turizmi kapsamında önemli bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda yapılan çalışmada Bitlis ili yöresel yemeklerinin belirlenmesine yönelik görüşmeler yapılmıştır.

Görüşmeler doğrultusunda zengin bir mutfak kültürüne sahip olan Bitlis ilindeki yöresel yemekler; Bitlis büryan kebabı, içli köfte, çorti köftesi, katıklı dolma, gari (kari) aşı, gebol, glorik, kengerli pilav, halim aşı, şemşemok, murtoğa, Bitlis has dolması (lahana dolması), soğan köftesi (soğanlı küfte), pazı (pazik) borani, ciğer taplaması, halise (keşkek), şekalok yemeği, tutmanç aşı, çireş pancarı, çorti aşı, keledoş, baklalı pilav ve ayran aşı olarak belirlenmiştir. Çalışmada en sık olarak tekrarlanan Bitlis büryan kebabı, içli köfte, çorti köftesi, katıklı dolma, gari (kari) aşı, gebol, glorik, kengerli pilav, halim aşı, şemşemok, murtoğa, Bitlis has dolması (lahana dolması), soğan köftesi (soğanlı küfte), pazı (pazik) borani, ciğer taplaması ve halise (keşkek) yemeklerinin tarifleri yazılmıştır. İlde yapılan yemeklerin ana malzemelerinin kuzu eti, buğday, bulgur ve yöresel otlar olduğu görülmektedir. Aynı zamanda yörede tereyağının da yemeklerde vazgeçilmez bir ürün olarak kullanıldığı görülmektedir. Bitlis ilinin yöresel yemeklerinden olan katıklı dolma ve çorti köftesinin genel olarak kış aylarında, gebolün ailelerin pazar kahvaltılarında,

halisenin (keşkek) genellikle özel günlerde tüketildiği belirlenmiştir. Taze otlar yetiştikleri zamanda ve kış hazırlıkları kapsamında saklanarak mevsimi dışında da tüketilebilmektedir.

Yapılan çalışma sonucunda gastronomi turizmi kapsamında Bitlis ili yöresel yemeklerinin zengin ve kendine özgü özelliklere sahip olduğu belirlenmiştir. Aynı zamanda ilde yemek çeşitlerinin oldukça fazla olmasına rağmen yalnızca Bitlis büryan kebabının coğrafi işaret almış olması da il için bir eksiklik olarak gösterilebilir. Bu bağlamda Bitlis'in yöresel yemeklerinin gastronomi turizmi kapsamda değerlendirilerek bir çekim unsuru olabilmesi için; tanıtıma öncelik verilmesi, festivallerin düzenlenmesi, coğrafi işaretleme ile ürünlerin korunarak sürdürülebilirliğinin sağlanması, kültürde ticarileşmenin önüne geçilecek şekilde planlamaların yapılması, eğitimlerin gerçekleştirilmesiyle birlikte bölgede sosyal ve kültürel etkileşimle birlikte ekonomik anlamda da bir yarar sağlayacağı bölgenin kalkınmasında etkili olacağı düşünülmektedir. Bu çalışmada ilin yöresel yemekleri ve yapılış şekilleri belirli sayıda katılımcıdan elde edilmiştir. Sonraki çalışmalarda yöresel yemeklerin besin içeriklerinin sağlık boyutu, restoranlarda yer alma düzeyleri, tüketicilerin yöresel ürünlere ulaşma durumları ve memnuniyetleriyle ilgili çalışmalar gerçekleştirilebilir.

KAYNAKÇA

Abubakar, F. (2010). Penang Mamaks: Evolution and gastronomy tourism. In Badaruddin Mohamed (Eds.), In *Proceedings of Regional Conference on Tourism Research* (pp. 197-204). Penang: Universiti Sains Malaysia.

Acar, Y., (2016). Gastronomi turizmi kapsamında Aksaray ili Güzelyurt (Gelveri) yöresel mutfağının unutulmaya yüz tutmuş tatlarının değerlendirilmesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies ,4* (1), 81-86.

Akbaba, M., Özel, G. ve Yıldız, F. (2018). Gastronomi turizmi kapsamında üniversite öğrencilerinin Kilis mutfağına yönelik algıları. *Socıal Scıences Studıes Journal (SSSJournal)*, *4*(19), 2072-2079.

Akbaba, M. ve Özel, G. (2020). Ensar şehir mutfak imajının belirlenmesi: Kilis ve Suriye mutfağı örneği. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, *4*(3), 1971-1985.

Arınç, K. (2017). UNESCO yaratıcı kentler ağı için bir öneri: Bitlis gastronomi kenti. *Turkish Studies, 12*(29), 87-106.

Bitlis Valiliği (2023) *Bitlis tarihçesi ve genel bakış*. Erişim tarihi: 20.09.2023http://bitlis.gov.tr/bitlis-tarihcesi-ve-genel-bakis.

Cömert, M. ve Özkaya, F. D. (2014). Gastronomi turizminde Türk mutfağının önemi. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, *2*(2), 62-66.

Çelik Yeşil, S., Akkuş, Ç. ve Yeşil, D. (2022). Bitlis Mutfağında Büryan: 1907'den Beri Büryancı Azmi'nin Yeri. *OCAK: Türk Mutfak Kültürü Araştırmaları Dergisi*, *2*(1), 24-34.

Çevik, S. ve Saçılık, M. Y. (2011). Destinasyonun rekabet avantajı elde etmesinde gastronomi turizminin rolü: Erdek örneği. *12. Ulusal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (s.503-515). Akçakoca: Düzce.

Durlu-Özkaya, F. ve Can, A. (2012). Gastronomi turizminin destinasyon pazarlamasına etkisi. *Türktarım Dergisi*, *206*, 28-33.

Ekin, İ. ve Çelikezen, F.Ç. (2015). Bitlis ilinde geleneksel olarak üretilen gezo pekmezinin bazı kimyasal özelliklerinin incelenmesi. *Bitlis Eren Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi, 4*(2), 138-149.

Horng, J. S. ve Tsai, C. T. S. (2010). Government websites for promoting East Asian culinary tourism: A cross-national analysis. *Tourism management*, *31*(1), 74-85.

Işkın, M, Şengel, Ü. ve Zengin, B. (2017). Destinasyonların tanınırlığında yerel yemeklerin rolü: Büryan kebabı örneği. In *Internatıonal West Asıa Congress Of Tourısm Research (Iwact'17) Congress Book*, (s.324-331). Van.

İrigüler, F. ve Güler, M. E. (2017). Tourist guides' perceptions on gastronomic tourism in Turkey. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, *5*(1), 3-19.

Karim, A.S. ve Chi, C.G.Q. (2010). Culinary tourism as a destination attraction: an empiricial examination of destinations food ımage. *Journal Of Hospitality Marketing & Management, 19* (6), 531-555.

Karslı, C. ve Candemir, A. (2023). Destinasyon markalaşmasında gastronomi turizminin etkisinin incelenmesi: İzmir ili örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, *24*(1), 273-292.

Kesici, M. (2012). Kırsal turizme olan talepte yöresel yiyecek ve içecek kültürünün rolü. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, *2012*(2), 33-37.

Keskin, E. ve Çontu, M. (2019). Doğu Anadolu Bölgesi Mutfağı. Mehmet Sarıışık, Gülçin Özbay (Ed.), *Ulusal Gastronomi ve Türk Mutfağı* içinde (s.143-258). Ankara: Detay yayıncılık

Kodaş, D. (2020). *Gastronomi deneyimi, gastronomi motivasyonu, destinasyon tatmini ve destinasyon marka denkliği ilişkisi: Gaziantep örneği* (Yayımlanmamış doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi.

Kodaş, D. ve Dikici, E. (2012). Ahlat, kırsal bölgesinde gastronomi turizminin muhtemel toplumsal etkileri üzerine nitel bir çalışma. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4*(2), 51-68.

Küçükkömürler, S., Şırvan, N. B. ve Sezgin, A. C. (2018). Dünyada ve Türkiye'de gastronomi turizmi. *Uluslararası Turizm Ekonomi ve İşletme Bilimleri Dergisi*, *2*(2), 78-85.

Ogan, Y. ve Durlu-Özkaya, F. (2021). Artvin'i ziyaret eden turistlerin gastronomi deneyimleri üzerine bir inceleme. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, *5*(2), 211-227.

Pavlidis, G. ve Markantonatou, S. (2020). Gastronomic tourism in Greece and beyond: A thorough review. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, *21*, 100229.

Richards, G. (2002). Gastronomy: An essential ingredient in tourism production and consumption?. In G. Richards & A.-M. Hjalager (Eds.), Tourism, gastronomy (pp. 3–20). London: Routledge

Rojas-Rivas, E., Rendón-Domínguez, A., Felipe-Salinas, J.A. ve Cuffia, F. (2020). What is gastronomy? An exploratory study of social representation of gastronomy and Mexican cuisine among experts and consumers using a qualitative approach. *Food Quality and Preference*, *83*, 103930.

Sánchez-Cañizares, S. M. ve López-Guzmán, T. (2012). Gastronomy as a tourism resource: profile of the culinary tourist. *Current issues in tourism*, *15*(3), 229-245.

Santich, B. (2004). The study of gastronomy and its relevance to hospitality education and training. *International journal of hospitality management*, *23*(1), 15-24.

Sarıışık, M. ve Özbay, G. (2015). Gastronomi turizmi üzerine bir literatür incelemesi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, *26*(2), 264-278

Savgın, E. C. ve Belli, S. (2017). Bitlis ilinin turizm çeşitliliğinin incelenmesi. *Journal of Academic Value Studies 3*(17), 01-13

Saydam, C. (2013). *Bitlis ve Beyaz Petrol.* İstanbul: Prizma Press A.Ş.

Seyitoğlu, F. ve Ivanov, S. (2020). A conceptual study of the strategic role of gastronomy in tourism destinations. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, *21*, 100230.

Sormaz, U., Akmese, H., Gunes, E. ve Aras, S. (2016). Gastronomy in tourism. *Procedia Economics and Finance*, *39*, 725-730.

Şahin, G. G. ve Ünver, G. (2015). Destinasyon pazarlama aracı olarak gastronomi turizmi: İstanbul'un gastronomi turizmi potansiyeli üzerine bir araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, *3*(2), 63-73.

Şen, N. ve Silahşör, Y. (2018). Gastronomi turizmi kapsamında Erzincan ili yiyecek içecek işletmelerinde sunulan yöresel yemekler üzerine bir araştırma. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, *2*(Ek1), 414-429.

Şengel, Ü. ve Zengin, B. (2016). Bitlis ilinin kalkınmasında turizmin rolü: Yerel halkın görüşleri üzerine bir araştırma. In *3rd International Congress of Tourism & Management Researches Proceedıng Book* (pp. 1-21). Antalya

Şengül, S. ve Türkay, O. (2016). Yöresel mutfak unsurlarının turizm destinasyonu seçimindeki rolü Mudurnu örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, *12*(29), 63-87.

Şengül, S., Çakır, A. ve Çakır, G. (2018). *Yöresel Mutfaklar*. İstanbul: Beta Basım.

Törehan, S. (2007). *Bitlis*, T.C. Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları No:14, Ankara: Trafik Matbaacılık.

Uluer, E. C. (2009). Bitlis İli turizm Potansiyeli: Özel ve Kamu Sektör Yöneticilerinin Kanaatlerinin Araştırılması (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

Yayla, Ö. ve Yayla, Ş. (2019). Kadirli mutfağı üzerine bir değerlendirme. 3. *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (s.60-72). Diyarbakır.

Yazıcıoğlu, İ., Işın, A. ve Yalçın, E. (2019). Coğrafi işaretli ürünlerin gastronomi turizmi kapsamında değerlendirilmesi: Akdeniz bölgesi örneği. *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, *3*(4), 861-871.

Yeşil, D. ve Çelik Yeşil, S. (2022). Yemek kültüründe modernize çalışmalar: Bitlis örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 10*(3), 1641-1657.

Zengin, B., Uyar, H. ve Erkol, G. (2015). Gastronomi turizmi üzerine kavramsal bir inceleme. 15. *Ulusal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (s.511-524). Ankara.

Bölüm 16

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE BESLENME, SAĞLIK VE İŞLEVİ

Sercan ACAR[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü
ORCID: 0000-0002-3352-5589

Giriş

Antropoloji biliminde beslenme çalışmaları temelde biyokültürel bir çabadır. Hem evrimsel hem de karşılaştırmalı perspektiflerde bireylerin ve popülasyonların beslenme durumunu şekillendiren biyolojik ve kültürel-sosyal güçlerin karşılıklı ilişkileriyle ilgilenir. Beslenme antropolojisi beslenmeyle ilgili tamamen biyolojik çalışmalardan kültürel çalışmalara kadar uzanan bir yelpazenin ortasında bir yerde yer alır.

1940'lı yıllarda hem Amerika (ABD) hem de Avrupa'da süregelen savaş durumlarından dolayı insanların gıda ihtiyaçlarının ve yemeye istekli olduklarının daha iyi anlaşılmasına yönelik ilgiyi tetiklemiştir. Böylece biyolojik ve sosyal bilimlerin bir araya gelmesine yardımcı olmuştur. 1970'li yılların başında ABD'de beslenme ve antropoloji ile ilgili çalışmalar yapan bir grup insan, Amerikan Antropoloji Derneği bünyesindeki Tıbbi Antropoloji Topluluğu içinde bir ilgi grubu oluşturmuştur (Wilson, 2002). Bu girişim sadece yemek alışkanlıklarına değil beslenmenin sağlıkla ilgili yönlerine de vurgu yapıldığını göstermesi açısından dikkate değer olmuştur. Antropolojide gıda ve beslenme üzerine yapılan çağdaş çalışmalar geniş bir soru yelpazesini kapsamaktadır. Odak noktaları çoğunlukla biyokültüreldir, ancak bazıları daha biyolojik, diğerleri daha sosyal yönelimlidir.

Bu çalışmanın amacı beslenme antropolojisindeki mevcut çalışmaların bir kısmını gözden geçirmek ve gelecekteki gelişmeler için fikirler sunmaktır. Antropolojinin tipik geniş açılı merceği göz önüne alındığında yapılan tartışma her şeyi kapsamayacaktır. Daha ziyade biyolojik antropologların özellikle ilgisini çeken konulara odaklanılacaktır: insan evriminde beslenme, günümüz dünyasında aşırı ve yetersiz beslenme sorunları ve işlevsel sonuçlar.

Atasal beslenme

Antropologlar eski çağ insanlarının beslenme biçimlerine uzun süredir ilgi duymaktadır. Bu ilgi birçok farklı yöne doğru ilerlemiştir, ancak akıldaki sorular hala devam etmektedir: Atalarımız ne yerdi ve bu durum Homo cinsinin evrimini fiziksel ve morfolojik olarak nasıl şekillendirdi? Fizyolojik ve genetik olarak atalarımızın yediği gibi miyiz? Bunlar önemli ancak cevaplaması zor sorulardır ve hiçbir zaman arzu ettiğimiz kesinlikte cevaplayamayabiliriz. Ancak elimizde, bir araya getirildiğinde erken homininlerin, yani şempanze ve bonobolardan farklılaşmalarından bu yana insanların ve atalarının beslenme biçimlerinin dış çizgisini kanıtlayabilecek bir dizi farklı bilgi türünden ipuçları mevcuttur.

Fosil kayıtları birkaç ipucu sağlayabilir. Dişlerin morfolojisi bir hayvanın yiyecek olarak neleri kullanabileceğini gösterir ve australopithecine dişlerinin morfolojisi (yaklaşık 4-1 milyon yıl önce) omnivor bir diyete işaret etmektedir. Diş mikro aşınma modelleri incelendiğinde yumuşak meyvelerin ya da benzer dokudaki diğer yiyeceklerin baskın olduğu bir diyete işaret etmektedir

(Ungar, 2007: 396). Fosilleşmiş dokulardaki kararlı karbon izotoplarının analizi sonucunda, Güney Afrika'daki erken homininlerin hem meyveler gibi orman kaynaklı besinleri hem de otlar ve sazlar gibi savan bitkilerini içeren nispeten geniş bir diyete sahip olduklarını ve o dönemde yaşayan hayvanların kendilerinin de ot ve saz yediklerini göstermektedir (Sponheimer vd., 2007). Bu veriler, Afrika'daki erken homininlerin savan ortamlarında yaşadığına dair mevcut anlayışımızla tutarlıdır.

Arkeolojik kayıtlar tüketildiği varsayılan gıdaların kalıntılarının yanı sıra ilgili eserlerin kanıtlarını da içermektedir. Elde edilen buluntular, 2,5 milyon yıl önce (mya) kadar erken bir dönemde hayvanların (et ve ilik için) tüketildiğine dair kanıtlar sunmaktadır (Blumenschine ve Pobiner, 2007). Ancak çoğu bilim adamı avcılık ve et tüketimini, kanıtların açık olduğu yaklaşık 1,8 mya'da Homo erectus'un ortaya çıkışıyla ilişkilendirmektedir (Dufour, 2010). Bitki tüketimine dair kanıtlar, elde edilen kanıtlar ışığında, bitkileri işlemek için kullanılan taş aletler şeklinde daha geç ve yaklaşık 1,6 mya'ya kadar ortaya çıkmamıştır. Erken homininlerin beslenmesinde proteinin önemi tartışmalıdır. Bunn (2007) ve onun gibi düşünen paleoantropologlar artan et tüketimine yönelik beslenme değişikliğinin Homo cinsinin ortaya çıkmasının arkasındaki itici güç olduğunu düşünmektedir. Bu sav Doğu Afrika'da Pleistosen sınırında (1,8-1,6 mya) homininlerin et ve ilik için büyük hayvanları kullandığına dair tafonomik kanıtlara (yani fosilleşme ile ilişkili çevresel koşullardan elde edilen kanıtlara) dayanmaktadır. Diğer araştırmacılar ise (Wrangham vd. 1999) etin diyetimizde daha küçük bir parça olduğunu ve bunun yerine yumru köklerin Homo sapiens'e geçişte anahtar besin olduğunu öne sürmüştür. Başka bir deyişle, yumru tüketimini artıran bir beslenme değişikliği Homo erectus'un evrimsel sürecinde itici faktör ve seçici güç olmuş olabileceğini düşünmüşlerdir.

Yaşayan toplayıcılar (avcı-toplayıcılar) üzerine yapılan çalışmalar, eski insan atalarının diyetlerine dair başka ipuçları da sunmaktadır. Her ikisi de erken homininlere benzer savan ortamlarında yaşayan Hadza ve Kung gibi toplayıcılardan elde edilen etnografik kanıtlar, yüksek oranda etin yanı sıra yeraltı kökleri ve yumrular da dahil olmak üzere bir dizi bitkisel gıda içeren geniş diyetlere işaret etmektedir. O halde, analoji yoluyla, erken hominin diyetleri ile erken Homo sapiens diyetlerinin yaklaşık 10.000 yıl önceki tarım devrimi zamanına kadar bu diyetlere benzer olabileceğini varsaymaktayız. Bu analojiler evrimsel tarihimizde avcı-toplayıcı olarak var olduğumuz zaman dilimini kapsayacak şekilde geniş bir alana uygulanmıştır.

Atasal diyetler sorusuna yönelik diğer yaklaşımlar ise teorik değerlendirmelere dayanmaktadır. Leonard vd. (2007) diyet sorusuna besin ihtiyaçları perspektifinden yaklaşmışlardır. Homo sapiensin daha büyük vücut boyutu ve genişlemiş beyinlerinin evrimi için en iyi enerjiyi ne tür bir diyetin sağlayacağını sormuşlardır. Bu durumun şempanzeler gibi insan olmayan primatlarınkinden daha kaliteli bir diyet olabileceğini ve kalite artışının et tüketiminden

kaynaklanacağını savunmuşlardır. Özellikle yağsız et ve balık olmak üzere, hayvanların sebzelerden daha fazla tüketildiğini iddia etmektedir (Sing ve Sing, 2023: 1). Et tüketimi neden meyve ve yapraklara dayalı bir diyetten daha kaliteli bir diyetle sonuçlanmış olabilir? Çünkü et daha konsantre bir enerji ve besin kaynağıdır. Bazı yazarlara göre ise ilkel Homo sapiens etten çok sebze yiyen omnivorlardı (Sing ve Sing, 2023: 1).

Beyin dokusu yüksek bir metabolizma hızına sahip olduğundan, yüksek oranda ensefalize olmuş bir hayvanın vücut büyüklüğüne göre beklenenden daha yüksek bir bazal metabolizma hızına (BMH) sahip olması gerektiğini ve insanlarda bu olmadığına göre başka bir şeyin değişmiş olması gerektiğini düşünmüşlerdir (Aiello ve Wheeler, 1995). Araştırmacılar gastrointestinal (GI) kanalın boyutundaki ve dolayısıyla metabolik maliyetindeki azalmanın beyin boyutundaki artışı telafi ettiğini ve ayrıca bu boyut azalmasının yüksek kaliteli bir diyetin benimsenmesiyle mümkün olduğunu öne sürmüşlerdir. Antropologlar atalarımızın beslenme şeklinin sinirsel genişlemelerini, beyin boyutlarının artmasını ve gastrointestinal sistem boyutlarının küçülmesini büyük ölçüde etkilediğini düşünmektedir (Challa, Bandlamudi ve Uppaluri, 2023). Bununla birlikte, Hladik ve arkadaşlarının (1999) daha sonraki çalışmaları, insanların bağırsak büyüklüğü ve diyet kalitesi arasındaki ilişki açısından primatlar arasında bir istisna gibi görünmediğini ve dolayısıyla beyin işlevi için daha fazla enerjiye izin verebilecek bağırsak büyüklüğünün azalmasına yönelik bir eğilim göstermediklerini göstermiştir. Gerçekten de bağırsağın toplam emilim kapasitesi açısından, insanların frugivorlarla aynı regresyon çizgisinde yer aldığını göstermişlerdir.

Milton (1999) da Homo'nun ortaya çıkışının diğer hominoidlere göre daha kaliteli bir diyetle ilişkili olduğunu savunmuştur. İddiasını karşılaştırmalı bağırsak anatomisine, bağırsak oranlarına ve hominoidlerdeki sindirim kinetiğine dayandırmaktadır. İnsan bağırsakları kaba yapısal düzeyde diğer hominoidlerinkine benzemektedir, ancak bağırsak oranları farklıdır. İnsanlarda ince bağırsak toplam gastrointestinal sistemin daha büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu orantı daha kaliteli bir diyetin (örneğin lif ve lignin oranı daha düşük bir diyet) türetilmiş koşulu ve göstergesi olabilir ve Papio ve Cebus gibi yüksek oranda omnivor ancak uzaktan akraba olan diğer primatlar tarafından da paylaşılır. Bu bağırsak orantılılığının soyumuzda ne kadar eskiye dayandığı bilinmemektedir. Ayrıca, ilk insanların diyetlerine etin dahil edilmesinin, vücut büyüklüğü, sosyallik ve fiziksel aktivite seviyelerini artırırken yüksek kaliteli bir diyet sürdürmelerini sağlayan kilit bir unsur olduğunu da savunmaktadır.

Günümüzde aynı diyete mi sahibiz?

1985 yılında Eaton ve Konner'in, "Paleolitik Beslenme" başlıklı makalelerinde atalarımızın diyetleri sorusuna modern sağlık kaygılarıyla ilgili

şu görüşleri savunmuşlardır:

1- Paleolitik diyetlerin özelliklerine genetik olarak adapte olmuş durumdayız.

2- Yaklaşık 10.000 yıl önce tarım ve hayvancılığın gelişmesiyle başlayan beslenme ve yaşam tarzı değişiklikleri genetik olarak uyum sağlamamız için çok yeniydi.

3- Yeni beslenme koşullarına uyum sağlayamamamız mevcut kronik hastalık sorunlarından sorumludur.

Yazarların tarım öncesi uygulanan diyetlere ilişkin değerlendirmesi, yukarıda sunulanla aynı türden kanıtlara dayanmakla birlikte, ağır ve işlenmiş evcil kaynakların aksine, asgari düzeyde işlenmiş yabani kaynaklara dayalı diyetlerin temel özelliklerine odaklanmıştır. Daha sonra, Eaton (2006) tarım öncesi Homo'nun diyetlerini hayvansal protein açısından, mikro besinler (vitaminler ve mineraller) açısından ve diyet lifi açısından daha yüksek (yabani bitkisel gıdalar evcilleştirilmiş eşdeğerlerinden daha yüksek lif içerdiğinden) değerlendirirken; doymuş yağ asitleri bakımından daha düşük, daha uygun bir sodyum potasyum oranına (işlenmiş gıdalar tipik olarak yüksek sodyum içerdiğinden) ve asit ile baz arasında daha nötr bir dengeye sahip diyetin olduğunu öne sürmüştür. Paleolitik ve günümüz diyetindeki mikro besin alımlarına daha yakından bakıldığında, avcı toplayıcıların beş kata kadar daha fazla C vitamini ve E vitamini ve en az iki kat daha fazla karotenoid tükettikleri görülmektedir (Resim 2).

Category	*Ancestral*	*Modern USA*
Macronutrients		
Fats	35% E	
Carbohydrate	35% E	50% E
Protein	30% E	
Saturated fat	7.5% E	11–12% E
Trans-fat	~ 0	2% E
Polyunsaturated fats	30 g/d	15 g/d
Ratio of n6 to n3 fatty acids	2 : 1	10 : 1
Cholesterol	480 mg/d	260 mg/d
Fruits and vegetables	27–28% E	23% E
Added processed sugars	0	15% E
Fiber	>1000 g/d	15–20 g/d
Vitamins and minerals (except NA)	1.5–8 times more	
Sodium (NA)		
Acid/base balance	Net base	Net acid

Resim 1: *Atasal diyetler ile modern ABD diyetinin karşılaştırılması. (Yüzdeler toplam enerji alımı üzerinden hesaplanmıştır) (Eaton, 2006).*

Paleolithic diet	Micronutrient	Modern diet
604	Vitamin C (mg)	59–115
33	Vitamin E (mg)	5.2–6.0
357	Folate (μg)	208–317
5560	Carotenoids (μg)	1846–2048
87	Iron (mg)	9.5–17.2
?	Copper (mg)	1–1.3
43	Zinc (mg)	7.1–13.6

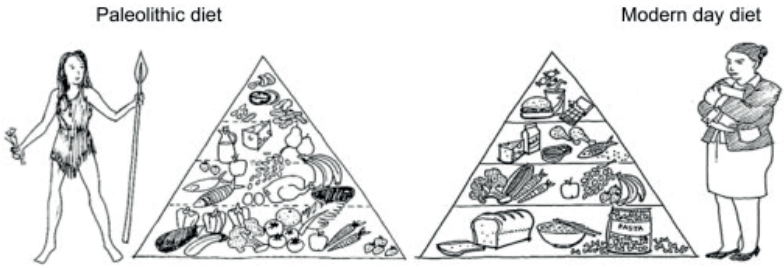

Resim 2: *Paleolitik ve günümüz diyetindeki mikro besin alımları (Benzie, 2003).*

Son olarak, rafine tahılların ve şekerlerin bulunmaması nedeniyle diyetlerin daha düşük glisemik yüke sahip olacağını savunmuştur. Glisemik yük, diyetin kan glikoz seviyelerini yükseltme potansiyelini ifade eder ve yüksek glisemik yüke sahip diyetlerin insülin direncini ve medeniyet hastalıkları olarak adlandırılan tip 2 diyabetle ilişkili diğer metabolik değişiklikleri teşvik ettiği düşünülmektedir. İnsanların genetik olarak 'Paleolitik' diyetlerin özelliklerine adapte olduğu argümanı geniş çapta kabul görmüştür. Ancak, doğal seçilim asla uyumadığı için bu varsayım muhtemelen doğru olmayabilir. Tishkoff ve meslektaşlarının (2007) laktaz kalıcılığının (yetişkinlikte süt ve diğer süt ürünlerini sindirme yeteneği) genetik temeli üzerine yaptıkları daha yeni çalışmalar yeniden düşünmeye neden olmuştur. Araştırmacılar, taşıyıcının yetişkinlikte laktozu (süt şekeri) sindirmesine izin veren bir dizi genetik varyant tespit etmişlerdir ve en yaygın varyant son 3.000 ila 5000 yıl içinde ortaya çıkmıştır. Bu, bir diyet unsurunun (süt şekeri) seçici baskısı nedeniyle yakın zamanda meydana gelen genetik değişimin açık bir örneğidir ve dolayısıyla son 10.000 yıl içinde diyetlere adaptasyon olasılığı göz ardı edilmemelidir.

Günümüz şişman dünyası

İnsan diyetleri çok sınırlı örnekler dışında artık yabani gıda kaynaklarına dayanmamaktadır. ABD ve diğer gelişmiş ülkelerde diyetler büyük ölçüde sanayileşmiş gıdalara dayanmaktadır. Endüstriyel olarak üretilmiş, hasat edilene çok az benzeyen ürünlere dönüştürülmüş ve fosillerle yarışan bir raf ömrünü garanti eden koruyucular enjekte edilmiş gıdalar sunulmuştur. Öte yandan tarımla uğraşan azınlıktaki insanlar beslenmelerindeki gıdaların çoğunu yetiştirmeye ve üretmeye devam etmektedir. Küreselleşme güçleri

endüstriyel olarak işlenmiş gıdaları dünyanın her köşesine taşıdıkça bu yerler giderek daha nadir hale gelmektedir. Aynı güçler yerel gıdaları başka yerlerde arzu nesnesi haline getirebilir. Amazon'da yaşayan toplumun beslenmesinde önemli bir yer tutan ve şimdilerde ABD'de sağlıkla ilgili neredeyse sihirli özelliklere sahip bir 'meyve' haline gelen bir palmiye meyvesi olan açai'nin durumu da böyledir.

Modern dünyadaki insan diyetlerinin çeşitliliği oldukça şaşırtıcıdır. Yiyecek bulunabilirliğindeki dengesizlik de aynı derecede şaşırtıcıdır. Bazı yerlerde insanlar yeteri kadar yiyeceğe sahip değilken, bazı yerlerde ise çok fazla yiyeceğe sahiplerdir. Antropologlar her iki uç noktayla da ilgilenmişlerdir. Tarihsel olarak odak noktası yetersiz beslenme olmuştur. Bu sorun ve sonuçlar bazı yerlerde kalıcı ve kronik bazı yerlerde ise dönemseldir. Çocuklar yetersiz beslenmeden muzdariptir ve açlık hastalıklarla birleşerek hayatlarını almaktadır (Hampshire ve ark. 2009). Çocuklar kadar yetişkinler de kıtlığa yenik düşmektedir (Bearak 2003). Öte yandan diğer yerlerde ise gıda çok fazla bulunur ve insanlar aşırı beslenme ve obeziteden muzdariptir. Gelişmekte olan dünyanın bazı yerlerinde obezite yetersiz beslenmenin eşlikçisidir.

Aşırı beslenme ve obezite

Obezite insanın evrimsel tarihinde yeni bir olgudur (Ulijaszek ve Lofink 2006). Tamamen biyolojik bir bakış açısıyla, obezite basitçe pozitif enerji dengesi geçmişinin, yani enerji ihtiyacını (ya da harcamasını) aşan gıda alımı geçmişinin bir sonucudur. Antropolojik açıdan bakıldığında, mevcut durum bir dizi ilginç soruyu gündeme getirmektedir. Tarihin bu noktasında ve pek çok farklı yerde neden bu kadar çok insan obezdir? Mevcut çevremizde bu olguyu mümkün veya kaçınılmaz kılan şey nedir? Evrimsel geçmişimizdeki hangi faktörler bizi mevcut çevremize obezite ile sonuçlanacak şekilde tepki vermeye yatkın hale getirmiş olabilir?

Bu sorulara yanıt arayışına rehberlik eden temel varsayımlardan biri insanın evrimsel geçmişinin gıda mevcudiyetinde dalgalanmaların yaşandığı ortamlara adaptasyon ve dolayısıyla gıda bolluğu zamanlarında yağ depolamaya yönelik seçilim ile şekillendiğidir. Bu fikir 'tutumlu' genotip hipotezi olarak resmileştirmiştir. Özellikle şiddetli gıda yetersizliği dönemlerinin tarım öncesi toplumların yaşamlarında yaygın olacağını ve iyi zamanlarda gıda enerjisinin kötü zamanlarda kullanılmak üzere yağ olarak depolanacağı şekilde 'tutumlu' bir metabolizmayı seçeceğini öne sürmüştür. Bu fikir son derece etkili olmuştur (Lieberman 2003). Ancak Benyshek ve Watson (2006) tarafından etnografik kayıtlar üzerinde yapılan yeni bir analiz, tarımcıların da tarım öncesi toplumlar kadar gıda kıtlığı dönemlerinden muzdarip olduğunu göstermektedir. Bu durum, ziyafete karşı kıtlığın seçici güçlerinin sonsuza dek bizimle birlikte olduğunu göstermektedir: bunlar sadece toplayıcılar olarak geçirdiğimiz uzun evrimin bir sonucu değildir.

Obeziteyi etkileyen faktörler genetik temelli olmasının yanı sıra doğum öncesi ve sonrası çevrenin de kritik bir rol oynadığı anlaşılmıştır. Erken fetal gelişim sırasında, rahim ortamındaki baskılar fetüsü yağ depolamaya programlar, böylece kıtlık zamanlarında hayatta kalabilir. Bununla birlikte, doğum sonrası ortam iyi ise yağ depolamaya yönelik bu fetal programlama bireyi obeziteye yatkın hale getirecektir (Ulijaszek ve Lofink 2006). Çocukluktaki yetersiz beslenme de yağ metabolizmasını bol gıda bulunan ortamlarda obeziteye yatkınlık yaratacak şekilde değiştirebilir (Frisancho, 2003). Bu nedenle 'tutumlu' bir fenotip açısından düşünmemiz gerekir.

Lieberman (2006) evrimsel mirasımızın diğer yönlerinin modern ortamlarda obeziteye yol açtığını öne sürmüştür. Optimal yiyecek arama teorisinin mevcut obezojenik ortamı anlamlandırmaya yardımcı olabileceğini savunmaktadır. Optimal yiyecek arama teorisi, bir organizmanın zaman birimi başına gıda enerjisi alımını en üst düzeye çıkaracak şekilde yiyecek arayacağını öne sürmektedir. Evrimsel mirasımız buysa ve modern ortamlarda gıdaya erişim, enerji bakımından yoğun gıdalara erişmek için çok az enerji harcamayı gerektiriyorsa daha obez hale gelmemiz mantıklıdır. Gerçekten de Ulijaszek (2007) obeziteyi bir "kolaylık hastalığı" olarak adlandırmıştır.

Beslenme ve işlev

Beslenme hücresel düzeyde genetik transkripsiyon değişikliklerinden birey düzeyinde davranış değişikliklerine kadar birçok şekilde işlevi etkiler. Antropologlar en çok bireyler üzerindeki etkilerle ve özellikle de yetersiz beslenme durumunun çalışma kapasitesi, büyüme ve üreme gibi işlevlerin ölçümü üzerindeki etkileriyle ilgilenmişlerdir. Beslenme durumu organizmanın gıda alımına ilişkin biyolojik durumunu ifade eder. 'Normal', enerji ihtiyaçlarının diyet alımıyla dengelendiği bir denge durumudur. 'Yetersiz beslenme', enerji ihtiyaçlarının besin alımıyla karşılanmadığı bir durumdur ve 'aşırı beslenme' bunun tam tersidir - besin alımının ihtiyaçları aştığı bir durumdur. Önemli bir varsayım, enerji (yani kalori) açısından yeterli olan bir diyet alımının diğer her şey (protein, vitaminler, mineraller, temel yağ asitleri vb.) açısından da yeterli olacağıdır. Bu genellikle doğrudur ancak her zaman doğru değildir. Örneğin, enerji alımı yeterli olabilir, ancak demir alımı yeterli olmayabilir. Bu durum, dünyanın birçok yerinde diyetlerde hayvansal ürünlerin az olması nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Çünkü orada demirin biyoyararlanımı (yani diyetle alınan demirin vücut tarafından emilme kabiliyeti) düşüktür. Belki de mantığa aykırı olarak diyet, yüksek oranda işlenmiş ve takviye edilmemiş gıdalara dayandığında enerji alımı aşırı, vitamin ve mineral alımı ise yetersiz olabilir. Beslenme durumu ve işlevi üzerine yapılan araştırmalar esas olarak çocuklarda büyüme, çalışma kapasitesi ve üreme işlevi (doğurganlık/fertilite) üzerine odaklanmıştır (Dufour, 2010).

Büyüme

Büyüme hızı ve vücut büyüklüğü bireylerin ve popülasyonların beslenme ve sağlık ortamlarının kalitesinin göstergeleridir. Genetik bağış potansiyeli belirler (optimal beslenme ve sağlık koşulları altında ulaşılabilecek bir potansiyel). Optimalden daha düşük koşullar altında büyüme hızı daha yavaş ve vücut büyüklüğü daha küçüktür. Bu nedenle antropologlar ve diğer uzmanlar vücut büyüklüğünü (ağırlık ve boy) çevresel kalite ve özellikle de beslenme kalitesi için bir vekil olarak kullanmaktadır. Örneğin Padez (2002), 1904 ile 1998 yılları arasında Portekizli erkeklerin boyundaki 8,9 cm'lik artışın, özellikle 1960'tan sonra yaşam standardındaki genel iyileşmeyi yansıttığını ileri sürmüştür.

Her ne kadar "olumsuz" ortamlar büyümeye kısıtlamalar getiren ortamlar olarak kavramsallaştırılmış olsa da Cameron (2007) bazı olumsuz ortamların hem yoksunluk hem de bolluk içermesi nedeniyle durumun artık daha karmaşık olduğunu savunmuştur. Güney Afrika gibi geçiş ekonomilerinde durumun şu anda böyle olduğunu öne sürmektedir. Bu durumda, rahimde kısıtlı fiziksel büyüme yağ depolanmasını teşvik eden fizyolojik değişikliklere (fetal programlama olarak bilinen bir süreç) yol açmaktadır. Bu tür değişiklikler gıda yoksunluğu ile karakterize edilen doğum sonrası bir ortamda faydalı olabilir, ancak gerçek doğum sonrası ortamın gıda bolluğu için uygun değildir ve sonuç olarak bireyi obeziteye ve ilişkili sağlık sorunlarına yatkın hale getirecektir.

Çalışma kapasitesi ve üretkenlik

İş kapasitesi fiziksel iş yapma kabiliyetini ifade eder ve genellikle maksimal oksijen tüketimi (VO2 max) veya 'fitness' testi ile ölçülür. Bu test, deneğin koşu bandında artan iş yüklerinde tükenene kadar koşturulmasıyla yapılır. Bu, oksijen taşıma kapasitesinin bir ölçümüdür ve bireyin fiziksel iş yapma kabiliyetinin en iyi göstergesini verdiği kabul edilir.

İş kapasitesi hem yetersiz beslenmeden hem de aşırı beslenmeden olumsuz etkilenir. Örneğin, yetersiz beslenen Kolombiyalı erkeklerde VO2 max dakikada 1 ila 2 litre oksijen (O2) arasında değişirken, normal beslenen kontrollerde bu değer 2,75'tir. Bu fark yetersiz beslenen erkeklerde yağsız doku özellikle de kas kütlesinin daha düşük olmasıyla açıklanabilir. 1970'lerden bu yana yetersiz beslenme durumunun iş üzerindeki özellikle de gelişmekte olan ülkelerdeki birçok kişinin yaptığı fiziksel işler üzerindeki etkisine ilgi duyulmaktadır. Buradaki fikir insanların iyi beslenmedikleri takdirde kendilerinden talep edilen ve ulusal ekonomik kalkınma için gerekli olan fiziksel çalışma türlerini yapamayacaklarıdır.

Çalışma kapasitesi de demir eksikliği anemisinden olumsuz etkilenmektedir. Demir eksikliği dünya çapında en yaygın mikro besin eksikliğidir ve yaklaşık iki milyar insanı etkilemektedir. Yetersiz diyet alımından, diyet demi-

rinin yetersiz emiliminden veya yüksek demir kayıplarından kaynaklanabilir. Demir eksikliği anemisinin neden olduğu çalışma kapasitesindeki depresyonun, çalışma kapasitesinin oksijen taşıma kapasitesinin bir ölçüsü olmasından ve oksijen taşıma kapasitesinin demire bağlı olmasından kaynaklandığı varsayılmaktadır (Haas ve Brownlie 2001). Demir eksikliği iş kapasitesini düşürdüğü için fiziksel olarak zorlayıcı işlerde verimliliği de düşürmektedir. İlginç bir şekilde, bir dizi çalışma, kadın fabrika işçileri ve çay yaprağı toplayıcıları gibi fiziksel olarak daha az zorlayıcı işlerde de verimliliğin düştüğünü göstermiştir. Çalışmalardan ikisi demir eksikliği olan kadınlarda demir takviyesi ile fiziksel aktivite düzeyinde artış olduğunu göstermiştir.

Üreme fonksiyonu

Yetersiz gıda alımının hem hayvanlarda hem de insanlarda üreme fonksiyonunun baskılanmasıyla ilişkili olduğu uzun zamandır bilinmektedir. Evrimsel açıklama, enerji yetersizliği koşullarında hayvanların bireysel hayatta kalmayı desteklemek için enerjik önceliklerini, yani mevcut enerjiyi kullanma biçimlerini ayarladıkları ve üremenin bireysel hayatta kalma için gerekli olmadığından çok düşük öncelik aldığı yönündedir (Wade ve Jones 2004). Bu argüman teorik olarak ikna edici olsa da üreme işlevi üzerindeki etkisini değerlendirmek için doğal koşullar altında serbest yaşayan insanlarda gıda enerjisi alımının yeterliliğinin gerçek ölçümü metodolojik olarak zordur.

Sonuç

Araştırmalar birkaç farklı yönde hızla ilerlemektedir. Bunlardan biri, erken hominin diyetlerinin yanı sıra Homo cinsinin ilk üyelerinin diyetlerine ilişkin anlayışımızı geliştirmek için izotoplar gibi araçların geliştirilmesidir. Bir diğer yön ise seçilimin insan genomu üzerindeki etkilerinin çözülmesidir. Bu çalışma bize şunları sağlamayı vaat ediyor. Gıdanın seçici bir ajan olarak etkilerine dair iç görüler. Üçüncü bir alan, fetal ve erken çocukluk dönemindeki yetersiz beslenmenin yetişkinlikte sağlık ve işlev üzerindeki etkilerini anlamaya odaklanmaktadır.

Antropolojinin sunabileceği iç görülerden önemli ölçüde faydalanabilecek başka alanlar da vardır. Bunlardan ikisi özellikle önemli görünmektedir. Bunlardan ilki, beslenmeyi yoksulluğu azaltma ve tarım stratejilerine kültürel olarak uygun ve sürdürülebilir yollarla entegre etmek için beslenme uzmanları, bitki ıslahçıları ve diğerleriyle iş birliği yapma fırsatıdır. İkincisi ise yerel düzeyde aşırı kilo ve obezitenin artışında çevrenin yani insanların yaşamlarının belirli etnografik bağlamlarının öneminin altını çizmektir. Yağ depolamaya yatkınlığının tüm insan popülasyonlarının olmasa da çoğunun evrimsel mirası olduğu açıktır. Ancak bu yatkınlık son zamanlarda obezitede meydana gelen hızlı artışları açıklayamamaktadır. Bunlar yerel ortamlardaki değişikliklerden kaynaklanıyor olmalıdır.

KAYNAKÇA

Aiello, L. C., and Wheeler, P. (1995) The Expensive Tissue Hypothesis: The Brain and the Digestive System in Human and Primate Evolution. *Current Anthropology,* 36 (2): 199–221.

Bearak, B. (2003) Why People Still Starve. *New York Times*, Section 6: 33, July 13.

Benyshek, D. C., and Watson, J. T. (2006) Exploring the Thrifty Genotype's Food-Shortage Assumptions: A Cross-Cultural Comparison of Ethnographic Accounts of Food Security among Foraging and Agricultural Societies. *American Journal of PhysicalAnthropology,* 131(1): 120–126.

Benzie, I. F. F., Choi, S.W. (2014) Antioxidants in Food: Content, Measurement, Significance, Action, Cautions, Caveats, and Research Needs. *Advances Food and Nutrition Research*, Volume 71, Pages 1-53.

Blumenschine, R. J. and Pobiner, B. L. (2007) Zooarchaeology and the Ecology of Oldowan Hominin Carnivory. In P. S. Ungar (ed.), *Evolution of the Human Diet: The Known, the Unknown, and the Unknowable* (pp. 167–190). New York: Oxford University Press.

Bunn, H. T. (2007) Meat Made Us Human. In P. S. Ungar (ed.), *Evolution of the Human Diet: The Known, the Unknown, and the Unknowable* (pp. 191–211). New York: Oxford University Press.

Cameron, N. (2007) Growth Patterns in Adverse Environments. *American Journal of Human Biology* 19 (5): 615–621.

Challa, H.J., Bandlamudi, Uppaluri, K. (2023) *Paleolithic Diet*. Statpearls Publishing.

Dufour, D. L. (2010) Nutrition, Health, and Function. (In *A Companion to Biological Anthropology,* Edited by Clark Spencer Larsen, Wiley-Blackwell.

Eaton, S. B. (2006) The Ancestral Human Diet: What Was It and Should It Be a Paradigm for Contemporary Nutrition. *Proceedings of the Nutrition Society,* 65 (1): 1–6.

Eaton, S. B., and Konner, M. (1985) Paleolithic Nutrition: A Consideration of Its Nature and Current Implications. *New England Journal of Medicine,* 312 (5): 283–289.

Frisancho, A. R. (2003) Reduced Rates of Fat Oxidization: A Metabolic Pathway to Obesity in the Developing Nations. *American Journal of Human Biology,* 15 (4): 522–532.

Haas, J. D., and Brownlie, T. (2001) Iron Deficiency and Reduced Work Capacity: A Critical Review of the Research to Determine a Causal Relationship. *Journal of Nutrition,* 131 (Suppl. 2): 676S–690S.

Hampshire K. A., Casiday, R., Kilpatrick, K., and Panter-Brick, C. (2009) The Social Context of Childcare Practices and Child Malnutrition in Niger's Recent Food Crisis. *Disasters,* 33 (1): 132–151.

Hladik, C. M., Chivers, D. J., and Pasquet, P. (1999) On Diet and Gut Size in Non-Human Primates and Humans: Is There a Relationship to Brain Size? Discussion

and Criticism. *Cur- rent Anthropology,* 40 (5): 695–697.

Leonard, W. R., Robertson, M. L., and Snodgrass, J. J. (2007) Energetic Models of Human Nutritional Evolution. In P. S. Ungar (ed.), *Evolution of the Human Diet: The Known, the Unknown, and the Unknowable* (pp. 344–362). New York: Oxford University Press.

Lieberman, L. S. (2003) Dietary, Evolutionary and Modernizing Influences on the Prevalence of Type 2 Diabetes. *Annual Reviews of Nutrition,* 23: 345–377.

Lieberman, L. S. (2006) Evolutionary and Anthropological Perspectives on Optimal Foraging in Obesogenic Environments. *Appetite,* 47 (1): 3–9.

Milton, K. (1999) A Hypothesis to Explain the Role of Meat-Eating in Human Evolution. *Evolutionary Anthropology,* 8 (1): 11–21.

Padez, P. (2002) Stature and Stature Distribution in Portuguese Male Adults 1904–1998: The Role of Environmental Factors. *American Journal of Human Biology,* 14 (1): 39–49.

Singh, A. ve Singh, D. (2023) The Paleolithic Diet. *Cureus*.15(1): e34214.

Sponheimer, M., Lee-Thorp, J. A., and De Ruiter, D. (2007) Icarus, Isotopes and Australopith Diets. In P. S. Ungar (ed.), *Evolution of the Human Diet: The Known, the Unknown, and the Unknowable* (pp. 132–149). New York: Oxford University Press.

Tishkoff, S. A., Reed, F. A., Ranciaro, A., Voight, B. F., Babbitt, C. C., Silverman, J. S., Powell, K., Mortensen, H. M., Hirbo, J. B., Osman, M., Ibrahim, M., Omar, S. A., Lema, G., Nyambo, T. B., Ghori, J., Bumpstead, S., Pritchard, J. K., Wray, G. A., and Deloukas, P. (2007) Convergent Adaptation of Human Lactase Persistence in Africa and Europe. *Nature Genetics,* 39 (1): 31–40.

Ulijaszek, S. J. (2007) Obesity: A Disorder of Convenience. *Obesity Reviews,* 8 (Suppl. 1): 183–187.

Ulijaszek, S. J., and Lofink, H. (2006) Obesity in Biocultural Perspective. *Annual Review of Anthroplogy,* 35: 337–360.

Ungar, P. S. (2007) Limits to Knowledge on the Evolution of Hominin Diet. In P. S. Ungar (ed.), *Evolution of the Human Diet: The Known, the Unknown, and the Unknowable* (pp. 395–408). New York: Oxford University Press.

Wade, G. N., and Jones, J. E. (2004) Neuroendocrinology of Nutritional Infertility. *American Journal of Physiology – Regulatory, Integrative and Comparative Physiology,* 287 (6): R1277–R1296.

Wilson C. S. (2002) Reasons for Eating: Personal Experiences in Nutrition and Anthropology. *Appetite,* 38 (1): 63–67.

Wrangham, R. W., Jones, J. H., Laden, G., Pilbeam, D., and Conklin-Brittain, N. L. (1999) The Raw and the Stolen: Cooking and the Ecology of Human Origins. *Current Anthropology,* 40 (5): 567–594.

Bölüm 17

KIRŞEHİR HAMİDİYE CAMİSİ'NDE CENNET TASARIMI

Elif GÜRSOY[1]

1 Elif Gürsoy, Doç. Dr., Uşak Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, ORCID ID: 0000-0003-0147-8682.

Cennet, güzel olan ve huzur veren yer, herhangi bir şeyden fazlasıyla bulunan yer gibi anlamlarının yanında, dini inanışlara göre dünyada iyilik yapanların, günahsızların, öldükten sonra sonsuz mutluluğa kavuşacakları yer anlamına gelir. Arapça kökenli kelime, uçmak, behişt anlamlarına da gelmektedir (Karafakı, 2021: 392). Bağ, bahçe, bostan tanımında bünyesinde barındıran cennet, gölgeli ve sık ağaçları barındıran bağ, hurma ağaçlarının bulunduğu bahçe, hurma ve üzüm ağaçlarının bulunduğu alan, dal ve yapraklarının sıklığı sebebiyle tıpkı bir örtü gibi zemini örterek gölgeleyen meyveli ve meyvesiz ağaç topluluğu gibi anlamlara da gelmekle birlikte, yeşilliği ön plana çıkmaktadır (Şahin, 1993: 374; Yaman, 2018: 141; Aslan-Duran, 2021: 401).

Sekiz ayrı kapıdan girilen cennet, Kur'an'da içinde çeşitli meskenlerin bulunduğu bağ ya da bahçe şeklinde tasvir edilmiştir. Bir bahçe şeklinde tanımlanan cennet, diğer İslam devletleri gibi Osmanlı mimarisi ve sanatına bahçeye bağlı mimari unsurlarla birlikte yansımıştır. Ağaç, çiçek, meyve gibi motifler cennet bahçesinin bir parçası halinde ele alınmıştır (Harman, 2015: 135).

İslam bahçesi tasarımında su önemli bir öge durumundadır. Özellikle Osmanlı dönemi İslam bahçelerinde çeşmeler, bu öneme gösterilen vurguyla birer sanat eseri olarak ünlü sanatçılara yaptırılmıştır (Karafakı, 2021: 397). Su ile bağlantılı olarak, cennet imgelerinin en önemlilerinden biri akar sulardır ki, içinde ırmaklar akan cennetler şeklinde tasvir edilmiştir. Çeşme, kendi başına akar durumdaki suyu temsil etmiştir (Ögel, 1999: 73-74). Su ve su ile bağlantılı görünümler dışında, İslami bahçedeki bir diğer önemli öge bitkidir. Kavaklar, karaağaçlar, söğütler, meşeler, selviler, çam türleri, meyve ağaçları, önemli ağaç türlerinden olup, ayrıca çok çeşitli ve güzel kokulu çiçekler cennet tasarımında özellikle yer bulmuştur (Karafakı, 2021: 397). Kuran'da bazı ayetlerde sadece "bahçe" veya "bahçeler" cenneti ifade etmektedir. Hurma, üzüm ve nar adı geçmektedir ki genel olarak çeşitli meyveler, türlü meyveler, bol meyveler, her türlü meyve, kolay erişilen meyve, arzulanan meyve şeklinde bahsedilmektedir (Ögel, 1999: 74).

Su ve bitki katılımı ile birlikte, İslam bahçesinin somut görünümüne bakılacak olur ise, bahçenin merkezinde yer alan sekizgen havuzdan dört yöne akan su ile bahçe dörde bölünür. Lale ve gül mutlaka bulunmak kaydıyla renkli ve kokulu çiçekler ve meyve ağaçları da yer alır. Cehar bağ olarak adlandırılan bu prototipte, yollar geometrik ve doğal malzemedendir (Aman, 2020: 145).

Anadolu Türk mimarisinde, süslemeli yüzeylerde kullanılan cennet tasvirleri d, benzer şekilde genellikle bahçe ve bahçeye özgü tasarımlarla şekillenmiştir. İstanbul'da Sultan Ahmet Çeşmesi'nde yer verilmiş çiçek buketleri tasviri, daha sonra inşa edilen meydan çeşmelerinde çoğalarak ön plana çıkmıştır. Üsküdar III. Ahmet Çeşmesi, Tophane I. Mahmut Çeşmesi,

Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesinde olduğu gibi, 18. yüzyıla ait diğer çeşmelerde de aynı buketler ile karşılaşılması, yaygınlaşan kullanımı işaret etmiştir. Örneklerde, çiçekler hayali bir bahçe tablosunu çağrıştırmıştır. Saksı içinde değil de vazoda yer almaları, bahçenin kendisini değil, ürününü sunarak, aslında bahçe görünümünü izleyicinin hayal gücüne bırakmıştır. Çiçek buketleri gibi meyve ağaçları da benzer şekilde zengin görünümlü bir bahçe hayalini yansıtmıştır. Su mimarisinde çeşme musluklarının iki yanında yer alan selvi ağaçları da sevilerek tekrar eden bir motiftir. Sürekli yeşil kalmaları, uzun ömürlü olmaları ve göğe yükselen dik duruşları nedeniyle selvi, sonsuz yaşam sembolü olarak kullanılmıştır. Bu nedenle de süslemede, cennet tasarımına yakıştırılmıştır (Ögel, 1999: 76).

Çeşmelere nazaran daha dolaysız olarak taşa işlenen cennet imgeleri ile, özellikle mezar taşlarında karşılaşılmıştır. Mezar taşlarındaki cennet imgelerinin daha fazla olmasında, sahiplerinin cennette bulunmaları dileği söz konusu olmuştur. Hurma ve nar meyvesinin kullanılması ile birlikte, çeşmelerden farklı olarak üzümün de sıkça kullanıldığı görülmüştür. Nar, diğer meyvelerle birlikte tasvir edilerek, bir çanak içerisindedir. Üzüm de bazen benzer şekilde çanak içerisinde yer almışken, daha çok kıvrımlı asma dalları arasından sarkan salkımlar halinde gösterilerek cennet bağlarına yapılan vurguyu da pekiştirmiştir. Selvi ağacı taş süslemede de yaygındır ki, selvilere sarılmış asma dalları da sıklıkla yer bulmuştur (Ögel, 1999: 76).

İslam sanatının önemli mimari düzenlemeleri arasında yer alan camilerde cennet, duvar resmi örnekleri ile yer bulmuştur ki, Kırşehir'deki Hamidiye Camisi, harim tasarımının geneline aktarılmış kapsamlı resimli düzenlemesi ile önemli bir örnek durumundadır.

Kırşehir Merkez'de Yenice Mahallesi, Atatürk Caddesinde bulunan Hamidiye Camisi, 20. yüzyılın başında dörtgen planlı kırma çatılı olarak inşa edilmiş, sonrasında yıkılarak yeniden yapılmıştır (Ftg.1-2). Önceki görünümünden farklı olarak yedigen formda tasarlanan cami, duvar yüzeyinde ve örtüsünde yer alan resimleri ile dikkati çekmiştir. Sıva üzerine boyama tekniği ile yapılmış süsleme ile, Bakara Sûresinin 22. Ayetindeki anlatımdan ilhamla, doğadan örnek alınarak açık havada ibadet ediyormuş hissi oluşturulmaya çalışılmıştır.

Ftg.1. Kırşehir Hamidiye Camisi, Genel Görünüş.

Ftg.2. Kırşehir Hamidiye Camisi, Genel Görünüş.

2015 yılında yapımına başlanarak 2 yıl içerisinde tamamlanan camide, basamaklarla inilen alt katta mescit yer almıştır. Silindirik bodur ayaklarla taşınan mescit bölümü, üst kattaki esas ibadet mekanına göre oldukça basık tutulmuştur (Ftg.3).

Ftg.3. Kırşehir Hamidiye Camisi, Alt Kat, Mescit.

Çalışmanın esas konusunu teşkil eden resim programı ile farklılaşan camide, üst kat harim bölümü, plana uygun şekilde yedigendir. Harimde dört adet silindirik ayak kullanılmıştır. Yedigenin merkezindeki kubbenin sınırlarını belirleyen ayaklardan güneydekiler minberi ve vaaz kürsüsünü bünyesinde barındırmıştır (Ftg.4). Kuzeydeki iki ayak ise kadınlar mahfilinin yerleşimine olanak vermiştir (Ftg.5). Harim cephelerinde, hemen hemen cephe boyunca yerleştirilmiş bol sayıda pencere ile ışıklandırma sağlanmıştır (Ftg.6).

Ftg.4. Kırşehir Hamidiye Camisi, Harim. (Güney)

Ftg.5. Kırşehir Hamidiye Camisi, Harim. (Kuzey)

Ftg.6. Kırşehir Hamidiye Camisi, Harim.

Mihrap, yedigen formun köşesine denk gelmekle birlikte, resimle ifade edilmiştir. Üst seviyeden akar halde tasvir edilmiş şelale mihrabın merkezini oluşturmuştur. Akar vaziyetteki görünümü, döküldüğü alandaki köpüklerle verilerek hareketlendirilmiştir. Zemine yakın kesimde, oldukça durağan verilmiş su birikintisi, mavi rengin tonları ile belirtilmiştir. Şelalenin iki yanındaki yeşil bitki örtüsü şelalenin yüksekliğini belirlemiştir. Zemine yakın kısımdaki su birikintisi çimenli zemin görünümünü belirtmiş ve alttaki sınırı oluşturmuştur. Mihrabın merkezinde, "Allah" yazısına yer verilmiş olup, dökülen suyun çıkardığı sesten oluştuğu hissini yansıtmıştır. Perspektif

kullanılarak şelale ve su birikintisinin önündeki yeşil alanda beşer adet ince uzun kavak kullanılmıştır. Kavaklar yukarıya doğru sivri kemerli bir form oluşturacak şekilde kıvrılarak mihrabın kemerli bir görünüme sahip olmasını desteklemiştir. Cepheler üzerindeki yuvarlak kemerli uzun pencere açıklıkları da mihrabın iki yan sınırını meydana getirmiştir (Ftg.7-8).

Ftg.7. Kırşehir Hamidiye Camisi, Mihrap

Ftg.8. Kırşehir Hamidiye Camisi, Mihrap, Detay.

Harim cephelerinde, uzun pencereler arasında birer adet kavak yer almıştır. Gerçekçi bir yaklaşımla resmedilmiş kavak motifleri, örtü seviyesine kadar uzamıştır. Duvar yüzeyinde, pencere altı seviyesine kadar verilen yeşillik ve ön kesimde yer alan ahşap çit dışında, örtü dahil olmak üzere bulutlu gökyüzü görünümü kullanılmıştır (Ftg.9). Bu sayede, cephedeki kavak formları daha uzun hissedilebilmiştir. Kavakların köklerinin yer aldığı zemin düzenlemesi bol yeşil bir alanı ifade etmekle birlikte, ahşap malzemeli çitin yüksekliğine kadardır. Yeşil alan içerisinde, çimen dışında, sarı gül, beyaz gül, mor sümbül, papatya ve sarı kır çiçeklerine yer verilmiştir (Ftg.10).

Ftg.9. Kırşehir Hamidiye Camisi, Harim.

Ftg.10. Kırşehir Hamidiye Camisi, Harim, Güney Duvarı, Detay.

Cephelerde üst kesimden başlayan ve kubbe seviyesinde yoğunlaşarak devam eden bulutlu gökyüzü, kubbe göbeğinde açık gökyüzüne dönüştürülmüş ve örtüde kubbe göbeği daha dikkat çeker hale getirilmiştir (Ftg.11).

Ftg.11. Kırşehir Hamidiye Camisi, Kubbe.

Harimin kuzey cephesinde, kadınlar mahfili, alt kattan çıkış basamakları, mahfile çıkış merdiveni ve giriş kapısı ile farklı bir resim programı söz konusu olmuştur. Duvar yüzeyinde belli bir seviyeye kadar, boyama tekniği ile yapılmış taş duvar deseni kullanılmıştır. Yer yer düzgün kesme taş, yer yer kabayonu taş görünümünün verildiği duvar, üstte düzgün kesme taş harpuşta ile sınırlandırılmıştır. Duvar bölümünde taş formları gri-bej renk tonunda verilmişken, derzler kahverengidir (Ftg.12). Bu bölümde, cephe duvarında üzüm salkımlarının sarkıtıldığı asma ağacı kadınlar mahfili tavanında çardağa dönüştürülmüştür (Ftg.13-14). Üç adet ahşap ayak ile taşınan bir çardağın tasarlandığı bölümün merkezinde harime giriş kapısı yer almıştır.

Ftg.12. Kırşehir Hamidiye Camisi, Harim, Kuzey Cephe.

Ftg.13. Kırşehir Hamidiye Camisi, Harim, Kuzey Cephe, Detay.

Ftg.14. Kırşehir Hamidiye Camisi, Harim, Kuzey Cephe, Kadınlar Mahfili Tavanı.

Harimde, minber ve vaaz kürsüsü silindirik formdaki ahşap parçaların yan yana getirilmesi ile görünümüne kavuşmuştur. Vaaz kürsüsü ile minbere ait köşk bölümü aynı tasarıma sahip olmakla birlikte, karşılıklı konumlandırılmıştır. Minber basamakları, köşk bölümüne doksan derecelik açı ile bitiştirilmiştir (Ftg.15). Vaaz kürsüsü de minberin köşk bölümünün tekrarı niteliğinde tasarlanmıştır (Ftg.16). Harimde ahşap çit, minber ve vaaz kürsüsü böylelikle duvar resimlerini tamamlar nitelikte planlanmıştır.

Ftg.15. Kırşehir Hamidiye Camisi, Minber.

Ftg.16. Kırşehir Hamidiye Camisi, Vaaz Kürsüsü.

Kendine has süslemesi ile tanınır hale gelmiş cami, cennet tasarımı açısından önemli bir görünüm arz ederken, duvar resmi uygulamasında da yapana ve yaptırana ait özellikler taşımaktadır. Sembolik anlatımının kuvveti açık olmakla birlikte, gerçek manada bahçe içerisinde namaz ibadetinin gerçekleştiriliyor olması hissi de açıkça ifade bulmuştur. Kullanıcısına bu nedenle olumlu hisler veren Hamidiye Camisi, görülmeye değer modern dönem yapıları arasında kendine yer edinmiştirs.

KAYNAKÇA

AMAN, F. (2015), Sembolün Toplumsal Yansıması: İslam Bahçesi Örneği, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(39), 354-363.

ARSLAN, Y., DURAN R. (2021), Türk Sanatında "Cennet" Damgası ve Türk Kültüründe Sekize "8" Yüklenen Anlamlar, *Selçuk Türkiyat*, 51, 383-405.

HARMAN, M. (2020), Geç Devir Osmanlı Resim Sanatında Cennet İmgesi: Duvar ve Kitaplarda Yer Alan Şematize Cennet Tasvirleri, *Asos Journal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(107), 141-152.

KARAFAKI, F. Ç. (2021), İslam Bahçeleri Tasarım Kriterlerinin Şekillenmesinde Cennet Kavramının Etkisi, *Social Sciences Research Journal*, 107(2), 390-400.

ÖGEL, S. (1999), 18. ve 19. Yüzyıl Osmanlı Sanatında Taş Üzerinde Cennet İmgelerinden Örnekler, *Sanat Tarihi Defterleri 3*, 73-91.

ŞAHİN, M. S. (1993), Cennet, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7, 374-376.

YAMAN, B. (2018), Türk Minyatür Sanatında Cennet, *Belleten*, 72(263), 141-154.

Bölüm 18

PETROL FİYAT ENDEKSİ İLE EKONOMİK DÜZEY BELİRLEYİCİSİ ARASINDAKİ YAPININ İNCELENMESİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Seçil SÖNMEZ[1]

M. Kenan TERZİOĞLU[2]

1 Msc., Trakya Üniversitesi , ORCID: 0000-0002-9960-9240

2 Doç.Dr.,Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonometri Bölümü, ORCID: 0000-0002-6053-830X

Çalışma, Doç.Dr.M.Kenan Terzioğlu'nun danışmanlığında hazırlanan Seçil Sönmez'ın "Petrol Fiyat Endeksi ile Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi: Saklı Eşbütünleşme Analizi" adlı Trakya Üniversitesi Sosyal Bilim Enstitüsü Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Sanayi devrimi ve sonrasında artarak devam eden enerji ihtiyacının karşılanmasında kullanılan enerji kaynakları dönüştürülebilirliklerine (birincil enerji kaynağı ve ikincil enerji kaynağı) ve kullanışlarına göre (yenilenebilir enerji kaynağı ve yenilenemeyen enerji kaynağı) ikiye ayrılmaktadır. Temizleme ve ayrıştırma süreçleri dışında herhangi işlemem aruz kalmadan doğada oluşan birincil enerji kaynakları, ikame esnekliği, nakliye kolaylığı ve nihai kullanım esnekliği açısından farklılıklar gösterebilmektedir. Birincil enerji kaynaklarının belirli işlemlerden geçirilmesi sonucunda ise ikincil enerji kaynakları ortaya çıkmaktadır. Yenilenebilir enerji kaynakları (güneş enerjisi, hidroelektrik enerjisi, rüzgâr enerjisi, biokütle enerjisi, jeotermal enerjisi vb.) kıt olmamakta (rezerv miktarı sürekli veya tekrarlamalı olarak kaynaklardan elde edilebilir ve sürdürülebilirliği olan) ve çevreye daha az zarar vermektedir. Yenilenemeyen enerji kaynakları ekonomik değer ifade eden ve teknoloji ile işlenebilen enerji kaynaklarını ifade etmektedir (Karluk, 2002). Fosil kaynaklı yenilenemeyen enerji (petrol, doğal gaz, kömür vb.) ve çekirdek kaynaklı yenilenemeyen enerji kaynakları (uranyum, toryum, vb.) ise kullanıma bağlı olarak tükenmekte (rezerv büyüklüğü sınırlı) ve zararlı salınımlar neticesinde çevresel bozulmaya neden olmaktadır.

Bitkisel kaynaklı yakıtların (biokütle, odun, vb.) kullanımının azalımı, maliyetlerinin artışı ve ısıl değer düşüklüğü sonucu enerji talebinin karşılanmasında farklı enerji kaynaklarına yönelim gerçekleşmektedir. Buhar gücünün ulaşım ve sanayide kullanılmasıyla tüketim maddesi haline gelen yenilenemez enerji kaynakları enerji üretiminin büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Enerjinin elde edilmesi ile kullanımı ülkelerin gelişmişlik göstergesi olarak değerlendirildiğinden, ülkeler sanayileşme adımlarını hızlandırmak ve ekonomik büyüme sağlayabilmek amacıyla enerji kaynaklarına bağımlılıklarını arttırmaktadır. Farklı basınç ve sıcaklık koşulları altında katı/sıvı/gaz halinde bulunan petrolün kullanım alanı ve miktarı, yakıt çeşitliliği ve endüstriyel gelişmeyle birlikte artmaktadır. Temel enerji kaynağı olarak görülen petrol, sektördeki gelişim sonucu rekabetin ve ticaretin artmasını sağlayarak ekonomik denge üzerinde dönüştürücü etkiye sahip olmaktadır. Petrol üretim merkezlerinin Orta Doğu ve Kuzey Afrika'ya kayması ve kömüre kıyasla daha ucuz girdi olması, petrolün ekonomik gelişimindeki önemli itici güçleri oluşturmaktadır

Petrol, toplam enerji tüketim içerisindeki payı ele alındığında, enerji kaynaklarının çeşitlenmesine rağmen, birincil enerji kaynakları içinde yerini korumaktadır (Açar vd., 2011). Petrol üretim eğilimlerinin öngörülebilmesi için rezerv ve üretim ilişkisinin iyi kurgulanması gerekmektedir. Hubbert (1956), petrol üretiminin yapısından yola çıkarak, rezerv keşiflerinin ve üretimin üst noktaları arasında geçen zamanın öngörülebilirliğine değinmektedir. Petrol şirketleri tarafından uygulanan yatırım politikaları,

küresel ekonomideki dengeleri değiştirebildiğinden uluslararası yatırım kararları alınırken ülkelerin siyasi görüşleri de önemli olmaktadır. Petrole ilişkin rezerv miktarının ve ekonomik yapı içindeki ağırlığının yanı sıra petrol ithal eden ülkelerin yapısal özellikleri de petrol piyasa yapısı üzerinde etkili olmaktadır. Ek olarak, petrol arama ve üretiminde yatırım maliyetlerin yüksek olması, teknolojik altyapı özellikleri, ülkelere ilişkin politik yapıdaki farklılıklar ve muhasebeleştirme ile raporlamadaki farklılaşmalar da petrol piyasası üzerinde etkili olmaktadır. Bu çerçevede, ekonomik faktörler (mevcut rezervlerin durumu, arz talep dengesi, taşıma maliyeti ve yatırım maliyeti), coğrafi faktörler (rezervlerin eşit dağılıma sahip olmaması, tanker veya ihraç yolu oluşturabilme imkânı ve mevsimsel faktörler), politik faktörler (piyasadaki yasal düzenlemeler, regülasyonlar, ambargolar ve politik riskler, OPEC vb. karteller, vergiler ve çevre kirliliğine dair yapılan düzenlemeler) ve diğer faktörler (ürün kalitesi, piyasa seçimleri, alternatif kaynakların durumu, rafinaj ve taşıma kısıtları, spekülatörler ve sabotajlar) piyasa yapısı ve gelişimi üzerinde etkili olmaktadır.

Petrol piyasasında yoğun ve güçlü sermaye mekanizması bulunmaktadır (Önertürk, 1983). Petrol piyasalarında arz ve talep dengesi hassas olduğundan, talepte ortaya çıkması muhtemel ani sıçramaların engellenmesi ve fiyat kontrolünün sağlanabilmesi için petrol üretimi planlı şekilde gerçekleştirilmektedir. Petrol ihracatçısı ülkeler ellerindeki kaynakları olabildiğince verimli şekilde değerlendirmeyi, petrol ithalatçısı ülkeler ise maliyetleri en alt seviyede tutarak petrole sahip olmayı amaçlamaktadır (Ercan,1996). Ham petrol Brent Petrol, West Teksas Intermediate, Dubai ve OPEC sepeti olmak üzere farklı sınıflara ayrılabilmektedir. Petrol sınıflandırmasında petrolün özgül ağırlığı, akışkanlığı ve içerdiği kükürt miktarı önem teşkil edilmektedir. Petrol sınıflandırmasında Amerikan Petrol Enstitüsü (API) tarafından çıkarılan ve özgül ağırlığa bağlı olan API gravitesi kullanılmaktadır. Petrolün kalitesinin gravite artışına bağlı olmasından dolayı gravite değeri 31,1'den büyük olan petrol hafif, 20 ile 31,1 aralığında olan petrol orta ve 10 ile 20 arasında olan petrol ise ağır olarak adlandırılmaktadır. Ham petrolün üretim ve işlenme aşamasındaki diğer önemli faktör viskozite (akmaya karşı direnç) olarak ortaya çıkmaktadır. Avrupa, Afrika ve Orta Doğu'dan batıya akan petrollerin fiyatlandırılmasında kullanılan Brent petrol, Doğu Shetland ve Kuzey denizi sahalarını içeren Brent ve Ninian sistemlerindeki 15 petrolün birleşmesi ile oluşmakta ve 38,6 API gravitesine sahip olmaktadır. Kuzey Amerika petrolleri için kullanılan ve 39,6 API gravitesine sahip olan West Teksas Intermediate (WTI), petrol fiyatlandırılmasında referans olarak alınmakta ve fiyat yapısına göre New York Ticaret Borsa'sında alım-satım faaliyetleri gerçekleşmektedir. Orta Doğu' dan Asya Pasifik bölgesine akan petroller için Dubai sınıflaması kullanılırken; OPEC sepeti Birleşik Arap Emirlikleri, Cezayir, Endonezya,

Irak, Katar, Kuveyt, Libya, Nijerya, Suudi Arabistan, Venezuela petrollerinin ortalama fiyatına göre belirlenmektedir. Bununla birlikte, sepet fiyatını belirlediği alt ve üst limitler içerisinde tutmaya çalışan OPEC, kalite olarak Brent ve WTI' dan daha düşük olmaktadır (Açar vd., 2011).

Sanayi Devriminden önce temel enerji kaynakları, özellikle ısınma amacıyla kullanılırken; buharlı makinenin ve içten yanmalı motorun kullanımıyla enerji üretimi yapmak üzere kullanılmaktadır. Sosyal ve ekonomik kalkınmanın en önemli girdisi olan enerjiye zamanla daha fazla gereksinim duyulmaktadır (Atiker, 2004). Ülkelere ilişkin enerji tüketimindeki artış dönemsel olarak önemli farklılaşmalara neden olmaktadır. Küresel enerji tüketiminde, Asya Pasifik Bölgesi, hızlı ve güçlü büyüme performansıyla ilk sıraya yükselerek, diğer ülkelerle arasındaki farkı büyük ölçüde açmaktadır. Yükselen enerji talebi Çin, Hindistan ve bölge ülkelerinde istikrarlı büyüme meydana getirirken, aynı zamanda nüfusun artmasına da neden olmaktadır (Cozzi ve Gould, 2015). Petrol fiyatlarında ortaya çıkan oynaklıklar sonucu enerji talebi ve arz yönetiminin getirdiği sorunlara ilişkin politika önerileri geliştirilmekte ve petrol yerine kullanılabilen kaynakların kullanımı teşvik edilerek enerjinin daha verimli kullanılmasını kolaylaştıran göreceli fiyat politikaları takip edilmektedir (Hughes ve Lipscy, 2013). Ekonomik ve sosyal gelişmenin unsurları arasında yer alan enerjinin tedarik edilmesi ve yeterli seviyede enerji kaynağının üretim noktasından nihai tüketiciye kadar devamlı ve kesintisiz iletiminin güvence altına alınması gerekmektedir (Nogayeva, 2013). Enerji kaynaklarına ulaşılmasını, enerji alımının makul fiyatlarda yapılmasını, yakın ve orta vadeli gelecekte ulaşılabilirlik ve maliyet unsurlarının öngörülebilir olmasını, enerji talebiyle ilgili risklerin minimize edilmesini, enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesini, enerji ithalatının yapıldığı ülkelerin çoğaltılmasını ve enerji yatırımlarının teşvik edilerek verimliliğin artırılmasını kapsayan enerji güvenliği kavramı, enerjinin sürdürülebilir şekilde üretilememesi ve kullanılamaması sonucunda, 1970 döneminde petrol kriziyle ortaya çıkmaktadır (Winrow, 2007). Ham petrol arzının ve fiyat güvenliğinin istikrarının sağlanması başta olmak üzere, ekonomik, teknolojik, siyasi, askeri, toplumsal ve çevresel güvenlik boyutlarının eklenmesiyle genişletilen enerji güvenliği, küresel bazda (politika istikrarsızlığı, temel istikrarsızlık, ihracat kesintisi, ambargo ve olağanüstü durumlarda mücbir sebepler yer alırken) ve yerel bazda (ithalatçı ve ihracatçı devletlerin uyguladığı ambargolar, lojistik sorunları ve yerel piyasaların aksaklığı) riskleri içinde barındırmaktadır.

Sanayileşme ile birlikte enerji kullanımındaki çeşitlenme ve artma, kaynak bağımlılığı problemini ortaya çıkartarak enerji politikalarının oluşturulmasını gerekli kılmaktadır. Yaşanan krizler nedeniyle petrole olan bağımlılığın azaltılması düşüncesi ve iklim değişikliği sorunları ele alındığında, sıfır salınıma sahip güvenilir, ekonomik, kaliteli yenilenebilir

enerji kaynaklarının serbest piyasa mekanizması ile ekonomiye kazandırılması ön plana çıkmaktadır. Kesintisiz biçimde temiz, güvenilir ve farklı kaynaklardan uygun fiyatta/miktarda enerjinin tedarik edilmesini ve yüksek verimlilik ile kullanılmasını ifade eden enerji güvenliğinin sağlanması ile birlikte fosil yakıtlardaki sınırlı ve dengesiz dağılım sonucu oluşan fiyat dalgalanmalarının önüne geçilmesi için alternatif enerji kaynaklarına yönelim gözlemlenmektedir (Sevim, 2012). Enerji kaynaklarına ödenen ücretin fazlalaşması sonucunda, enerji tüketim kalıplarının değişmesi ve tasarruf yoluna gidilmesi ile birlikte yeni enerji kaynaklarının/türlerinin ortaya çıkması gelir düzeylerinde değişikliklere neden olabilmektedir (Demir, 2004).

Petrol talep yanlı üretimin söz konusu olduğu Türkiye' de petrol rezervleri bulunsa bile, dünya saha sınıflandırması ele alındığında rezerv miktarı düşük kalmaktadır. Türkiye enerji kaynakları açısından zengin olmasına rağmen; petrol yatakları açısından yeterli düzeyde rezerve sahip olmaması ve tektonik evrim göz önüne alındığında kıvrımlı, kırıklı, engebeli ve karmaşık jeolojik yapıya sahip olması petrol arama çalışmalarını hem maliyetli hem de zorlayıcı yapmaktadır (Bayraç, 2005). Ek olarak, Türkiye'de enerji tasarrufuna ve verimliliğine yeteri kadar değerin verilmemesi ve katma değeri yüksek yoğun sermaye üretimi yerine katma değeri düşük enerji yoğunluğu ile birlikte yüksek üretimin tercih edilmesi, enerji tüketimindeki artışın ithalata bağımlılık yapısını arttırmaktadır (Pala, 2001).

Gelişen teknolojikler sayesinde enerji ithalatçısı olan Türkiye'nin artan enerji ihtiyacı, petrol ihracatçısı ülkelerin ihracat hacmini geliştirmelerine paralel olarak gelişen ulaşım ağları ve boru hatları sayesinde daha kolay karşılanırken; sınırlı rezerv miktarının etkisiyle tüketimin artarak devam etmesi bağımlılık yapısını artırmakta ve fiyat değişimlerinin ekonomik yapıyı etkileme potansiyelini geliştirmektedir. Bu çerçevede, Türkiye'de ekonomik kalkınmadaki artışa nazaran daha yüksek oranda enerji tüketim artışının ortaya çıkmasından dolayı, petrol fiyat endeksi ile gayri safi yurtiçi hâsıla arasındaki etkileşimin yönü ve büyüklüğün ortaya çıkarılması önem arz etmektedir.

ENDÜSTRİYEL PETROL PİYASASININ MAKROEKONOMİK ETKİLERİ

Sanayi devrimi sonucu artan üretim ve küreselleşme sonucu gelişen ticaret çerçevesinde önemli hale gelen enerji kavramı, ekonomik büyümeye geçişi sağlayarak yaşam kalitesini yükselten temel bir bileşen olarak ele alınabilmektedir (Fernihough ve Orourke, 2014). Toplumsal refah ve ekonomik gelişmenin ölçütlerinden olan enerji rezerv miktarı, enerji kaynaklarının optimum kullanımını ifade etmektedir. Sanayileşme ve nüfus artışı ile birlikte ortaya çıkan kentleşme ve teknoloji kullanımındaki gelişim

hızı enerji üretimini artırarak, gelişmiş/gelişmekte olan/az gelişmiş ülke gruplarının hem ihtiyaçlarında hem de enerji taleplerinde farklılıklar ortaya çıkarmaktadır.

Ham petrole ilişkin rezerv dağılımları düzensiz olmakla birlikte bölgelere göre çıkarma ve üretim maliyetleri farklılık göstermektedir. Ham petrol rezerv miktarlarının yoğunlukla gözüktüğü bölgeler Orta Doğu, Güney ve Orta Amerika bölgesi şeklinde sıralanırken; ham petrol rezervine en az sahip olan bölge Asya Pasifik olarak değerlendirilmektedir. Petrol rezervlerinin dengesiz dağılımından dolayı, ihtiyacını karşılayabilecek büyüklükte üretim yapamayan ülkeler petrol ithalatı yapmaktadır. Petrol ithalatında OECD grubu ülkeler ve sanayileşmiş ülkeler grubu olan G-7 ülkeleri önemli paya sahip bulunmaktadır. Petrol ithalatında Avrupa ilk sırada yer alırken, sırasıyla, Çin, Amerika Birleşik Devletleri, Hindistan ve Japonya takip etmektedir. OECD ülkeleri, dünya birincil enerji tüketiminde olduğu gibi petrol tüketiminde de yükselme eğilimi gösterirken; savaş ve ekonomik kriz gibi faktörler tüketim açısından kırılmalara neden olmaktadır. Savaşlar ve krizler nedeniyle 2012 döneminden sonra diğer ülkelerin tüketimi OECD ülkelerinin üzerine çıksa bile, fosil yakıt tüketiminde genel olarak OECD üyesi olmayan ülkeler toplam tüketimden daha fazla pay almaya başlamalarına rağmen, yenilenebilir enerji üretimi ve tüketiminde OECD ülkelerinin ağırlığı halen devam etmektedir. Ham petrol ihracatında Suudi Arabistan ilk sırada yer alırken, sırasıyla, Rusya, Orta Doğu ülkeleri, Batı Afrika ülkeleri, Irak, Kanada, Güney ve Orta Amerika ülkeleri, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt ve diğer Bağımsız Devletler Topluluğu takip etmektedir. Petrol kaynağına sahip olan ülkelerde ham petrol ticaretinden elde edilen gelir, milli geliri oluşturmaktadır.

Petrol ihracatçısı ve ithalatçısı ülkelerin stoklarında meydana gelen değişiklikler kısa/orta/uzun vadede petrol fiyatlarını etkilemektedir. Petrol ihracatçılarının bulundurduğu stratejik stokların artırılması hem petrol talebini hem de petrol arzını etkileyerek petrol fiyatının düşmesini engellemektedir. Stratejik stokların artması petrol arzının sürdürülebilirliğine ilişkin güveni artırarak, petrol fiyatlarındaki istikrarsızlığı azaltmakta ve petrol fiyatlarında yaşanan ani artışların kısa süreli yaşanmasına neden olmaktadır (Bayraç, 1999). Ek olarak, spekülasyon etkileri tam olarak ölçülemese, petrol fiyatlarını orta/uzun vadede etkileyebildikleri belirtilmektedir. Enerji kaynaklarının homojen dağılım göstermemesi ithal enerji bağımlılığını artırırken, ekonomik yapının enerji fiyatlarında meydana gelen artıştan olumsuz yönde etkilenmesine neden olmaktadır (Öksüzler ve İpek, 2011). Birincil enerji kaynakları içerisinde önemli paya sahip olan petrolün fiyatında meydana gelen dalgalanmalar ekonomik yapıda daralmaya veya genişlemeye neden olabilmektedir (Basher ve Sadorsky, 2006). Küresel boyutta ortaya çıkan makro-bazlı etkiler, mal ve hizmet üretiminde girdi olarak kullanılan petrolde, öngörülemeyen fiyat hareketlenmelerine neden olarak petrol fiyat arzını etkilemektedir (Doroodian ve Boyd, 2003). Sektörel

yapı içinde üretimin gerçekleştirilmesinde ve sürdürülebilir büyüme için istihdam ve refahın sağlanmasında, mevcut teknolojiler çerçevesinde enerji kaynakların oluşturulması, geliştirilmesi, ulaşımın sağlanması ve ithalatçı konumunda olan ülkeler için fiyat değişim yansımalarının ekonomik yapıya yansımalarının belirlenmesi gerekmektedir.

Tüketim ve yatırım harcamalarında gerçekleşen artış ile birlikte ekonomik büyümedeki artış, petrol üretim miktarında ve enerji talebinde artışa sebep olurken, reel gayri safi yurt içi hâsılanın artmasına neden olmaktadır. Ekonomik büyüme ile birlikte petrol daha fazla talep edilirken, petrol talebin artmasıyla petrol fiyatları da artış göstermektedir. Fiyat esnekliği düşük olan petrol, fiyat artış talebini belli ölçüde daraltmaktadır. Petrol ihracatı yapan ülke gruplarının gelirlerinde olumlu yönde etkilenme olurken; ithalat yapan ülke gruplarında yüksek fiyat üzerinden tedarik edilen petrol, gelirlerde azalma meydana getirmektedir (Öztürk ve Kılıç, 2018). Petrol ithal eden ülkelerden petrol ihraç eden ülkelere doğru ortaya çıkan servet transferi sonucunda refah düzeyi ithalatçı ülkelerde azalma göstermektedir (İşcan, 2010).

Petrol fiyatlarında meydana gelen artış enflasyonist etkiler ortaya çıkararak üretim maliyetlerinin yükselmesine, reel balans düzeyinde ve toplam arzda azalmalara neden olmaktadır. Reel balans düzeyinde meydana gelen azalma parasal aktarım mekanizması yoluyla ekonomik durgunluğa yol açmaktadır. Reel balans düzeyinde oluşan etki sonucunda ise yükselen petrol fiyatları para talebinde artış yaratmaktadır (Akıncı vd. 2012). Para talebinde meydana gelen artışın, para otoriteleri tarafından karşılanamaması durumunda ise dış ticaret dengesinde bozulma, potansiyel çıktıda azalma, iktisadi aktivite de zayıflama ve faiz oranında artma gözlemlenmektedir (İşcan, 2010). Lardic ve Vignon (2006), petrol fiyatlarındaki artışın enflasyon yaratırken, istihdam, tüketim ve yatırım düzeylerinin olumsuz etkilediğini ifade etmektedir.

Üretimin temel girdisi olan petrol fiyatındaki artış, tam kapasite durumunda üretilecek en yüksek çıktının düşmesine neden olurken iktisadi aktiviteyi de etkilemektedir. Artan petrol fiyatları ile yükselen üretim maliyetlerinin verimliliği ve çıktı büyümesi azalmaktadır (Hamilton, 1983). Petrol fiyatlarındaki artışların tüketilebilir gelir üzerinde yaratacağı negatif etkilere bağlı olarak, tüketim düzeyini azaltacağını ifade eden talep yönlü etki (tüketim ve yatırım üzerinde petrol fiyatlarının etkileri) kanalı, etkilenen şokun süresine paralel olarak, yıkıcı etkilerin de şiddetli olmasına neden olmaktadır. (Akıncı vd. 2012).

Lardic ve Vignon (2008), petrol fiyatları ve ekonomik büyüme arasında, asimetrik eş bütünleşmenin olduğu sonucuna varmaktadır. Hanabusa (2009), petrol fiyatlarının ekonomik büyümenin nedeni olduğunu göstermektedir. Anoruo ve Echenna (2009), yüksek petrol fiyatlarının tüm ülkelerde

ekonomik büyümeyi yavaşlattığını belirtmektedir. Abeysinghe (2011), yapısal petrol fiyatlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin büyük ekonomilerde önemli olmadığını ancak küçük açık ekonomilerde önemli olduğunu göstermektedir. Yardımcıoğlu ve Gülmez (2013), petrol fiyatları ve ekonomik büyümenin uzun dönemde eş bütünleşme ilişkisine sahip olduğunu belirtmektedir. Yazdan vd. (2014), petrol fiyatının ekonomik büyümenin nedeni olmadığını belirtmektedir. Narayan vd. (2014), petrol fiyatlarının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini belirtmektedir. Pradhan vd. (2015), petrol fiyatları, reel efektif döviz kuru, enflasyon oranı, reel faiz oranı ve büyüme arasında güçlü ve uzun dönemli bir ekonomik ilişkinin olduğunu göstermektedir. Gadea vd. (2016), petrol fiyatlarındaki artışın ekonomik büyümeyi kriz dönemlerinde olumsuz etkilediğini göstermektedir. Khan vd. (2017), petrol fiyatları ile ekonomik büyüme arasında negatif ilişki olduğunu belirtmektedir. Awunyo ve Vitor (2018), petrol fiyatlarıyla ekonomik büyüme arasında ters yönlü ilişkinin bulunduğunu ve petrol fiyatlarındaki değişimin uzun dönemde ekonomi üzerinde etkili olmadığını vurgulamaktadır. Sağlam ve Güreşçi (2018), OPEC ülkeleri için petrol fiyatlarındaki artışın ekonomik büyümeyi kısa dönemde pozitif ve uzun dönemde negatif yönde etkilediğini göstermektedir. Öztürk ve Kılıç (2018), petrol ithal eden ülkelerde petrol fiyatları ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi olduğunu belirtmektedir. Odhiambo ve Nyasha (2019), ekonomik büyümeden petrol fiyatlarına doğru tek yönlü nedensellik olduğunu tespit etmektedir. Aimer (2020), petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin uzun dönemli olduğunu göstermektedir. Balayev (2021), ham petrol fiyatlarının ekonomik büyüme üzerindeki dinamik etkilerinin olumsuz olduğunu vurgulamaktadır.

PETROL FİYAT ENDEKSİ VE EKONOMİK PERFORMANS GÖSTERGESİ ARASINDAKİ ETKİLEŞİM

Petrol fiyatlarında gözlemlenen artış, diğer enerji kaynaklarına yönelme imkânı kısıtlı ve ithalatçı yapıda olan Türkiye ekonomisinde girdi maliyetlerini etkileyerek, dönemler itibariyle, petrol harcamalarının milli gelir içindeki payında, petrol bağımlılık düzeyinde ve makroekonomik değişkenler üzerinde olumsuz etkilere neden olabilmektedir. Çalışma kapsamında, Brent, West Texas Intermediate ve Dubai Fateh'e ait 3 spot fiyatın ortalamasından elde edilen ham petrol fiyat endeksi (PFE) değişiminin gayri safi yurtiçi hâsıla (GSYIH) üzerindeki etkisini incelemek amacıyla 1989: Q4-2020: Q4 dönemlerine ait üçer aylık veriler kullanılmaktadır. Veri seti Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) elektronik veri dağıtım sisteminden (EVDS) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) veri tabanında elde edilmektedir. Farklı temel yıllara ait veriler 1989 temel yılı baz alınarak düzenlenmektedir. Değişkenlerin zaman serisi grafikleri incelendiğinde tüm değişkenlerde trend yapısının olduğu belirlenmiştir. Reel gayri safi milli hâsıla değişkeninde mevsimsel yapının olduğu gözlemlendiğinden Tramo/

Seat yöntemi kullanılarak seriler mevsimsel etkilerden arındırılmaktadır. Düzeyde üstel bir büyüme ve azalış gösteren serilerde ortaya çıkan aşırı değişimi dengelemek (varyansın kararlılığının sağlanması ve aykırı gözlemlerin etkilerinin azaltılması) için serilerin logaritması alınarak değişimlerin doğrusal bir formda ifade edilmesi sağlanmıştır.

Serilere ilişkin durağanlık sınamalarına yönelik olarak Artıtılmış Dickey- Fuller (ADF), Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS), Phillips-Perron (PP), Dickey-Fuller GLS, Elliot-Rothenberg-Stock (ERS), Ng-Perron testlerinin yanı sıra yapısal kırılma testlerinden olan Zivot-Andrews (ZA) ve Lee-Strazicich (LS) birim kök testleri uygulanmaktadır. Birim kök testlerine ilişkin yokluk hipotez serilerin durağan olmadığı (birim kök içerdiği) olgusu üzerine kurulurken; serinin durağan olduğu olgusu üzerine kurulan KPSS birim kök testinde deterministik trend arındırılarak seriler durağanlaştırıldığından, yokluk hipotezinde trend durağanlık yapısı söz konusu olmakta ve rassal yürüyüş hipotezinin varyansı da sıfır olmaktadır. Serilerde yapısal kırılma olması durumunda, sıradan birim kök testleri yanıltıcı sonuçlar ortaya koyabilmektedir. Bu durumda, yapısal kırılmanın dikkate alınarak serinin durağanlığının sorgulandığı yapısal kırılmalı testlere başvurulmuştur. Tablo 1.'de serilere ilişkin sabitli ve trendli model altında standart birim kök testleri ve yapısal kırılmalı birim kök testleri verilmiştir.

Tablo 1. *Standart/Yapısal Kırılmalı Birim Kök Test Sonuçları*

		GSYIH		PFE	
		Düzey	**1.Fark**	**Düzey**	**1.Fark**
ADF		-3,221	-14,371**	-2,501	-10,255*
KPSS		0,217	0,468***	0,173	0,0646*
PP		-3,04811	-15,047**	-2,364	-12,044*
DF-GLS		5,386	1,591**	7,880	0,906*
ERS		-3,153	-13,105**	-2,502	-10,066*
Ng-P	**MZa**	-17,597	-65,889**	-11,961	-102,091*
	MZt	-2,940	-5,737*	-2,393	-7,132*
	MSp	0,167	0,087**	0,200	0,069**
	MBt	5,334	1,391*	7,904	0,939*

LS							
GSYIH				**PFE**			
I		**II**		**I**		**II**	
C	B	C	B	C	B	C	B
-3,469	-3,750	-3,455	-4,844	-2,021	-3,225	-2,268	-4,420

ZA			
GSYIH	**A**	**B**	**C**
	-4,067	-3,665	-4,152
PFE	**A**	**B**	**C**
	-3,587	-3,144	-3,609

**0.01, **0.05 ve ***0.10 test kritik değerleri için kullanılmaktadır.*

Uzun dönemde şoklara maruz kalan serilerin dirençli olması (şokların etkisinin geçici olması) serinin birim köke sahip olmadığını (durağan) gösterdiğinden, birim kök test sonuçları incelendiğinde serilerin durağan yapıya sahip olmadıkları gözlemlenmektedir. Sıradan birim kök test sonuçlarında serilerin birim kök içerdiği bulgusu elde edildiğinden, yapısal kırılmalı birim kök testlerine geçiş yapılmaktadır. Birim köke sahip serilen hem düzey hem de trend de yapısal kırılma dikkate alındığında durağan dışı özellik sergilendiği ve anlamlı yapısal kırılmanın/ kırılmaların olmadığı belirlenmektedir. Birim kök test sonuçları ele alındığında ilgilenilen serilerin aynı dereceden (I. dereceden fark durağan- I (1)) entegre olduğu tespit edilmektedir. Birim köke sahip seriler arasındaki ilişki yapısının ortaya çıkarılmasında küçük kareler tahmincileri kullanıldığında, serilerde mevcut olan trend yapısı nedeniyle, sahte regresyon ile karşılaşılmaktadır. Çalışma kapsamında, gayri safi yurtiçi hâsıla ile petrol fiyat endeksi arasında eş bütünleşme ilişkisinin olmadığı, diğer bir ifadeyle, uzun dönem ilişkinin olmadığını ifade eden yokluk hipotezi incelenmektedir. Bu çerçevede, değişkenler arasındaki uzun dönem denge ilişkisi ve Granger temsil teorimi ile hata düzeltme modelinin tahmini sağlayan Engle-Granger yöntemi ve uzun dönem denge ilişkisinin vektörel olarak ele alındığı Johansen yöntemi sonuçları Tablo 2. ve Tablo 3.'de gösterilmektedir. Engle ve Granger yaklaşımında ve Johansen eş bütünleşme yaklaşımında (gecikme uzunluğu 3) tüm önem düzeylerinde, seriler arasında uzun dönem denge ilişkisinin mevcut olmadığı (serilerin eş bütünleşik olmadığı) tespit edilmiştir.

Değişkenler arasındaki ilişkinin yönünün belirlenmesinden ziyade değişkenler arasındaki doğrusallık yapısının (değişkende meydana gelen artış ve azalış diğer değişkende aynı miktarda artış ya da azalış meydana getirmesi) ortaya çıkartılması ilişki yönünün doğru şekilde belirlenmesinde önem teşkil etmektedir. Engle-Granger ve Johansen Eşbütünleşme yaklaşımları, asimetriyi (değişkenlerin negatif ve pozitif şokla ayrılması) dikkate almadıklarından, seriler tarafından şoklara karşı aynı tepkinin verildiği temeli üstüne kurgulanmaktadır. Değişkenler arasında uzun dönem ilişki belirlenmemesine karşılık, değişkenlerin negatif ve pozitif bileşenlerine ayrılmasıyla saklı uzun dönem ilişkinin ortaya çıkarılabilmesi mümkün olabilmektedir (Mert ve Çağlar, 2019). Değişkenlerin şoklara karşı aynı tepkiyi vermesi durumunda değişkenler arasında herhangi bir saklı ilişki olmamakla birlikte; şoklara karşı değişkenler farklı tepki verebildiğinden, saklı eşbütünleşme analizine geçmeden önce petrol fiyat endeksi ve gayri safi yurtiçi hâsıla serilerine dönüştürülme işlemi (serilerin pozitif ve negatif şoklara göre ayrıştırılması) yapılmaktadır.

Tablo 2. *Engle-Granger (1987) Eşbütünleşme Yaklaşımı Sonuçları*

	t-istatistliği	z-istatistliği
Sabit ve Trend yok		
GSYIH	-1,989	-6,447
PFE	-1,869	-6,448
Sabit		
GSYIH	-1,844	-8,291
PFE	-2,538	-13,500
Sabit+Doğrusal Trend		
GSYIH	-3,249	-19,874
PFE	-2,529	-13,240
Kuadratik Trend		
GSYIH	-4,184	-30,754
PFE	-2,997	-16,615

**0.01, **0.05 ve ***0.10 test kritik değerleri için kullanılmaktadır.*

VECM(3) Tahmin Sonuçları				
(Model 2)				
Uzun Dönem Tahmini		**Hata Düzeltme Model Tahmini**		
			Δ GSYIH	Δ PTF
$GSYIH_t$	1	$VECT_t$	-0,001**	-0,001**
PFE_t	-0,322**	$\Delta GSYIH_{t-1}$	-0,183**	1,381*
C	-0,745***	$\Delta GSYIH_{t-2}$	-0,072*	0,990***
		$\Delta GSYIH_{t-3}$	-0,030**	-1,484**
		ΔPFE_{t-1}	0,061*	-0,011**
		ΔPFE_{t-2}	-0,014**	-0,280**
		ΔPFE_{t-3}	0,018*	0,0189*
İz İstatistlikleri ve Maksimum-Özdeğerler İstatistikleri				
Hipotezler	Özdeğerler	İz-ist.	Özdeğerler	Max-Özdeğer-ist.
Eş bütünleşme yok**	0,117	19,773	0,117	16,529
En çok bir eşbütünleşme var	0,024	3,244	0,024	3,244
Serisel Korelasyon	LM-ist. (1 gecikme) 4,184	LM-ist. (2 gecikme) 5.003	LM-ist. (3 gecikme) 7.633	LM-ist. (4 gecikme) 1,393
Değişen Varyans	81.12097**			
(Model 3)				
Uzun Dönem Tahmini		**Hata Düzeltme Model Tahmini**		
			Δ GSYIH	Δ PTF
$GSYIH_{t-1}$	1	VECT	-0,004	0,052***
PFE_{t-1}	-0,110*	$\Delta GSYIH_{t-1}$	-0,189**	1,347*
C	-0,662	$\Delta GSYIH_{t-2}$	-0,072	1,010***
		$\Delta GSYIH_{t-3}$	-0,030	-1,429**
		ΔPFE_{t-1}	0,060*	0,027
		ΔPFE_{t-2}	-0,015	-0,247*
		ΔPFE_{t-3}	0,017	0,045
		C	0,006*	0,005
(Model 4)				
Uzun Dönem Tahmini		**Hata Düzeltme Model Tahmini**		
			Δ GSYIH	Δ PTF
$GSYIH_{t-1}$	1	VECT	-0,095**	-0,641**
PFE_{t-1}	0,076**	$\Delta GSYIH_{t-1}$	-0,119**	1,713*
@TREND	-0,004**	$\Delta GSYIH_{t-2}$	0,005*	1,378**
C	-0,817**	$\Delta GSYIH_{t-3}$	0,055*	-1,069***
		ΔPFE_{t-1}	0,062*	-0,023**
		ΔPFE_{t-2}	-0,011**	-0,266*
		ΔPFE_{t-3}	0,018*	0,0143*
		C	0,004***	-0,004
İz İstatistlikleri ve Maksimum-Özdeğerler İstatistikleri				
Hipotezler	Özdeğerler	İz-ist.	Özdeğerler	Max-Özdeğer-ist.
Eş bütünleşme yok	0,085	15,300	0,085	11,803
En çok bir eşbütünleşme var	0,026	3,497	0,026	3,497

Tablo 3. *Johansen (1988) Eşbütünleşme Yaklaşım Sonuçları*

*0.01, **0.05 ve ***0.10 test kritik değerleri için kullanılmaktadır. Vektörel olarak hesaplanan uzundönem denge denkleminin katsayılarının ters işaretli değerleri göz önüne alınarak tabloya yerleştirilmiştir.

Elde edilen dört seriye ($\overline{GSYİH^{+}, GSYİH^{-}, PFE^{+}, PFE^{-}}$) ait birim kök sonuçları tekrardan değerlendirildiğinde, sabitli ve trendli model altında, serilerin birinci dereceden fark durağan oldukları belirlenmiştir. Dört seriye ilişkin korelasyon katsayıları incelendiğinde ise pozitif şokların birbiriyle ilişkili olduğu ve negatif şokların ise aralarında zayıf ilişki olduğu sonucu elde edilmiştir. Ek olarak pozif ve negatif şoklar arasında orta düzeyli ilişki olduğu gözlemlenmiştir. Eşbütünleşme ilişkisine rastlanılmayan serilerde, pozitif ve negatif olarak ayrışma yapıldıktan sonra saklı ilişkinin sınanması için Granger ve Yoon (2002) ve Hatemi-J ve Irandoust (2012) yaklaşımları uygulanmaktadır. Saklı eşbütünleşme sonucunda serilerin pozitif ve negatif birleşenleri arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmasıyla iki aşamalı saklı hata düzeltme modeli (CECM) oluşturulmaktadır. Hata düzeltme katsayıları uzun dönem ayarlama hızını ve gecikme fark değişkenlerinin katsayıları kısa dönem ayarlama hızlarını vermektedir. Hata düzeltme katsayısı istatistiksel olarak anlamsız olduğunda, bağımlı değişkenler uzun dönem dinamiklerden sorumlu olduğundan ortaya çıkan şok uzun dönemde tüm değişkenleri etkilemekte ve kalıcı bileşen olarak adlandırılmaktadır. Hata düzeltme katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu durumda ise bağımlı değişkene (geçici değişken) gelen şok uzun dönem dengesini belirlememekte ve geçici etkilere neden olmaktadır (Mert ve Çağlar, 2019). Tablo 4.'de CECM denklemindeki gecikme sayıları SIC bilgi kriterine göre belirlenmiş ve gayri safi yurtiçi hâsılanın olumlu (+) ve olumsuz (-) gelişmeleri ile petrol fiyat endeksinin olumlu (+) ve olumsuz (-) gelişmeleri arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını, diğer bir ifadeyle, uzun dönem ilişkinin olmadığını ifade eden yokluk hipotezi incelenmiştir. Tablo 4. incelendiğinde sabit terimli model ele alındığında, %5 önem düzeyinde, $GSYIH^{+}$ ile PFE^{+} serileri arasında uzun dönem ilişkinin olduğu belirlenmektedir. $GSYIH^{+}$ ve PFE^{+} modeline ilişkin uzun dönem denge denkleminin katsayıları istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Petrol fiyat endeksinde meydana gelen %1' lik pozitif şok (olumlu gelişme), GSYIH değişkenindeki olumlu gelişmeleri %0,24 oranında azaltmaktadır. Kısa dönem bulguları incelendiğinde, GSYIH değişkenindeki geçmiş olumlu gelişmelerin, GSYIH değişkenindeki olumlu gelişmeleri artırdığı ve PFE değişkenindeki geçmiş olumlu gelişmelerin ise GSYIH değişkenindeki olumlu gelişmeleri azalttığı söylenebilmektedir. $GSYIH^{+}$ değişkeninin bağımlı değişken olarak alındığı CECM tahmin denkleminde tüm katsayılara ilişkin katsayılar istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Hata düzeltme katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması sistemin uzun dönem dengesine ulaştığını göstermektedir. $\overline{GSYİH_t^{+}}$ değişkenin geçici

değişken olduğu ve kısa dönem dengesizliklerin ortalama 5 yıl içinde dengeye ulaştığı söylenebilmektedir. PFE^{+} değişkeninin bağımlı değişken olarak alındığı CECM tahmin sonuçları incelendiğinde ise hata düzeltme katsayısının istatistiksel olarak anlamsız olduğu görüldüğünden $\overline{PFE_t^+}$ değişkeninin kalıcı bileşen olduğu ve uzun dönem dinamiklerinin petrol fiyat endeksi tarafından belirlendiği söylenebilmektedir. Bu çerçevede, pozitif şoklar dikkate alındığında $\overline{PFE_t^+}$ değişkeninin $\overline{GSYİH_t^+}$ değişkeninin uzun dönem asimetrik nedeni olduğu söylenebilmektedir. Tek yönlü uzun dönem nedensellikten ötürü, petrol fiyat endeksinde meydana gelen olumlu gelişmeleri uzun dönemde gayri safi yurt içi hâsılada meydana gelen olumlu gelişmelerin azalmanın nedeni olmaktadır.

Tablo 4. *Granger-Yoon (2002) Saklı Eşbütünleşme Yaklaşımı*

	$GSYIH^+, PFE^+$			$GSYIH^+, PFE^-$	
	t-ist.	z- ist.		t-ist.	z-ist.
Sabit ve trend yok					
GSYIH	2,500	-12,272	GSYIH	2,691	-14,202
PFE	2,515	-12,340	PFE	2,678	-14,138
Sabit					
GSYIH	-2,790**	-15,465**	GSYIH	-2,693	-14,143
PFE	-2,809***	-15,545***	PFE	-2,674	-14,157
Sabit ve doğrusal trend					
GSYIH	-4,053	-32,138	GSYIH	-4,015	-33,642
PFE	-2,678	-13,281	PFE	-2,300	-13,545
Kuadratik Trend					
GSYIH	-4,402	-39,813	GSYIH	-4,224	-38,627
PFE	-2,7139	-13,566	PFE	-2,776	-15,827
	$GSYIH^-, PFE^+$			$GSYIH^-, PFE^-$	
	t-ist.	z- ist.		t-ist.	z- ist.
Sabit ve trend yok					
GSYIH	-1,531	-4,640	GSYIH	-1,787	-6,604
PFE	-1,513	-4,561	PFE	-1,723	-6,371
Sabit					
GSYIH	-1,920	-6,608	GSYIH	-1,994	-7,584
PFE	-1,791	-6,021	PFE	-1,815	-6,866
Sabit ve doğrusal trend					
GSYIH	-1,946	-7,078	GSYIH	-1,966	-7,300
PFE	-2,596	-12,559	PFE	-1,815	-12,223
Kuadratik Trend					
GSYIH	-2,165	-12,823	GSYIH	-3,069	-20,401
PFE	-2,506	-12,010	PFE	-3,666	-22,743
($GSYIH^+, PFE^+$)					
Uzun Dönem Tahmini					
PFE_t^+			-0,241**		
C			0,034**		
Saklı Hata Düzeltme Model Tahmini					
Bağımlı değişken: $\Delta GSYIH^+$			Bağımlı değişken: ΔPFE^+		
C	0,012**		C	0,064***	
VECT	-0,051**		$\Delta GSYIH_{t-3}^+$	-1,721	
$\Delta GSYIH_{t-4}^+$	0,226**		$\Delta GSYIH_{t-10}^+$	-1,828	
$\Delta GSYIH_{t-8}^+$	0,230**		ΔPFE_{t-7}^+	-1,110**	
ΔPFE_{t-1}^+	0,0298**				
ΔPFE_{t-5}^+	-0,033**				
ΔPFE_{t-7}^+	-0,031***				

**0.01, **0.05 ve ***0.10 test kritik değerleri için kullanılmaktadır. Serilere ilişkin "+" ifadesi olumlu gelişmeleri ve "-" ifadesi olumsuz gelişmeleri göstermektedir.*

Tablo 5. *Hatemi-J ve Irandoust (2012) Yaklaşım-I*

$GSYIH^+, PFE^+$				
VECM(3) Tahmin Sonuçları				
(Model 2)				
Uzun Dönem Tahmini		**Saklı Hata Düzeltme Model Tahmini**		
			$\Delta\ GSYIH^+$	$\Delta\ PFE^+$
$GSYIH^+_{t-1}$	1	$VECT$	-0,008*	0,0457**
PFE^+_{t-1}	-0,230**	$\Delta GSYIH^+_{t-1}$	0,117**	0,183**
C	0,781*	$\Delta GSYIH^+_{t-2}$	-0,008**	0,738
		$\Delta GSYIH^+_{t-3}$	0,001**	-0,148***
		ΔPFE^+_{t-1}	-0,042**	-0,030*
		ΔPFE^+_{t-2}	-0,000	-0,042*
		ΔPFE^+_{t-3}	0,002**	-0,060**
İz İstatistlikleri ve Maksimum Özdeğerler İstatistlikleri				
Hipotezler	Özdeğerler	İz- İst.	Özdeğerler	Max.-Özdeğer- İst.
Eş bütünleşme yok*	0,130	21,236	0,130	18,323
En çok bir eşbütünleşme var	0,021	2,912	0,021	2,912
Serisel Korelasyon	LM-ist. (1 gecikme) 1,220	LM-ist. (2 gecikme) 0,644	LM-ist. (3 gecikme) 0,928	LM-ist. (4 gecikme) 0,410
Değişen varyans	67,184			
(Model 3)				
Uzun Dönem Tahmini		**Saklı Hata Düzeltme Model Tahmini**		
			$\Delta\ GSYIH^+$	$\Delta\ PFE^+$
$GSYIH^+_{t-1}$	1	$VECT$	-0,036	0,233**
PFE^+_{t-1}	-0,248*	$\Delta GSYIH^+_{t-1}$	-0,092	0,091
C	-0,020	$\Delta GSYIH^+_{t-2}$	0,021	0,668
		$\Delta GSYIH^+_{t-3}$	0,003	-1,471**
		ΔPFE^+_{t-1}	0,035***	0,001
		ΔPFE^+_{t-2}	-0,006	-0,016
		ΔPFE^+_{t-3}	-0,003	-0,035
		C	0,007*	0,037*
(Model 4)				
Uzun Dönem Tahmini		**Saklı Hata Düzeltme Model Tahmini**		
			$\Delta\ GSYIH^+$	$\Delta\ PFE^+$
$GSYIH^+_{t-1}$	1	$VECT$	-0,279*	-0,353*
PFE^+_{t-1}	0,046***	$\Delta GSYIH^+_{t-1}$	0,049	0,442
@TREND	-0,008*	$\Delta GSYIH^+_{t-2}$	0,193	1,027
C	0,011	$\Delta GSYIH^+_{t-3}$	0,177**	-1,185**
		ΔPFE^+_{t-1}	0,041	-0,033
		ΔPFE^+_{t-2}	0,006	-0,035
		ΔPFE^+_{t-3}	0,005	-0,057*
		C	0,003	0,032
İz İstatistlikleri ve Maksimum Özdeğerler İstatistlikleri				
Hipotezler	Özdeğerler	İz-ist.	Özdeğerler	Max-Özdeğer-ist.
Eş bütünleşme yok	0,125	0,125	0,125	17,554
En çok bir eşbütünleşme var	0,033	0,033	0,033	4,527

Tablo 6. *Hatemi-J ve Irandoust (2012) Yaklaşım-II*

$GSYIH^{+}, PFE^{-}$				
VECM(3) Tahmin Sonuçları				
(Model 2)				
Uzun Dönem Tahmini		**Saklı Hata Düzeltme Model Tahmini**		
			$\Delta GSYIH^{+}$	ΔPFE^{-}
$GSYIH^{+}_{t-1}$	1	$VECT$	-0,033**	-0,061
PFE^{-}_{t-1}	-0,327*	$\Delta GSYIH^{+}_{t-1}$	-0,101**	0,747***
C	-0,215**	$\Delta GSYIH^{+}_{t-2}$	0,020**	0,195***
		$\Delta GSYIH^{+}_{t-3}$	0,052***	-1,998***
		ΔPFE^{-}_{t-1}	0,038*	0,105**
		ΔPFE^{-}_{t-2}	-0,040**	-0,152*
		ΔPFE^{-}_{t-3}	0,018***	0,131*
İz İstatistlikleri ve Maksimum Özdeğerler İstatistlikleri				
Hipotezler	Özdeğerler	İz-İst.	Özdeğerler	Max.-Özdeğer- İst
Eş bütünleşme yok*	0,162	30,370	0,162	23,202
En çok bir eşbütünleşme var	0,053	7,168	0,053	7,168
Serisel Korelasyon	LM-ist. (1 gecikme) 9.453	LM-ist. (2 gecikme) 10.703	LM-ist. (3 gecikme) 10.497	LM-ist. (4 gecikme) 4.289
Değişen varyans	63.610			
(Model 3)				
Uzun Dönem Tahmini		**Saklı Hata Düzeltme Model Tahmini**		
			$\Delta GSYIH^{+}$	ΔPFE^{-}
$GSYIH^{+}_{t-1}$	1	$VECT$	-0,051*	-0,219***
PFE^{-}_{t-1}	0,309*	$\Delta GSYIH^{+}_{t-1}$	-0,082	1,013***
C	0,006	$\Delta GSYIH^{+}_{t-2}$	0,051	0,836
		$\Delta GSYIH^{+}_{t-3}$	0,083	-1,352***
		ΔPFE^{-}_{t-1}	0,039*	0,136
		ΔPFE^{-}_{t-2}	-0,038*	-0,118
		ΔPFE^{-}_{t-3}	0,019	0,162***
		C	0,007*	-0,025**
İz İstatistlikleri ve Maksimum Özdeğerler İstatistlikleri				
Hipotezler	Özdeğerler	İz-ist.	Özdeğerler	Max-Özdeğer-ist.
Eş bütünleşme yok	0,070	10,635	0,070	9,616
En çok bir eşbütünleşme var	0,007	1,018	0,007	1,018
(Model 4)				
Uzun Dönem Tahmini		**Saklı Hata Düzeltme Model Tahmini**		
			$\Delta GSYIH^{+}$	ΔPFE^{-}
$GSYIH^{+}_{t-1}$	1	$VECT$	-0,270*	-0,501*
PFE^{-}_{t-1}	-0,017	$\Delta GSYIH^{+}_{t-1}$	0,073	0,652
@TREND	-0,008*	$\Delta GSYIH^{+}_{t-2}$	0,180	0,388
C	0,006	$\Delta GSYIH^{+}_{t-3}$	0,176	-1,797**
		ΔPFE^{-}_{t-1}	0,028**	0,094
		ΔPFE^{-}_{t-2}	-0,046*	-0,170***
		ΔPFE^{-}_{t-3}	0,010*	0,123
		C	0,004**	-0,020
İz İstatistlikleri ve Maksimum Özdeğerler İstatistlikleri				
Hipotezler	Özdeğerler	İz-İst.	Özdeğerler	Max.-Özdeğer- İst.
Eş bütünleşme yok	0,122	24,884	0,122	17,132
En çok bir eşbütünleşme var	0,057	7,751	0,057	7,7517

Tablo 7. *Hatemi-J ve Irandoust (2012) Yaklaşım-III*

$GSYIH^{-}, PFE^{+}$				
VECM(3) Tahmin Sonuçları				
(Model 2)				
Uzun Dönem Tahmini		**Saklı Hata Düzeltme Model Tahmini**		
			$\Delta GSYIH^{-}$	ΔPFE^{+}
$GSYIH^{-}_{t-1}$	1	$VECT$	-0,006**	-0,061
PFE^{+}_{t-1}	0,103**	$\Delta GSYIH^{-}_{t-1}$	0,083**	0,046***
C	-0,543*	$\Delta GSYIH^{-}_{t-2}$	0,009*	-0,139***
		$\Delta GSYIH^{-}_{t-3}$	0,016**	-0,714
		ΔPFE^{+}_{t-1}	0,024**	-0,073**
		ΔPFE^{+}_{t-2}	-0,011**	-0,045**
		ΔPFE^{+}_{t-3}	0,015*	-0,052**
İz İstatistlikleri ve Maksimum Özdeğerler İstatistlikleri				
Hipotezler	Özdeğerler	İz-İst.	Özdeğerler	Max.-Özdeğer- İst.
Eş bütünleşme yok*	0,191	32,563	0,191	27,901
En çok bir eşbütünleşme var	0,034	4,662	0,034	4,662
Serisel Korelasyon	LM-ist. (1 gecikme) 3,485	LM-ist. (2 gecikme) 6,255	LM-ist. (3 gecikme) 3,405	LM-ist. (4 gecikme) 2,032
Değişen varyans	20,057			
(Model 3)				
Uzun Dönem Tahmini		**Saklı Hata Düzeltme Model Tahmini**		
			$\Delta GSYIH^{-}$	ΔPFE^{+}
$GSYIH^{-}_{t-1}$	1	$VECT$	-0,043*	-0,151*
PFE^{+}_{t-1}	0,085*	$\Delta GSYIH^{-}_{t-1}$	0,103**	0,079**
C	0,041	$\Delta GSYIH^{-}_{t-2}$	0,034*	-0,097**
		$\Delta GSYIH^{-}_{t-3}$	0,049**	-0,689*
		ΔPFE^{+}_{t-1}	0,025**	-0,072**
		ΔPFE^{+}_{t-2}	-0,010*	-0,044***
		ΔPFE^{+}_{t-3}	0,016**	-0,053**
		C	-0,003*	0,033
İz İstatistlikleri ve Maksimum Özdeğerler İstatistlikleri				
Hipotez	Özdeğerler	İz-İst.	Özdeğerler	Max.-Özdeğer- İst.
Eş bütünleşme yok	0,035	4,895	0,035	4,778
En çok bir eşbütünleşme var	0,000	0,116	0,000	0,116
(Model 4)				
Uzun Dönem Tahmini		**Saklı Hata Düzeltme Model Tahmini**		
			$\Delta GSYIH^{-}$	ΔPFE^{+}
$GSYIH^{-}_{t-1}$	1	$VECT$	-0,051*	-0,143**
PFE^{+}_{t-1}	-0,277***	$\Delta GSYIH^{-}_{t-1}$	0,082**	0,020***
@TREND	0,011*	$\Delta GSYIH^{-}_{t-2}$	0,018*	-0,019**
C	-0,010	$\Delta GSYIH^{-}_{t-3}$	0,035**	-0,821**
		ΔPFE^{+}_{t-1}	0,013**	-0,037**
		ΔPFE^{+}_{t-2}	-0,020**	-0,016**
		ΔPFE^{+}_{t-3}	0,006*	-0,023**
		C	-0,002**	0,030**
İz İstatistlikleri ve Maksimum Özdeğerler İstatistlikleri				
Hipotezler	Özdeğerler	İz-İst.	Özdeğerler	Max.-Özdeğer- İst.
Eş bütünleşme yok	0,055	11,720	0,052	7,159
En çok bir eşbütünleşme var	0,031	4,211	0,038	5,231

Tablo 8. *Hatemi-J ve Irandoust (2012) Yaklaşım-IV*

$GSYIH^-, PFE^-$				
VECM(3) Tahmin Sonuçları				
(Model 2)				
Uzun Dönem Tahmini		**Saklı Hata Düzeltme Model Tahmini**		
			$\Delta GSYIH^-$	ΔPFE^-
$GSYIH^-_{t-1}$	1	$VECT$	0,009***	0,147**
PFE^-_{t-1}	-0,110**	$\Delta GSYIH^-_{t-1}$	0,029**	1,141***
C	0,197**	$\Delta GSYIH^-_{t-2}$	-0,010**	0,907**
		$\Delta GSYIH^-_{t-3}$	-0,114**	-0,855**
		ΔPFE^-_{t-1}	0,067*	0,078**
		ΔPFE^-_{t-2}	-0,004**	-0,212**
		ΔPFE^-_{t-3}	0,007*	0,011***
(Model 3)				
Uzun Dönem Tahmini		**Saklı Hata Düzeltme Model Tahmini**		
			$\Delta GSYIH^-$	ΔPFE^-
$GSYIH^-_{t-1}$	1	$VECT$	-0,038	-0,023
PFE^-_{t-1}	-0,097**	$\Delta GSYIH^-_{t-1}$	0,040*	1,084***
C	0,048***	$\Delta GSYIH^-_{t-2}$	0,000**	0,847***
		$\Delta GSYIH^-_{t-3}$	-0,104*	-0,948**
		ΔPFE^-_{t-1}	0,065*	0,092**
		ΔPFE^-_{t-2}	-0,004	-0,204**
		ΔPFE^-_{t-3}	0,007**	0,019
		C	-0,001	-0,025*
(Model 4)				
Uzun Dönem Tahmini		**Saklı Hata Düzeltme Model Tahmini**		
			$\Delta GSYIH^-$	ΔPFE^-
$GSYIH^-_{t-1}$	1	$VECT$	-1,755*	-0,435*
PFE^-_{t-1}	0,325**	$\Delta GSYIH^-_{t-1}$	0,029**	1,475**
@TREND	0,010***	$\Delta GSYIH^-_{t-2}$	-0,012*	1,366**
C	0,004	$\Delta GSYIH^-_{t-3}$	-0,115*	-0,111**
		ΔPFE^-_{t-1}	0,070***	0,125**
		ΔPFE^-_{t-2}	-0,002*	-0,152***
		ΔPFE^-_{t-3}	0,009*	0,059*
		C	-0,001*	-0,017*
İz İstatistlikleri ve Maksimum Özdeğerler İstatistlikleri				
Hipotezler	Özdeğerler	İz- İst.	Özdeğerler	Max.-Özdeğer- İst.
Eş bütünleşme yok	0,099	17,383	0,099	13,785
En çok bir eşbütünleşme var	0,027	3,597	0,027	3,597

**0.01, **0.05 ve ***0.10 test kritik değerleri için kullanılmaktadır. Vektörel olarak hesaplanan uzun dönem denge denkleminin katsayılarının ters işaretli değerleri göz önüne alınarak tabloya yerleştirilmiştir. Serilere ilişkin "+" ifadesi olumlu gelişmeleri ve "-" ifadesi olumsuz gelişmeleri göstermektedir.*

İz ve maksimum-özdeğer istatistikleri ve model tanımlamaları çerçevesinde gayri safi yurt içi hâsıla değişkeni ile petrol fiyat endeksleri arasında Engle-Granger ve Johansen yaklaşımına göre eşbütünleşme ilişkisine rastlanılmamakla birlikte, Granger-Yoon (2002) yaklaşımına göre saklı ilişkilerin varlığı tespit edilmiştir. Gayri safi yurtiçi hâsılanın olumlu (+) ve olumsuz (-) gelişmeleri ile petrol fiyat endeksinin olumlu (+) ve olumsuz (-) gelişmeleri arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını ifade eden yokluk hipotezi, VAR temeline dayanan vektörel saklı ilişki yapısını belirlemeye yardımcı olan Hatemi-J ve Irandoust (2012) yaklaşımı ile Tablo 5., Tablo 6., Tablo 7. ve Tablo 8.'de incelenmektedir

Petrol fiyatı endeksi ve gayri safi yurt içi hâsıla arasında doğrusal ve simetrik uzun dönem eş bütünleşmenin tespit edilememesi, seriler arasındaki

etkileşimin kısa dönemli olduğu sonucunu ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, çalışma kapsamında, uzun dönemde, Granger-Yoon (2002) yaklaşımına göre petrol fiyat endeksindeki pozitif (olumlu) şokların gayri safi yurt içi hâsıla değişkenindeki pozitif (olumlu) gelişmeleri azalttığı ve Hatemi-J ve Irandoust (2012) yaklaşımına göre ise petrol fiyat endeksindeki pozitif (olumlu) şokların gayri safi yurt içi hâsıla değişkenindeki pozitif (olumlu) gelişmeleri azalttığı ve gayri safi yurt içi hâsıla değişkenindeki negatif (olumsuz) gelişmeleri artırdığı ve petrol fiyat endeksindeki negatif (olumsuz) şokların gayri safi yurt içi hâsıla değişkenindeki pozitif (olumlu) gelişmeleri azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Ek olarak, gayri safi yurt içi hasılanın bağımlı değişken olarak alındığı model yapısında hata düzeltme katsayılarının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması, seriler arasında tek yönlü, petrol fiyat endeksinden gayri safi yurt içi hasılaya doğru, uzun dönem asimetrik nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmasını sağlamaktadır. Kısa dönem sonuçları incelendiğinde ise gayrisafi yurt içi hasıladaki geçmiş dönem olumlu gelişmelerin gayri safi yurt içi hâsıla üzerinde olumlu etkileri tespit edilmekle birlikte; petrol fiyat endeksindeki geçmiş dönem olumlulukların gayri safi yurt içi hâsıla üzerinde ters yönlü etkiye neden olduğu bulgusu elde edilmiştir. Gayrisafi yurt içi hasıladaki geçmiş dönem olumsuz gelişmelerin gayri safi yurt içi hâsıla üzerinde olumsuz etkileri tespit edilmekle birlikte; petrol fiyat endeksindeki geçmiş dönem olumsuzlukların gayri safi yurt içi hâsıla değişkenindeki olumlulukları arttırdığı bulgusu elde edilmiştir. Ek olarak, çalışma kapsamında, kısa dönem asimetrik nedenselliğe ilişkin herhangi bir bulguya varılmamıştır.

SONUÇ:

İktisadi dengeler üzerinde etkilere sahip olan petrol fiyatındaki değişimler ülkelerin petrol ithalatçı ya da ihracatçı olma konumlarına göre farklılık göstermektedir. Gelişmiş/gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınma politikalarını petrol fiyat düzeyleri doğrudan/dolaylı etkilemektedir. Enerji tüketiminin yurtiçi kaynaklardan sağlanması katma değer yaratmakta ve katma değerin üretimde verimli kullanımının sağlanmasıyla, enerji sektöründeki rekabet ortamının oluşması sonucu enerji talebinin ve enerji tüketiminin artması ekonomik yapıda olumlu gelişmelerle sonuçlanmaktadır. Türkiye'de kamu-özel kesim enerji ihtiyacının karşılanması ve üretim devamlılığının sağlanmasında ulusal kaynakların yetersiz kalması nedeniyle, petrol fiyatlarındaki artış ihracatçı ülkelere gelir transferi sağlanmasına neden olarak gayri safi yurt içi hasılayı olumsuz yönde etkilemektedir. Türkiye'de ham petrolün işlenerek elde edilen ürünlerin ihracatının yapılması ekonomik büyüme üzerinde tam anlamıyla olumlu etki yapmadığı görülür.

Petrol fiyatlarındaki artış sonucu ortaya çıkan ekonomik durgunluk, petrol fiyatlarındaki azalmaya bağlı olarak ortaya çıkan ekonomik canlanmaya

göre daha etkili olduğundan asimetrik yapıdan söz edilebilmektedir. Petrol fiyatlarındaki artışın, ham petrol ithalatı gerçekleştiren Türkiye'de, gayri safi yurtiçi hâsıla üzerindeki olumsuz etkisinin, petrol fiyatlarında azalış gerçekleşmesiyle gayri safi yurtiçi hâsıla üzerindeki yaratacağı olumlu etkinin aynı olmadığı sonucuna varılmıştır. Ek olarak, Türkiye' de petrol fiyatlarındaki artışın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi hissedilir derecede olumsuz olurken; petrol ve ilgili ürünler üzerinden alınan vergiler dolayısıyla petrol fiyatlarındaki azalışın ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisi sınırlı kalmıştır.

Enerji ithalatçıları arasında yer alan Türkiye'de, temel üretim girdisi olan petroldeki fiyat artışları, maliyetlerin yükselmesine, enflasyonist ortamın oluşmasına, toplam arzın azalmasına ve işsizliğin artmasına neden olarak gayri safi yurt içi hasılayı olumsuz etkilemektedir. Petrol fiyatlarındaki artış, üretim girdisini azaltarak gayri safi yurt içi hâsıla verimliliğini azaltmaktadır. Petrol fiyatlarındaki artış toplam talebi ve satın alma gücünü arttırmakla beraber para talebinin artmasına neden olabilmektedir. Para talebi artışının, para talebi arzı ile karşılanması ise faiz oranlarının artmasına ve gayri safi yurt içi hasılanın azalmasına neden olmaktadır. Ek olarak, petrol tüketimini arttırıcı politikalarda ekonomik yapı üzerinde etkili olmamaktadır. Ekonomik gelişme ve sanayileşme düzeyi olarak önemli bir girdi olan enerjinin güvenliğinin sağlanması önem arz etmektedir. Türkiye'de petrol harcamalarının milli gelir içindeki payı fazla olduğu ve diğer enerji kaynaklarına yönelme arzusunun ve imkânının olmaması, döviz kuru üzerinden işlem yapılan petrolün fiyat artışlarının ekonomik yapı üzerindeki baskısını arttırmaktadır. Enerji tüketiminin ekonomik büyümenin belirleyicisi olması ve ithalatçı yapıda olunması nedeniyle, bağımlılığın derecesini azaltmasında arz kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve uygun politikalar belirlemede başarılı olunmamakla birlikte ortaya çıkan ani farklılaşmalar için kısa/orta/uzun vadeli tamamlayıcı önlemlerin belirlenmesi gerekmektedir. Enerji koridorunda stratejik konuma sahip olan Türkiye'nin, dış ticaret dengesinde önemli paya sahip olan enerji ithalatını sınırlandırması için yenilenebilir enerji sektörleri başta olmak üzere nükleer enerji sektörlerine de yatırım yapması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Abeysinghe, T. (2001). Estimation of direct and indirect impact of oil price on growth. *Economics letters*, *73*(2), 147-153.

Acar, Ç., Bülbül, S., Gümrah, F., Metin, Ç., & Parlaktuna, M. (2011). Petrol ve Doğal Gaz (2 b.). *Ankara: ODTÜ Yayıncılık*.

Aimer, N. M. (2018). Estimating the impact of oil rents on the economic growth of the OPEC countries. *European Journal of Management and Marketing Studies*.

Akıncı, M., Aktürk, E., & Yilmaz, Ö. (2012). Petrol Fiyatlari İle Ekonomik Büyüme Arasindaki İlişki: Opec Ve Petrol İthalatçisi Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi. *Uludağ Journal of Economy & Society/Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *31*(2).

Anorou, E., & Elike, U. (2009). An Empirical Investigation into the Impact of High Oil Prices on Economic Growth of Oil-Importing African Countries. *International Journal of Economic Perspectives*, *3*(2).

Atiker, M. (2004). Petrol Fiyatları. *Konya Ticaret Odası, Araştırma Raporu*, (34/33), 1-12.

Basher, S. A., & Sadorsky, P. (2006). Oil price risk and emerging stock markets. *Global finance journal*, *17*(2), 224-251.

Bayraç, H. N. (2015). *Uluslararası Doğal Gaz Piyasasının Ekonomik Analizi, Türkiye'Deki Gelişimi Ve Eskişehir Uygulaması* (Doctoral dissertation, Anadolu University (Turkey)).

Bayraç, H. N. (2005). Uluslararasi petrol piyasasinin ekonomik analizi. *Osmangazi Üniversitesi*, *67*.

Demir, İ. (2014). Uluslararası Petrol Politikaları, Piyasaları, Fiyatları. *Bursa: Dora Yayınevi*.

Doroodian, K., & Boyd, R. (2003). The linkage between oil price shocks and economic growth with inflation in the presence of technological advances: a CGE model. *Energy Policy*, *31*(10), 989-1006.

Yazdan, G. F., Ehsan, A. G., & Hossein, S. S. M. (2012). Is cointegration between oil price and economic growth? Case study Iran. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, *62*, 1215-1219.

Ercan, M. K. (1996). *Uluslararası petrol arama ve üretim yatırımlarının yapısı ve finansal yönden incelenmesi*. TPIC.

Fernihough, A., & O'Rourke, K. H. (2014). *Coal and the European industrial revolution* (No. w19802). National bureau of economic research.

Gadea, M. D., Gómez-Loscos, A., & Montañés, A. (2016). Oil price and economic growth: A long story?. *Econometrics*, *4*(4), 41.

Hamilton, J. D. (1983). Oil and the macroeconomy since World War II. *Journal of political economy*, *91*(2), 228-248.

Hanabusa, K. (2009). Causality relationship between the price of oil and economic growth in Japan. *Energy Policy*, *37*(5), 1953-1957.

Hubbert, M. K. (1956). *Nuclear energy and the fossil fuels* (Vol. 95). Houston, TX: Shell Development Company, Exploration and Production Research Division.

Hughes, L., & Lipscy, P. Y. (2013). The politics of energy. *Annual Review of Political Science*, *16*, 449-469.

Cozzi, L., & Gould, T. (2015). World Energy Outlook 2015. *International Energy Agency*.

İşcan, E. (2010). Petrol fiyatının hisse senedi piyasası üzerindeki etkisi. *Maliye Dergisi*, *158*, 607-617.

Karluk, S. R. (2002). Türkiye Ekonomisi, Tarihsel Gelişim, Yapısal ve Sosyal Değişim, Beta Basım, 7. *Basım, İstanbul*.

Khan, Z., Khalid, S., Ali, K., Ali, S., & Kiran, A. (2017). Crude oil prices and its effect on economic growth; analyzing pre and post oil prices shocks: A case study of Pakistan economy. *Journal of Energy Technology and Policy*, *5*, 125-147.

Lardic, S., & Mignon, V. (2006). The impact of oil prices on GDP in European countries: An empirical investigation based on asymmetric cointegration. *Energy policy*, *34*(18), 3910-3915.

Lardic, S., & Mignon, V. (2008). Oil prices and economic activity: An asymmetric cointegration approach. *Energy Economics*, *30*(3), 847-855.

Mert, M., & Çağlar, A. E. (2019). Eviews ve Gauss uygulamalı zaman serileri analizi. *Ankara: Detay Yayıncılık*, 183-213.

Narayan, P. K., Sharma, S., Poon, W. C., & Westerlund, J. (2014). Do oil prices predict economic growth? New global evidence. *Energy economics*, *41*, 137-146.

Nogayeva, A. (2011). *Orta Asya'da ABD, Rusya ve Çin: Stratejik Denge Arayışları* (Vol. 55). International Strategic Research Organization (USAK).

Odhiambo, N. M., & Nyasha, S. (2019). Oil price and economic growth in Kenya: A trivariate simulation. *International Journal of Sustainable Energy Planning and Management*, *19*, 3-12.

Öksüzler, O., & İpek, E. (2011). Dünya petrol fiyatlarındaki değişimin büyüme ve enflasyon üzerindeki etkisi: Türkiye örneği.

Önertürk, F. (1983). *Petrol ve ekonomisi üzerine*. Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu.

Öztürk, S., & Kiliç, N. Ö. (2018). Petrol fiyatları ve iktisadi büyüme: Oecd ülkeleri üzerine bir analiz. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *11*(2), 138-149.

Pala, C. (2001). Sanayileşme Sürecinde Enerjinin Yeri ve Önemi. *Yayımlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara*.

Pradhan, R. P., Arvin, M. B., & Ghoshray, A. (2015). The dynamics of economic growth, oil prices, stock market depth, and other macroeconomic variables: Evidence from the G-20 countries. *International Review of Financial Analysis*, *39*, 84-95.

Sağlam, Y., & Güreşçi, G. (2018). Petrol şoklarının makroekonomik göstergeler üzerine etkileri: OPEC için yapısal Var analizi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (640), 327-347.

Sevim, C. (2012). Küresel enerji jeopolitiği ve enerji güvenliği. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, *7*(26), 4378-4391.

Balayev, İ. (2020). Dünya Petrol Üretimi Ve Fiyatlari 2009-2019 Yillari Azerbaycan Ve Opec Ülkeleri İçin Karşilaştirmali Analiz. *International JOURNAL OF SOCIAL HUMANITIES SCIENCES RESEARCH*, *7*(63), 3888-3893.

Winrow, G. (2007). Geopolitics and energy security in the wider Black Sea region. *Southeast European and Black Sea Studies*, *7*(2), 217-235.

Yardımcıoğlu, F., & Gülmez, A. (2013). OPEC ülkelerinde Hollanda Hastalığı: Petrol fiyatları ve ekonomik büyüme ilişkisinin ekonometrik bir analizi. *Sosyoekonomi*, *19*(19).

Bölüm 19

SIĞINMACI ÖĞRENCİLERİN EĞİTİM ÖĞRETİM ORTAMINDA YAŞADIĞI SORUNLAR[1]

Veda YILMAZ[2]

Özlem ÇAKAR ÇELİK[3]

1 Bu çalışma birinci yazarın (Veda Yılmaz'ın) "Sosyal bilgiler öğretmenlerinin çok kültürlü eğitim bağlamında sığınmacı öğrencilere yönelik sınıf içi uygulamaları: Öğretmen görüşlerine dayalı bir araştırma" isimli tamamlanmış yüksek lisans tezinin bir parçasından oluşmaktadır. İkinci yazar (Doç. Dr. Özlem Çakar Çelik) tez danışmanıdır.

2 Bilim Uzmanı Veda Yılmaz,
ORCID: 0000-0002-1023-4287
3 Doç. Dr. Özlem ÇAKAR ÇELİK
Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi
ORCID: 0000-0002-2896-3066

Giriş

Yerinden edilmiş nüfus günümüz dünyasının çözüm bekleyen problemlerinden biridir. Savaş, iç çatışmalar vb. nedenlerle milyonlarca insan yerinden edilmiştir. Uluslararası hukuk bağlamında mülteci, şartlı mülteci, sığınmacı gibi statüler yerinden edilmiş nüfusu tanımlayan kavramlardır. Bu kapsamda sığınmacı, uluslararası koruma arayan ve henüz mülteci statüsü kazanmamış kişi olarak tanımlanmaktadır (UNHCR, 2016a). Türkiye bulunduğu coğrafi konum itibariyle mülteci, şartlı mülteci ve sığınmacı statüsünü elde edecek insanlar için hem transit hem de hedef ülke konumundadır. İster hedef ister transit ülke konumunda olsun yerinden edilmiş nüfusun Türkiye için önemli siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel etkileri söz konusudur (Deniz, 2014).

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne (UNHCR) göre, 2015 yılında dünya çapında 65,3 milyon kişi zorla yerinden edilmiştir (UNHCR, 2016a). Aynı rapora göre 2015 yılında, dünya çapındaki mülteci ve sığınmacıların yarısından fazlası 18 yaşın altında ve bunların çoğu refakatsiz çocuklardır (UNHCR, 2016a). UNHCR ayrıca mülteci ve sığınmacı çocukların yalnızca % 50'sinin ilköğretimden yararlanabildiğini, bunların yalnızca %22'si ortaokula gidebildiğini ve yalnızca %1'inin üniversiteye gittiğini ifade etmektedir (UNHCR, 2016b). Belirtilen oran düşük olmakla birlikte örgün eğitimin, tarihsel olarak dünya çapında mülteci ve sığınmacı gençlerin gelişiminde stratejik bir araç olduğu da ifade edilmektedir (Buckland, 2005. Akt: Wiseman and Galegher, 2019).

Sığınmacı nüfusun özellikle hedef ülkelerde etki ettikleri ve çözüm bekleyen sorunlar bıraktığı alanlardan biri, belki de en önemlisi eğitim öğretim ortamlarıdır. Hiç şüphesiz aynı durum Türkiye için de geçerlidir. Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün (GİGM) 2022 yılı Kasım verilerine göre geçici koruma statüsü elde etmiş Suriyeli sayısı 3.585.447'dir. Bu nüfusun 1.498.156'sı (% 42'si) 0-14 yaş grubunda yer almaktadır. 252.902 kişi ise 15-18 yaş grubundadır. Yani en az % 49'u okul çağındadır. Okullaşma oranı açısından duruma bakıldığında Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün 2021 yılı verilerine göre uluslararası koruma altında bulunan Türkiye'deki yabancı uyruklu öğrenci sayısı bütün kademelerde toplamda 854.839'dur. Bu sayının 731.713'ünü yalnızca Suriyeliler oluşturmuştur (hbogm.meb.gov.tr). Belirtilen bu sayılar ve oranların eğitim öğretim ortamlarında ortaya çıkardığı bir takım sorunlardan bahsetmek mümkündür. Alan yazına dayalı olarak bu problemler yedi başlık altında değerlendirilmiştir. Buna göre göre; dil sorunu, akademik başarısızlık, aileden kaynaklı sorunlar, etnik gruplaşmalar, ekonomik sorunlar, davranış sorunları ve kültürel sorunlar sığınmacı öğrencilerin yaşadığı başlıca problemlerdir.

1. Dil Sorunu

Sığınmacı öğrencilerin eğitim-öğretim süreçlerinde yaşadığı sorunlar arasında en çok vurgulanan problem dilden kaynaklanan sorunlardır. Dille ilgili alan yazına yansımış en önemli sorun dil farklılığı ve sığınmacı öğrencilerin ve ailelerinin Türkçe dil seviyelerinin yetersiz oluşudur. Bu durum birbiriyle ilişkili birçok problemin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

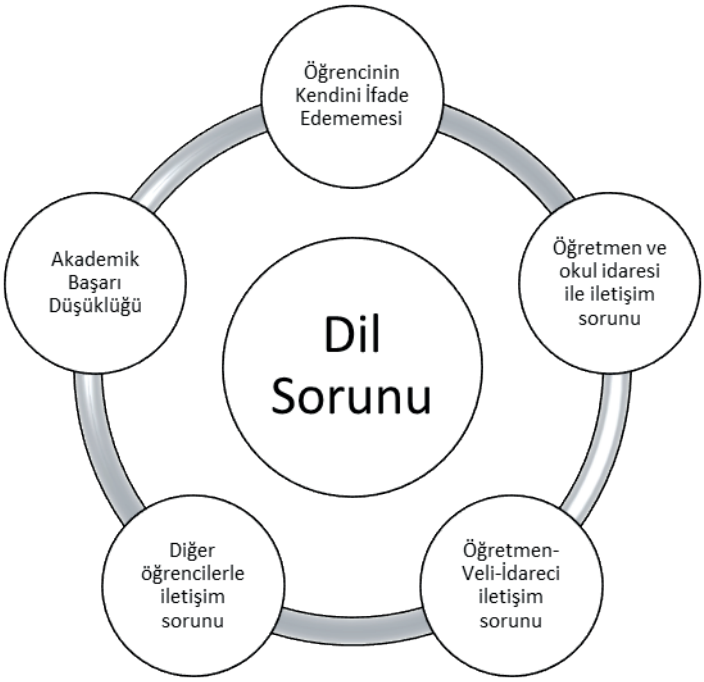

Şekil 1. Yabancı uyruklu öğrencilerin eğitim öğretim ortamlarında yaşadıkları dil sorunu (Alan yazın taranarak hazırlanmıştır)

Şekil 1'de görüldüğü gibi Türkçe dil seviyesinin yetersiz olması öğrenci, öğretmen, veli ve idareci açısından farklı sorunların ortaya çımasına zemin hazırlamaktadır. Bu bağlamda dil probleminin neden olduğu sorunlar öğrenci, veli ve öğretmen-idareci açısından olmak üzere üç başlık altında incelenebilir.

1.1. Öğrenci açısından

Türkçeyi bilmeyen ya da yeterince bilmeyen sığınmacı öğrencilerin yaşadığı problemler alan yazına farklı şekillerde yansımıştır. Bu problemlerin ilki dil yetersizliğinin öğrencinin sosyalleşmesine, diğer bireylerle sağlıklı iletişim kurmasına engel olmasıdır. Yeterli düzeyde Türkçe bilmeyen öğrenci kendini ifade etmekte sorun yaşamaktadır. Bu durum beraberinde farklı birçok soruna neden olmaktadır. Örneğin öğrencinin sosyal ilişkilerini olum-

suz etkilemektedir (Sarıtaş vd. 2016, Levent ve Çayak 2017). Sosyal dışlanma, psikolojik ve sosyal uyum sorunları Akyavuz vd. (2020), öğretmen ve diğer öğrencilerle devamlı ve sağlıklı bir ilişki kuramama (Güngör ve Soysal, 2021) gibi olumsuz durumlar sığınmacı öğrencilerin dil probleminden kaynaklanan sorunlar olarak alan yazında yer bulmuştur.

Dil sorunun öğrenci açısından neden olduğu bir diğer problem ise akademik başarının düşük olmasıdır (Sarıahmetoğlu ve Kamer, 2021). Öğretmenle devamlı ve sağlıklı bir iletişim kuramayan, sınıf arkadaşları tarafından dışlanan sığınmacı öğrencinin ders içi etkinliklere katılımı beklenen bir durum değildir (Altıntaş, 2018). Bunun yanı sıra Takır ve Özerem'in (2019) belirttiği gibi öğrencinin dersten kopması, akademik anlamda arkadaşlarından geri kalmasını güçlü bir olasılık haline getirmektedir. Bu problemler öğrencilerin Türkçe seviyelerinin yükseltilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ancak bu planlı bir süreci içermelidir. Aksi takdirde Bulut vd.'nin (2018) ortaya koyduğu araştırma sonucunda olduğu gibi öğrenci bir taraftan Türkçe öğrenmeye gayret ederken bir taraftan dersin kazanımları açısından arkadaşlarından geri kalacaktır (Şekil 2).

Dil problemiyle ilgili alan yazına yansıyan dikkate değer bir bulgu da sosyalleşmenin engellenmesi, akademik başarısızlık vb. problemlere rağmen bazı sığınmacı öğrencilerin Türkçe öğrenmeye yönelik hiçbir çabasının bulunmamasıdır. Tunga vd. (2020), bu problemi Türkçe öğrenmeye karşı direnç gösterme olarak değerlendirmiştir. Araştırmacılara göre Suriyeli öğrenciler (aynı zamanda ebeveynlerinin) benliklerini kaybetme ve Arapçayı unutma gibi endişelerle Türkçe öğrenmeye yönelik direnç göstermektedir (Şekil 2).

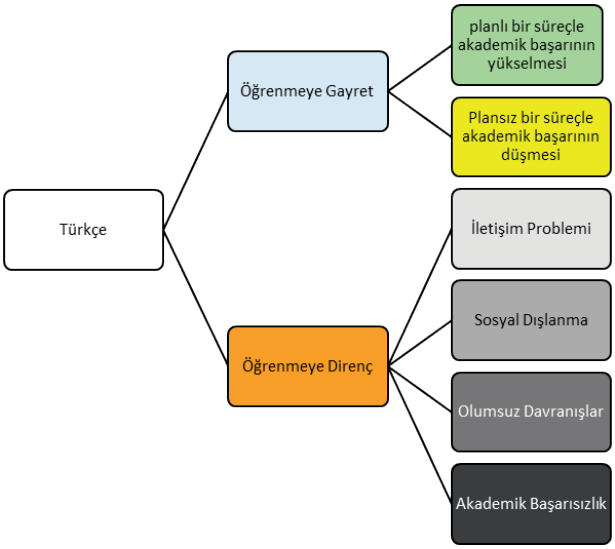

Şekil 2. Sığınmacı öğrencilerin Türkçeye yaklaşımları (Alan yazın taranarak hazırlanmıştır)

1.2. Öğretmen- yönetici açısından

Öğretmen-öğrenci-idareci arasında dil farklılığının bulunması iletişim probleminin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Türkçe bilmeyen sığınmacı öğrencilerle öğretmen ve idareciler birbirini anlamakta zorlanmış, bazen iletişimi sağlamak için üçüncü bir kişiden (Türkçe bilen sığınmacı öğrenciden) yardım almak durumunda kalmışlardır (Sarıtaş vd. 2016; Songür ve Olgun, 2020). Esasında bu durum öğretmen ve idarecilerin sığınmacı öğrencilere eğitim konusunda hazırlıksız olduklarının göstergesidir. Bunun yanı sıra kalabalık sınıflar, müfredatın yoğunluğu öğretmenlerin sığınmacı öğrencilere yeterince zaman ayırmasına engel olmuştur (Karaağaç ve Güvenç, 2019).

Sığınmacı öğrenciler ile öğretmenler arasındaki dil probleminin bir boyutu da bu soruna karşı öğretmenlerin yaklaşım tarzıdır. Bu kapsamda iki farklı yaklaşım tarzından bahsedilebilir. Buna göre dil problemini gidermeye çalışan öğretmen ve dil farklılığından dolayı öğrenciyi bütünüyle ya da kısmen görmezden gelen öğretmen davranışından bahsetmek mümkündür (Şekil 3.). Daha ziyade dil problemine odaklanan öğretmen, sığınmacı öğrencinin ön bilgilerini, düzeyini yeterince dikkate almadan dil öğretimine yoğunlaşmıştır. Dil probleminden dolayı öğrenciyi kısmen ya da bütünüyle görmezden gelen öğretmen ise öğrencinin sürecin dışında kalmasına neden olmuştur (Erdem, 2017).

Öğretmenlerin sığınmacı öğrencilerin dil problemine farklı yaklaşım tarzında bahsedildiği gibi bu öğrencilerin dil sorunlarının farklılığından da bahsetmek gereklidir. Bazı öğrenciler Türkçeyi hiç bilmezken bazıları ise az ya da çok bilmektedir. Bu durum öğretmeni hiç Türkçe bilmeyen ya da az bilen öğrenciler için daha fazla tekrar yapmaya itmiştir (Yiğit vd. 2021).

Alan yazına dayalı olarak belirlenen bu farklı davranış tarzlarının işaret ettiği nokta ise öğretmen ve idarecilerin sığınmacı öğrencilerin öğretim sürecine hazırlıksız yakalanmış olmasıdır. Yukarıda da ifade edildiği gibi dil problemini ön plana alan öğretmen(ler) programın ön gördüğü bütün kazanımların öğrenciye aktarılmasında sorun yaşamış; sığınmacı öğrenciyi kısmen ya da bütünüyle görmezden gelen öğretmen ise, öğrencinin öğretim süreci dışında kalmasına neden olmuştur (Şekil 3). Dolayısıyla sürecin doğru planlanması, öğretmen ve idarecilerin daha önce bu yoğunlukta karşılaşmadıkları yeni öğrenci tipine karşı hazırlanması önemlidir.

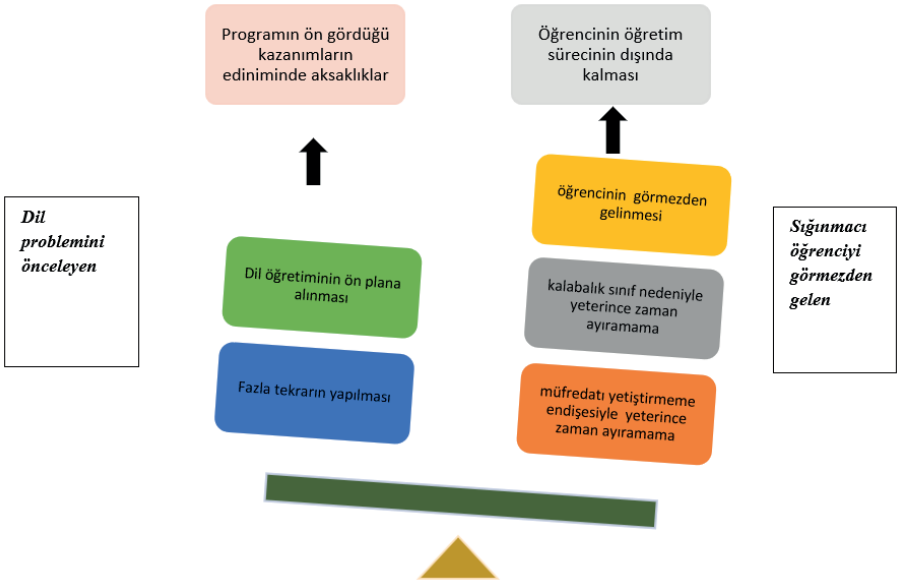

Şekil 3. Öğretmenlerin sığınmacı öğrenciye farklı yaklaşım tarzları (Alan yazın taranarak hazırlanmıştır)

1.3.Veli açısından

Dil probleminin bir boyutu da sığınmacı statüsündeki velileri ilgilendirmektedir. Türkçe bilmeyen bu velilerin öğretmen ve yöneticilerle iletişimi sınırlıdır. Hatta iletişimin sağlanabilmesi Türkçe bilen üçüncü kişiyle gerçekleşmektedir. Bununla birlikte dil probleminin neden olduğu bir başka problem ise velilerin öğrenciye verilen ödevleri kontrol etmede sıkıntı yaşaması, öğrenciye eğitim sürecinde yardım edememesi, okul-aile-çevre ilişkilerinde pasif kalmasıdır (Sarıtaş vd. 2016; Anis, 2019).

2. Akademik Başarısızlık

Sığınmacı öğrencilerin eğitim öğretim hayatında karşılaştığı önemli bir sorun da akademik başarı düşüklüğüdür. Bu problemi ortaya çıkaran nedenler çok çeşitli olmakla birlikte alan yazına en fazla yansıyan neden Türkçeyi yeterince bilmemeleri olmuştur. Solak ve Çelik (2018) dil problemi yüzünden okulun bu öğrencilerin akademik başarılarını yükseltmede yetersiz kaldığını ifade ederken Songür ve Olgun (2020) okuma-yazma süreçlerine etkin bir şekilde katılamayan yabancı uyruklu öğrencilerin akademik başarılarının düşüklüğüne dikkat çeker. Güngör ve Şenel'de (2018) dil problemi nedeniyle bu öğrencilerin kendilerini ifade edemediğini, yaşıtlarına göre geride kaldığını belirtir.

Akademik başarısızlığın düşük olmasının önemli bir nedeni de kültürel farklılık ile farklı eğitim sistemleridir. Kendi kültüründen farklı bir kültürde ve eğitim sisteminde kültürlenmeye ve eğitim almaya çalışan bir öğrencinin akademik başarı düzeyinin hemen yüksek olması beklenen bir durum değil aslında. Bu noktada önemli olan kültür farklılığının ve eğitim sistemi farklılığını giderecek yöntem ve teknikler ile sürecin desteklenmesidir. Aksi takdirde Sarıer'in (2020) belirttiği gibi bu öğrencilerin hazırbulunuşluk düzeyi düşük olduğu için akademik başarıları da düşük olacaktır. Bu durumda öğrencinin yaşaması muhtemel bazı olumsuz durumlardan bahsetmek mümkündür. Örneğin hayal kırıklığı, öğrenilmiş çaresizlik, ödev yapmayı reddetme vb. Akademik başarısızlığın düşük olması seviye farklarının ortaya çıkmasına, ders akışının zaman zaman bozulmasına, dikkatin dağılmasına da neden olabilmektedir (Şimşir ve Dilmaç, 2018).

Alan yazın incelendiğinde akademik başarının birinci sınıftan itibaren Türk Eğitim Sistemi'ne dâhil olan yabancı uyruklu öğrencilerde daha yüksek olduğu yönünde araştırmalar mevcuttur. Örneğin Cavkaytar vd.'ne (2021) göre ara sınıflardan itibaren eğitime dâhil olan öğrencilerin akademik başarıları birinci sınıftan itibaren dâhil olanlara göre daha düşüktür.

3. Aileden Kaynaklı Sorunlar

Eğitim öğretim açısından süreci etkileyen önemli unsurlardan biri ailedir. Alan yazın incelendiğinde ailelerin eğitim sürecine dâhil olma durumunu belirleyen temel faktörler dil problemi, kültür farklılığı ve maddi durumdur (Şekil 4). Ancak bu faktörler içerisinde maddi durum ailelerin eğitime bakış açısını önemli ölçüde etkilemektedir. Bir başka ifade ile yaşam mücadelesi veren, geçim sıkıntısı bulunan aileler için çocuklarının eğitimi ön planda değildir. Sarıer'e (2020) göre maddi durumu kötü olan sığınmacı ailelerin gelecek adına eğitimden beklentileri düşüktür. Bu nedenle bu aileler çocuğuna eğitim-öğretim sürecinde ilgisiz kalmakta aynı zamanda okulla da zayıf bir iletişim içerisindedirler. Sarıtaş vd. (2016) okul-aile arasındaki bu probleme ek olarak ailelerin maddi imkânsızlıklardan dolayı eğitim-öğretim için gerekli araç gereçleri (örneğin kırtasiye malzemeleri) temin edemediklerini ifade eder. Sarıahmetoğlu ve Kamer (2021) ise maddi durumu iyi olan sığınmacıların çocuklarının eğitimiyle daha fazla ilgilendiğini, gelir seviyesi düşük olan ailelerin ise bu eğitim sürecine katkılarının olmadığını ifade eder.

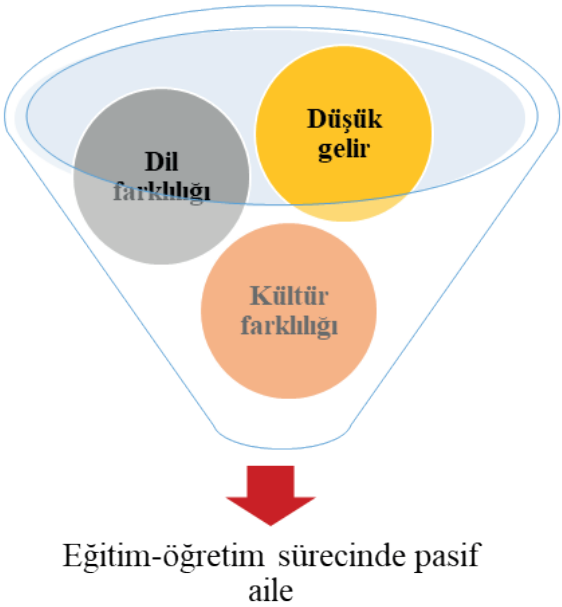

Şekil 4. Sığınmacı ailelerin eğitim öğretim sürecine dâhil olmayı engelleyen olumsuzluklar (Alan yazın taranarak hazırlanmıştır)

4. Etnik Gruplaşmalar

Sığınmacı öğrencilerin eğitim öğretim ortamlarında yaşadığı bir diğer problemde dil ve kültür farklılığı, ön yargı ve kalıp yargılar nedeniyle Türk öğrencilerle kaynaşamamasıdır. Bu problemin ortaya çıkardığı durum ise sığınmacı öğrencilerin kendi aralarında gruplaşmaları veya bir başka ifade ile etnik gruplaşmaların ortaya çıkmasıdır (Şekil 5). Takır ve Özerem'e (2019) göre sığınmacı öğrenciler aynı kültürden olan öğrencilerle kültürel farklılıkların neden olduğu sorunları azaltmak için arkadaşlık kurmaktadır. Bulut vd. (2018) bu gruplaşmaların, sığınmacı öğrencilerin eğitim öğretim sürecine katılımını zorlaştırdığını ifade ederken; Sarıtaş ve Kamer (2021) Türk öğrencilerle sığınmacı öğrenciler arasında çatışmaya neden olabildiğini vurgular.

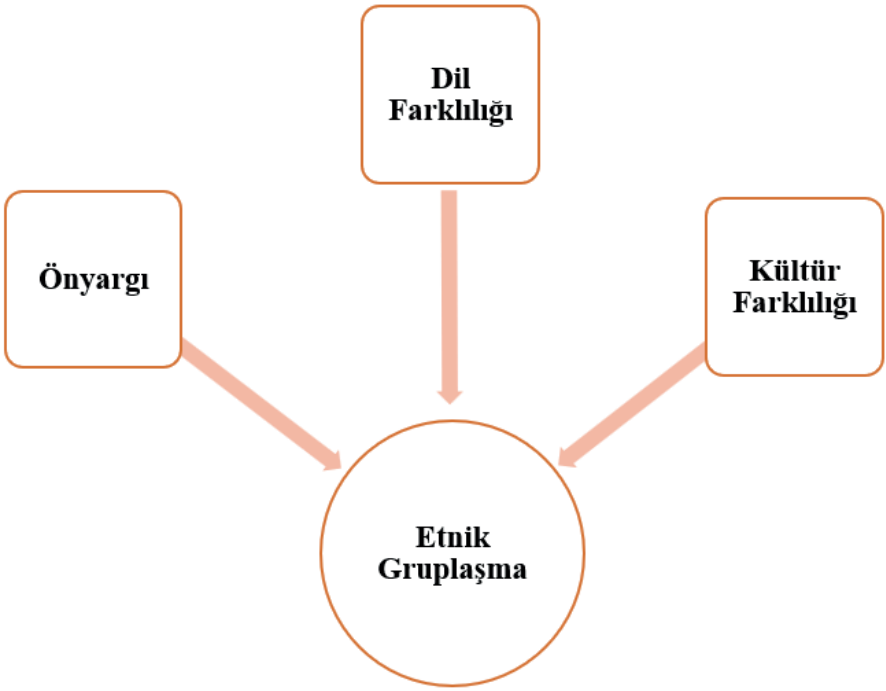

Şekil 5. *Okul ortamında etnik gruplaşmalara neden olan faktörler (Alan yazın taranarak hazırlanmıştır)*

5. Davranış Sorunları

Sığınmacı öğrencilerin okul ortamında yaşadığı davranış sorunlarının kaynağı temel olarak dil ve kültür farklılığı ile savaş ortamını yaşamış olmalarıdır. Bu kapsamda şiddet içeren davranışlar, okul ve sınıf kurallarına uymama, yalnızlık, içine kapanma, okula devamsızlık alan yazına yansıyan olumsuzluklardır. Altıntaş (2018) sığınmacı öğrencilerin travmatik durumlarını ağlama krizleri, içine kapanma, ümitsizlik içinde olma, agresif davranışlar sergileme ile belirtirken Koşar ve Aslan (2020) savaş travması yaşayan öğrencilerin olayları şiddetle çözeceklerini düşündüklerini ve öğrencilerin içine kapanmalarına neden olduğunu dile getirmiştir. Savaş ortamını yaşamış olan sığınmacı öğrencilerin sergilediği önemli bir davranış farklılığı da zil sesi, yüksek ses, acil durumlar gibi koşullara akranlarına göre daha tepkisel davranmalarıdır (Cavkaytar vd.2021)

Sığınmacı öğrencilerin, özellikle Suriyeli, hijyen kurallarına uymama, düzensiz olma, okula saatinde gelmeme gibi davranışları da kültürel farklılıklarla ilişkilendirilen davranış sorunları olarak ifade edilmektedir (Akyavuz vd. 2020). Bununla birlikte ana sınıfından itibaren okula gelen yabancı uyruklu öğrencilerin kritik dönemde okula başladıkları için okuma-yazma da okula uyumda herhangi bir sorun yaşamadığı belirtilmektedir (Polat, 2012).

6. Ekonomik Sorunlar

Sağlıklı bir hayatın sürdürülebilmesinde beslenme, barınma, giyinme gibi temel ihtiyaçların karşılanması önem arz etmektedir. Temel ihtiyaçların karşılanması asgari düzeyde bir ekonomik geliri gerektirmektedir. Bu kapsamda maddi durumu temel ihtiyaçları karşılamaya yetmeyen sığınmacıların eğitim öğretim sürecini sorunsuz yaşaması beklenen bir durum değildir (Koşar ve Aslan, 2020).

Maddi sorunlar nedeniyle sığınmacı öğrencilerin okul ortamlarından uzak kalması (Sarıer, 2020), sosyal etkinliklere katılamama (Güçlü, 1996), okul ihtiyaçlarının karşılanamaması (Sarıahmetoğlu ve Kamer, 2020), maddi imkânsızlıklar nedeniyle sınıfındaki diğer öğrencilerin eşyalarını kıskanma, çevredeki insanlardan borç para isteyip geri ödememe gibi (Altıntaş, 2018) sorunlar ortaya çıkmaktadır.

7. Kültürel Sorunlar

Kültür farklılığı sığınmacı öğrencilerin okul ortamına uyumunu zorlaştıran önemli bir faktördür. Sığınmacı öğrencilerin kendi kültürler değerlerini, gelenek-göreneklerini unutmamak için sergiledikleri davranışlar Türk kültürüne adaptasyon sürecinde sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Kılınç, 2014). Hatta kültürel çatışmalara zemin hazırlamaktadır (Songür ve Olgun, 2020).

Kültürel farklılıkların eğitim-öğretim sürecine yansımalarının bir boyutu da sığınmacı öğrencilerin akademik başarılarına etki etmesidir (Polat, 2012). Bunun yanı sıra sığınmacı öğrencilerin Türk kültürüne ait değerlere uzak kalması, ders içeriklerine yabancı kalmaları (Güngör ve Şenel, 2018), kültürel alışkanlıklardan kaynaklı davranış problemleri (Takır ve Özerem, 2019; Çakmak 2018) sıklıkla ifade edilmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada yerinden edilmiş nüfusun bir parçasını oluşturan sığınmacı öğrencilerin eğitim-öğretim ortamlarında yaşadığı sorunlar alan yazın doğrultusunda değerlendirilmiştir. Alan yazına en çok yansıyan problem dil kaynaklıdır. Türkçeyi bilmeyen ya da yeterince bilmeyen sığınmacı öğrencilerle Türk öğrenciler, öğretmenler, okul idaresi ve veliler arasında iletişim problemi ön plana çıkmaktadır. Bunun yanı sıra akademik başarısızlık, aileden kaynaklı sorunlar, etnik gruplaşmalar, davranış sorunları, ekonomik sorunlar ve kültürel sorunlar gibi olumsuzluklar da sığınmacı öğrencilerin eğitim sürecini etkilemektedir.

Öğretmen-öğrenci-yönetici-veli açısından farklı şekil ve boyutlarda yaşanan problemlerin çözümü hem eğitim-öğretim faaliyetlerine hem de toplumsal düzene olumlu yansıyacaktır.

KAYNAKÇA

Akyavuz, E. K., Gezeroğlu, E., & Toma, Ş. G. (2020). Suriyeli Öğrencilerin Eğitiminde Karşılaşılan Sorunlarla İlgili Okul Yöneticilerinin Görüşleri. *Uluslararası Eğitim Araştırmacıları Dergisi*, *3*(1), 1-15.

Altıntaş, M. E. (2018). DKAB öğretmenlerine göre Suriyeli çocukların devlet okullarında karşılaştıkları sorunlar (nitel bir araştırma). *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, *18*(2), 469-499.

Anis, R. (2019). Devlet ilkokullarında eğitim gören Suriyeli öğrencilerin akademik başarılarını etkileyen faktörlerin incelenmesi Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Bulut, S., Soysal, Ö. K., & Gülçiçek, D. (2018). Suriyeli öğrencilerin Türkçe öğretmeni olmak: Suriyeli öğrencilerin eğitiminde karşılaşılan sorunlar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, *7*(2), 1210-1238.

Cavkaytar, A., Bal, A., Artar, T. M., & Uluyol, M. (2021). Suriyeli mülteci öğrencilerin eğitim yaşantılarının incelenmesi. *Milli Eğitim Dergisi*, *50*(1), 195-219.

Çakmak, Ö. (2018). *Okul yöneticilerinin gözüyle Suriyeli öğrencilerin eğitiminde yaşanan sorunlar ve çözüm önerileri (Kilis örneği)* (Master's thesis, Eğitim Bilimleri Enstitüsü).

Deniz, T. (2014). Uluslararası göç sorunu perspektifinde Türkiye. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 181* (181) , 175-204

Erdem, C. (2017). Sınıfında mülteci öğrenci bulunan sınıf öğretmenlerinin yaşadıkları öğretimsel sorunlar ve çözüme dair önerileri. *Medeniyet Eğitim Araştırmaları Dergisi*, *1*(1), 26-42.

Güçlü, N. (1996). Yabancı öğrencilerin uyum problemleri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *12*(12).

Güngör, H., & Soysal, T. (2021). Türk yükseköğretiminde Suriyeli mülteciler. *Milli Eğitim Dergisi*, *50*(1), 1245-1264.

Güngör, F., & Şenel, E. A. (2018). Yabancı uyruklu ilkokul öğrencilerinin eğitim–öğretiminde yaşanan sorunlara ilişkin öğretmen ve öğrenci görüşleri. *Anadolu Journal of Educational Sciences International*, *8*(2), 124-173.

Karaağaç, F. C., & Güvenç, H. (2019). Resmi ilkokullara devam eden Suriyeli mülteci öğrencilerin eğitim sorunları. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, *11*(18), 530-568.

Kılınç, E. (2014). Antalya'da yaşayan yabancı uyruklu aile çocuklarının karşılaştığı eğitim sorunları (Uluslararası Özel Antalya Rus Okulu örneği).

Koşar, S., & Aslan, F. (2020). İlkokul ve ortaokula devam eden göçmen çocukların eğitim sorunlarına yönelik okul yöneticilerinin görüşleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, *9*(4), 1799-1831.

Levent, F., & Çayak, S. (2017). Türkiye'deki Suriyeli öğrencilerin eğitimine yönelik okul yöneticilerinin görüşleri. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, *14*(27), 21-46.

Polat, F. (2012). Türkiye'de öğrenim gören yabancı uyruklu ilköğretim öğrencilerinin

karşılaştıkları sorunlar ve çözüm önerileri/Problems encountred by the foreign elementary school students who study in Turkey and sollution offers.

Sarıahmetoğlu, H., & Kamer, S. T. (2020). Yabancı uyruklu ortaokul öğrencilerinin eğitim sürecinde karşılaştıkları sorunlara ilişkin görüşleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, *19*(76), 1611-1630.

Sarıahmetoğlu, H., & Kamer, S. T. (2021). Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Eğitimi ve Uyumu: Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *8*(2), 612-634.

Sarıer, Y. (2020). Türkiye'de mülteci öğrencilerin eğitimi üzerine bir meta-sentez çalışması: sorunlar ve çözüm önerileri. *Eğitimde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, *3*(1), 80-111.

Sarıtaş, E., Şahin, Ü., & Çatalbaş, G. (2016). İlkokullarda yabancı uyruklu öğrencilerle karşılaşılan sorunlar. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Ek1), 208-229.

Solak, E., & Çelik, S. (2018). Türkiye'de eğitim gören mülteci öğrencilerin dilsel sorunlarının incelenmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *11*(57), 425-432.

Songür, N., & Olgun, O. (2020). Geçici Koruma Statüsündeki Suriye Kökenli Öğrencilerin Eğitim Gördükleri İlkokullarda Yaşanan Sorunlar: Ankara-Altındağ İlçesi Örneği. *Third Sector Social Economic Review*, *55*(4), 2969-2996.

Şimşir, Z., & Dilmaç, B. (2018). Yabancı uyruklu öğrencilerin eğitim gördüğü okullarda öğretmenlerin karşılaştığı sorunlar ve çözüm önerileri. *Elementary Education Online*, *17*(2).

Takır, A., & Özerem, A. Farklı Kültürlerin Bulunduğu Bir Okul Ortamında Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Karşılaştıkları Sorunların Çok kültürlülük Bağlamında İncelenmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, *28*(1), 406-420.

Tunga, Y., Engin, G., & Çağıltay, K. (2020). A Literature Review on the Issues Encountered in Educating Syrian Children in Turkey.

UNHCR. (2016a). Global trends: Forced displacement in 2015. Geneva: United Nations Human Rights Commission.

UNHCR. (2016b). Missing out: Refugee education in crisis. Geneva: United Nations Human Rights Commission.

Wiseman A,W., Galegher, E. (2019). Teacher Preparation, Classroom Pedagogy, and the Refugee Crisis in National Education Systems. in Comparative Perspectives on Refugee Youth Education Dreams and Realities in Educational Systems Worldwide (Eds: Alexander W. Wiseman , Lisa Damaschke-Deitrick , Ericka Galegher , and Maureen F. Park). Routledge

Yiğit, A., Şanlı, E., & Gokalp, M. (2021). Türkiye'deki Suriyeli Öğrencilerin Okula Uyumlarına Yönelik Öğretmen, Okul Yöneticileri ve Öğrencilerin Görüşleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *40*(1), 471-496.

İnternet Kaynakları

https://hbogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2022_04/15173151_HBOGM_Yzleme_ve_DeYerlendirme_Raporu-2021.pdf. Erişim Tarihi: 25.11.2022 11:49

https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638 Erişim Tarihi: 25.11.2022 11:50

Bölüm 20

BALKAN ÜLKELERİNDE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA VE YOKSULLUK: ARNAVUTLUK, BOSNA HERSEK, MAKEDONYA VE SIRBİSTAN ÖRNEĞİ

Murat KÜRKCÜ[1]

1 Dr. murat_kurkcu@hotmail.com. ORCİD No: 0000-0003-0169-4203

GİRİŞ

Dünyadaki ülkeler vatandaşlarının refah seviyesini artırmak maksadıyla istikrarlı bir iktisadi büyüme hedeflemekte ve bu sayede de kalkınmışlık göstergeleri bakımından konumunu güçlendirmeyi arzu etmektedir. Geleneksel kalkınma anlayışının 1970'lerden itibaren ivme kaybettiği yerini ise yoksulluk ve eşitsizlik gibi kavramların almaya başladığı söylenebilir. Bu süreçle birlikte tüm kesimler için yoksulluğun azaltılmasına dönük çeşitli politikalar benimsendiğini ve uygulandığını söyleyebiliriz. Yoksulluk sadece iktisadi bir kavram değil aynı zamanda sosyal, politik ya da kültürel meseleleri de içine alan çok boyutlu bir kavram olarak görülebilir. Yoksulluğun çok boyutlu bir kavram olması yoksulluğun çözümüne dair önerilerin de çok boyutlu ve kapsamlı olmasını gerektirmektedir. Bir ülkenin eğitim politikasından sağlık politikasına, tarım politikasından ekonomi politikasına kadar uygulamış olduğu politikaların neredeyse tamamıyla yoksulluğun ilişkisini kurmak mümkündür. Ekonomi politikalarının özellikle de iktisadi büyüme politikalarının yoksulluğun azaltılması üzerinde özel bir konumu bulunmaktadır. Herhangi bir yoksulluğu azaltma stratejisinin önemli bir unsuru olan yüksek ve sürdürülebilir bir iktisadi büyümenin sağlanmasının da makro iktisadi istikrarın sağlanabildiği bir iktisadi çevrede mümkün olduğu ifade edilebilir.

Tüm insanlık için yoksulluğu özellikle de mutlak yoksulluğu ortadan kaldırma veya azaltma idealinin yaygın olarak kabul gördüğü ifade edilebilir. Özellikle fakir ülkelerin kendilerini geliştirmelerine yardım etmek için kurulmuş olan tüm kurum ve gönüllü kuruluşlar da desteklenmektedir. Mutlak yoksulluğun tamamen ortadan kaldırılmasının pratikte mümkün olup olmadığı tartışmalı bir konu olsa da prensipte başarılması mümkün olan bir hedef olduğu söylenebilir.

Bu bölümde AB üyesi olmayan Balkan ülkelerinin analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda Yunanistan, Hırvatistan ve Slovenya Avrupa Birliği üyesi olması, Kosova ve Karadağ ise veri yetersizliği nedeniyle çalışmanın kapsamına dâhil edilmemiştir. Bu çerçevede Balkan ülkelerinden Arnavutluk, Bosna ve Hersek, Makedonya ve Sırbistan'da sürdürülebilir kalkınma bağlamında yoksulluğun seyrine ilişkin son gelişmelerin analiz edilmesi hedeflenmektedir.

1. Kavramsal Olarak Yoksulluk

Yoksulluk basitçe yeterli gelir düzeyine sahip olunamaması şeklinde tanımlanabilir. Yoksulluğun sürdürülebilir bir geçim düzeyini sağlamak için gerekli olan gelir ve üretken kaynak eksikliği, açlık ve yetersiz beslenme, sağlıksızlık, eğitim ve diğer temel hizmetlere sınırlı erişim veya erişimin olmaması, hastalıktan kaynaklanan artan morbidite ve mortalite, evsizlik ve yetersiz barınma, güvensiz ortamlar ve sosyal ayrımcılık ve dışlama gibi çeşitli

belirtileri bulunmaktadır. Aynı zamanda yoksulluk karar alma süreçlerine ve sivil, sosyal ve kültürel hayata katılım eksikliğiyle de karakterize edilebilir (UN, 2009). Yoksulluk bireyin tüketim setinin şiddetli bir şekilde kısıtlandığı bir durum şeklinde de ifade edilebilir. Başka bir ifadeyle de iktisadi anlamda yoksulluk ihtiyaçları karşılamak için mevcut olan kaynakların yoksulluk sınırı olarak da ifade edilebilen bir düzeyin altında kalması şeklinde tanımlanabilir (Goedhart vd., 1977).

Yoksulluk mutlak ya da göreceli olarak bir ayrıma tabi tutulabilir. Mutlak yoksulluk kavramıyla ilgili tanımlar önemli ölçüde değişiklik gösterse de bireylerin fizyolojik gereksinimleriyle ilgili bir kavram olduğu söylenebilir (Spicker vd., 2007). Yoksulluk mutlak bir kavram olmaktan ziyade göreceli bir kavram olarak tanımlanmaktadır. Yoksulluk nispi yoksunluk olarak da tanımlanabilir (Shaw, 1988). Townsend (1979)'a göre yoksulluk nesnel olarak tanımlanabilse de nispi yoksunluk kavramı çerçevesinde tutarlı bir şekilde uygulanabilir. Bireylerin, ailelerin ve toplum içindeki grupların, beslenme, yaşam koşulları ve faaliyetlere katılmak için özellikle de içinde yaşadıkları toplum tarafından genel kabul görmüş gerekli kaynaklara sahip olmadıklarında nispi bir yoksunluktan bahsedilebilir.

Morduch (1994)'e göre yoksulluğun yapısal kaynaklarına özellikle düşük gelirli ülkelerde katkı sağlayan üç önemli faktör bulunmaktadır. Bunları şu şekilde ifade edebiliriz:

1) Tarımın ekonomi içerisinde belirleyici olduğu durumlarda meteorolojik koşullar ve fiyat değişkenliklerinin gelir dalgalanmalarına ve dolayısıyla yoksulluğa neden olması,

2) Finansal Kurumların az gelişmiş olması ve

3) Sosyal güvenlik kurumlarının sık sık zayıf olması.

Yoksulluğa ilişkin bir diğer sınıflandırma şekli de yoksulluğun kronik ya da geçici olarak ayrıma tabi tutulmasıdır. Örnekleme özgü tanımlarda hane halkı örneklemdeki her dönemde yoksulsa o zaman kronik, aksi durumda ise geçici bir yoksulluktan bahsedilebilir. Düşük gelirli ülkelerde iktisadi çevrede meydana gelen değişken unsurlara karşı bir çözüm üretmekte başarısız olunması geçici yoksulluğu ortaya çıkarmaktadır. Morduch (1994) bu durum için değişken yoksulluk terimini kullanmaktadır.

Yoksulluk kavramsal olarak Dünya Bankası'nın 2000 Dünya Kalkınma Raporunda, hem fizyolojik hem de sosyal yoksunluğu içerebilen, insan refahında kabul edilemez bir yoksunluk şeklinde ifade edilmektedir. İnsanların beslenme, sağlık, eğitim ve barınma gibi temel maddi veya biyolojik ihtiyaçlarını karşılayamaması durumu fizyolojik yoksunluk olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla bir kişinin tanımda belirtilen temel ihtiyaçlarını sağlayabilecek kadar gelire sahip olmaması yoksulluk olarak tanımlanabilir.

Gelir düzeyinin düşük olmasına bağlı olarak tüketim düzeylerinin düşük olması yoksullukla doğrudan ilişkilidir. Sosyal yoksunluk, toplum kesimlerinin riskli bir durumda olması, kırılganlığın yüksek olması ya da güçsüzlüğü ifade edebilir. Ülkelerin yoksunluk tanımları çoğu zaman fizyolojik yoksunluğun da ötesine geçmektedir.

1.1. **Yoksulluğun Ölçülmesi**

Literatürde yoksulluğun ölçülmesi genellikle eleştiri konusu yapılmakla birlikte literatürde kendisine geniş bir yer bulmuştur. Atkinson (1987)'ye göre yoksulluğun ölçümünde 3 temel husus belirleyici bir role sahiptir. Bunları; yoksulluk sınırının belirlenmesi, yoksulluk indeksi ya da ölçümü ve yoksulluk ile eşitsizlik arasındaki ilişki şeklinde ifade edebiliriz. Yoksulluk düzeyinin sınırını ve yapısını belirleyen bir fikir birlikteliğinden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Esasında yoksulluk sınırının dinamik bir yapıda olması ve zamanla değişmesinin de yoksulluk sınırının belirlenmesini güçleştirdiğini söyleyebiliriz. Yoksulluk sınırı kavramsal olarak 1880'lerin sonuna doğru Charles Booth tarafından kullanılmaya başlamıştır. Müteakiben diğer yazarlar tarafından da kavram yoksul olanları yoksul olmayanlardan ayıran bir sınır olarak tasvir edilmeye başlanmıştır (Gillie, 1996).

Atkinson (1987) ailelerin gelir ve ihtiyaçlar olmak üzere iki boyuttan farklılaştığını düşünmektedir. Sen (1976) yoksulluğun ölçümünde iki ayrı sorunla yüzleşmek gerektiğini ifade etmektedir. Bunları toplam nüfus içinde yoksulluğun teşhis edilmesi ve yoksulluğa ilişkin mevcut bilgilerin kullanılarak bir yoksulluk indeksi inşa edilmesi şeklinde ifade edebiliriz. Yoksulluğun teşhis edilmesi daha ziyade bir yoksulluk kriteri belirlenmesi ile yakın ilişki içerisindeyken indeks inşa edilmesi ise belirlenmiş olan kriterin karşılanıp karşılanmadığı ile ilişkilidir. En genel haliyle yoksulluk indeksi Sen (1976)'ya göre yoksulların sayısının toplam nüfus içindeki oranı şeklinde ifade edilebilir.

Eşitsizliklerin giderilmesinin özünde de nispi yoksulluk kavramının yattığı söylenebilir. Yani göreceli yoksulluk azaltıldığında eşitlik sağlandığından bahsedilebilir. Yoksulluğun ortadan kaldırılması ve eşitsizliğin ortadan kaldırılması iki ayrı husus olarak değerlendirilebilir. Yani bu iki husus arasında bir bağ olması zorunluluğu da bulunmamaktadır. Yoksulluğun yok edildiği ya da önemli ölçüde azaltıldığı bir dünyada uyumsuzluk yoktur. Ama yine de gelir ve servetin dağılımında dikkate değer bir eşitsizlik kalmaya devam eder (Shaw, 1988).

Küresel Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi (ÇBYE) hane düzeyinde sağlık, eğitim ve yaşam standardı gibi birçok alanda birden fazla yoksunluğu tanımlar. ÇBYE'nin sağlık, eğitim ve yaşam standardı olmak üzere 3 boyut ve bunlara bağlı 10 göstergeden oluştuğu söylenebilir. Sağlık boyutu altında beslenme ve çocuk ölümleri, eğitim boyutu altında okullaşma yılı ve okula

katılım ve yaşam standardı boyutu altında ise elektrik, arıtma, içme suyu, konut, yemek pişirme yakıtı ve aktifler bulunmaktadır. Bu göstergeler ÇBYE'nin hesaplanmasında çeşitli ağırlıklara sahiptir. Her bir boyutun endeks içindeki ağırlığı eşit olmakla birlikte boyutların içindeki göstergelerin ağırlığı da gösterge sayısına göre belirlenmiştir.

Tablo 1: Boyut, Gösterge ve Ağırlıkları İtibariyle Çok Boyutlu Yoksulluk İndeksi

Boyut	Gösterge	Açıklama	Sürdürülebilir Kalkınma Amacı	Ağırlık
Sağlık Boyutu	Beslenme	70 yaşın altındaki herhangi bir yetişkin veya beslenme bilgisi mevcut olan herhangi bir çocuk değerlendirilir. Yetişkin yaşları 19-70 yaş arası (229-840 ay) vücut kitle indeksi 18,5 kg/m2'nin altında olan bireyler yetersiz beslenmiş olarak kabul edilir. 5-19 yaş arası (61-228 ay) bireyler, yaşa özel vücut kitle indeksi değerlerinin altında olması durumunda yetersiz beslenmiş olarak kabul edilir.	Amaç 2	1/6
	Çocuk Ölümü	İndeks hazırlanmadan önceki beş yıl içinde 18 yaşın altındaki herhangi bir çocuk ölümü.	Amaç 3	1/6
Eğitim Boyutu	Okullaşma Yılı	Hane halkı üyelerinden hiçbirinin "Okula giriş yaşı + altı yaş" şartını karşılamaması veya daha büyük olanların en az altı yıllık eğitimi tamamlamamış olması.	Amaç 4	1/6
	Okula Katılım	Okul çağındaki herhangi bir çocuğun, 8. sınıfı tamamlayacağı yaşa kadar okula gitmemesi.	Amaç 4	1/6
Yaşam Standardı Boyutu	Elektrik	Elektriğe erişimi olmayan hane halkı	Amaç 7	1/18
	Sanitasyon	(Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi yönergelerine göre) Hanenin iyileştirilmiş sanitasyona erişimi olmaması veya olsa da diğer hanelerle paylaşılması.	Amaç 6	1/18
	İçme Suyu	(Sürdürülebilir Kalkınma Hedef yönergelerine göre) Hane halkının iyileştirilmiş bir içme suyu kaynağına erişimi yoktur veya iyileştirilmiş bir içme suyu kaynağı, gidiş-dönüş evden en az 30 dakikalık yürüme mesafesindedir. Ev sahibi kaynağın borulu su, umumi musluk veya sondaj kuyusu olması halinde, gelişmiş bir içme suyu kaynağına erişime sahip olduğu kabul edilir.	Amaç 6	1/18
	Konut	Hane halkı konutunun üç konut unsurundan (zemin, duvarlar veya çatı) en az birinin yetersiz malzemelerden yapılmış olması, zeminin doğal malzemelerden yapılmış olması ve/veya duvarların ve/veya çatının doğal veya ilkel malzemelerden yapılması.	Amaç 11	1/18
	Pişirme Yakıtı	Hane halkı gübre, odun, odun kömürü veya kömürle yemek pişiriyor.	Amaç 7	1/18
	Varlıklar	Hanenin bir araba ya da taşıta ve şu varlıklardan birden fazlasına sahip olmaması: Radyo, televizyon, telefon, bilgisayar, At-Deve gibi yük arabası, bisiklet, motosiklet veya buzdolabı.	Amaç 1	1/18

Kaynak: Alkire vd., 2022.

1.2. **Yoksulluk ve Büyüme**

Büyümenin toplumda bir dönüşüme olanak sağlayarak insanların yoksulluktan kurtulmasına, yeni ve nitelikli işler ihdas edilmesine, sağlık ve eğitim gibi alanlarda iyileşmeye ve beşeri sermayenin güçlenmesine katkı sunduğu ifade edilebilir.

Güçlü bir büyüme için sekiz temel koşul bulunmaktadır (Rodrik, 2007). Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- Fiziksel sermaye yatırımları yapılması

- Beşeri sermayenin güçlendirilmesi

- Daha sağlıklı bir iş çevresi için hukuk düzeninin güçlendirilmesi ve işletilmesi

- Rekabetçi piyasaların varlığı

- İstikrarlı bir makro iktisadi çevrenin varlığı

- Daha sağlıklı işleyen bir piyasanın varlığı için altyapı yatırımlarının tamamlanması

- Ticarette açıklık ve yatırım

- Tarımsal verimliliğin artırılması

İktisadi büyüme özellikle gelişmekte olan ülkelerde yaşam kalitesinin iyileştirilmesi ve yoksulluğun azaltılmasında en önemli unsurlardan birisidir. Büyüme refahı artırdığı gibi toplumdaki bireyler için çeşitli fırsatlar da ortaya çıkarmaktadır. Güçlü büyümenin ortaya çıkardığı istihdam fırsatları ailelerin çocukları için sunmuş oldukları eğitim imkânları gibi hususların beşeri sermaye gelişimine sunduğu katkı dolaylı yollardan hem büyümeyi artırmakta hem de yoksulluğu azaltmaktadır. Piyasa başarısızlıkları, eksik ya da rekabetçi olmayan piyasalar gibi piyasa aksaklıkları yatırımın bölünmezliği, sabit maliyetler ve stratejik tamamlayıcılıklarla birleştiğinde yoksulluk büyümeyi azaltabilir.

Toplumsal refahı artırmak ve yoksulluğu azaltmaya dönük politikalar pek çok ülkenin temel ekonomik çabalarının başında yer almaktadır. Bu bağlamda yoksulluk ve büyüme arasındaki ilişki önemli bir hal almaktadır. Yoksulluğun azaltılmasında ortalama büyümenin önemi ve yoksul yanlısı girişimlerin ekonomik büyümeyi nasıl artırabileceği de önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Rodrik (2007)'ye göre güçlü bir yoksulluğu azaltma stratejisi hızlı ve sürekli iktisadi büyümeyi sağlamaya dönük unsurları içinde barındırmalıdır. Benzer büyüme oranlarına sahip olan ülkelerde büyümenin yoksulluk üzerindeki etkisi her durumda ve her zaman aynı olmayabilir. Büyümenin yoksulluk üzerindeki etkisi yoksulların büyüme sürecine hangi ölçüde katıldıkları ve ne kadar pay aldıklarına

bağlı olarak değişmektedir (Rodrik, 2007). Ekonomik eşitsizlik düzeyinin büyüme/yoksulluk ilişkisini nasıl etkilediğini araştıran Lustig vd. (2002) bir ülkede eşitsizlikler arttıkça, ekonomik büyümenin yoksulluğu azaltmadaki etkisinin de azalacağı sonucuna varmıştır.

Küresel olarak nispeten hızlı büyümenin olduğu bir dönemde gelişmekte olan ülkelerin yoksulluğu azaltma performansını inceleyen Fosu (2017) 1981-2005 döneminin tamamı boyunca tüm bölgelerde yoksulluğun azaldığını ve ekonomik büyümenin yoksulluğun azaltılmasına dönüşümünde niteliksel olarak ülkeler arası büyük bir değişkenlik olduğu sonucuna varmıştır. 1990'ların başından itibaren yeterli verinin mevcut olduğu 80 ülkeden oluşan küresel örneklem üzerine yoğunlaşan Fosu (2017) gelir artışı ile yoksulluğun azaltılması arasında bir ilişki olduğunu belirtmektedir. Bu ilişkinin sonucunda güçlü gelir artışına sahip olan bazı ülkeler de yoksulluk daha düşük düzeyde azalırken, düşük gelir artışına sahip olan bazı ülkelerde de yoksulluk göreceli olarak daha yüksek düzeyde azalmıştır.

1.3. **Sürdürülebilir Kalkınma Amacı Olarak Yoksulluk**

1987 yılında benimsenmiş olan Brundtland Raporu, 1992 Rio Dünya Zirvesi, 2000 Milenyum Kalkınma Amaçları ve 2012 Rio +20 zirvesinin ortak temalarından birisi de yoksulluğun azaltılmasıdır. 2012 yılında düzenlenen Rio+20 zirvesinde kabul edilmiş olan amaçlar ve 2015 zirvesinde benimsenen 2030 Ajandası ile tüm ülkeler için uluslararası ve ulusal kalkınma önceliklerini şekillendirecek olan 2015 sonrası dönem Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri belirlenmiştir (Liu, 2015). 2030 ajandasının temel felsefesi aşırı yoksulluğu ortadan kaldırmak, iklim değişikliği sorununa ilişkin çözüm üretmek, gelecek nesillere daha temiz ve yeşil bir dünya bırakmak, dünya barışı ve güvenliği için her türlü çabayı göstermek için ortak çaba gösterilmesi şeklinde özetlenebilir. Rio+20 zirvesinde yoksulluğu azaltma hedefleri ile Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin birleşimi konusunda fikir birliğine varılmıştır. Ayrıca sürdürülebilir kalkınma için bir gereklilik olan yoksulluğun ortadan kaldırılmasının dünyanın karşı karşıya olduğu en büyük küresel zorluklardan birisi olduğu söylenebilir.

2030 ajandası ile her yerde ve tüm şekilleriyle birlikte yoksulluğun bitirilmesi sürdürülebilir kalkınma amaçlarından birincisi olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede 2030 yılına kadar 1,25 dolardan daha az gelirle yaşayan insanlar şeklinde ölçülen aşırı yoksulluğun her yerdeki tüm insanlar için ortadan kaldırılması, ulusal tanımlara göre tüm boyutlarıyla yoksulluk içinde yaşayan her yaştan erkek, kadın ve çocuk oranının en az yarı yarıya azaltılması, herkes için özellikle de yoksul ve korunmasız kesimlerin önemli ölçüde kapsama alınmasını sağlayarak ulusal düzeyde uygun sosyal koruma sistemleri geliştirilmesi ve buna ilişkin tedbirlerin alınması, başta yoksullar ve korunmasız olanlar olmak üzere tüm erkek ve kadınların ekonomik

kaynaklara, ayrıca temel hizmetlere erişime, arazi ve diğer mülkiyet biçimleri, miras, doğal kaynaklar üzerinde mülkiyet ve kontrole erişimde eşit haklara sahip olmasının sağlanması ve yoksulların ve korunmasız durumda olanların dayanıklılığını artırmak ve onların iklimle bağlantılı aşırı olaylara ve diğer ekonomik, sosyal ve çevresel şoklara ve felaketlere maruz kalma riskinin ve hassasiyetlerinin azaltılması hedeflenmektedir. Ayrıca 2030 ajandası ile gelişmekte olan ülkelere, özellikle de en az gelişmiş ülkelere, yoksulluğu tüm boyutlarıyla sona erdirmeye yönelik program ve politikaları uygulamak için yeterli ve öngörülebilir araçlar sağlamak amacıyla, gelişmiş kalkınma işbirliği dâhil olmak üzere çeşitli kaynaklar sunulması ve yoksulluğu ortadan kaldırmak için ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde yatırımı desteklemek suretiyle yoksul yanlısı ve toplumsal cinsiyete duyarlı kalkınma stratejilerine dayanan sağlam politikalar oluşturulması da benimsenmiştir.

Nitelikleri itibariyle sınıflandırılmış olan sürdürülebilir kalkınma amaçlarını tablo 2'den görmek mümkündür.

Tablo 2: Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının Sınıflandırılması

Niteliğine Göre Amaçlar	**Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları**
Çok Boyutlu Yoksulluğu vurgulayan amaçlar	Yoksulluğun sona erdirilmesi
	Sıfır açlık
	Sağlıklı ve kaliteli yaşam
	Kaliteli eğitim
	Cinsiyet eşitliği
	Temiz su ve sanitasyon
Sürdürülebilir Kalkınmayı vurgulayan amaçlar	Erişilebilir ve temiz enerji
	İnsani çalışma ve iktisadi büyüme
	Sanayi, inovasyon ve altyapı
	Eşitsizliklerin azaltılması
	Sürdürülebilir şehirler ve topluluklar
	Sorumlu tüketim ve üretim
	İklim hareketi
	Su altı yaşam
	Karasal yaşam
İyi Yönetim ve Küresel partnerliği vurgulayan amaçlar	Adalet, barış ve güçlü kurumlar
	Amaçlar için partnerlik

Kaynak: Liu vd., 2015.

Dünyada karşılaşılan jeopolitik, sosyoekonomik ve iklimsel riskler pandemiden toparlanma sürecinin daha yavaş ve düzensiz olmasına neden olmuştur. 2017 satın alma gücü paritesine göre kişi başına günde 2,15 doların altında yaşayanlar olarak tanımlanan aşırı yoksullukta son yıllarda önemli bir düşüş yaşansa da Kovid-19 salgınının etkileri aşırı yoksulluk içinde

yaşayan insan sayısındaki istikrarlı ilerlemeyi tersine çevirmiştir. 2015'te dünya nüfusunun yüzde 10,8'ini oluşturan aşırı yoksulların sayısı 2019'da yüzde 8,4'e düşmüştür. 2000 ile 2014 arasında aşırı yoksulluğun ortalama yıllık azalma oranı 1,28'den 2015 ile 2019 arasında 0,54'e gerilemiştir. Mevcut eğilimler göz önüne alındığında, 2030'da dünya nüfusunun yaklaşık %7'sini oluşturacağı tahmin edilen 575 milyon insanın hâlâ aşırı yoksulluk içinde yaşaması beklenmektedir (UN, 2023).

2. Makro İktisadi Politikalar ve Yoksulluk

Para veya maliye politikasının daraltıcı mı yoksa genişletici mi olacağı ve hangi makroekonomik politika araçlarının benimseneceği hususları makroekonomik politika önerilerinin temelini teşkil etmektedir. Uygulamada birbirleriyle yakından bağlantılı olan bu hususların bir ekonominin istikrarını artırma çabalarının temelinde yer aldığı da ifade edilebilir. Bir politika değişikliği benimsenecekse genellikle yeni bir aracın kullanılması veya mevcut bir aracın değiştirilmesi yoluyla yapılmaktadır. Politika ayarlamaları çoğu durumda, hem parasal hem de mali araçların kullanılmasını gerektirebilir. Özellikle, ödemeler dengesini kötüleştiren şoklar genellikle mali duruşun sürdürülebilir bir şekilde sıkılaştırılmasını gerektirecektir.

Yoksulluk ve eşitsizlik üzerine yapılan araştırmalar genellikle doğası itibariyle mikro iktisadi temellere sahip olsa da makro iktisadi politikaların ya da istikrar politikalarının hem gelirin düzeyi hem de dağılımı üzerinde önemli etkilere sahip olabileceğine dair artan bir farkındalıktan bahsedilebilir. Makro iktisadi politikalar ve yoksulluk arasındaki ilişki esasında karmaşık bir yapıya sahiptir. Makro iktisadi politikaların yoksullar üzerindeki etkisini tam anlamıyla belirlemek güçtür. Ancak iktisadi büyümenin yoksulluğu azaltıcı etkileri, düşük enflasyonun bir diğer ifadeyle fiyat istikrarının yararları ve ticarette serbestleşmenin getirilerine dönük literatürde çeşitli deliller bulmak mümkündür.

Makroekonomik politikaların sonucunda yoksulluğun azaltılması konusundaki etkiler ülkeden ülkeye ve zamana göre de değişiklik arz edebilir. İyi makro iktisadi politikaların genellikle yüksek büyüme oranlarına ve yüksek büyüme oranlarının da yoksulluğun azaltılmasına öncülük ettiği söylenebilir. Makro iktisadi politikaların uygulanmasında yaşanan sorunlar ve başarısızlıkların bir sonucu olarak ortaya çıkabilecek fiyat istikrarındaki bozulmalar, yüksek düzeydeki dış borçlar ve yaşanan makro iktisadi krizler ise eşitsizliklerin ve yoksulluğun artmasına yol açabilir (Sahay vd., 2017).

2.1. Makro İktisadi İstikrar

Ekonomik istikrarsızlığın genellikle dışsal şoklar ve uygun olamayan para ya da maliye politikaları olmak üzere iki ana kaynağı bulunmaktadır. Savaşlar, salgın hastalıklar, doğal afetler, ekonomik krizler, ticaret hadleri

şokları ve sermaye akışındaki bozulmalar gibi dışsal şoklar ekonomik dengeyi bozarak makro iktisadi istikrarsızlığa neden olabilir. Ortaya çıkan istikrarsızlık ise telafi edici politikaları gerekli hale getirir. Örneğin Covid 19 pandemisinin ortaya çıkardığı dışsal şok güçlü makro iktisadi temellere sahip olan ülkeler de dâhil dünyadaki pek çok ülkede makro iktisadi istikrarın bozulmasına yol açmıştır. Görece daha düşük gelirli ülkelerde ortaya çıkan bu bozulma yoksulluğun artmasıyla da sonuçlanmıştır. Pek çok durumda istikrarın sağlanması meydana gelen değişikliklere bağlı olarak politika ayarlamasını gerekli kılmaktadır. İstikrarsızlığı ortaya çıkaran şokun geçici mi yoksa devamlı mı olduğuna bağlı olarak uygulanacak makroekonomik politikalar değişiklik göstermektedir.

Bir ekonominin yalnızca makroekonomik yönetimine değil aynı zamanda önemli piyasa ve sektörlerin yapısına da bağlı olan makroekonomik istikrar, özel sektörün gelişimini ve ekonomik büyümeyi artırmaya yönelik başarılı çabaların temel taşıdır. Büyüme ve makroekonomik istikrar arasında pozitif yönde bir ilişkinin varlığından söz edilebilir. Makroekonomik istikrarın olmadığı bir iktisadi çevrede yerli ve yabancı yatırımcıların yatırımlar konusundaki isteksizliği kaynakların başka yerlere yönelmesine neden olabilir.

Yurt içi talep ve çıktı, ödemeler dengesi, harcamalar ile tasarruflar ve yatırımlar arasındaki temel ekonomik ilişkiler dengede olduğunda makroekonomik istikrardan söz edilebilir. Düşük ve azalan borç seviyeleriyle tutarlı cari hesap açıkları, tek haneli enflasyon rakamları ve kişi başına düşen GSYH'nin artması gibi göstergeler makro iktisadi istikrarın varlığına işaret etmektedir. Aksine kısa vadeli borçlanmayla finanse edilen cari hesap açıkları, yüksek ve artan kamu borcu seviyeleri, çift haneli enflasyon oranları ve GSYİH'de azalma ya da yavaşlama belirtileri gibi değişkenler ise bir ülkede makroekonomik istikrarsızlığın göstergeleri olarak ifade edilebilir.

2.2. Makro İktisadi İstikrarsızlığın Yoksullar Üzerindeki Etkileri

Makroekonomik politikalar yoksulluğun azaltılmasını amaçlayan sürdürülebilir ekonomik büyüme hedefine çeşitli yollarla etki etmektedir. Güvenilir ve başarılı makro iktisadi politikalar özel sektörün güvenini artırmak suretiyle yatırımı teşvik etmekte ve artan yatırımlarla birlikte iktisadi büyüme ve yoksulluk üzerinde etkiler meydana gelmektedir. Makroekonomik politikaların ortaya çıkardığı düşük ve istikrarlı enflasyonun yatırım ortamını iyileştirmesi vasıtasıyla büyüme üzerinde olumlu etkiler ortaya çıkarken tersi durumlarda ise artan yatırım riskleri büyüme ve yoksulluk üzerinde olumsuz etkiler ortaya çıkmaktadır. Fiyat istikrarında bozulma ve yüksek enflasyon düzeyleri büyümeyi azaltarak ve reel gelirleri ve zenginliği toplumdaki yoksulların zararına olabilecek şekilde yeniden dağıtmak suretiyle yoksulluğun derinleşmesine neden olmaktadır.

Yoksulların gelirdeki dalgalanmalara karşı daha kırılgan olduğu söylenebilir. Üstelik pek çok gelişmekte olan ülkede açıklanmış olan yoksulluk oranları düşük olsa bile yoksulluk sınırına çok yakın ya da yoksulluk sınırında olan önemli oranda kitlelerin bulunduğu ve bunlarda da kırılganlığın devam ettiği söylenebilir (UN, 2009). Makro iktisadi istikrarın sağlanması amacıyla şoklara müdahale ederken yoksullar üzerinde oluşabilecek etkilerin yalıtılması için yoksulları korumaya yönelik sosyal harcamaların sürdürülmesi, hatta arttırılması, kaynakların yeniden tahsisi ve etkili sosyal güvenlik ağlarının kurulması geçici olumsuz etkilerin dengelenmesine olanak sağlayacaktır.

Düşük büyüme oranlarıyla birlikte makroekonomik istikrarsızlığın diğer yönleri de yoksulluğun derinleşmesine neden olabilir. Örneğin Fiyat istikrarında ortaya çıkan bir bozulma yani enflasyon genellikle yoksulların gerçek ücretlerini ve varlıklarını yoksul olmayanlara göre daha fazla aşındırır ve yoksulluğun artmasına neden olur.

3. Balkan Ülkelerinde Yoksulluk

Dünyada pek çok ülkede olduğu gibi Balkan ülkelerinde de yoksulluğun azaltılması önemli bir iktisadi ve sosyolojik amaç olarak görülmektedir. Günümüzün en çok ilgi çeken konularından birisi olan sürdürülebilir kalkınma amaçları arasında yoksulluğun bitirilmesine dönük hedefler önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda Balkan ülkelerinden olan Arnavutluk, Bosna ve Hersek, Sırbistan ve Kuzey Makedonya'ya ilişkin değerlendirmelerde yoksulluğun bitirilmesine dönük sürdürülebilir kalkınma amacına ilişkin hedeflerle birlikte son yıllardaki gelişmeler de göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca bu ülkelerdeki büyüme ve yoksulluğa ilişkin son eğilimler de değerlendirilmiştir. Tablo 3'te analize dâhil edilmiş olan Balkan ülkelerinde 2015-2022 döneminde GSYİH'deki gelişmeleri görmek mümkündür.

Tablo 3: 2015-2022 Döneminde Balkan Ülkelerinde GSYİH (Milyar $)

Ülke	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
Bosna ve Hersek	16,40	17,12	18,33	20,484	20,482	20,23	23,65	24,53
Kuzey Makedonya	10,06	10,67	11,31	12,68	12,61	12,36	13,83	13,56
Sırbistan	39,66	40,69	44,18	50,64	51,51	53,36	63,08	63,50
Arnavutluk	11,39	11,86	13,02	15,16	15,40	15,16	17,93	18,88

Kaynak: WB, 2023.

Tablo 3'ten de görülebileceği gibi 4 Balkan ülkesinde de 2015 yılına göre GSYİH'da ciddi bir artış olduğundan bahsedebiliriz. Kuzey Makedonya'da GSYİH artışının nispeten diğer ülkelere nazaran daha düşük kaldığı söylenebilir.

Tablo 4 ile de Arnavutluk, Kuzey Makedonya, Bosna ve Hersek ve Sırbistan'a ait ÇBYE verileri içerisinde yer alan yoksunluğun katkısı,

yoğunluğu ve yoksulluğa karşı kırılgan nüfusun oranına ilişkin veriler sunulmuştur.

Tablo 4: Çok Boyutlu Yoksullukta Boyutlar İtibariyle Yoksunluğun Katkısı, Yoğunluğu ve Kırılgan Nüfus (%)

Ülke	**Sağlık**	**Eğitim**	**Yaşam Standardı**	**Yoksunluğun Yoğunluğu**	**Çok Boyutlu Yoksulluğa Karşı Kırılgan Nüfus**
Arnavutluk	28,3	55,1	16,7	39,1	5,0
Kuzey Makedonya	29,6	52,6	17,8	38,2	2,2
Sırbistan	30,9	40,1	29,0	38,1	2,1
Bosna ve Hersek	79,7	7,2	13,1	37,9	4,1
Gelişmekte Olan Ülkeler	**24,2**	**31,6**	**44,2**	**48,5**	**14,8**

Kaynak: UNDP, 2023.

Tablo 4'ten de görülebileceği gibi boyutların katkısı itibariyle değerlendirildiğinde Arnavutluk ve Kuzey Makedonya ve Sırbistan'da eğitimdeki yoksunluğun, Bosna ve Hersek'te ise sağlıktaki yoksunluğun daha belirgin olduğu söylenebilir. 4 ülkede de sağlıktaki yoksunluk gelişmekte olan ülkelerin üzerinde görünmektedir. Göreceli olarak Arnavutluk, Sırbistan ve Kuzey Makedonya yaşam standartları bakımından, Bosna ve Hersek ise eğitimin yoksunluğa katkısı bakımından daha iyi durumda görünmektedir. Yaşam standartları bakımından 4 ülkede gelişmekte olan ülkelerin ortalamasının altında yer almaktadır. Yoksunluk bakımından yaşam standartlarının gelişmekte olan ülkelerin üzerinde olduğu söylenebilir. Yoksunluğun yoğunluğu bakımından ülkeler birbirine yakın ve gelişmekte olan ülkelerden daha iyi görünmekle birlikte Bosna ve Hersek'in az da olsa daha iyi durumda olduğu söylenebilir. 4 ülkenin de yoksulluğa karşı kırılgan nüfusun oranı bakımından gelişmekte olan ülkelerden daha iyi durumda olduklarını ifade etmek mümkündür. Ayrıca Sırbistan ve Kuzey Makedonya'ya göre Arnavutluk ve Bosna ve Hersek'te çok boyutlu yoksulluğa karşı kırılgan nüfusun oransal anlamda daha fazla olduğu da tablo 4'teki verilerden açıkça görülmektedir.

3.1. Sırbistan

7 milyona yaklaşan nüfus ve 63,5 milyar $ GSYİH ile Sırbistan'ın analize dâhil edilen diğer Balkan ülkelerine nazaran daha büyük bir iktisadi yapıya sahip olduğu söylenebilir. Diğer ülkelerde olduğu gibi Sırbistan'ın da büyüme oranlarını yükseltmeyi, iktisadi refahını artırmayı ve yoksulluğu azaltmayı hedeflediği söylenebilir.

Yoksulluğun azaltılmasının sürdürülebilir kalkınmanın en önemli unsurlarından birisi olduğu söylenebilir. Dolayısıyla sürdürülebilir bir kalkınma hedefleyen diğer ülkelerde olduğu gibi Sırbistan'da da yoksullukla

mücadele önemli bir iktisadi amaç olarak göze çarpmaktadır. Grafik 1'de Sırbistan'da uluslararası yoksulluk sınırının altında istihdam edilenlerin 2000-2022 dönemindeki seyrini görebiliriz. Grafik 1'deki verilere göre özellikle 2004'den itibaren yoksulluğun göstergelerinden birisi olan uluslararası yoksulluk sınırının (1,90 $) altında istihdam edilenlerin ve ailelerinin oranında önemli bir azalma olduğu söylenebilir.

Grafik 1: *Sırbistan'da 2000-2022 Döneminde Uluslararası Yoksulluk Sınırının Altında İstihdam Edilenlerin Oranı (1,90$-%)*

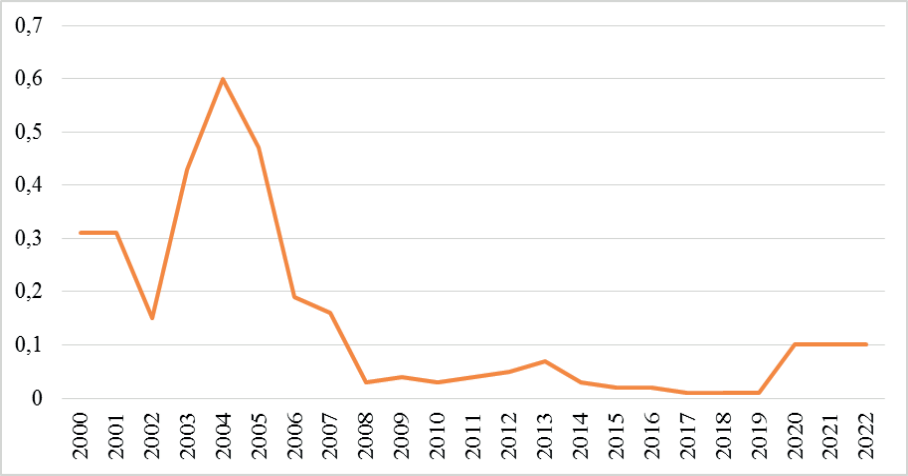

Kaynak: UNSTATS, 2023a.

Yoksulluğun azaltılmasında önemli bir yere sahip olan kişi başına düşen reel GSYİH büyüme oranlarında 2000-2021 döneminde meydana gelen gelişmeleri grafik 2'den izleyebiliriz. Grafik 2'den de görülebileceği gibi 2000-2008 döneminde kişi başına düşen reel GSYİH'de daha istikrarlı bir büyümeden söz etmek mümkündür. Bu dönemde yoksullukta da hızlı bir düşüş yaşandığı ifade edilebilir. Ayrıca Covid 19 pandemisine bağlı olarak kişi başına düşen reel GSYİH'de yaşanan düşüşle birlikte yoksullukta da bir artış söz konusudur.

Grafik 2: *Sırbistan'da 2000-2021 Döneminde Kişi Başına Düşen Reel GSYİH Yıllık Büyüme Oranları*

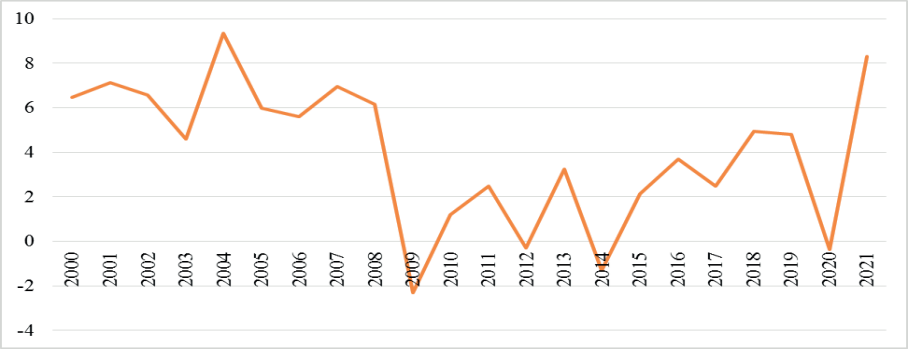

Kaynak: UNSTATS, 2023a.

3.2. Bosna ve Hersek

Son yıllarda GSYİH'sini sürekli artıran Bosna ve Hersek'in önemli bir sürdürülebilir kalkınma amacı olan yoksulluğun azaltılmasına dönük hedefleri gerçekleştirmek için bu alandaki politikalarını iktisadi refahı artırmaya dönük bir anlayışla yürüttüğü söylenebilir. Bu çerçevede 2000-2022 döneminde yoksulluğun önemli bir göstergesi olan uluslararası yoksulluk sınırının (1,90$) altında istihdam edilenlerin ve ailelerinin oranını grafik 3'teki gibi gösterebiliriz. Özellikle kişi başına düşen reel GSYİH büyüme oranlarının pozitif ve artan bir seyir izlediği (Grafik 4) 2000-2008 döneminde yoksullukta da hızlı bir düşüş ortaya çıktığı söylenebilir. 2008-2009 yıllarında yaşanan küresel krizle birlikte Bosna ve Hersek'te de kişi başına düşen reel GSYİH'da önemli bir düşüş yaşandığı gözlemlenmiştir. Bu süreç yoksulluk sınırının altında istihdam edilenlerin ve ailelerinin oranını da nispeten artırmıştır. 2008-2019 yılları arasında görülen istikrarlı seyir Covid 19 pandemisi ile birlikte bozulmuş, gelirdeki azalmayla birlikte de yoksullukta bir artış ortaya çıkmıştır.

Grafik 3: *Bosna ve Hersek'te 2000-2022 Döneminde Uluslararası Yoksulluk Sınırının Altında İstihdam Edilenlerin Oranı (1,90$-%)*

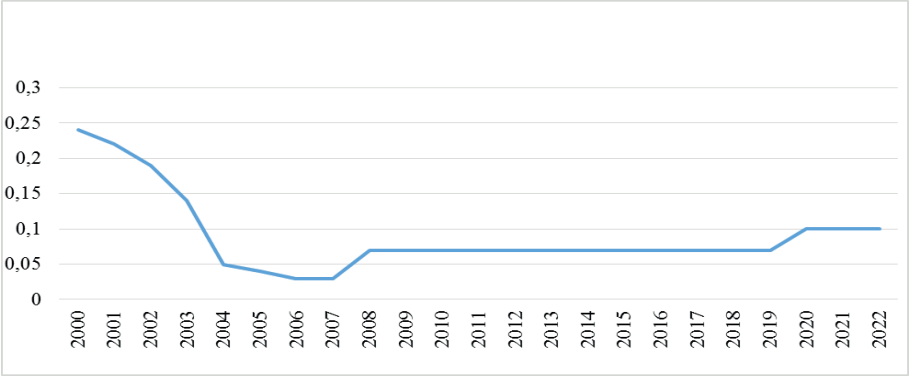

Kaynak: *UNSTATS, 2023b.*

Büyüme oranları ve özellikle kişi başına düşen gelirde meydana gelen değişmelerin yoksulluk üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu ifade edebiliriz. Grafik 4'te gösterilen 2000-2021 dönemi kişi başına düşen reel GSYİH büyüme oranları grafik 3'te gösterilen yoksulluğa ilişkin verilerle de örtüşmektedir. Büyüme oranlarının yüksek olduğu dönemlerde yoksullukta da bir azalma eğiliminden bahsedilebilir.

Grafik 4: *Bosna ve Hersek'te 2000-2021 Döneminde Kişi Başına Düşen Reel GSYİH Yıllık Büyüme Oranları*

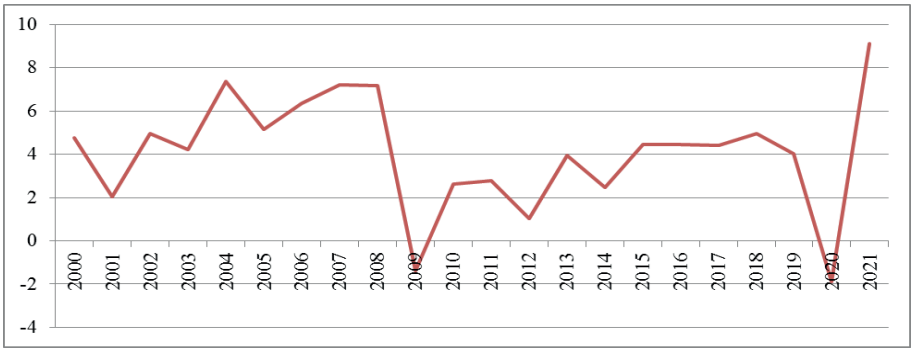

Kaynak: *UNSTATS, 2023b.*

3.3. Arnavutluk

Zengin doğal kaynaklara ve yeraltı varlıklarına sahip olan Arnavutluk'un 3 milyon civarındaki nüfusu ve 19 Milyar $'a yaklaşan GSYİH'si ile yoksullukla mücadeleyi diğer ülkelerde olduğu gibi özellikle sürdürülebilir kalkınma amaçları doğrultusunda önemli bir iktisadi kalkınma unsuru olarak gördüğü söylenebilir. Grafik 5'te Arnavutluk'ta uluslararası yoksulluk sınırının altında istihdam edilenlerin 2000-2022 dönemindeki seyrini görebiliriz. Grafik 5 ve 6'daki verilerin birbirini teyit eder nitelikte olduğu söylenebilir. Yoksullukta

hızlı bir iyileşmenin görüldüğü 2000-2008 döneminde kişi başına düşen reel GSYİH büyüme oranlarında da bir artış eğilimi dikkatleri çekmektedir. Büyüme oranlarının azalma eğilimi gösterdiği 2008-2014 döneminde yoksulluk sınırının altında istihdam edilenlerin oranında da bir artış eğilimi grafik 5 ve 6'dan açıkça görülebilir.

Grafik 5: *2000-2022 Döneminde Uluslararası Yoksulluk Sınırının Altında İstihdam Edilenlerin Oranı (1,90-%)*

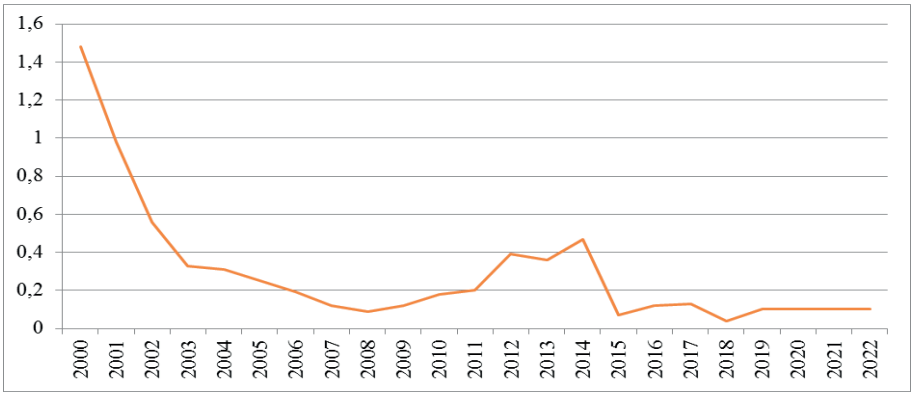

Kaynak: *UNSTATS, 2023c.*

Grafik 6 Arnavutluk'ta 2000-2021 döneminde kişi başına düşen reel GSYİH yıllık büyüme oranlarını göstermektedir. 2000-2008 döneminde nispeten yüksek seyreden kişi başına düşen reel GSYİH büyüme oranlarında 2008-2009'da yaşanan küresel krizin etkileriyle birlikte bir yavaşlama eğilimine girildiği, Covid 19 pandemisiyle birlikte ise sert bir kırılma yaşandığı söylenebilir.

Grafik 6: *2000-2021 Döneminde Kişi Başına Düşen Reel GSYİH Yıllık Büyüme Oranları*

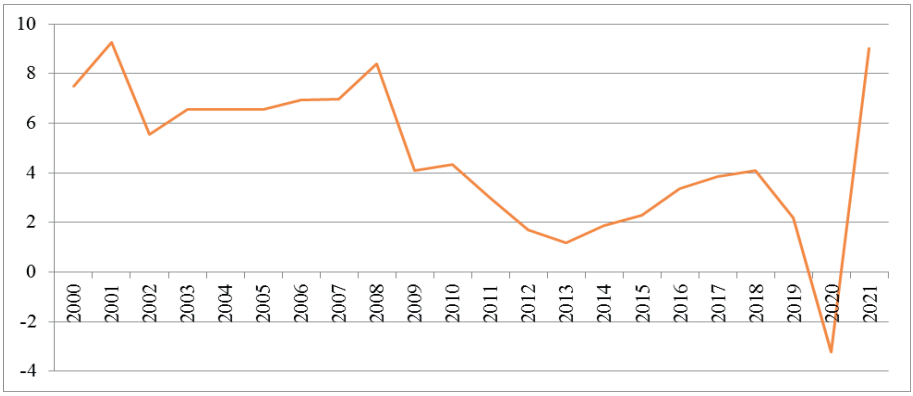

Kaynak: *UNSTATS, 2023c.*

3.4. Kuzey Makedonya

Nispeten diğer Balkan ülkelerine göre daha küçük bir ekonomiye sahip olan Kuzey Makedonya da iktisadi kalkınmanın önemli bir unsuru olarak yoksullukla mücadeleyi temel politikaları arasına koymuştur. Sürdürülebilir kalkınmanın önemli bir unsuru olan yoksullukla mücadele ve yoksulluğun sona erdirilmesinin önemli bir göstergesi olan uluslararası yoksulluk sınırının altında istidam edilenlerin ve ailelerinin oranı Kuzey Makedonya'da 2000-2022 döneminde sürekli bir azalma eğilimi göstermiştir. Bu eğilim grafik 7'de sunulmuştur. Verilerden Kuzey Makedonya'da diğer üç balkan ülkesine nazaran yoksulluğun daha yaygın olduğu ifade edilebilir. Ancak yoksulluk sınırının altında istihdam edilenlerin oranında 2000-2022 döneminde meydana gelen hızlı ve istikrarlı iyileşme dikkate değer niteliktedir.

Grafik 7: *2000-2022 Döneminde Uluslararası Yoksulluk Sınırının Altında İstihdam Edilenlerin Oranı (%)*

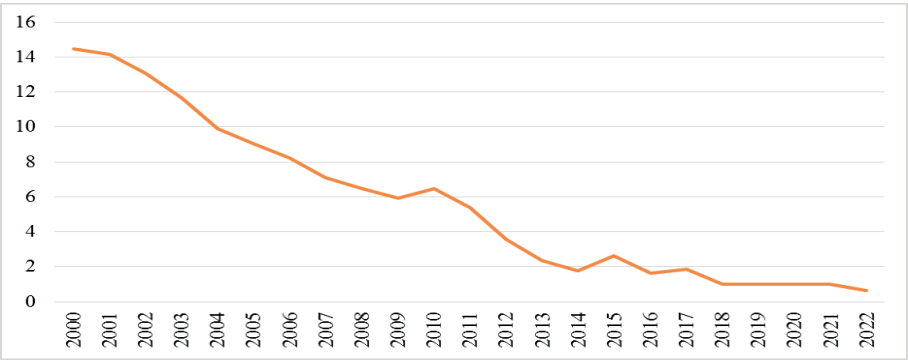

Kaynak: *UNSTATS, 2023d.*

Kişi başına düşen reel GSYİH verileri Kuzey Makedonya'da karmaşık bir seyir izlemiş olmakla birlikte birkaç yıllık istisna haricinde 2000-2021 döneminde pozitif kalmayı sürdürmüştür. Bu duruma ilişkin verileri grafik 8'den inceleyebiliriz. Kişi başına düşen reel GSYİH büyüme oranlarının düştüğü yıllarda yoksulluk sınırının altında istihdam edilenlerin ve ailelerinin oranında küçük artışlar olsa da ana eğilimde bir bozulma olmadığını ifade etmek mümkündür.

Grafik 8: 2000-2021 Döneminde Kişi Başına Düşen Reel GSYİH Büyüme Oranı

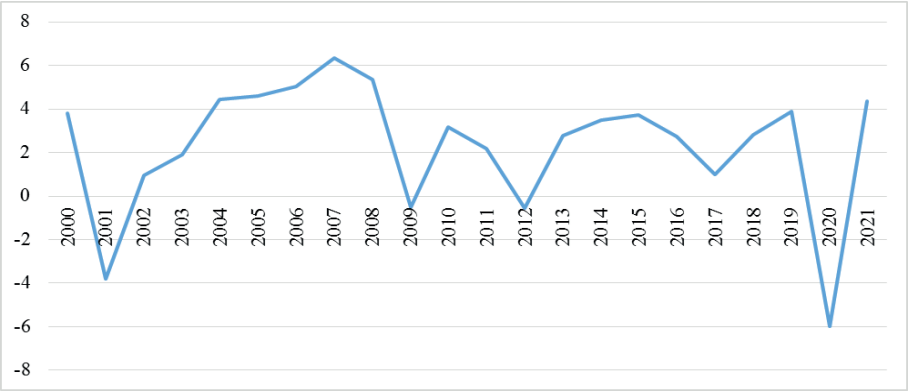

Kaynak: *UNSTATS, 2023d.*

SONUÇ

İktisadi literatürde 1880'lerin sonundan itibaren kendisine yer bulmaya başlayan yoksulluk, yoksulluk sınırı ve yoksulluğun ölçülmesi gibi kavramlar özellikle 1970'lerden itibaren değişen iktisadi kalkınma ve refah anlayışıyla birlikte pek çok ülke için önemli bir iktisadi kavram haline gelmiştir. 1980'lerde benimsenmiş olan ve yoksulluğun azaltılmasına dönük bir anlayışı da içinde barındıran sürdürülebilir kalkınma amaçları da bu ivmeyi hızlandırmıştır. Her yerde ve her çeşit yoksulluğun sona erdirilmesi, sürdürülebilir kalkınma amaçlarından birincisi ve en öncülü olarak da dikkatleri çekmektedir. Bu çerçevede pek çok ülkenin toplumsal refah seviyelerini artırmak, sosyal dengeyi sağlamak ve gelecek nesiller için daha iyi yaşam koşulları sunmak amacıyla sürdürülebilir kalkınma amaçlarını hızlı bir şekilde benimsedikleri söylenebilir.

Yoksulluğun tanımlanması kadar yoksulluğun ölçülmesi de yoksulluğun azaltılmasına dönük alınacak tedbirler açısından önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Literatürde yoksulluğun ölçülmesine dönük çeşitli endekslere rastlamak mümkündür. Bunlardan birisi de küresel ÇBYE'dir. ÇBYE ülkeleri eğitim, sağlık ve yaşam standardı boyutlarından değerlendirmek suretiyle bir ayrıma tabi tutar. Yoksulluğun eğitim, sağlık ya da yaşam standardına ilişin yoksunluktan ne kadar etkilendiğini ortaya koymak suretiyle ülkelerin değerlendirildiğini ve karşılaştırıldığını da söylemek yerinde olacaktır. Tablo 3'te yer alan verilere göre Arnavutluk, Bosna ve Hersek, Sırbistan ve Kuzey Makedonya'nın son yıllarda hızlı bir şekilde büyümeye devam ettiği söylenebilir. Bu ülkelerde devam eden büyüme sürecinin iktisadi refahın önemli bir unsuru olan yoksulluğa yansıyıp yansımadığı küresel ÇBYE verilerine göre değerlendirildiğinde 4 ülkenin de

yaşam standartları bakımından gelişmekte olan ülkelerin ortalamasından daha iyi durumda olduğu, sağlık boyutundaki yoksunluğun neden olduğu yoksulluk bakımından ise daha kötü durumda olduğu söylenebilir. Eğitim boyutu bakımından değerlendirildiğinde ise gelişmekte olan ülkelerden sadece Bosna ve Hersek'in daha iyi durumda olduğu diğer ülkelerin ise daha kötü durumda olduğu söylenebilir. Bosna ve Hersek'in eğitim ve yaşam standardı boyutunda yoksunluğunun Arnavutluk, Sırbistan ve Kuzey Makedonya'ya göre daha az olduğu ifade edilebilir. Sağlık boyutunda ise Arnavutluk diğer ülkelere göre daha iyi durumda görünmektedir. Buradan Arnavutluk, Sırbistan ve Kuzey Makedonya'nın yoksullukla mücadelede eğitim ve yaşam standardı boyutuna yoğunlaşması gerekirken Bosna ve Hersek'in sağlık boyutuna daha çok yoğunlaşması gerektiği ima edilebilir.

Ayrıca Arnavutluk, Bosna ve Hersek, Sırbistan ve Kuzey Makedonya sürdürülebilir kalkınma amaçları doğrultusunda yoksulluk ve büyüme göstergeleri bakımından da değerlendirilmiştir. Yoksulluğun izlenmesinde kullanılan ve önemli bir gösterge olan yoksulluk sınırının (1,90 $) altında istihdam edilenlerin ve ailelerinin oranı bakımından ele alındığında 2000-2022 döneminde Arnavutluk, Bosna ve Hersek, Sırbistan ve Kuzey Makedonya'da yoksullukta bazı yıllardaki istisnai durumlar dışında bir azalma eğiliminden söz etmek mümkündür. Kişi başına düşen reel GSYİH büyüme verilerindeki iyileşme ile yoksulluktaki azalmanın birbirini teyit eder nitelikte olduğunu söylemek de yanlış olmaz.

Dünyada meydana gelen savaşlar, doğal afetler ya da salgın hastalıklar gibi tüm dünyayı etkileyen hususlar genellikle yoksulluğun artmasına neden olmaktadır. 2030 ajandası ile tüm dünyada yoksulluğun azaltılmasına dönük benimsenmiş olan hedefler de Covid 19 pandemisi ile sapmaya uğramıştır. Covid 19 pandemisinin ortaya çıkarmış olduğu sapmayı Arnavutluk, Bosna ve Hersek, Sırbistan ve Kuzey Makedonya'ya ilişkin büyüme ya da yoksulluk verilerinde de görmek mümkündür.

Büyümeden alt gelir grubunda yer alanların yani yoksulların aldığı pay artıkça yani toplum katmanları arasında eşitsizlikler azaldıkça yoksullukta bir azalmadan ve yoksulluğu azaltıcı bir büyümeden söz edilebilir. Başka bir ifadeyle büyüme her zaman iktisadi refahta bir artışı ya da yoksullukta bir azalmayı garanti etmez. Bu nedenle yoksulluğun boyutları itibariyle belirlenerek buna uygun politikalar belirlenmesi gerektiği ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

Atkinson, A. B. (1987). On the measurement of poverty. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 749-764.

Alkire, S., Kanagaratnam, U., & Suppa, N. (2022). The global Multidimensional Poverty Index (MPI) 2022 disaggregation results and methodological note.

Fosu, A. K. (2017). Growth, inequality, and poverty reduction in developing countries: Recent global evidence. *Research in Economics*, *71*(2), 306-336.

Gillie, A. (1996). The origin of the poverty line. *Economic History Review*, 715-730.

Goedhart, T., Halberstadt, V., Kapteyn, A., & Van Praag, B. (1977). The poverty line: concept and measurement. *Journal of human resources*, 503-520.

Liu, Q. Q., Yu, M., & Wang, X. L. (2015). Poverty reduction within the framework of SDGs and Post-2015 Development Agenda. *Advances in Climate Change Research*, *6*(1), 67-73.

Lustig, N., Arias, O., & Rigolini, J. (2002). Poverty reduction and economic growth: A two-way causality.

Morduch, J. (1994). Poverty and vulnerability. *The American Economic Review*, *84*(2), 221-225.

Rodrik, D. (2007). Growth building jobs and prosperity in developing countries. *Departement for International Development*, 1-25.

Sahay, R., Cashin, P., Mauro, P., & Pattillo, C. (2017). 1 Macroeconomic policies and poverty reduction: Stylized facts and an overview of research. Ashoka Modi and Catherine Pattillo (Ed.) *Macroeconomic Policies and Poverty* içinde (14-35). New York: Routledge.

Sen, A. (1976). Poverty: an ordinal approach to measurement. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 219-231.

Shaw, B. (1988). Poverty: absolute or relative?. *Journal of Applied Philosophy*, *5*(1), 27-36.

Spicker, P., Gordon, D & Álvarez Leguizamón, S. (2007). Poverty: an international glossary.

Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom: a survey of household resources and standards of living*. Univ of California Press.

UN. (2009). Rethinking Poverty: Report on the World Social Situation 2010. *Department of Economic and Social Affairs*. ST/ESA/324.

UN. (2023). The Sustainable Development Goals 2023: Towards a Rescue Planfor People and Planet. *Department of Economic and Social Affairs.*

UNDP (United Nations Development Programme). 2023. 2023 Global Multidimensional Poverty Index (MPI): Unstacking global poverty: Data for high impact action. New York.

UNSTATS. (2023a). SDG Country Profile: Serbia. (Erişim Tarihi:10.10.2023- Erişim

Adresi: https://unstats.un.org/sdgs/dataportal/countryprofiles/srb).

UNSTATS. (2023b). SDG Country Profile: Bosnia and Herzegovina. (Erişim Tarihi:10.10.2023- Erişim Adresi: https://unstats.un.org/sdgs/dataportal/countryprofiles/bih).

UNSTATS. (2023c). SDG Country Profile: Albania. (Erişim Tarihi:10.10.2023- Erişim Adresi: https://unstats.un.org/sdgs/dataportal/countryprofiles/alb).

UNSTATS. (2023d). SDG Country Profile: North Macedonia. (Erişim Tarihi:10.10.2023- Erişim Adresi: https://unstats.un.org/sdgs/dataportal/countryprofiles/mkd).

WB. (2023). World Development Indicators: Gross domestic product (GDP). (Erişim Tarihi: 01.10.2023-Erişim Adresi: https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#).

Bölüm 21

İŞLETMELERDE YAPAY ZEKANIN BENİMSENMESİ KONUSUNDA YAPILAN ENDEKS ÇALIŞMALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ*

Can Burak NALBANTOĞLU[1]

---

* 3. Uluslararası Dijital İşletme, Yönetim ve Ekonomi Kongresinde özet bildiri olarak sunulmuştur.
1 Dr. Öğr. Üyesi Can Burak NALBANTOĞLU, İstanbul Gelişim Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0002-0903-4085

GİRİŞ

Tarih boyunca insanlık için dönüm noktaları sayılan birçok gelişme yaşanmıştır. Özellikle 2000 yılından sonra yaşadığımız gelişmeler işletmeler için büyük değişimlerin yaşanmasını sağlamıştır. İnternet alt yapılarının gelişmesi, veri aktarım hızlarının artması, bulut teknolojileri ve farklı programlama dillerinin ortaya çıkması teknolojik gelişmeleri giderek hızlandırmıştır. Günümüzde ise yapay zeka artık hem kişisel karşılanması hem de işletmelerin ihtiyaçların karşılanması açısından daha fazla kullanım alanı bulmaktadır. Yapay zeka kavramı da aslında bu dönüm noktalarından biri olarak sayılabilir. Önceden çok uzak ve hayal gibi görünen bu kavram artık daha ulaşılabilir ve kullanılabilir durumdadır. Bu noktada işletmeler için yapay zekanın işletme faaliyetlerine entegrasyonu büyük bir öneme sahiptir. Hem zaman kazandırma hem de maliyetlerde sağlayacağı avantajlar dışında büyük bir rekabet avantajı da sunmaktadır. Verimlilik ve sürdürülebilirlik sağlama noktasında yapay zekanın birçok avantajından yararlanılabilir. Her yeni gelişmede olduğu gibi yapay zeka için de çeşitli kısıtlamalar mevcuttur. Çalışmada ilk olarak yapay zekanın tanımına yer verilmektedir. Tanımı takiben yapay zekanın benimsenmesi kavramı açıklanmaktadır. Son olarak ise yapay zeka konusunda yapılan endeks çalışmaları hakkında bilgi verilmekte ve endeks çalışmalarında yapay zekanın benimsenmesi konusundaki istatistiki veriler paylaşılmaktadır.

YAPAY ZEKA

Yapay zeka kavramı hem insanlık hem de işletmeler için geçmişte bilim kurgu olarak görünse de günümüzde artık doğrudan hayatımızı etkileyen ve işletmeler için belki de iş yapış biçimlerini kökten değiştirecek bir kavram olarak yerini almaktadır. Özellikle işletmelerin dijital dönüşüm süreçlerinde ve stratejik olarak rekabeti etkileyecek süreçlerde doğrudan yapay zeka yer almaya başlamıştır.

Agrawal vd. (2022) yapay zeka için sihirli öngörü kavramını ifade etmekte ve verilerin doğru bir şekilde işlenmesi ile ortaya çıkacak öngörünün bir sonucu şeklinde yorumlamaktadır. Diğer yandan IBM'e göre yapay zeka; problem çözmeyi sağlamak için bilgisayar bilimi ve sağlam veri kümelerini birleştiren bir alandır. Stanford Üniversitesi Emeritus profesörü John McCharty tarafından 1956 yılında yapılan tanıma göre yapay zeka, akıllı makineler yapma bilimi ve mühendisliğidir. Bu ve bunun gibi birçok tanıma sahip olan yapay zeka kavramı 1950 yılında Alan Turing'in "makineler düşünebilir mi" isimli çalışması ile başlamaktadır. Bu çalışma ve ardından geliştirilen Turing Testi yapay zekanın temeli olarak kabul edilmektedir (IBM, 2022a).

Yapay zekayı tanımlamak kolay bir iş değildir ve kavramın genel kabul görmüş bir tanımı bulunmamaktadır. Karmaşaya yol açabilecek çok sayıda farklı tanım kullanılmaktadır. Bununla birlikte, YZ'nin bazı yaygın tanımları şunlardır (Sheikh vd., 2023):

- Makinelerin çeşitli karmaşık insan becerilerini taklit etmesini sağlayan bir teknoloji,
- Görsel algılama, konuşma tanıma, karar verme ve diller arası çeviri gibi normalde insan zekası gerektiren görevleri yerine getirebilen bilgisayar sistemlerinin teorisi ve geliştirilmesi (Marr, 2018) ve
- Dijital bir bilgisayarın veya bilgisayar kontrollü bir robotun genellikle akıllı varlıklarla ilişkilendirilen görevleri yerine getirme yeteneğidir (Marr, 2018).

Bazı akademik makaleler, YZ'nin çalışma tanımının, kavramın sözlük tanımına benzer olması gerektiğini öne sürmektedir. Ancak, terimin kullanımını netleştirmek ve YZ tanımını teknolojinin belirli bir bölümüyle sınırlamaktan kaçınmak önemlidir. Bu nedenle, gelişmiş makine öğrenimi ve derin öğrenme teknolojileri ve mantıksal sistemler gibi çeşitli YZ alanlarını kapsayan açık bir YZ tanımı sıklıkla kullanılmaktadır (Wang, 2019).

Tanımlardan hareket ettiğimiz zaman yapay zekadan beklentinin aslında insanların yaptığı ya da yapabileceği faaliyetlerin makineler tarafından çok daha hızlı ve eksiksiz yapılmasıdır. Fakat her konuda olduğu gibi bu kavram da bir değişime öncülük ettiğinden dolayı kabullenilmesi ve benimsenmesi belirli bir süreyi almıştır ve almaya da devam edecektir. Fakat bilinen şu ki, yapay zeka şu anda hiç var olmayan ama gelecekte karşımıza yeni fırsat ve meslek grupları olarak çıkacaktır.

YAPAY ZEKANIN BENİMSENMESİ

Yapay zekanın benimsenmesi, yapay zeka teknolojilerinin bir şirketin operasyonlarına ve karar alma süreçlerine entegre edilmesini ifade etmektedir. Bu, görevleri otomatik hale getirmek, verimliliği artırmak ve karar verme sürecini geliştirmek için makine öğrenimi, algoritmalar, doğal dil işleme ve diğer yapay zeka tekniklerinin kullanılmasını içerebilir. Yapay zekanın benimsenmesi, iş modellerinde, iş gücünde ve rekabet ortamındaki değişiklikler de dahil olmak üzere şirketler için önemli sonuçlar doğurabilir (Agrawal vd., 2023).

Yapay zekanın benimsenmesi konusunda literatürde yer alan bazı tanımlamalar şu şekildedir;

- Yapay zekanın benimsenmesi çoğulcu bir bilgi birikimi süreci olarak tanımlanır (Toniolo, 2023).
- Yapay zekanın benimsenmesi, konuya bütüncül bir bakış açısı

gerektiren ve hızla büyüyen bir olgudur (Bawack ve Desveaud).

- Yapay zekanın benimsenmesi insanları, süreçleri, teknolojiyi ve verileri içeren bir yolculuktur (Uren ve Edwards, 2023).

- Yapay zekanın benimsenmesi, yapay zeka teknolojisinin insan kaynakları yönetimine (İKY) entegre edilmesi sürecidir (Tuffaha ve Perello-Marin, 2021).

Genel olarak, YZ'nin benimsenmesi, teknolojiye hazır olma, kurum kültürü ve kullanıcı kabulü gibi çeşitli faktörleri içeren çok boyutlu bir süreçtir. Akademik makalelerdeki YZ benimseme tanımları, konuyla ilgili mevcut araştırma durumunu anlamanın ve YZ benimsemenin yeni teorilerini ve öncüllerini önermenin önemini vurgulamaktadır (Bawack ve Desveaud).

Yapay zekanın benimsenmesi süreci beraberinde bazı zorluklar ve faydalar getirebilir. Eliaçık (2023) bu zorlukları ve faydaları bazı başlıklar altında sınıflandırmaktadır. Yapay zekanın benimsenmesindeki zorluklardan ilki şirket kültürüdür. Şirketlerdeki insanların büyük kısmı yapay zekanın işlerini elinde alacağı ve otorite kaybı yaratacağına dair bir tutuma sahiptirler. İkinci olarak ise veri gereksinimidir. Yapay zekanın doğru ve eksiksiz çalışması iyi bir veri havuzu ile mümkün olmaktadır. Üçüncü ise, maliyetler konusudur. Yapay zekanın kurulum ve işletiminde maliyetler bir anda yükselebilir ve maliyet kontrolü zorlaşabilir. Diğer bir konu da strateji eksikliğidir. Stratejik anlamda yapılmayan bir YZ stratejisi işletmeye katkı sunmadığı gibi aynı zamanda farklı olumsuzlukları da getirecektir. Son konu ise siber güvenlik alanındadır. Teknolojik yatırımlar ve uygulamalar beraberinde siber güvenlik endişesini de ortaya çıkaracaktır. Bahsedilen zorluklar dışında faydalı olan tarafları da bulunmaktadır. Bunlardan ilki makine öğrenimi teknolojisinin işletmede uygulanabilir olmasıdır. YZ ile desteklenen müşteri ilişkileri yönetimi daha etkili ve üretken bir şekilde çalışabilir. Ürün ve hizmet fiyatlaması konusunda zorluk yaşayan şirketler, doğru veriler ile kurulu bir YZ ile daha doğru ve akıllıca fiyatlama yapabilirler.

Yapay zekanın kurumlarda benimsenmesi birkaç temel faktöre bağlıdır. Etkili iletişim çok önemlidir, çünkü kuruluşlar desteklerini güvence altına almak için çalışanlarına ve paydaşlarına YZ'nin avantajlarını aktarmalıdır. Ayrıca, üst yönetimin YZ'nin potansiyelini kavraması ve başarılı bir uygulama için gerekli kaynakları ve altyapıyı sağlaması gerektiğinden, yönetici desteği kritik önem taşımaktadır. Pilot projeler ve vaka çalışmaları yoluyla YZ'nin faydalarını göstermek, gözlemlenebilirlik ve paydaşları YZ'nin değeri konusunda ikna etmek için hayati önem taşımaktadır. Ayrıca, temel altyapı ve uzmanlığı kapsayan teknik hazırlık da vazgeçilmezdir. Bir kuruluşun kültürü, yapay zekanın benimsenmesini teşvik edebilir veya engelleyebilir; başarılı bir uygulama için açık, yenilikçi bir kültür gereklidir. Kullanıcı kabulü çok önemli bir rol oynar; kuruluşlar son kullanıcıları benimseme sürecine

dahil etmeli ve onaylarını almak için endişelerini ele almalıdır. Özetle, yapay zekanın benimsenmesi, teknolojiye hazır olma, kurum kültürü ve kullanıcı kabulü gibi faktörlerden etkilenen çok yönlü bir çabadır (Alser ve Salepçioğlu, 2023; Kurup ve Gupta, 2022; Deveci, 2023).

YAPAY ZEKA ENDEKSLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

İki paragraf arasında bir satır aralığı boşluk bırakılmalıdır. İki paragraf arasında bir satır aralığı boşluk bırakılmalıdır. İki paragraf arasında bir satır aralığı boşluk bırakılmalıdır.

Yapay Zeka Endeks Raporu 2023

Al Stanford University – Human Centered AI tarafından yedinci kez hazırlanan endeks raporunda yapay zekanın benimsenmesi konusunda McKinsey (2022) 1492 katılımcıdan toplanan veriler üzerinden çeşitli değerlendirmeler yapılmaktadır. İşletmelerin en az bir fonksiyonunda YZ'yı benimsediğini söyleyenlerin olduğu grafiğe (Grafik 2.1) bakıldığında 2017 yılında bu oran %20 iken 2022 yılında %50 oranında olduğu görülmektedir (Maslej vd., 2023).

Grafik 1: İşletmenin En Az Bir Fonksiyonunda Yapay Zeka'nın Benimsenmesi

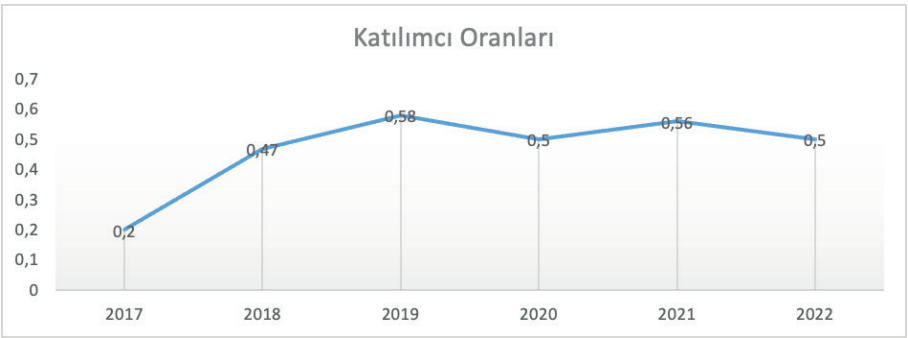

Kaynak: (McKinsey, 2022)

2022 yılında fonksiyonlara göre en yaygın olarak benimsenen yapay zeka kullanımlarına bakıldığında %24 ile hizmet operasyonları optimizasyonu ilk sırada yer almaktadır. İkinci sırayı %20 ile yapay zeka tabanlı yeni ürünlerin yaratılması yer almaktadır (Grafik 2.2).

Grafik 2: İşletme Fonksiyonlarında Yapay Zeka'nın Benimsenme Oranı

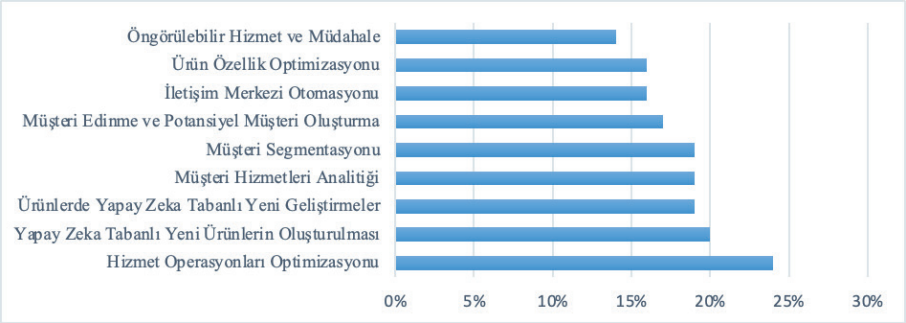

Kaynak: (McKinsey, 2022)

Sektörel ve fonksiyonel bazda YZ benimsene incelemesine bakıldığında Yüksek Teknoloji/Telekom sektöründe "Risk Yönetimi" fonksiyonu %38 ile ilk sırada yer almaktadır. %31 ile finansal hizmetler sektöründe "ürün ve/veya hizmet geliştirme" ve %31 ile Tüketim Malları/Perakende sektöründe "Hizmet Operasyonları" ikinci sırayı almaktadır (Grafik 2.3).

Grafik 3: İşletme Fonksiyonlarında Yapay Zeka'nın Benimsenme Oranı

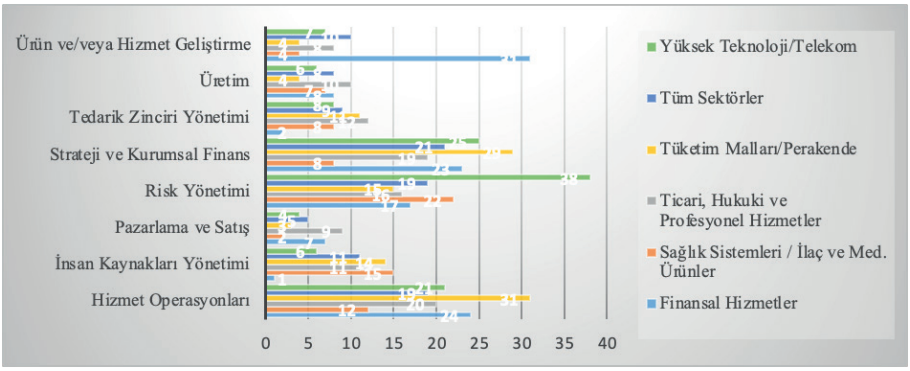

Kaynak: (McKinsey, 2022)

2021 yılında Asya-Pasifik bölgesinde yer alan kuruluşların YZ benimseme oranı %64 iken, 2022 yılında en yüksek oran %59 ile Kuzey Amerika bölgesinde yer alan kuruluşlar olmuştur. Büyük Çin (Hong Kong, Taiwan dahil) bölgesinde yaşanan %20'lik düşüş en dikkat çekici veri olarak görülmektedir.

Grafik 4: Bölgesel Yapay Zeka Benimseme Oranı

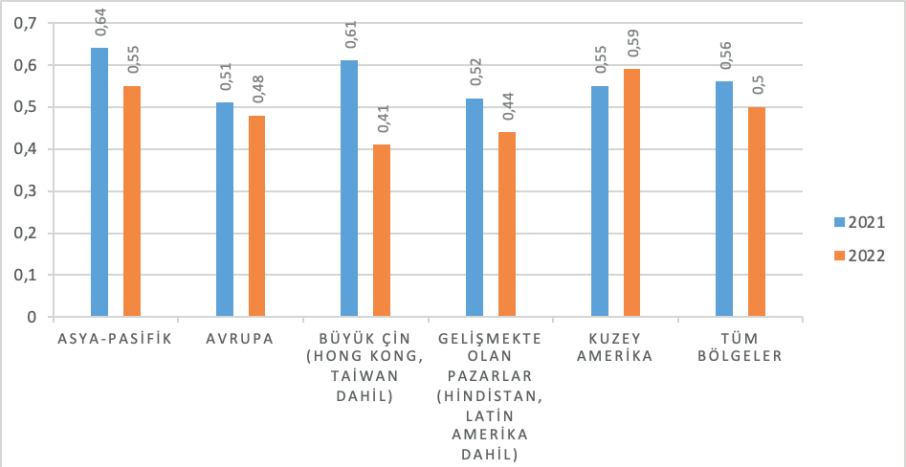

Kaynak: (McKinsey, 2022)

IBM Küresel Yapay Zeka Benimseme Endeksi

IBM tarafından üç yıldır düzenli olarak hazırlanan endeksin 2022 raporunda dünya çapında 7502 şirketin verileri incelenmiştir. Rapora göre YZ'nın benimsenmesi 2022 yılında hızlı bir artış göstermiş ve şirketlerin %35'i YZ'yı faaliyetlerinde kullandıklarını belirtmişlerdir. Bu oran 2021 yılına göre dört puanlık bir artış göstermiştir. YZ'nın benimsenmesinde başlıca itici güç, YZ'ye ulaşımın daha kolay olması ve maliyetleri düşürücü etkisidir. Ayrıca büyük ölçekli işletmelerin YZ benimseme oranı %100 oranında artmışken, 2021 yılında bu oran %69 seviyesindedir. Yapay zekanın benimsenmesinde en önemli on faktöre bakıldığında ilk üç sırayı %43 ile YZ alanındaki gelişmelerin daha erişilebilir olması, %42 ile maliyetleri düşürme ve temel ihtiyaçların otomatikleştirilmesi ve %37 ile standart kullanıma hazır iş uygulamalarına gömülü yapay zeka uygulamalarının artışı olarak görülmektedir (IBM, 2022).

Grafik 5: Yapay Zekanın Benimsenmesini Sağlayan İlk On Faktör

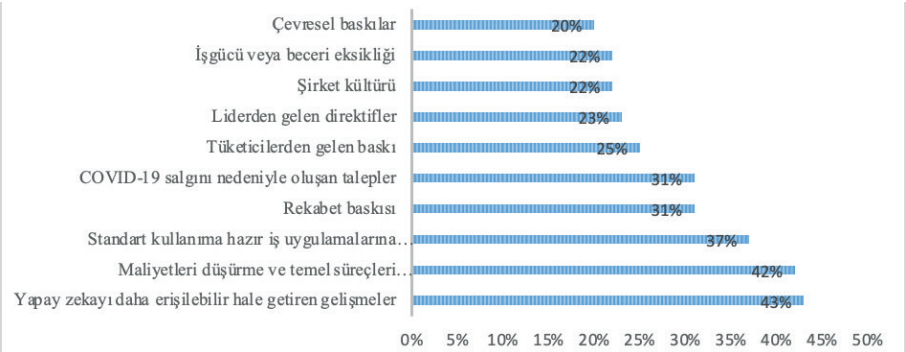

Kaynak: IBM Global AI Adoption Index 2022

Yapay zekanın benimsenmesi sürecinde artı yönler göze çarpsa da rapora göre YZ'nin başarılı bir şekilde benimsenmesini engelleyen faktörler de bulunmaktadır. YZ'nin başarılı bir şekilde benimsenmesini engelleyen faktörlerde ilk olarak %34 ile sınırlı yapay zeka becerisi gelmektedir. İkinci olarak %29 ile yapay zeka temelli uygulamaların maliyetlerinin çok yüksek olması ve üçüncü olarak ise %25 ile modellerin geliştirilmesi için araçların ve platformların eksikliği yer almaktadır (Grafik 2.4).

Grafik 6: Yapay Zekanın Benimsenmesinde Sınırlılıklar

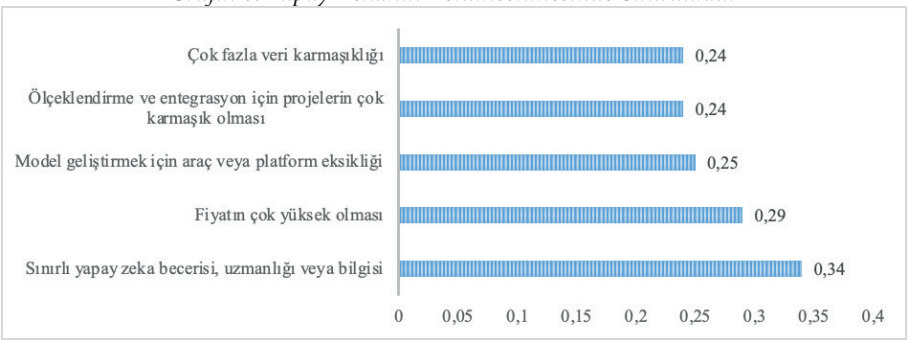

Kaynak: IBM Global AI Adoption Index 2022

Yapay zekanın benimsenmesinde her ne kadar engeller olsa da sektör çalışanlarının yapay zeka kullanımı giderek artmaktadır. Rapora göre yapay zeka kullanımında ön çıkan on meslek grubu içerisinde %54 ile IT uzmanları, %35 ile veri mühendisleri ve %29 ile geliştiriciler ve veri bilimciler ilk üç sırayı almaktadır (Grafik 2.7).

Grafik 7: Yapay Zekayı En Çok Kullanan Meslek Grupları

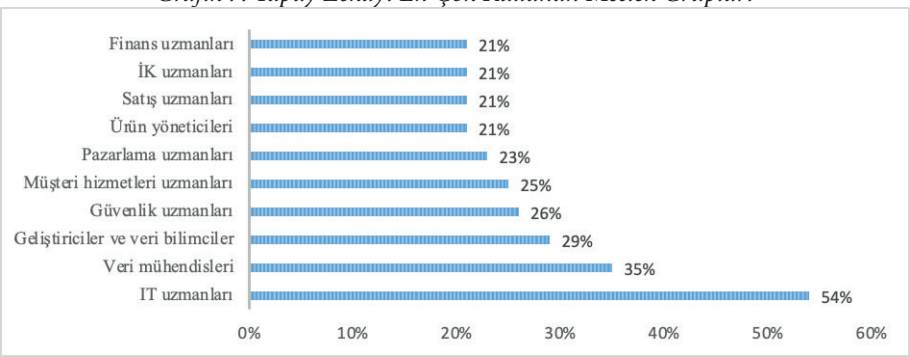

Kaynak: IBM Global AI Adoption Index 2022

PWC Yapay Zeka Etki Endeksi

PWC tarafından sekiz sektörün günümüzden 2030 yılına kadar yapay zeka benimseme oranlarının yer aldığı raporda yakın dönem, orta dönem ve uzun dönem değerlendirmeleri yer almaktadır. Her bir sektör potansiyel

yapay zeka alanları, tüketici faydası ve zaman tasarrufu gibi alanlarda değerlendirilmiştir (PWC, 2022).

Grafik 8: Sektörlerin Dönemsel Yapay Zeka Benimseme Oranları

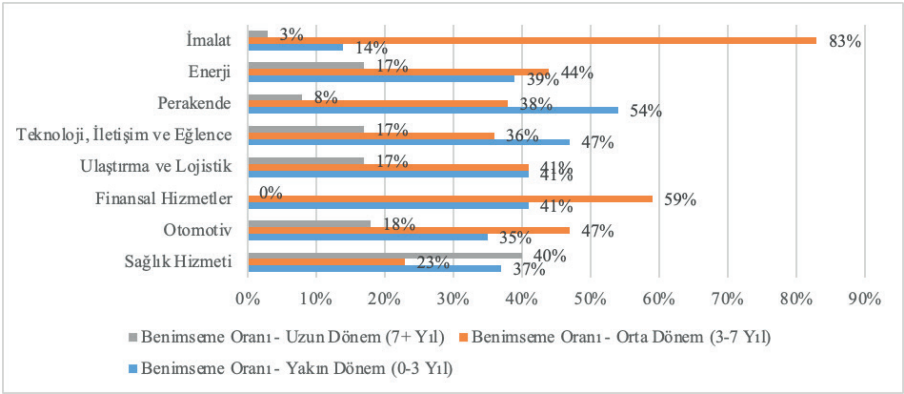

Kaynak: PWC, 2022

Sağlık hizmeti sektöründe yapay zekanın benimsenme oranının yakın dönemde %37, orta dönemde %23 ve uzun dönemde %40 olarak gerçekleşeceği öngörülmektedir. Buna göre yapay zekanın entegrasyonun sağlık hizmeti sektöründe özellikle uzun dönemde oluşacağı ifade edilebilir.

Otomotiv sektöründe yapay zekanın benimsenme oranının yakın dönemde %35, orta dönemde %47 ve uzun dönemde %18 olarak gerçekleşeceği öngörülmektedir. Buna göre yakın ve orta dönemde otomotiv sektöründe yapay zekanın büyük oranda entegre olacağı ifade edilebilir.

Finansal hizmetler sektöründe yapay zekanın benimsenme oranının yakın dönemde %41 ve orta dönemde %59 olarak gerçekleşeceği öngörülmektedir. Buna göre finansal hizmetler sektöründe yakın ve orta dönemde yapay zekanın tam olarak entegre olacağı ifade edilebilir.

Ulaştırma ve lojistik sektöründe yapay zekanın benimsenme oranının yakın dönemde %41, orta dönemde %41 ve uzun dönemde %17 olarak gerçekleşeceği öngörülmektedir. Buna göre sektörün yapay zekaya entegrasyonunun yakın ve orta dönemde çok yüksek oranda olacağı ifade edilebilir.

Teknoloji, iletişim ve eğlence sektöründe yapay zekanın benimsenme oranının yakın dönemde %47, orta dönemde %36 ve uzun dönemde %17 oranında gerçekleşeceği öngörülmektedir. Buna göre sektörün yapay zekaya entegrasyonunun yakın ve orta dönemde çok yüksek oranda olacağı ifade edilebilir.

Perakende sektöründe yapay zekanın benimsenme oranının yakın dönemde %54, orta dönemde %38 ve uzun dönemde %8 olarak gerçekleşeceği öngörülmektedir. Buna göre sektörün yapay zekaya entegrasyonunun yakın

ve orta dönemde çok yüksek oranda olacağı ifade edilebilir.

Enerji sektöründe yapay zekanın benimsenme oranının yakın dönemde %39, orta dönemde %44 ve uzun dönemde %17 olarak gerçekleşeceği öngörülmektedir. Buna göre sektörün yapay zekaya entegrasyonunun yakın ve orta dönemde çok yüksek oranda olacağı ifade edilebilir.

İmalat sektöründe yapay zekanın benimsenme oranının yakın dönemde %14, orta dönemde %83 ve uzun dönemde %3 olarak gerçekleşeceği öngörülmektedir. Buna göre imalat sektöründe yapay zeka entegrasyonunun orta dönemde daha fazla olacağı ifade edilebilir.

SONUÇ

Yapay zekanın benimsenmesi konusunda yapılan endeks çalışmalarına bakıldığında işletmelerin giderek yapay zekayı faaliyetlerinde daha fazla kullanmaya başladıkları görülmektedir. Endeks çalışmaları yapay zekanın farklı fonksiyon ve farklı meslek grupları için farklı başlıklarda tercih edildiği görülmektedir.

Stanford Üniversitesi – Human Centered AI tarafından yedinci kez hazırlanan endeks raporu, McKinsey tarafından 2022 yılında toplanan 1492 katılımcı verileri üzerinden çeşitli değerlendirmelere ışık tutmaktadır. 2017 yılına bakıldığında işletmelerin en az bir fonksiyonunda YZ kullanımını benimseyenlerin oranı %20 iken, 2022 yılında bu oran %50'ye yükselmiştir. Hizmet operasyonlarının optimizasyonu ve yeni ürün yaratma, YZ'nın fonksiyonlara göre en yaygın kullanıldığı alanlar olarak belirlenmiştir. Sektörel açıdan incelendiğinde, yüksek teknoloji/telekom sektöründe "Risk Yönetimi" fonksiyonunun öne çıktığı, finansal hizmetler ve tüketim malları/perakende sektörlerinde ise "ürün ve/veya hizmet geliştirme" ile "hizmet operasyonları" fonksiyonlarının ikinci sıralarda yer aldığı görülmektedir. Rapora bakıldığında yapay zeka kullanımının büyük bir ivme ile artış gösterdiği görülmektedir. Ayrıca sektörel bazda yapılan değerlendirmeye bakıldığında yüksek teknoloji/telekom sektöründe risk yönetimi fonksiyonu ilk sırada yer almaktadır. Yapay zeka, teknolojinin teknik anlamdaki tüm kaynaklarına başvurduğundan dolayı yüksek teknoloji ve telekom sektörlerinin yapay zekayı benimseme noktasında ilk sırada olması olağan bir durum olarak ifade edilebilir.

IBM'in 2022 raporuna göre, dünya genelinde 7502 şirketin verileri incelenmiş ve YZ'nın benimsenmesi hızla artmıştır. Büyük işletmelerde yapay zeka benimseme oranında önemli bir artış yaşandığı ve gelecekte bu trendin devam edeceği görülmektedir. Ancak, yapay zeka kullanımını engelleyen bazı faktörler de mevcuttur, özellikle sınırlı becerilere sahip olunması, yüksek maliyetler ve eksiklikler bu faktörler arasındadır. Şirketlerin %35'i YZ'yı faaliyetlerinde kullanmaya başlamıştır. Bu artışın arkasındaki temel

itici güçler, YZ'ye daha kolay erişim ve maliyetleri düşürme etkisidir. Büyük ölçekli işletmelerde YZ benimseme oranı %100'e ulaşmıştır. Ancak YZ'nin başarılı benimsenmesini engelleyen faktörler de bulunmaktadır. Sınırlı YZ becerisi, yüksek maliyetler ve geliştirme araçlarının eksikliği, başarılı benimsemeyi engelleyen temel faktörlerdir. Yapay zeka kullanımı sektörler arasında artarken, IT uzmanları, veri mühendisleri ve geliştiriciler ile veri bilimciler gibi meslek grupları öne çıkmaktadır. Yapay zekanın kullanımını teşvik eden ve sınırlayan faktörlerine bakıldığında maliyetler hem itici güç hem de sınırlayan bir faktör olarak görülmektedir. Üretilen yapay zeka araçlarının bazıları işletme için daha düşük maliyetler içerirken yüksek katma değerli yapay zeka ürünleri yüksek maliyet içerebilmektedir.

PWC tarafından yapılan bir rapora göre, sekiz sektörün yapay zeka benimseme oranları yakın, orta ve uzun dönemde değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler, sektörlerin yapay zekayı nasıl benimseyeceği konusunda önemli bilgiler sunmaktadır. Sağlık hizmeti sektöründe uzun dönemde yapay zeka entegrasyonunun artacağı öngörülmektedir. Otomotiv, finansal hizmetler, ulaştırma ve lojistik, teknoloji, iletişim ve eğlence, perakende, enerji ve imalat sektörleri de farklı dönemlerde yapay zeka benimseme oranlarında değişiklikler yaşayacaktır. Her bir sektörün potansiyel yapay zeka alanları, tüketici faydası ve zaman tasarrufu konularında öne çıkmaktadır. PWC tarafından yapılan değerlendirmeye göre, yakın ve orta dönemde yapay zeka benimsemesi özellikle otomotiv, finansal hizmetler, ulaşım ve lojistik, teknoloji, iletişim ve eğlence, perakende ve enerji sektörlerinde hızla artacak gibi görünmektedir. Bu sektörlerin yapay zekayı iş süreçlerine entegre etmeye odaklandığı gözlemlenmektedir.

Sonuç olarak, yapay zeka benimsenmesi iş dünyasında hızla artmaktadır. Bu teknolojinin gelecekte iş dünyasının birçok sektöründe daha fazla entegre olması beklenmektedir. Ancak, bu süreçte karşılaşılacak engelleri aşmak ve beceri eksikliklerini gidermek önemlidir. İşletmelerin yapay zekayı benimsemesi kaçınılmaz bir hale gelmektedir ve özellikle belirli sektörlerde bu benimseme daha hızlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Bu nedenle, işletmelerin yapay zeka konusundaki yeteneklerini geliştirmeleri ve bu teknolojiyi iş süreçlerine entegre etmeleri önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Agrawal, A., Gans, J. S., & Goldfarb, A. (2023). Artificial intelligence adoption and system-wide change. *Journal of Economics & Management Strategy*. https://doi.org/10.1111/jems.12521

Agrawal, A., Gans, J., & Goldfarb, A. (2022). Geleceği Gören Makineler. (M. Ürgen, Çev.) Babil Kitap.

Alserr, N., & Salepçioglu, M. A. (2021). Success Factors Affecting the Adoption of Artificial Intelligence and the Impacts on Organizational Excellence: A Case to Be Studied in the MENA Region, and Turkey in Particular. International Journal of Strategic Management, 21(1), 75-84. http://dx.doi.org/10.18374/IJSM-21-1.6

Bawack, R., & Desveaud, K. (2022). Consumer Adoption of Artificial Intelligence: A Review of Theories and Antecedents.

Deveci, M. Effective use of artificial intelligence in healthcare supply chain resilience using fuzzy decision-making model. Soft Comput (2023). https://doi.org/10.1007/s00500-023-08906-2

Eliaçık, E. (2023, Ocak 5). *Early bird benefits in AI adoption are about to end*. 10 Ağustos 2023 tarihinde https://dataconomy.com/2023/01/03/ai-adoption-artificial-intelligence-stats/ adresinden erişildi.

IBM. (2022). *IBM Global AI Adoption Index 2022*. IBM.

IBM. (2022a). *What is artificial intelligence (AI)*? 8 Ağustos 2023 tarihinde https://www.ibm.com/topics/artificial-intelligence adresinden erişildi.

Korinzia Toniolo, 2023: Artificial Intelligence Adoption: a Pluralistic Process of Knowledge Accumulation. Proceedings, 2023, https://doi.org/10.5465/AMPROC.2023.18360abstract

Kurup, S., & Gupta, V. (2022). Factors Influencing the AI Adoption in Organizations. Metamorphosis, 21(2), 129-139. https://doi.org/10.1177/09726225221124035

Marr, B. (2018). The Key Definitions of Artificial Intelligence (AI) That Explain Its Importance. Forbes. 25 Ağustos 2023 tarihinde https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2018/02/14/the-key-definitions-of-artificial-intelligence-ai-that-explain-its-importance/?sh=4a86551a4f5d adresinden erişildi.

Maslej, N., Fattorini, L., Brynjolfsson, E., Etchemendy, J., Ligett, K., Lyons, T., Manyika, J., Ngo, H., Niebles, J.C., Parli, V., Shoham, Y., Wald, R., Clark, J., & Perrault, R. (2023). *The AI Index 2023 Annual Report*. AI Index Steering Committee, Institute for Human-Centered AI, Stanford University, Stanford, CA.

McKinsey. (2022). *The state of AI in 2022—and a half decade in review*. McKinsey.

PWC. (2022). *Seizing the Price*. PWC.

Sheikh, H., Prins, C., Schrijvers, E. (2023). Artificial Intelligence: Definition and Background. In: Mission AI. Research for Policy. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-21448-6_2

Tuffaha, M. and Perello-Marin, M.R.(2021) 'Artificial intelligence definition, applications and adoption in human resourcemanagement: a systematic literature review', Int. J. Business Innovation and Research, Y, 2021. http://doi.org/10.1504/IJBIR.2021.10040005

Uren, V., & Edwards, J. S. (2023). Technology readiness and the organizational journey towards AI adoption: An empirical study. International Journal of Information Management, 68, https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2022.102588

Wang,P.(2019).On Defining Artificial Intelligence. Journal of Artificial General Intelligence,10(2) 1-37. https://doi.org/10.2478/jagi-2019-0002